

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 433.

अग्निष्टोमपद्धतिः ।

वामनाचार्यविरचिता कर्कानुसारिणी
आध्वर्यवपद्धतिः ।

नानामाई इत्युपनामक रामकृष्णत्रिपाठिकृता
औद्गात्रपद्धतिः ।

तथा

रघुनाथद्विवेदिनिर्मिता शाङ्खायनसूत्रानुसारिणी
हौत्रपद्धतिः ।

Agnistoma Paddhati

Consisting of (i) ĀDHVARIYA PADDHATI by
Vāmanācharya, (ii) AUDGĀTHA PADDHATI
by Rāmakṛṣṇa Tripāthī Nānābhāi and
(iii) HAUTRA PADDHATI following the
Sāmkhyāyana Sūtras by
Raghunātha Dvivedi.

Edited with notes etc., by

PANDIT BHAGAVAT PRASĀDA S'ARMĀ,
Vedāchārya, Professor of Veda,
Government Sanskrit College, Benares.
FASCICULAS. 1-1.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE
Benares City.

1934.

ॐ ध्याः ॐ

मानन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽद्वितमव्यामशतपञ्चपरिष्कृता ॥ १ ॥
बोधव्या-संस्कृतप्रणमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

रतयक ४३३

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

अथाग्निष्टोमपद्धतिः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

सदमोनृसिंहपितरौ गुरुत्वाग्रजांस्तथा ।

अग्निष्टोमस्य सरणिं वन्द्ये कर्कानुसरिणीम् ॥

अग्निष्टोमं चिकीर्षुरादौ भूमिं पूजयेत् । तद्यथा—कर्ता सपत्नीको गुरुविप्रदैवज्ञशिल्पिसमेतः पूजासामग्रीं गृहीत्वा सोमारम्भात् प्रागज्योतिर्विदादिष्टे सुमुहूर्ते पूर्वाह्णे उक्तलक्षणलक्षितायां भूमौ गत्वा गुर्वाद्यनुज्ञातः कुशहस्तः कुशरूपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरान्वितोऽनुकशर्मा सपत्नीकोऽहं करिष्यमाणान्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमयागोपयोगिप्राच्यादिदिक्साधन-पूर्वकशालायतनादिनिर्मातुं तद्व्रतया विहितानि स्वस्तिवाचनभूमि-कूर्मान्तवराहविश्वकर्मपुरोहितदैवज्ञपूजनानि करिष्ये ।

तत्रादौ(१)निर्विघ्नतासिद्धयर्थं गणपतिगौरीपूजनं करिष्ये । यथोक्तविधिना गणपतिगौरीपूजनस्वस्तिवाचने विधाय अक्षतपुञ्जे भूमि-कूर्मान्तवराहान् पूजयेत् । यष्टूह्नपरिमिते काष्ठे गज इत्याख्ये विश्वकर्माणं पूजयेत् ।

आदौ भूमेः—

चतुर्भुजां शुक्लवर्णां कूर्मपृष्ठोपरिस्थिताम् ।

प्रसन्नवदनां चक्रशूलशङ्खादिधारिणीम् । इति ध्यानम् ।

आगच्छ सर्वकल्याणि वसुधे लोकधारिणि ।

लोकदत्तासि पृथिवि कश्यपेनाभिवन्दिते ॥

स्थावाहनम् । स्योनेति पूजनम् । “ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा-
शनी । यच्छा नः शर्म सप्रथाः” (शु० य० स० ३८।१३) ।

(१) एतच्च सर्वकर्मस्वादौ कर्तव्यं निर्विघ्नार्थत्वात् । “न स्ते त्वत्क्रियत”
(ऋ १०।१८।११२।१) इति मन्त्रलिङ्गाच्च । “सर्वकर्मसदृढार्थमादौ पूज्यो विनायक” इति
लैङ्गाच्च, नार्चिनो हि गणाध्यक्षो यज्ञादौ यन्पुरोत्तमाः । तस्मादिष्टं समुत्पन्नमाकस्मिक-
मिदं सत्स्वि”ति पाद्माच्च, “विलोक्य विज्ञेयविधिं तदंघर” इति (भा० ८।७।८) शुकोष्ठेच्च ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

पूजान्ते—

उद्भृतासि घराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

दंप्राप्रैर्लोल्या देवि यज्ञार्थं प्रणमाम्यहम् ॥

इति प्रणमेत् । ततो दधिदूर्वायवफलपञ्चरत्नमुत्तं जलं ताघादिप्रात्रे
गृहीत्वा विशेषार्घ्यं(१) दद्यात् ।

ग्रहणा निर्मिते देवि विष्णुना शङ्करेण च ।

पार्यत्या चैव गायत्र्या स्कन्देन यगणेन च ।

यमेन पूजिते देवि धर्मस्य विजिगीषया ।

सौभाग्यं देहि पुत्राँश्च धनं रूपं च पूजिते ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं प्रसन्ना शुभदा भव ।

भूस्यै नमः इदमर्घ्यं(२) समर्पयामि ॥

ततो गन्धपुष्पपायससक्तुलाजैः सभृतैः सदीपैर्युक्तं महायज्ञं दद्यात् ।

“ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि त्रिभ्यधाया त्रिभ्यस्य भुवनस्य धूर्वी ।

पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दूर्ध्वं पृथिवीम्माहिर्दूर्ध्वं स्तीः (शु०य० सं० १३।१८) ।

वपचारमिमं तुभ्यं ददामि परमेश्वरि ।

भक्त्या गृहाण देवेशि त्वामहं शरणं गतः ॥

ततः कूर्मान्तवराहादीनां(३) नाममन्त्रेण पूजनम् । विश्वकर्मापूजन-
मपि नाममन्त्रेण । ततः पुरोहितपूजनं दयस्वस्य च, ताभ्यां गोप्रदानम् ।
शिल्पिनं संतोष्य भूयसीं सङ्कल्प्य ग्राहणान् भोजयेत् । इति भूमिपूजनम् ।(१) आवाह “भूरस्ती”ति पुण्याज्जलिं दत्वा प्रणम्यार्घ्यं दत्वा भूरस्तीति भूमिं सम्पूज्य
पूजां निवेद्य बलिं दत्वा प्रार्थयेदिति क्रमोऽहं द्रव्यकल्पद्रुमे (३६३ पत्रे) ।(२) अत्र यकारादित एवार्घ्यसङ्को वाजमनेपिभिः पदनीयः पारम्परसूत्रे तथैव
प्रापशो दर्शनात् ।

“आपः क्षीरं कुराप्रणि दधिदूर्वाक्षतास्तथा ।

फलं सिद्धार्थकांश्चैव अर्घ्योऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः” इति ।

(३) धीवराहस्य यज्ञात्मतां प्रपन्नितं धीमतागवते (स्कं० ३। ७०१३ स्तो० ३८-३८)

“रूपं तत्रैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यद्भ्वरात्मकम् ।

उन्दांसिः यस्य त्ववि बहिरोमस्याज्यं हवि त्वहं विपु धातुर्होत्रम् ॥

सुकृत्पुण्ड आसीत्तत्र, ईश नासयोरिहोदरे यमसाः कर्णरन्ध्रे ।

प्राशित्रमास्ये मसने गृहास्तु ते दधर्वणं ते भगवन्नभिहोत्रम् ॥

दीक्षाऽनुजन्मोपसद् गिरीर्धरं त्वं प्रायणीयोदयनीयर्दृष्टः ।

जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं प्रेतोः यम्यावस्यं जितयोऽसवोहि ते ॥

सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तत्र देव धातवः ।

सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्निश्चवं सर्वयज्ञकतुरित्वन्धनः” ॥ इति ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

ततस्तत्र समे देशे सङ्कुच्छायादिना प्रागुदक्सूत्रे संसाध्य प्राक्सूत्रे प्रागुपचारं विहारं रचयेत् ।

अथ विहारनिर्माणम्—

इतः परं तु सौमिक्या वेदेर्मानं मयोच्यते ।
 द्विपदः प्रक्रमस्तत्र पदं तु त्रिविधं मतम् ॥ १ ॥
 तिथ्यर्कपङ्क्तिकरजैर्ग्राह्यं तद्धि यथायथम् ।
 अरक्षिना सदोमानं सर्वत्र प्रक्रमैर्न हि ॥ २ ॥
 पृष्ठ्यां विधायापरेऽन्ते विमितं चतुरस्रकम् ।
 दश द्वादश वा दैर्घ्यं विस्तारे स्युररत्नयः ॥ ३ ॥
 शाला वा दशविस्तारा दैर्घ्यं च द्विगुणा मता ।
 तस्यानुदग्दिग्द्वाराणि शीणि स्युर्द्विकराणि हि ॥ ४ ॥
 तस्मात्प्रत्यग्वहिस्तद्वत्पञ्चारत्निमित्तं मितम् ।
 तथोदक्स्योत्तन्मध्ये गर्तश्च करसंमितः ॥ ५ ॥
 तयोस्तु द्वारमेकैकं प्रागुदग्वा यथाहचि ।
 विहारः प्राकृतस्तस्मिन्विशेषस्त्वधुनोच्यते ॥ ६ ॥
 पूर्वद्वार्मध्यतः पश्चात्प्रक्रमद्वितये भवेत् ।
 मध्य आहवनीयस्य पश्चात्सप्तान्तरे पुनः ॥ ७ ॥
 मध्यः स्याद् गार्हपत्यस्य, शेषं प्राकृतमीरितम् ।
 तन्मध्ययोर्दक्षशङ्कू स्यातां सार्द्धकरद्वये ॥ ८ ॥
 तौ मध्यौ खरयोस्तौ च वेदाक्षौ करसंमितौ ।
 पात्यादक्षिणतः प्रान्ते खर उच्छिष्टस्तंभकः ॥ ९ ॥
 दक्षिणाप्रवणोऽध्यन्नः सर्वेऽपि द्व्यङ्गुलोद्धिताः ।
 पूर्वद्वार्मध्यतः शङ्कुः पुरस्तात्प्रक्रमत्रये ॥ १० ॥
 सोऽन्तः पात्यो महावेदेः पश्चिमप्रान्त इष्यते ।
 तस्मादुभयतः श्रोणी तिथिप्रक्रमसंमिते ॥ ११ ॥
 वाऽर्धसप्तदशेषु स्तो वेदेः प्राशस्त्यमिच्छतः ।
 अन्तः पात्यात्पुरः शङ्कुः पट्त्रिंशत्प्रक्रमेषु तु ॥ १२ ॥
 तस्मादुभयतः स्यातां द्वादशप्रक्रमेऽसकौ ।
 अन्तः पात्यात्पुरः सार्द्धप्रक्रमे सदसोऽवधिः ॥ १३ ॥
 तस्मादुभयतः श्रोणी नवारत्नौ ततः पुरः ।
 नवारत्नौ ततस्तद्वदसौ द्वारद्वयं भवेत् ॥ १४ ॥
 पत्यान् पदसु प्रक्रमेषु पुरः शङ्कुस्ततः पुनः ।
 एकविंशत्यङ्गुलेषु शङ्कुस्तदक्षिणोत्तरा ॥ १५ ॥

आप्यव्यवहतिः ।

पृष्ठया, तस्यां विष्णयाः स्युः, शङ्कोर्दक्षिणतो भवेत् ।
 मध्यः शास्तुस्तु विष्णयस्य अरत्नौ सनवाहुले ॥ १६ ॥
 पृष्ठयाशङ्कोरुदक्पञ्चात्रादौ शङ्कुर्नवाहुले ।
 पद्त्रिंशदहुले तस्मादेवं शङ्कुचतुष्टयम् ॥ १७ ॥ (
 एते मध्या विष्णयानां, विस्तारोऽष्टादशाहुलः ।
 वेदाहुलोऽथा वेदाद्याः पद् विष्णयाः सदसि स्मृताः ॥ १८ ॥
 शङ्कोः प्रक्रमपदकस्थाहक्षिणा तु करत्रये ।
 भवेदौदुम्यरीगर्तः प्रक्रमो हि महानयम् ॥ १९ ॥
 पद्त्रिंशत्प्रक्रमे शङ्को मध्यो यूपावटस्य तु ।
 तस्मात्पश्चात्पदे शङ्कुः पञ्चारत्नौ पुनस्तथा ॥ २० ॥
 शङ्कोरुभयतो वेदिश्रोण्यंसाः पदपञ्चके ।
 सर्वतः सा दशपदा स्यादुष्णा चतुरहुला ॥ २१ ॥
 चतुर्विंशत्यहुला वाऽथवा पद्त्रिंशदहुला ।
 तत्पश्चाद्विप्रक्रमान्ते शङ्कुर्दशसु चापरः ॥ २२ ॥
 तयोः शङ्कोरुभयतः श्रोण्यंसौ दशभिः पदः ।
 पूर्वपश्चिमदिग्द्वारं हविर्धानं कटैर्वृतम् ॥ २३ ॥
 दशप्रक्रमद्वयं तच्चतुरस्रं समन्ततः ।
 तस्मिन्दक्षिणपूर्वाह्नमध्यमध्यं करात्मकम् ॥ २४ ॥
 वेदाद्यमग्निषु छिद्राण्यर्कव्यासानि चाक्षय्या ।
 संभिद्यात् तेषु पर्याः, सम्यक् चेत्पूर्वयो न हि ॥ २५ ॥
 खरस्तदग्रे वेदाग्रः पात्राद्योऽरत्निसम्मितः ।
 हविर्धानोत्तरश्रोणेरुदक् क्रमचतुष्टये ॥ २६ ॥
 शङ्कुः, सोऽग्नीन्मण्डपस्य स्तम्भो नैर्ऋत्यधिष्ठितः ।
 पञ्चारत्निर्मण्डपः स्यान्मध्ये कुण्डं तु विष्णयवत् ॥ २७ ॥
 मार्जालीयोऽप्येवमेव दक्षिणश्रोणितो भवेत् ।
 तन्मध्ये विष्णयवहदेः प्रान्त उच्छिष्टवत्खरः ॥ २८ ॥
 ऐन्द्रीयाम्योरुत्तरस्मिन् द्वाह्न्यं दक्षिणे ह्युदक् ।
 महावेदेरुत्तरासादुदक् स्यात्त्रिंशदहुलं ॥ २९ ॥ ,
 शङ्कुः, तस्मात्पुनः पञ्चच्छङ्कुः स्यात्त्रिष्वरत्निषु ।
 मध्यश्चात्वालगर्तस्य स स्याद् द्वात्रिंशदहुले ॥ ३० ॥
 तदुत्तरेण शामिन्नं यथायोगं तु तन्मितिः ।
 वेदेः खातस्यहुलः स्यात्पृष्ठया भूमिसमा मता ॥ ३१ ॥
 यूपावटप्रत्यगर्कप्रक्रमेष्टराननौ ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

प्रादेशव्यासो गर्तः स्यादुत्करो यज्ञिये कर्तो ॥ ३२ ॥

इति प्रक्रममानेनेरिता वेदिस्तु सौमिकी ।

अथैतदुपयोगिन्याः प्राकृत्या मानमुच्यते ॥ ३२ ॥

पृष्ठपायामधिकव्यासवृत्तं नर्यस्य कल्पयेत् ।

तन्मध्याद्वसुद्राकारान्यतमप्रक्रमेण्यथ ॥ ३३ ॥

हस्तमात्राव्यस्रमध्यः प्रक्रमो द्वादशाङ्गुलः ।

कुण्डमध्यान्तरालांशुं सस्वपष्टं भजेत्त्रिधा ॥ ३४ ॥

नियम्यान्तौ मध्यशङ्कोर्वर्त्मकं दक्षिणा नयेत् ।

स मध्यस्तदुदङ् नन्दाङ्गुले वृत्तं प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

सपादाष्टत्रिव्यासं तद्वक्षार्धं धनुराकृति ।

वेदास्त्रमध्यात्पूर्वस्मात्परस्माद्वापि शङ्कुतः ॥ ३६ ॥

पश्चाद्वेदिस्त्र्यरस्त्रिस्तच्छ्रोणी उभयतस्ततः ।

करद्वयमिते भंसौ सार्धहस्तौ तथा पुरः ॥ ३७ ॥

श्रोणितः पार्श्वयोर्मध्यौ सार्धद्वारिंशदङ्गुले ।

पञ्चचत्वारिंशद्व्यासार्धयोः सङ्ग्रहयोर्मतौ ॥ ३८ ॥

सभ्यायसय्ययोः कुण्डे वृत्ते च नर्यसंमिते ।

वृत्तवेदास्त्रयोश्चोदङ् यथा सम्भवमीरिते ॥ ३९ ॥

उदगंसात्पश्चिमेनोत्करो गर्तः पङ्कजुलः ।

अर्कोच्छ्रिताश्चतुर्व्यासा मेखलाः कुण्डसन्निभाः ॥ ४० ॥

वेद्याः खातस्त्र्यङ्गुलादिरखातौ सङ्ग्रहौ मतौ ।

वेद्यां सर्वो वहिः सर्वो वहिरन्तश्च भागतः ॥ ४१ ॥

त्रिविधोऽस्त्याहवनीयो वेदिः सर्वत्र तावती ।

वेदास्त्र आहवनीयो, वृत्तार्धं दक्षिणस्य च ॥ ४२ ॥

ग्रीणि कुण्डानीतराणि वृत्तान्युक्तानि धीमता ।

प्राकृतस्य विहारस्य विज्ञेयैपोपकल्पना ॥ ४३ ॥

एवं विहारं सम्पाद्य यज्वा यष्टुं समारभेत् ॥ इति ।

अथ ज्योतिष्टोमप्रयोगः । तत्र प्रथमप्रयोगे स्वस्तिवाचनादिमातृपूजा-
पूर्वकमाभ्युदयिकध्वाङ्गं नियमेन, द्वितीयादिप्रयोगे तु गणपतिगौरीपू-
जनस्वस्तिवाचने एव, आभ्युदयिकध्वाङ्गं विकल्पेन ।

ततः सुत्योपसद्दीक्षाधनुरोधेन सुमुहूर्ते कर्ता सपत्नीको देवतागुरु-
विप्रादीन्मस्कृत्य निर्णेजनान्त वैश्वदत्तं च कृत्वा कुशहस्तो गार्हपत्य-
स्य पश्चात्पृष्ठपाया उत्तरतः कुशेषु शान्तिपाठपूर्वकमुपविश्य आचम्य
प्राणानायम्य सुमुखश्चेत्यादि देशकालौ स्मृत्या अमुकगोत्रोऽमुकप्रध-

आध्वर्यवपद्धतिः ।

रोऽमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं करिष्यमाणाग्निष्टोमसंस्थज्यातिष्टोमाङ्कतया विहितानि स्वस्तिवाचनमातृकापूजनवसोर्द्धारापूजनायुष्यमन्त्रजपना-
न्दीथाद्धानि करिष्ये । तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिगौरीपूजनं
करिष्ये । इति संकल्प्य प्रयोगदर्पणाद्युक्तविधिना तानि कृत्वा यथाक्षत-
फलसुवर्णजलहस्तः प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् ।

अथ प्रधानसङ्कल्पः । अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकशर्मा हिर-
ण्यशतगवदक्षिणेन वासोऽश्वदक्षिणेन रथन्तरपृष्ठेन त्रिवृदादिचतुष्टो-
मेनाग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेनाहं यदयं । दौर्ब्राह्मण्यनिरासार्य-
प्रायश्चित्तपशोः समानतन्त्रेण करणपक्षे सङ्कल्पः । मम स्वीयदौर्ब्राह्मण्य-
निरासार्यं करिष्यमाणस्यैन्द्राग्नपशोरग्नीषोमीयेण पशुना सहोपालम्भं
कुर्वन् हिरण्येत्यादि । पद्यमेव पक्षे आश्विनोऽप्यूहनीयः । तत्रादौ ऋत्वि-
जो वृणे इति सङ्कल्पयेत् ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

धीगणेशाय नमः ।

अथाग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रयोग उच्यते ।

ऋत्विगार्षेयोऽनूचानः साधुचरणो याम्यन्यूनाहोऽनतिरिक्ताहो
द्वयसतश्चानतिरूप्णोऽनतिभ्येतः (द्राह्मण्यन्यौ० सू० १ पटले १ खं ७
सू०) (लाट्यायनश्रौ० सू० १ प्रपाठ० १ करिड० । ७ सू०) “असौ
ज्योतिष्टोमेन यक्ष्यते तत्रौद्गात्रं भवता कर्तव्यम्” इति सोमप्रवाकेण
प्रार्थित उद्गाता यद्यर्त्विज्यं न चिकीर्षति तदा “नमः सोमाय राहो”
इत्युक्त्वा सोमप्रवाकं प्रत्याचक्षीत “न करिष्यामि” ति । यद्यर्त्विज्यं
चिकीर्षति तदा तं प्रतिमन्त्रयेत् “महन्मे घोचो भर्गो मे घोच यशो मे
घोचः स्तोमं मे घोचो भुक्तिं मे घोचः सर्वं मे घोचस्तन्मावतु तन्मा-
विशतु तेन भुक्षिषीय” इति । इदं लौकिकं वरणम् ।

यत्रातिथीन्यासयति स आवसथः तं प्रति सोमप्रवाकाय लवणमन्नं
दध्नाऽऽहारयेत् । (द्रा० श्रौ० १।१।१२)

हौत्रपद्धतिः ।

अथाग्निष्टोमहौत्रपद्धतिः । आर्षेयान्यूनोऽनूचानान्त्विजो, वृणीते,
सोमेन यक्ष्यमाणश्चतुरः सर्वान्वा (शां० श्रौ० ५।१।२) । तद्यथा—

ब्रह्मादीन्प्राङ् मुखानुपवेश्य स्वयमुदङ्मुखो यजमानो दक्षिणभागतः
स्थितया पत्न्या सहितो मन्त्रोच्चारणमात्रेण दैववरणेन वृणीते ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

अथ दैवर्त्विग्वरणम् ।

अथ वरणम् । तत्रादौ दैवर्त्विग्वरणं मन्त्रोच्चारणरूपम् । अग्निर्मे होता, आदित्यो मेऽध्वर्युः चन्द्रमा मे ब्रह्मा, पर्जन्यो म उद्गाता, आपो मे हात्रा(१)शंसिनः । रश्मयो मे चमसाध्वर्यवः ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

अथ गृहं प्रत्यागतानामृत्विजां यजमानो दैववरणं कुर्यात् । अग्निर्मे होता । आदित्यो मेऽध्वर्युः । चन्द्रमा मे ब्रह्मा । पर्जन्योम उद्गाता । (स-दस्यपक्षे—आकाशो मे सदस्यः) । आपो मे होत्रशंसिनः । रश्मयो मे चमसाध्वर्यवः । इदं मन्त्रजपरूपं दैववरणम् ।

होत्रपद्धतिः ।

“चन्द्रमा मे दैवो ब्रह्मा” इत्युपांशु “त्वं मानुषः” इत्युच्चैः । एवं स-र्धान् । “आदित्यो मे दैव उद्गाता त्वं मानुषः । अग्निर्मे दैवो होता त्वं मानुषः । वायुर्मे दैवोऽध्वर्युस्त्वं मानुषः । प्रजापतिर्मे दैवः सदस्यस्त्वं मानुषः । ऋतवो मे दैव्या होत्राशंसिनो यूयं मानुषाः । रश्मयो मे चम-साध्वर्यव यूयं मानुषाः” इति दशह्रयाकांश्चमसाध्वर्युन्वृणीते । “भर्गो मे वोचो भद्रं मे वोचो भूर्ति मे वोचः ध्रियं मे वोचो यशो मे वोचो मयि भर्गो मयि भद्रं मयि भूर्तिर्मयि धीर्मयि यशः” इति वृत्तो जपि-त्वा(२) । इति दैवर्त्विग्वरणम् ।

(१) “महर्त्विग्व्यतिरिक्ता ब्राह्मणाच्छस्याद्या द्वादशर्त्विजो होत्राशंसिनः” इति मानवे ।

(२) “कच्चिन्नाहीनानुद्देश्य-न्यस्तार्त्विजन्यनीतदक्षिणानामन्यतम इति पृष्ठा प्रतिशृ-णोति प्रत्याचष्टे वा” [शां० श्रौ० १।१।१०] इति सूत्रेण । अस्यार्थः—“भर्गो म” इत्येवमादि-कं मन्त्रं वृत्तं ऋत्विग् जपित्वानन्तरं जपात्पृच्छति यदि पूर्वं न ज्ञातो योज्यं यज्ञः कर्तव्यः । किमयमहीन उत नेति । कच्चिच्छब्दः किं शब्दस्यार्थः । अनुद्देश्यः स उच्यते यः कृत्वाऽन्यस्मि जीवते मृताय वा अनुद्दिश्यते । यथा कात्यायनेनोक्तम् “उत्थां चेद्विभ्रन्त्रियेत सो-पद्वरणमाहिताग्न्यावृता दग्ध्वा नेदिष्टवर्गि चित्वा तमस्मा अनुद्दिशेदित्येक” [का० श्रौ० २६।१।४।१] इति । न्यस्तार्त्विजन्यस्तु न्यस्तं परित्यक्तमार्त्विग्यं यस्मिन्नन्येन केन चिद्वज्रमानस्य दोषेण । नीतासु दक्षिणासु यः शेषः स नीतदक्षिणो यज्ञशेषः । एवं दृष्टा-दृष्टदोषपरिहारार्थम् । यद्येतेषामन्यतमो न भवति ततः प्रतिशृणोति । इतरथा प्रत्या-चष्टे । प्रतिध्रुवः क्रियाम्युपगम । प्रत्याख्यानं तद्विपर्ययः ।

आभ्यर्च्यवपदतिः ।

अथ मानुपर्विग्वरणम् ।

तत्रादौ(१)यजमानः सोमप्रवाकस्य उदङ्मुखोपविष्टस्य दक्षिणं जान्वालभ्य गोग्रामुकशर्मन् अस्मिन्नग्निष्टोमसंसंस्थे ज्योतिष्टोमे सोमे त्वं सोमप्रवाको(२) भवेति वदेत् । भवामीति तेन प्रत्युक्ते तं मधुपर्कादिनाऽमन्त्रकमर्चयेत् । ततः सोमप्रवाको होतृगृहं गत्वा अमुकशर्मणः सोमो भविष्यति तत्र भवता ह्यौत्रं कर्त्तव्यमिति वदेत् । पयमितरान् आभ्यर्च्यम्, ग्रहण्यम्, औद्गात्रम्, प्राशाखम्, प्रतिप्रस्थात्रीयम्, ब्राह्मणाच्छुसीयम्, प्रस्तोत्रीयम्, अच्छायाकीयम्, नेष्ट्रीयम्, पौत्रम्, प्रातिहर्त्रम्, प्रायस्तुतीयम्, औश्रेत्रम्, आप्नीध्रीयम्, सुग्रहण्ययीयम्, इति विशेषः । ते च प्रत्येकमा तथेति वदेयुः । ततो यजमानः प्राङ्मुखो ब्रह्मादीन् षोडशर्त्विजउदङ्मुखानुपविष्टान् दक्षिणं जान्वालभ्य मानुषान्वृणीते(३) । गोग्रामुकशर्मन् हिरण्यशतगणदक्षिणेन वासोऽभ्यर्क्ष्य दक्षिणेन च रथन्तरपृष्ठेन त्रिवृदादिचतुष्टोमेनाग्निष्टोमसंसंस्थेन ज्योतिष्टोमेनाहं वषथे ।

तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव, पयमेयेतरान्, उद्गाता भव, होता भव । अभ्यर्च्युर्मय, ब्राह्मणाच्छुसी भव, प्रस्तोता भव, मैत्रावरुणो भव, प्रतिप्रस्थाता भव, पोता भव, प्रातिहर्ता भव, अच्छायाको भव, नेष्टा भव, आप्नीध्रव, सुग्रहण्यो भव, प्रायस्तुद् भव, औश्रेता भव ।

औद्गात्रपदतिः ।

अथ मानुपवरणं कुर्यात् । अमुकशर्मा मानुषः । इदमपि मानुपवरणं मन्त्रजपमेव ।

ह्यौत्रपदतिः ।

ततो यजमानो ब्रह्मोद्गातृहोत्राभ्यर्च्युर्ब्राह्मणाच्छुसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणा-प्रतिप्रस्थातृपोतृप्रातिहर्त्रावरुणकनेष्टृनीतृसुग्रहण्यप्रायस्तुदुश्रेतृणां सवस्थानां मानुपवरणं करोति ।

(१) सञ्चे स्पर्शं गृहीत्वा साक्षसेन दक्षिणहस्ताग्रेण दक्षिणं ऋत्विजजान्वालभ्य वरणं कुर्यादिति देवपात्रिकः ।

(२) यद्यपि सोमप्रवाकः कात्यायनपुत्रे नास्ति तथाप्याचारादत्र लिखितः ।

ततो यजमानः सोमप्रवाकं प्रति सोमप्रवाक सोमं मे ब्रूहि ऋत्विग्भ्यः । केभ्य इति तेनोक्ते अमुकशर्मादिभ्य इति होतृनामपूर्वकमाह—

नात्र को यज्ञ इत्यादयः । एतच्छात्राणां प्रवादनस्थानभिधानात् । सोमप्रवाक एव न वरणीयोऽनभिधानात् इति याज्ञिकाः केचित् ।

(३) वरणं नाम करिष्यमाणकर्मस्वरूपदक्षिणाद्रव्यतत्परिमाणभ्रावणपूर्वकं स्वयमप्रवृत्तानां ब्रह्मत्वादिसु कर्मसु कर्तृत्वेनाभ्यर्चनम् ।

आध्वर्यवन्दति ।

अथ मधुपर्कः ।

ततो मधुपर्केण समन्वर्त० सर्वेषां समर्चनम् । तद्यथा-वृतानृत्विजः प्राङ्मुखानुपवेश्य स्वयं चोदङ्मुख उपविश्य “वृतानृत्विजो मधुपर्क-
गार्हपत्ये” इति सङ्कल्प्य “साधु भवन्त आसतामर्चयिष्यामो-
भवत” इति वृतानुप्रार्थयेत् । “अर्चय” इति प्रतिवचनन्तेषाम् । अर्च-
यितुर्विष्टरदानम् । अर्चयितुरन्यो यः कश्चनाचार्यान्सम्योदयति “वि-
ष्टरा विष्टरा विष्टरा” इति । ततोऽर्चयिता “प्रतिगृह्यन्तामि”ति सङ्क-
दति । ततोऽर्च्योऽर्चयितुः सकाशाद्विष्टरं गृहीत्वा (“प्रतिगृह्णीम” इति
प्रतिवचनं प्रतिग्रहीतृणां सर्वत्र) स्वासने उदगग्रं निदधाति ।
“ॐ यस्मिंस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमन्तमभितिष्ठामि यो मा
कञ्चाभिदासति” इति ।

ततः “पादार्थान्युदकानि पादार्थान्युदकानि पादार्थान्युदकानी”त्य-
न्यः । प्रतिगृह्यतामित्यर्चयिता, अर्च्यस्तन्प्रतिगृह्य भूमौ निधाय तदुदक-
मञ्जलिनाऽऽदाय दक्षिणं स्वं पादं पूर्वं प्रक्षालयेत् । “ॐ विराजो दोहो-
भौज्ञानन्दति” ।

अृत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेदिति विधानान्मधुपर्कविधिः ।
तत्र यजमानविष्टरपुराः विष्टर पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कमा-
हरन्ति अर्हणीयप्रदेशादुत्तरतो गां यध्वोपतिष्टेरन् (गो० गृ० ४।१०।१) ।
“ॐ अर्हणा पुत्रवाससा धेनुरभयद्यमे । सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा
मुत्तरा” समाम् ॥ अयोद्गाता निष्टन् जपेत्—

“इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामी”ति ।
यजमानपुरुषैर्विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामि”त्युक्ते विष्टरं
प्रतिगृह्य “ॐ या ओयधीः सोमराज्ञीर्यहोः शतधिवक्षणाः । तामहमस्मि-
न्नासनेऽच्छिद्राः शर्म यच्छन” इत्युदगग्रमास्तीर्योपविशेत् ।

पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यतामित्युक्ते पाद्यं प्रतिगृह्यापः प्रेक्षेत् ।
“ॐ यतोदेवीः प्रतिपश्याम्यापस्ततोमाराद्धिरागच्छन्वि”ति ततः सद्यं पाद्यं
हौत्र्यदतिः ।

ततो मधुपर्कः । तत्र यजमानेन कूर्चं गृहीत्वा “कूर्चः कूर्चः कूर्चः
प्रतिगृह्यताम्” विष्टर इति वा “प्रतिगृह्णीमि”ति प्रतिगृह्णीयात् । “ॐ
अहं यस्मि सद्रशाना विद्युतामिव सूर्यः । इमं तमधितिष्ठामि यो अस्माँ
अभिदासती”ति मन्त्रेण तदुपरि तिष्ठेदुपनिरोद्धा ।

ततः “पाद्यं पाद्यं पाद्यं प्रतिगृह्यताम्” इति यजमानेनोक्ते “ॐ विरा-

आचम्यवपुःशुचिः ।

ऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः" इति । पुनस्तथैव सव्यं पादं मन्त्रेणैव ।

ततः पूर्ववत् "विष्टरा विष्टरा विष्टराः प्रतिगृह्णन्तामि" । अर्च्यो "यप्मांऽस्मी"ति विष्टरस्योपरि पादौ करोतीति विशेषः ।

ततोऽन्यो "ऽर्घ्यं अर्घांऽअर्घां" इति । "प्रतिगृह्णन्तामि"ति यजमानः । अर्च्यः "ॐ आपा स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुयानि" इत्यर्थे प्रतिगृह्य शिरसाभिषन्ध प्रागुदया निनयन्ननुमन्त्रयते । "ॐ समुद्रं वाः ग्रहिणोमि स्या योनिमभिगच्छत । अरिष्टा अस्माकं घोरा मा परासेचि मत्पय" इति ।

ततोऽन्यः "आचमनीयान्याचमनीयान्याचमनीयानि प्रतिगृह्णन्तामि"ति यजमानः । अर्च्यस्तत्प्रतिगृह्य तदेकदेशेनाचामति सक्तु "ॐ आमागन्यशसा सठं खृज घर्चसा । तं मा कुय प्रियं प्रजानामधिपतिं पशुनामरिष्टिं तनूनामि"ति । ततः स्मार्ताचमनम् ।

हौत्रपद्धतिः ।

प्रक्षालयेत् । "ॐ सव्यम्पादमघनेनिजेऽस्मिन्नाष्ट्रे ध्रियं दधे" इति तज्जलैकदेशेन दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत् "ॐ दक्षिणम्पादमघनेनिजेऽस्मिन्नाष्ट्रे ध्रियमावेशयामी"ति । शेषोदकेनोभौ पादौ प्रक्षालयेत् "ॐ पूर्वमन्यमपरमन्यमुभौ पादाघयनेनिजे । राष्ट्रस्यर्घ्या अभयस्यापरुध्या" इति ।

"अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्णतामि"त्युक्त्वा यजमानपुरुषा उद्गातुरज्जलौ कांस्यपात्रेणाप्यं निनयेत् । उद्गाता प्रतिगृह्णीयात् "ॐ अन्नस्य राष्ट्रिरसि राष्ट्रिस्ते भूयासमि"ति ।

"आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्णतामि"त्युक्ते तज्जलं प्रतिगृह्णाचामेत् "ॐ यशोऽसि यशो मयि धेही"ति ।

हौत्रपद्धतिः ।

जो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः" इति पाद्यं प्रतिगृह्य ततः पादयोस्तूर्णौ त्रिनिनयेत् ।

"अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्णतामि"त्युक्ते तदर्घ्यं प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्य तूर्णौ पादयोर्निनयति ।

ततः "आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्णतामि"त्युक्ते तत्पात्रं "प्रतिगृह्णामी"ति प्रतिगृह्य "ॐ आपो हि ध्या (१)मयोमुच०" इति तिसृभिः ऋग्भिः प्रत्येकमन्त्रान्ते आचामेत् ।

(१) ॐ आपो हि ध्या मयोमुक्ता न ऊजं दधातु । मदे रणाय चक्षसे ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशवीरिव मातरः ॥ तस्मा अरद्गमाम धो यस्य क्षयाय जिवथ । आपो जन्थया च नः ॥ (ऋ० १०।१।१-३।)

आध्वर्यवपद्वति ।

ततोऽन्यो "मधुपर्का मधुपर्का मधुपर्काः" "प्रतिगृह्यन्तामि"ति यजमानः । ततोऽन्यो दातृहस्तस्थ मधुपर्कं प्रतीक्षते "ॐ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे" इति । मधुपर्कं प्रतिगृह्णाति— "ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम्प्रतिगृह्णामि" इति वामकरे धृत्वा दक्षिणानामिकया मधुपर्कमालोडयति स्रुत्— "ॐ नमः श्यामास्याया-
ग्रशने यत्त आविद्ध तच्चे निष्कृन्तामी"ति । ततोऽनामिकाहुप्राभ्यां मधुपर्कैकदेशं गृहीत्वा प्रागुदम्बा क्षिपति, पुनरेव चारद्वयमालोडनप्रक्षेपणे । ततो मधुपर्कैकदेशं प्राश्नाति "ॐ व्यन्मधुनो मधन्य परमर्ठं रूपमशाद्यम् । तेनाह मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणाशाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽस्तानी"ति । एव द्विरपरं मन्त्रेण, शेषं प्रागसञ्चरे निनयेत् । ततो द्विराचमनम् ।

प्राणान्तस्मृशति जलेन "ॐ वाङ्म अस्येऽस्तु" इति मुखे । "ॐ नसोर्मे प्राणोऽस्तु" इति दक्षिणनासायाम् । "ॐ नसोर्मे प्राणोऽस्तु" इति वामनासायाम् । "ॐ अवणोर्मे चक्षुरस्तु" इति दक्षिणाक्षणि । "ॐ औद्वात्रपद्वति ।

"मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः प्रतिगृह्यतामि"त्युक्ते मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात् "ॐ यशसो यशोऽसीति" तस्यैकदेशं हस्ते निधाय पिबेत् "ॐ इदमन्नमयर्ठं रस इमा गावः सह श्रिया तत्सवितुर्वरेण्य वाग्बहु बहु मे भूयात्स्वाहे"ति । पुनस्तस्यैकदेशं हस्ते निधाय पिबेत् "ॐ इदमन्नमयर्ठं रस इमा गावः सह श्रिया भर्गो देवस्य धीमहि प्राणो वै वाचो भूयान्वहुर्मे भूयो भूयात्स्वाहे"ति पुनस्तस्यैकदेशं हस्ते निधाय पिबेत् "ॐ इदमन्नमयर्ठं रस इमा गावः सह श्रिया धियो यो नः प्रचोदयान्मनो वाच सर्वर्ठं औद्वात्रपद्वति ।

ततो "मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः प्रतिगृह्यतामि"त्युक्ते "ॐ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे" इति प्रतीक्षते । "ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्प्रतिगृह्णामि यशसेब्रह्मर्चसाये"ति मधुपर्कं प्रतिगृह्य वामहस्ते निधाय "ॐ वसवस्त्वाशिराजानो भक्षयन्तु" पूर्वाद्धं स्रुन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णो निलिम्पेत् । "ॐ पितरस्त्वा यमराजानो भक्षयन्तु" इति दक्षिणाद्धं स्रुत् । अप उपस्पर्शनम् । "ॐ आदित्यास्त्वा वरुणराजाऽनो भक्षयन्तु" इति पश्चाद्धं स्रुत् "ॐ रुद्रास्त्वेन्द्रराजानो भक्षयन्तु" इत्युत्तरार्धं स्रुत् । अप उपस्पर्शनम् । "ॐ विश्वे त्वा देवा प्रजापतिराजानो भक्षयन्तु" इति मध्याह्ने क्षिपेत् । स्रुन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततः "ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः" इति प्रत्येकं प्राश्नीयात् । ततः "ॐ भूर्भुवः

आध्यर्कपद्धतिः ।

अक्षोमे च भुरस्तु" इति यामाक्षणि । "ॐ कर्णयोमे श्रोत्रमस्तु" इति दक्षिणकर्णे । "ॐ कर्णयोमे श्रोत्रमस्तु" इति यामकर्णे । "ॐ बाहोमे वलमस्तु" इति दक्षिणबाहौ । "ॐ बाहोमे वलमस्तु" इति यामबाहौ । "ॐ ऊर्योमे ओजोऽस्तु" इति दक्षिणोरौ । "ॐ ऊर्योमे ओजोऽस्तु" इति यामोरौ । "ॐ अरिष्टानि मेऽङ्गानि तन्स्तन्या मे सह सन्तु" इति शिरः प्रभृति सर्वाङ्गानि स्पृशेत् । अत्र पुनराचमनं केचिदिच्छन्ति ।

औशाग्रदपतिः ।

सूर्यं मे भूयात्स्याहे"ति तूष्णीं चतुर्थम् । अशोच्छिद्यदशङ्का(१) न कार्या । आचमनीयेनाचम्य शेषं प्राक्षण्याय दद्यात् ।

नापितेन गौर्गांगीरित्युक्त उद्गाता "ॐ उत्सृजत गां तृणानि गौरि"ति प्रूयात् । अथ मातारुद्राणामित्यनुमन्त्रणं नास्ति ।

होत्रपद्धतिः ।

स्याः इति सकृच्छेषं पिबेत् । ततो प्राक्षण्यायोच्छिद्यदानं सर्वपानं वा, अप्सु वा प्रक्षिपेत् । ततः (२)स्मार्तमाचमनम् ।

"ततः शन्नो देवीरभिष्टय(३) इत्याद्याभिज्योक् च सूर्यं दृशे"इत्यन्ताभिर्हृदयस्थलमभिमृशेत् । "ॐ प्राणपा असि प्राणं मे पाहि" इति नासिके मुखं च युगपदभिमृशेत् । "ॐ चक्षुष्पा असि चक्षुर्मे पाहि" इति च

(१) ताम्बूलेधुकले चैव भुक् स्नेहानुलेपने ।

सोमे च मधुपर्कं च नोच्छिद्यं मनुस्मरति । रुद्रहारीत १।३९ ।

"मधुपर्के तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

अनुच्छिद्यो भवेद्विप्रो यथा बन्दिरो विदुः" । अङ्गिरास्त्व

"प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिद्यो भवति द्विजः" ॥

(२) स्मार्ताचमनं यथा—

"कृत्वाऽऽदौ पादशौचं विमलमथ जलं त्रिः पिबेदुन्म

हंसित्यनुष्टुपुग्मं सजलमभिमुखां नासिकारन्ध्रयुग्मम्

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नयनयुगयुतं कर्णयुग्मं कनिष्ठा-

ङ्गुष्ठाभ्यां नाभिदेशे हृदयमथ तलेनाङ्गुलीभिः शिरांश्च

अशक्तौ त्रिः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य मुखं विमृज्य स्नानं स्पृशेदिति निर्णयस्ति-
पूजाविधिरूपेण ११९२ पत्रे ।

(३) ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो मधन्तु पीतये । शंभोरभिः स्रज्ज नः ॥ ईशाना-
चार्याणां क्षयन्तीश्वर्यशोनाम् । आपो याचामि भेषजम् ॥ अप्सु मे सोमो अन्नवोदन्तर्वि-
श्वानि भेषजा । अग्निं च त्रिचशाम्भुवम् ॥ आपः पृणीत भेषजं वरुणं तन्वे भम । ज्योक् च
मयं दृगे ॥ (ऋ० १०।१।४-७) ।

आध्वर्यवपदति ।

ततोऽन्यो “गात्रो गात्रो गात्रः” इति । यजमानः “प्रतिगृह्यन्ताम्” । ततोऽर्च्यः “ॐ माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुद्योच चिकितुषे जनाय मागामनागामदिति वधिष्ट । मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मा हत” उपांशु “ॐ उत्सृजत” इति ब्रूयादुच्चैः ।

ततो यजमानेन दत्ते वाससी प्रतिगृह्य तयोरन्यतरत्परिदधाति “ॐ परिधास्यै यशोधास्यै दोर्घायुत्त्राय जरदष्टिरस्मि । शतञ्च जीवामि शरदः पुरुचो रायस्पोपमभिसव्ययिष्ये” इति । तत आचमनम् ।

ततस्तद्वत् यज्ञोपवीत “यज्ञोपवीतमि”ति मन्त्रेण (परिदधाति) “ॐ यज्ञोपवीत परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमन्यं प्रति मुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं यलमस्तु तेज” इति । तत आचमनम् ।

तत उत्तरीयम् “ॐ यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशो भगश्च मा विदधशो मा प्रतिपद्यताम्” इति । द्विराचमनम् ।

दत्तं चन्दनमालिष्य जपति “ॐ सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासर्द्धं सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमि”ति ।

ततस्तथैव माल्यानि प्रतिगृह्णाति “ॐ या आहरज्जमदग्निः श्रद्धाये मेधायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च” इति । औद्गात्रपदति ।

एष प्रस्तोत्प्रतिहर्तुं सुब्रह्मण्यानां लौकिकं दैव मानुषवरणमर्हत्यकर्म च भजति । तत्र विशेषः । “यशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि श्रीभक्षोऽसि श्रिय मयिषेहि” इति मन्त्रेण मधुपर्कं निर्भक्षयेयुः प्रस्तोत्रादयः तूर्णो चतुर्थम् । मातारुद्राणामित्यनुमन्त्रणं न कुर्यात् । गवि प्रोक्तायां कुरुतेति न ब्रूयुः कलौ निषिद्धत्वात् । “मुञ्च गां वरुणपाशाद्विपन्त मे धेहि । तज्जह्यमुष्य चोभयोरुत्सृजत(त) गामस्तु तृणानि पिबतृदरुम्” इति प्रस्तोत्रादयो मन्त्र ब्रूयुः ऋत्विजः प्राप्तत्वात् । अस्मिन् मन्त्रे अमुष्यपदे यजमानस्य पठ्यन्त नाम गृह्णीयात् । एको विष्टरो द्वौ वा, स्मार्तसूत्रे गोभिले यज्ञे ऋत्विजां विशेष उक्तः ।

होत्रपदति ।

क्षुण्णो युगपत् । “ॐ ध्रात्रपा असि ध्रोत्रं मे पाहि” इति ध्रोत्रे, प्रतिध्रोत्र-मन्त्रावृत्तिः । “ॐ अनु नो मार्तुं तन्वो यद्विलिष्ट” इति मुख विमृज्य ।

ततो यजमानेन ‘गौर्गौर्गौरि’त्युक्ते “ॐ मातारुद्राणामि”ति जपित्वा “ओमुत्सृजत तृणान्यत्तु” इति वदेत् । इति मधुपर्कः ।

आध्वर्यवपदतिः ।

तानि धारयति "ॐ यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन सङ्प्र-
थिताः सुमनस आध्वनामि यशो मयी"ति ।

ततो दानुदत्तकुण्डलादि मन्यावृत्त्या "ॐ अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्-
रणं भूयादि"ति ।

ततो नैवेद्यं दत्तं प्रतिगृह्णाति । इति मधुपर्कः ।

अत्र या स्वस्तिवाचनम् । यजमानाय सोमसमर्पणम् । यजमानस्य
माङ्गल्यकरणम् ।

देवयजनप्रार्थना ।

ततो यजमानो देवयजनभूमिं गत्वा दैर्वाग्यिभ्यो मानुषेभ्यश्च देव
यजनं प्रार्थयेन् । तत्र दैवप्रार्थनामुपांशु मानुषप्रार्थनामुचैः । तद्यथा—

उपांशु-अग्निर्मे होता स मे देवयजनं ददातु, उचैः होतर्देवयजनं मे
देहि । एवं सर्वत्र । आदित्यो मेऽध्वर्युः स मे देवयजनं ददातु, अध्वर्यो
देवयजनं मे देहि । चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे देवयजनं ददातु, ब्रह्मन् देव-
यजनं मे देहि । पर्जन्यो म उद्गाता स मे देवयजनं ददातु, उद्गातर्देवयजनं
मे देहि । आपो मे होत्राशंसिनस्ते मे देवयजनं ददातु, होत्राशंसिनो
देवयजनं मे दत्त । रश्मयो मे चमसाध्वर्यवस्ते मे देवयजनं ददातु, चम-
साध्वर्यवो देवयजनं मे दत्त । दत्तमिति सर्वेषां यथायथं प्रतिवचनम् ।

औद्गात्रपदतिः ।

देवयजनप्रार्थना ।

अथ यजमानो "अग्निर्मे होता स मे देवयजनं ददातु" इत्युपांशु-
क्त्वा "होतर्देवयजनं मे देहीत्युचैर्ब्रूयात् । आदित्यो मेऽध्वर्युः स मे देव-
यजनं ददात्वित्युपांशुक्त्वा "ध्वर्यो देवयजनं मे देही"त्युचैः । "चन्द्र-
मा मे ब्रह्मा स मे देवयजनं ददात्वित्युपांशुक्त्वा, "ब्रह्मन् देवयजनं मे
देही"त्युचैः । "पर्जन्यो म उद्गाता स मे देवयजनं ददात्वित्यु-
पांशुक्त्वा, "उद्गातर्देवयजनं मे देही"त्युचैः । "सदस्यपते"
"आकाशो मे सदस्यः स मे देवयजनं ददात्वित्युपांशुक्त्वा
"सदस्य देवयजनं मे देही"त्युचैः । "आपो मे होत्राशंसिनस्ते
मे देवयजनं दद"त्वित्युपांशुक्त्वा "होत्राशंसिनो देवयजनं मे दत्ते"-
क्त्युचैः । "रश्मयो मे चमसाध्वर्यवस्ते मे देवयजनं ददात्वित्युपांशु-
या "चमसाध्वर्यवो मे देवयजनं दत्ते"त्युचैः । होत्रादीनां "दत्तमि"ति-
प्रतिवचनम् ।

साध्वर्यवपदतिः ।

ततो देवयजनं जोषयन्ते उच्चतमर्धं० सममविम्रं० श्यभिनो देवयजन-
मात्रदेशं पुरस्ताद्वर्जं प्राक्प्रथणमुदग् वा यत्किञ्चानूचानत्विज उद्धतौष-
धिमूलेऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति प्राग्वर्धं० शं पुरस्तादुच्चं प्रतिदिग्द्वारमुदग्वर्जं
वा शालां वा परिवृते चोत्तरापरे सर्वत्र स्थेनारत्निना वा मानकरणम् ।

अध्वर्युर्यजमानो वा "अयन्त" इति गार्हपत्य एवाग्निमरण्योस्त्रिः
समारोह्य सहन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । "ॐ अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो
जातो अरोचयाः । तज्ज्ञानघ्नमारोहाथानो वर्धया रयिम्" (शु०य०
३।१४) । सोमाधाने तु त्रयाणां समारोपः । देवयजनस्य दूरत्वे सभ्या-
वसथ्ययोः समारोपः, अन्यथा प्रत्यक्षावेव नेयौ ।

ततः सर्त्विक् सपत्नीकः सोपकरणो यजमान उदवसाय देवयजनं
गत्वा शालास्तम्भं पूर्वार्ध्यं गृहीत्वा(१)ऽरणिपाणिराहेदमगन्मेति ।

"ॐ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुपन्त विवश्वे ।
ऋक्तामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्मीं रायस्पोषेण समिषा मदेम" (४।१)॥

प्रविश्य उच्चासने शालायां राजानं निदधात्याहुतश्चेत्, प्राक्
क्रयादन्नमुपहरन्त्यस्मै हविष्यममांसं यजमानः "इदमन्नं सोमाय राहे
न ममेति" ।

कुण्डेषु भूसंस्काराः । अग्निमन्थनं गार्हपत्ये स्थापनम् । सभ्याव-
सथ्ययोः प्रत्यक्षयोर्मधिन्या वा स्वे स्वे कुण्डे निधानम् । आहवनीयाय
सतसु प्रक्रमेषु कल्पनम् । आहवनीयदक्षिणाग्न्योर्विहरणम् । यजमानो-
ऽपराह्णेऽश्नातीष्टमुपपन्नं वा न वा पत्नौ च ।

औद्गात्रदपतिः ।

अथोद्गाताऽऽत्मनो देवयजनगमनकालात् प्राक् तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थं
प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ देवयजनं प्रति प्रेषयित्वा स्वगृहं गच्छेत् । यजमानस्य
देवयजनयाचनाभावपक्षे तु उद्गातुः सोमप्रवाकाभिप्रन्धणम् । अन्ना-
दिदानम् । कर्मारम्भात्पूर्वं प्रस्तोतृसुब्रह्मण्ययोः प्रेषणम् । स्वस्य क्रय
औषधसध्ये वा गमनम् । दैवमानुषवरणम् । मधुपर्कमज्ञणम् । तानून-
त्वादि सर्वम्, यद्यौषधसध्ये गमनं तदा तानून्वादिनिवृत्तिः, सर्वेषामा-
त्विज्योपक्रमवेलायां यज्ञोपवीतं चाचमनं च कर्तव्यम् । कर्मानुष्ठानकाले
यज्ञाङ्गानामव्यवाय आभिमुख्यं च । प्राङ्मुखैश्च कर्म कर्तव्यमनादेशे ।

(१) अनेकयजमानके ■ सर्वेऽरणिपाणयो मुख्यं गृहपति शालास्तम्भप्रहणं
कुवांगमन्वारमन्ते, तदेतत्सूत्रकारो वक्ष्यति "अविमवति गृहपत्यन्वारम्भ (का० धौ०
१२।१।१३ इति ।

आच्ययैवपदतिः ।

ततः 'कस्मैचित्प्रमर्थाय कृत्यर्थमपदिशति "कृत्यर्थं मे गोपाय" "गो-
पायामी"ति तत्प्रतिचचनम् । "यथाकालर्द्धं सम्पादय" "सम्पादया-
मी"ति नः ।

अथाप्सुदीक्षा

तत उत्तरे परिवृत उदकुम्भवत्यप्सुदीक्षा । तत्र मध्यगते उदकुम्भ-
स्थापनम् । तदुत्तरतो नखनिकृन्तनकङ्कनोदपात्रकुशतटण्णुरौदुम्बरद-
न्तधावनकाष्ठदीक्षायाससामुपकल्पनम् । नापित उपतिष्ठति उपकल्पि-
तानामुत्तरतः प्राङ्मुखो यजमान उदङ्मुखोऽध्ययुः यजमानस्य
नखानि निकृन्तन्त्यङ्गुष्ठ(प्रथ) प्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमं ततः
सव्यहस्तस्य ततो दक्षिणवामपादयोः । कङ्कतेन दक्षिणगोदानं वितायो-
दपात्रोदकेनोत्तरीमा आप इति "ॐ इमाऽमाप शमु मे सन्तु देवोः"
(४।१) यूपयत् (का० श्रौ० सू० ६।१।१२) कुशतटण्णं प्रागप्रमन्तर्थाय
"ॐ ओषधे आयस्य" (४।२) क्षुरेण चाभिनिधाय तूष्णीम् । "ॐ स्व-
धिते मैतर्द्धं हिर्द्धंसीः" (४।२) । छित्थोदपात्रे प्रास्यति पथमुत्तरं
तूष्णीम् । नापिताय क्षुरं प्रयच्छति तेन केशश्मश्रु यपति ।

ततो लौकिकाभिरग्निः स्नानम् । औदुम्बरेण दन्तधावनम् । स्मार्ता-
चमनम् । उदकुम्भोदकेना(१)पो अस्मानिति स्नात्वा "ॐ आपो
न्मातरः शुभयन्तु घृतेन नो घृतप्यः पुनन्तु । विश्वर्द्धं हि
हन्ति देवोः" (४।२) । उद्दिदाभ्य इत्युक्तामत्युत्तरपूर्वार्धे "ॐ
शुचिरापूत एमि" (४।२) । क्षौर्म यस्ते निष्पेष्टैव द्रव्यं इत्युपा
भ्युक्ष्य स्नातवस्य चाऽमौत्रधौतं पिबितकेशं प्रसारितवशं इत्युपा
"ॐ दीक्षातपसोस्तनूरसि तान्वा शिवापं शग्माप्पनि रयुः स मे
स्पृश्यन्" (४।२) । न नोर्वि कुस्ते । स्मार्ते द्विराचमनम् इत्युपा
त्तरीयम् । "यशसा मा धावापृथिवी यशसेन्द्राष्टहस्पतं लन्देययजा
मा विदद्यशो मा प्रतिपद्यताम्" (पा० श्रु० सू० २।६।१) न ददाति
एवं प्रतिप्रस्थाताऽपरस्मिन् परिवृते पत्नौ तूष्णीं वपनं "सदस्य
निकृन्तनोदुम्बरदन्तधावनकाष्ठदीक्षायाससामुपकल्प- इत्युपा
निकृन्तनम् । हस्तपादप्रक्षालनम् । आचमनम् । दन्तधा- नाशर्द्धं सि
करणम् । द्विराचमनम् । उदकुम्भोदकेन स्नानम् । उ- यजनं मे द
दत्वि" इत्यु

(१) न तु कुम्भोदकेन स्नानमविधानात् । उदकुम्भनिधानेनैव "दत्तमि"
ति देवपात्रिकः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

मणम् । वाससः परिधानम् । आचमनम् । उत्तरीयधारणम् । द्विरा-
चमनम्(१) ।

ततोऽध्वर्युः प्राग्द्वारेण धादुगृहीतं यजमानं विमितं प्रपाद्य प्रति-
प्रस्थाता चापरद्वारेण पन्नां दीक्षणीयया चरति ।

अथ दीक्षणीयेष्टिः ।

तत्र यजमानोऽध्वर्युर्वा गार्हपत्यस्य पश्चात्पृष्ठोत्तरत उपविश्य-
पद्मसमिधो गृहीत्वा करिष्यमाणाधधारणं कुर्यात् । अस्मिन्नग्निष्टोम-
संख्ये ज्योतिष्टोमे ये केचन वैकल्पिकपदार्थास्त भृत्त्विकप्रत्ययेन मयाऽच-
धारिताः । तत्र दीक्षणीयादीष्टिषु ब्रह्मवरण—(२)व्रतग्रहण—ऊप-
दक्षिणा(३)—वेद्यालम्भ—समिष्टयजुषामभावः । वाचस्पतिप्रैयस्तु भव-
त्येव, (४)प्रायणीयादिष्वन्वाधानस्याप्यभावः । अग्नाविष्णु एकाद-
शकपालेन पुरोडाशेन, पक्षे—आदित्यान् चरुणा सद्योऽहं यक्ष्ये । सप्तदशो
वज्रः, ब्रीहिभिर्यागः, ममाग्ने पक्षः, उत्तमे काले व्रतोपायनम्, ममाग्न
इत्यादि पडासनम्, न ब्रह्मवरणम्, वाचस्पतिप्रैयः, प्रणीताप्रणयनम्,
अग्नीनां परिस्तरणम् । पात्रासादने विशेषः—एकादशकपालानि, पुरोडा-
शापाज्येका, नान्याहार्यपात्रम्, न च तगडुलाः, पक्षे—उपकल्पनीयानि,

(१) पत्न्यध्वेज्ज्येष्ठाडिक्रमेण काण्डानुसमयेन सर्वांमामप्सुदीक्षा ।

(२) मत्पवदनग्रहचर्यादिसङ्कल्पस्य व्रतं सोमार्थं पूर्वमुपेतम् । तच्चामोमममातेन-
परित्यक्तव्यम् । तत्र पुनरपायनं विरच्यते । “अग्ने व्रतपने व्रतश्चरिष्यामि” (सं० १।१६)
इत्ययमुपायनमन्त्रः ॥ हि धर्ममाणे व्रते ‘चरिष्यामि’ इति प्रयोगः सम्भवति । तस्मा-
त्प्रसङ्गसिद्धमिति भावः । तथा हि जैमिनिः—“तथा व्रतमुपेतत्वात् । विप्रतिषेधाच्च ।
सत्यवदिति चेत् । न संयोगपृथक्त्वात्” (१२।१।२०-२३) इति ।

(३) मोमयागान्तः पातिनोऽपिष्टिष्वन्वाहार्यो दातव्यो न वेति संशये—“व्रतस्रो वै
दक्षिणा द्विष्य गौर्वासोऽश्वः” (शं० ४।३।१।१०) इत्यादिदक्षिणा प्रधानस्यैव । न स्वह्णानां,
“दक्षिणा सोमस्य” इत्यभिधानात् । अत इष्टिषु चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्यो दातव्य इति
पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते—द्राक्षमिकदक्षिणान्वायेन (१०।२।८) ऋत्विग्दानमानत्यर्थं,
सोमयागमज्यपातिनीषु पृथगानत्यभावाच्च दातव्य इति जैमिनेः (१२।१।१६) सिद्धान्तः ।

(४) अत्र दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्तव्यं न वेति संशये चोदकप्राप्तत्वात्कर्तव्यमिति
प्राप्ते—अग्निधारणाधेमन्वाधानं कर्तव्यम् । तच्च धारणं दीक्षणीयायां कृतं तस्मादन्वा-
धानं नास्तीति सिद्धान्तः । तथाहि जैमिनिः—“धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यन्वाधानं न
विद्यत” (१२।१।१९) इति । “अन्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानग्रहवर-
णानि दीक्षणीयाप्रभृति प्राग्दवसानोपायाः सोमे कृतत्वात्” (८।१।१४) इति
कात्यायनसूत्रं व्याचक्षाणः कर्माचार्यः “कृतत्वादिति अत्र न सम्भवतीत्यतः प्रभृति-
शब्दः प्रायणीयादि विषयो द्रष्टव्य” इति वदन् दीक्षणीयायां अन्वाधानं विद्यत एव, प्राय-
णीयाप्रभृत्येव तु तन्निषेध इत्यभिप्रेति ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

इध्मायहिः, षडवत्तम्, पक्षे-चरुस्थालीमेक्षणम्, (पोतकं चालनी च)
नवनीतम्, त्रैककुशाञ्जनम्, एकधित्० शनिः कुशपवित्राणि, कृष्णाजिन-
द्वयम्, एकं घा, मेखला, उष्णीषं, कृष्णविषाणा, दीक्षितदण्डः, सतन्त्राया
दीक्षणीयायाः उपांशुचरणम्, वागन्तेन घा, शर्पाग्निहोत्रहयण्यादानादि ।
धुरीणारोहणे-देवयोरसीत्युहः । चरुपक्षे अनूहः । ग्रहणे-देवाभ्यां अग्ना-
विष्णुभ्यां जुष्टं गृह्णामि । पक्षे-आदित्येभ्यो जुष्टं गृह्णामि । प्रोक्षणे-त्याधिकः ।
मुसलायधाने-स इदं देवाभ्यां०, पक्षे-अनूहः, तत्रैव पक्षे चर्यर्धपुरो-
डाशीयानां विभागः । इदमग्नाविष्णोः, इदमादित्यानाम्, द्वयदि धान्या-
घापे-धिनुहि देवौ, पुरोडाशस्यैकत्वादिनिर्देशः, आज्याधिग्रयणमग्नीध्रः,
चरुपक्षे ब्रह्मणः, पक्षे-चरोः, (१) संययनप्रथनाद्विरभिर्मर्शनाभिधासनाना-
औशात्रपद्धतिः ।

अथ दीक्षणीयेष्टिः ।

अथ दीक्षणीयेष्टौ प्रस्तोता पूर्वमवृतब्धेदिदानीं वृतः सन् 'प्रस्तोतरेहि,
इत्यामन्त्रितः पूर्वया द्वारा पञ्जीशालां प्रविश्योत्तरेणान्नीन् गत्वा
गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य प्रधानयागकाले त्यमुष्यति तावद्यसामनी
मध्यमस्यरेण प्रत्येकं त्रिभिर्गायेत् ।

होत्रपद्धतिः ।

अथ दीक्षणीयेष्टिः ।

अपराहे दीक्षणीयाग्रायैष्णवेष्टिः । एहि होतरित्यामन्त्रितो होता-
चम्य तीर्थेन प्रविश्य कं प्रपद्यादि (२) पञ्चदश सामिधेन्यः उपांशु हविः,
आघाहने-अग्निमन्न आ ४ यह सोममा ४ यह (उपांशु) अग्नाविष्णू
(उद्यौः) आ ४ यह देवानित्यादिसमानम् ।

उत्तमे प्रयाजे-भूर्भुवः स्वयं ४ यजामहे स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमं

(१) "आदित्येभ्यश्चर्धं निर्वपन्ति (श० ३ । १ । ३ । २) इत्यादिवाक्ये चरुशब्दः
किं स्थाली वक्ति उत ओदनमिति सन्देहे लौकिकचरुशब्दमल्प पात्रे प्रयुज्यते । तस्या
अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशविकृतित्वं मा भूत् किन्तु अणयोर्यतायाः सद्भावात्कपालवि-
कृतित्वं भविष्यति । तस्मात्—चरुः स्थाली इति पूर्वः पक्षः । अत्रमेव चरुशब्देन उच्यते
"अदितिमोदनेन" इति वाक्यशेषे ओदनशब्देन चरुनूयते । निषण्डुकारा अपि "हव्य-
पाके चरुः पुमान्" इति (अमरकोषे २ । ७ । ३२) पठन्ति, तस्मात् चरुशब्दोऽन्नवाचीति
(जै० १० । १ । १०) रादान्तः । तस्य च स्थाल्यामेव (जै० १० । १ । ११) पाकः कर्तव्यः ।

चरौ पेपणादिर्कं कर्तव्यं ॥ वेति सन्देहे चरोः पुरोडाशविकृतित्वात् पुरोडाशे च पेप-
णादीनां सत्वात् अतिदेशेनात्र प्राप्ता पेपणसंयवनोपधानादीनि कर्तव्यानीति प्राप्ते—तेषा-
मर्थलोपादकरणमिति जैमिनेः (१० । १ सू० ४९-५८) सिद्धान्तः ।

(२) कात्यायनानां शतपथोक्तैः (३ । १ । ३ । ६) सप्तदश सामिधेन्यः ।

आध्ययवपद्धतिः ।

मभावः । प्राणदाने-यस्ते०-स्वाग्नाविष्णु गच्छ स्वयं० । पक्षे-आदित्यान् गच्छ० । सप्तदशेन वज्रेणेत्यववाधनम् । उत्तमे प्रयाजे-इदमग्नये सोमा-याग्नाविष्णुभ्यां, पक्षे-आदित्येभ्यः देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्यादि । कालेप्र-स्तोतुः सामगानं, प्रधानयागे अग्नाविष्णुभ्यामनुग्रहि अग्नाविष्णु यज निधनवपद्कारसमकालं यागः । इदमग्नाविष्णुभ्यां पक्षे-आदित्येभ्योऽनु-औद्गात्रद्वपति ।

तार्क्ष्यसाम्नोस्तार्क्ष्यऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः इन्द्रो देवता दीक्षणीयाया-मिष्टौ चितियोगः ।

त्यर्मूषु । वाँजि । ना ३४५ म । देवर्जूतां २३४ म् । संहो वानन्ता । कंता ३ । २५ रैर्यानाम् अरिष्टां २३४ यि मीम् । पृतना ३४३ जर्मोशुम् । स्वस्तं । यायि । तार्क्ष्यमिहो ३४३ । हे ३ वां ५ इमा ६५६ ॥ १ ॥

ईयइया ३ हाई । त्यर्मूषुवाँजिना ३० दे ३ वजूर्तम् । ई ४ ये ईर्या । हां २३४ इ । संहोवानन्ता । कंता ३ । २५ रैर्यानाम् । "ईय इया ३ हाई । अरिष्टा ३ नायि । मी ३० पृत । नांजर्मोशुम् । ई ४ येईर्या । हां २३४५ इ । स्वस्तं । यायि । तार्क्ष्यमिहो ३४३ । ॥ ३ वां ५ इमा ६५६ ॥ २ ॥ (१)

होत्रद्वतिः ।

स्थाहा (उपांशु) अग्नाविष्णु (उ०) स्वाहा देवा इत्यादि समानम् । यार्त्रध्नावाज्यभागौ—

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्वविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्रऽआहुतोऽधम् (ऋ० ४।५।२७।४) । त्वठं० सोमासि सत्पतिस्त्वठं० राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतोऽधम् ॥

ततः प्रधानम् । (उपांशु) अग्नाविष्णुभ्यां (उच्चैः) अनुग्रहीत्युक्ते- (उपांशु) अग्नाविष्णु महि तद्धां महित्वं पातं घृतस्य गुह्यानि नाम । दमे दमे सुष्टुतिर्वामियानोपवां जिह्वा घृतमाचरण्याधमोम् । इयं पुरोऽनुवाक्या । "ॐ अग्नाविष्णु महि धाम प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या जुषाणा । दमे दमे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरण्याधत् (उच्चैः) वौषट् । इयं च याज्या (शां०ध्रौ०२।४।४) । अत्र प्रस्तोतुर्निधनेन सह वपद्कारं ब्रूयात् । ततो विराजौ(२) स्विष्टकृतो नित्ये वा । अग्नये

(१) उ० भा० ४।१।५।५।१—गे० ९, १, १—२—२ ।

(२) प्रेक्षो अग्न (ऋ० ६।१।५।१४) इमो ऽअग्न (ऋ० ७ । १ । १८) इति विराजौ स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये भवतः शास्त्रान्तरात् ।

शाध्वयंपपद्धतिः ।

ग्रहि । आदित्यान्यज । इदमादित्येभ्यो । स्विष्टकृदादि । (१) द्विदेवत्यत्वा-
द्यनुर्धाकरणभावः । बहुदेवत्यत्वाच्चरोरपि । न दक्षिणा । उल्मुकसम-
होत्रपद्धतिः ।

स्विष्टकृतेऽनुग्रहोत्पुक्ते—

ॐ पिमीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ २॥ ऋतूँ २॥ ऋतुपते यजेह । ये
दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वर्धं० होतृणामस्या यजिष्ठोऽम् । (का०हौ० १।११) ।
ततो "ऽग्निं स्विष्टकृते यज" इत्युक्ते भूर्भुवःस्वये यजामहेऽग्निं स्वि-
ष्टकृतमयाऽग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामान्ययाद्
(उपांशु) अग्नाधिष्ठायाः (उच्चैः) प्रिया धामान्ययाद् देवानामित्यादि
प्रकृतिषत् ।

अग्ने यदद्य विशा अभ्यरस्य होतः पायक शोचे घेष्ट्वर्धं० हि यज्या ।
ऋता यजासि महिना वियद्भूर्भुव्या यह यविष्ठ या ते अघा ध्यौ पद्-
(मं० ६ सू० १५ ऋक् १४) ।

इङोपादाने विशेषः—उपहृतं गृहदित्यादि देवपुत्र इत्यन्तं प्रकृति-
यत्कृत्वा उपहृतोऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुर उद्ब्रुचमशीयेति तस्मिन्नु-
पहृतः । भक्तः । मार्जनम् । दक्षिणा न भवति । यथा ते० हि । त्रयोऽनुया-
जाः । सूक्तयाके—अग्निर्हविरजुपतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत सोमो हविरजु-
पता वीवृधत महोज्यायोऽकृत (उपांशु) अग्नाधिष्णू (उच्चैः) हविरजुपेतामवी-
वृधेतामहोज्यायोऽकातां देवा आज्यपा आज्यमजुपन्तावीवृधन्त महोज्यायो-
ऽकृत अग्निर्होत्रेष्ट्वर्धं० हविरजुपतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत अस्यामृधे-
द्धोत्रायां देवगमामाशास्तेऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुर उद्ब्रुचमशीये-
त्याशास्ते पदनेन हवि० (२) देवेभ्यः । नमः उपतच्छ्रयो० दे । उद० ।

(१) प्रह्वौ "आग्नेयं चतुर्धा करोति" (आप० औ० सू० ३।३।२) इति
भूयते । तत्राविशेषात्सर्वत्र चतुर्धाकरणं कर्तव्यमुक्त आग्नेय एवेति संशये—आग्नेयवदे-
द्राग्नः प्रीयोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसम्बन्धात्, "तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं
करोति" (श० १।८।१।४०) इति श्रुत्या पुरोडाशसामान्य एव चतुर्धाकरणप्रवणाच्च
पुरोडाशत्रय एव चतुर्धाकरणं कार्यमिति पूर्वः पक्षः । आग्नेये पुरोडाशे एव अग्निदेव-
त्वाया मुख्यः सम्बन्धः । यद्यपि माध्यन्दिनशाखायां पुरोडाशमात्रे भवणमस्ति तथापि
शाखान्तरे "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इति विशेषस्यैव भवणात् "सामान्यविधिरूपः
संक्षिप्येत विशेषतः" (तत्र वा० ३।४।४०) इति न्यायेन सामान्यस्य पुरोडाशवाक्यस्य
विशेषेण आग्नेयवाक्येन एकदेवत्ये आग्नेयमात्रे सङ्ख्येवादाग्नेयमात्रस्यैव चतुर्धाकरण-
मिति (जै० ३।१।१६) सिद्धान्तस्तद्वदप्रापीति भावः ।

(२) पाऽऽशास्ते तदस्यात् तद् कृष्यात् तदस्मै देवा रासन्तो तदग्निर्दंनो देवेभ्यो

आध्वर्यवपदतिः ।

सनादि । व्यूहने-अग्नाविष्णवोरु०, अग्नाविष्णू तमपनुदताम् । पक्षे-अग्ना-
विष्णवोरादित्यानामु० । अग्नाविष्णू आदित्यास्तमपनुदन्तु० । अभ्युक्ष्य
जुह्वेत्यादि घेद्यालंभवर्जे प्राक् समिष्टयजुषः (१) कृत्वा होतृप्रायश्चित्तान्ते,
शालां पूर्वेण वहिः कुशास्तरणं, तेष्ववस्थितं प्राङ्मुख यजमानं नवनीते
नाभ्यङ्क्ते शीष्णांऽध्यनुलोमठं सपादको महीनां पयोसीति "ॐ मही-
नां पयोऽसि व्वर्चोदा असि व्वर्चो मे देहि" (४।३) । यजमानः स्वयमेव

हौत्रपदतिः ।

पत्नीसंयाजान्ता । पत्नीवेदवाचनं स्तरणं च न भवति वेदशेषविमोक्त-
माहवनीयोपस्थानस्थितिनिवृत्तिः अध्वर्युमन्थारभ्यौदूप्रभणानि जुह्वन्तं

वनुतां वयमानेः परिमानुषाः इष्टं च विनं चोभे चैनं चावापृथिवी अठं इमस्यात्तामिहं
गतिर्वामस्येदं च नमो देवेभ्यः (का० डौ० प० १।८) (शां० धौ० १।१४।११) ।

(१) अत्रान्नावैष्णवेष्टौ प्रवृत्तिवत्सर्वाङ्गेषु प्राप्तत्वाद्वा कस्यापनः—“प्राक् समि-
ष्टयजुषः करोति” (४।१।२६) । समिष्टयजुषः प्राक् यान्यङ्गानि तान्येव करोति ।

ननु समिष्टयजुर्मात्रस्य प्रतिषेधः “समिष्टयजुरेव न जुहोहि नेदिदं दीक्षितव्रतमन
परिधाय पुरा यज्ञस्य संस्थाया अन्तं गच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः” (श०

भा० ३।१।३।६) इति । ‘तस्यमेतत्, पुरा यज्ञस्य संस्थाया अन्तगमनद्रोपो मा भूदित्ये-
तत्कारणमुपदिष्टं, ततश्च समिष्टयजुषि कृते यद्यन्तगमनं तर्हि तदुत्तरेषु पक्षार्थेषु क्रियमा-

णेषु सुतरामन्तगमनं भवति अतः साधूकं ‘प्राक् समिष्टयजुषः’ इति । “समिष्टयजुर्वर्ज
वा” (का० ४।१।२६) । अथवा समिष्टयजुर्वर्जयित्वाऽन्यत्सर्वं कर्मापवर्गान्तं भवति

तन्मात्रस्य प्रतिषेधात् । एवं पञ्चद्वयोपन्यासे कृते यः पक्षः श्रेयान् स एवाभ्युपग-
म्यः । कश्चासौ प्राक् समिष्टयजुषः करातीति । अत्राहुहेरिस्वामिनः—‘तस्य सप्तदश

सामिधेन्यो भवन्ति । तेषांऽंशु देवते यज्ञसीति” (श० ३।१।३।६) अत्र सप्तदशउपो-
शुत्वयोर्विधिः इतरेषामनुवादः प्राप्तत्वात् । “समिष्टयजुरे” (श० ३।१।३।६) ति

समिष्टयजुरादिपदार्थकाण्डावलोकविधिः । कुत एतत् तद्वत्पदार्थवादात् । “अन्तो हि
यज्ञस्य समिष्टयजुः” (श० ३।१।३।६) इति । यत्र हि औपचारिकाऽन्यन्तः परिहोयने

समिष्टयजुस्तत्र पारमार्थिको ब्राह्मणतरेणरूपो न परिहोयते इति का युक्तिः, तथा सुरे-
ष्वागतेषु यज्ञमपहनुवानाः समिष्टयजुर्वर्जं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नं यत् “समिष्टयजुरेव ने”

ति तद्विराडुत्पन्तरापेक्षयावधारणम् । ये तु समिष्टयजुर्वर्जं क्रियो मन्वन्ते तेषामत्र
“समिष्टयजुरे” त्ययमनुवादो भवति धौवस्यायान्तरे औदूप्रभणहोमे विनियोगात्

(का० ४।१।२६) । समिष्टयजुषः सामर्थ्यादेव निवृत्तेः । “नेदिदं दीक्षितव्रतमन” इति
प्रारम्भ एवान्तगमनरूपं न कार्यमित्यर्थः । तथाचापस्तम्बसूत्र (१०।४।७) मानवसूत्रयोः—“प-

त्नीसंयाजान्ता दीक्षणीया सन्तिष्ठत” इति “पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्य” इति च ।
अतएव पुरा यज्ञस्य संस्थाया अन्तगमननिषेधादौक्षणीयायाः, प्रभृत्यनूद्वन्त्यायाः प्राक् क-

स्यापि कर्मणः समिष्टयजुः प्रवृत्तिः कर्मापवर्गान्तं कर्म न भवति समान्त्यायात् । ८. यथा-
दीक्षणीया दीक्षणाग्निहोमान्ता (श० भा० १।५।१।११) प्रायणीया शंध्यन्ता (श०

आध्यव्यपद्धतिः ।

वृत्रम्येत्यद्यायनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यद् द्विर्दक्षिणं त्रिरुत्तरं परा-
पसकृत्सकृन्मन्त्रः शरेषोकया साग्रया “ॐ वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा-
ऽअसि चक्षुर्मे देहि” (४ । ३) अध्वर्युः कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मेति पावयति

१।६।१।१०) आतिथ्येदान्ता (सं० १।६।१।२१) उपमत्प्रधानयागान्ता
(सं० १।६।१।२२) अग्नीषोमीयो दक्षिणाग्निहोमान्तः (सं० १।६।१।२३) सवनी-
यपशुस्तुवन्पशुश्च समिष्टयजुस्तौ—सवनीयपुरोडाशाः पशुपुरोडाशाश्चेदन्ताः । यत्“स्ते
दीक्षणीयां निरवगच्छित्यादि (सं० १।१।६।१।२९) श्रुत्या दीक्षणीयाप्रायणीयादीनां
मृतीयसवनान्ताभामन्तलोप उच्यते । पश्चाच्च “ते देवा अमुवन् । ये न इमे यज्ञाः सामि
संस्थिता यानिमान्विजहोतोग्रामोप तजानीत यथेमान्त्संस्थायामे” (सं० १।६।१।
२८) ति विमर्शपूर्वकं “ते चेतयमानाः एतानि समिष्टयजुःप्यपश्यन्तान्यगृह्णन्स्तरा-
भ्यजान्त्समस्थापयन्” “ते वा एते नवयज्ञाः नवेतानि समिष्टयजुःपितृदेवानि शुहो-
त्येतानेयैतद्यज्ञान्त्संस्थायामे” (सं० १।६।१।२९-३०) वि सर्वेषां दीक्षणीयादीनां
मृतीयसवनान्तानां संस्थितानां सर्वेव संस्थापनं विधीयते । अत एव पञ्चममाधेरागन्त-
गमनस्य निषेधाच्चयनेऽपि शतरुद्रियादिषु सर्वशुहोतिषु दर्जपूर्णमासपर्यन्तेऽपि समिष्टय-
जुषा पूर्णपात्रादि कर्मापवर्गान्तस्य चाभावः । एवं वाङ्मये नैवारयाहस्पत्यचरो राजमूया-
न्तर्गतमैत्रावरुणपयस्यादौ च द्रष्टव्यम् । समानन्यायात् । सर्वयज्ञसंस्थायां तु सर्वं समि-
ष्टयजुरादि कर्मापवर्गान्तं क्रियते सर्वयज्ञसंस्था चानुबन्ध्यान्ते भवति तां तु प्रकृत्य
“तां हि सर्वोऽनुयज्ञः संतिष्ठत” इति धवणात् अतोऽनुबन्ध्यान्ते सर्वसाधारणं
पूर्णपात्रनिनयनादि कर्मापवर्गान्तं समापनीयम् । हरिस्वामिभिरप्यग्नीषोमीयम-
वनीयानुबन्ध्यासाधारणस्य शुलावन्मृधस्यानुबन्ध्यान्ते सिद्धान्तोक्तत्वाच्च । अ-
नुबन्ध्यान्ते पयस्यान्ते पूणपात्रनिनयनादि कर्मापवर्गान्तमनुष्ठेयं अनुबन्ध्याया स्याने
तस्याः (सं० १।०।१।१६) विहितत्वात् । सूत्रकारस्याप्यपमेवाभिप्रायो गम्यते यत्प्रा-
गुद्वसानीयायाः कस्यापि कर्मणः समाप्तिर्न भवतीति । “अग्न्यन्वाधानप्रतोपायनारण्य-
भोजनदानप्रक्षारणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुद्वसानीयायाः कृतत्वात्” (सं० श्री० ८।
१।४) । इत्यनेनारग्न्यन्वाधानादीनां प्रागुद्वसानीयायाः प्रतिषेधात् । (महर्षिजैमिनेरपि
बहुभिन्न्यायै (१२।१।१०-११।१।४।१६) तमेव सिद्धान्तः) तेनैव विज्ञायते एतावत्पर्यन्त-
मग्न्यन्वाधानं प्रतोपायनादिसाधारणमिति तेन समाप्तिरपि प्रागुद्वसानीया या एव सर्व-
साधारणी युज्यते । अत एव श्रूयते “तां हि सर्वोऽनुयज्ञः संतिष्ठत” इति । यथा द्वादशाहाद्य-
हर्गणेषु “पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त” इति पत्नीसंयाजान्तानां सर्वेषामसाधारणं
दक्षिणाग्निहोमादि कर्मापवर्गान्तं सर्वमन्त्येऽहनि समाप्यते (सं० १।१।९) । एवम-
त्रापि येषां सोमान्तर्गतादीनां दीक्षणीया-पशुपुरोडाश सवनीयपुरोडाशशतरुद्रियादि जु-
होति-चाहस्पत्यचर्वादीनामन्तापच्छिन्नानां पूर्णपात्रकर्मापवर्गान्तमपश्यते तत्सर्वमनु-
बन्ध्यान्ते पयस्यान्ते वा सर्वसाधारणं समापनीयमिति सिद्धम् । अन्तापच्छिन्नानां
प्रायणीयातिथ्योपसदग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यापशुस्तुपुरोडाशानां तु तदपेक्षैव नास्ति ।
न हि दीक्षणीया कस्यापि माप्यकारस्य मतेऽन्तापच्छिन्ना । सर्वैरपि समिष्टयजुर्वज्रं वा

आध्वर्यवपद्धतिः ।

सतभिः सतभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति(१) सर्वत्र द्विरुपरिनाभ्युन्मृज्य प्रदक्षिणम् "ॐ चित्पतिर्मा पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छ्रुकेयम् (७ । ४) । पुनर्द्वितीयं सतकं गृहीत्वा तथैवोपरिनाभि "ॐ वाक्पतिर्मा पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छ्रुकेयम् (४ । ४) । ततस्तृतीयं गृहीत्वा सरुदवाङ्नामेः "ॐ देवो मा सविता पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छ्रुकेयम्" (४ । ५) । कुशप-वित्रत्यागः । एकेन त्रिभिः सतभिर्वैकशतेन वा राजसूये । आ वो देवास इति वाचयति(२) यजमानम् ।

"ॐ आ वो देवास ईमहे धामं प्रयत्यध्वरे । आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हयामहे" (४ । ५) इति ग्रहि । यजमानः "ॐ आ वो देवास ईमहे धामं प्रयत्यध्वरे । आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हयामहे" । स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते नानाहस्तयोरेषठं शेषं प्रतिमन्त्रम् । तत्रादौ हीनपद्धतिः ।

यजमानं(३)तदुह स्माह कौपीतकिर्न होतव्या इति ध्रुतेः । इति प्रथममहः ।

कर्मापवर्गान्तं पूर्वं कर्तव्यमित्यस्य पञ्चम्य मिद्वान्तीकृतत्वात् प्रायशीपादिवत् प्रत्यक्षवचनामावाच्य । तेन "नेदिद"मिति वचनात्समित्यङ्गुरादिकं सर्वे तस्या अवशिष्यन्ते । अनेनैव न्यायेनाग्नीषोमीयपशुपुरोडासादीनामप्यवशिष्यन्ते तत्र समित्यङ्गुरपि सर्वसाधारण्यमेव सत्त्वान्ते ह्यन्ते "तद्यदेतानि जुहोत्येतानेवैतद्यज्ञानु सधुस्थायपर्वता" (श० १ । १ । १३०) ति वाक्यात् । इतरत्पूर्वपात्रादिकर्मापवर्गान्तमनूबन्ध्यान्ते तन्प्रेग सर्वमाधारणं समाप्य उ इति निरवधं, अनूबन्ध्यान्ते पयस्यान्ते । पूर्वपात्रस्यासादनप्राक्षणे अपि अनूबन्ध्यापशुपुरोडासापात्रासादनकाले पयस्यायां कर्तव्ये लाघवाच्चित्तयनमभिधानानुप्रदाच्चेति दिक् ।

(१) "अनुपद्भो वास्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वादि" (जै० २ । १ । ४८) ति न्यायादथ अच्छिद्रेणेत्यादेः मन्त्रत्रयेण्वनुपद्भो भवति ।

(२) "अपाशियामारम्भोवाचयति" [श० ३ । १ । ३ । २४) इत्यादौ ज्ञाज्ञश्च द्वावपि वाचयितव्या उत अ पुरेति संशये अविशेषादुभौ वाचयितव्याविति पूर्वः पक्षः । अच्यनविधिवन्नादधोतरेदस्य विदितवेदायै स्वैव याजमानत्वाद्भिन्नमेव वाचयेन्न त्वविज्ञमिति (जै ३ । ८ । १) मिद्वान्तः ।

(३) पञ्चाहुतीर्जुहुयात् "अनो मे मनसा दीक्षितां स्वाहेति प्रथमां वाहमे वाचा दीक्षितां स्वाहेति द्वितीयां, प्राणो मे प्राणेन दीक्षितां स्वाहेति तृतीयां मध्ये प्राणमाह मध्ये अयं प्राणश्चतुर्थं चतुर्था दीक्षितां स्वाहेति चतुर्थी श्रोत्रं मे श्रोत्रेण दीक्षितां स्वाहेति पञ्चमी तदुह स्माह कौपीतकिर्न होतव्या (शां० मा० ७ । ४ । नां० श्रौ० १ । ४ । १४) इति ध्रुतेः ।

आध्यैवेवपदतिः ।

फनिष्ठिके—“ॐ स्वाहा यज्ञं मनस आरभे” । ततोऽनामिके—

“ॐ स्वाहोरोरन्तरिक्षात् यज्ञमारभे” । ततो मध्यमे—“ॐ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां यज्ञमारभे” । अन्तिमेन मुष्टौ कृत्वा “ॐ स्वाहा वातादारभे यज्ञमा०” । स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतः “ॐ स्वाहा” (४ । ५) भङ्गुष्टौ तत्सहिते तर्जन्यौ चोत्सृजति ।

अध्यैर्युज्यमानं बाहुगृहीतं (१) वाग्यतं प्रवेशयति पूर्वद्वारेण धिमितं प्रविश्याहयनीपगार्हपत्याचन्तरेणागत्य स्वासने उपविशति सोऽस्य सञ्चर आप्रसवात् ।

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीमभ्यञ्जनादि तूर्णौ (२) पूर्वद्वारेणैव अग्नी अन्तरेणापरेण वा प्रवेशयति । अस्या अध्ययमेव सञ्चर भा प्रसवात् ।

अध्यैर्युः औद्ग्रभणानि जुहोति स्वाल्याः स्वायेणाकृत्या इति प्रतिमन्त्रम् । “ॐ आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा” । इदमाकृत्यै प्रयुजेऽग्नये । “ॐ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा” । इदं मेधायै मनसेऽग्नये । तृतीयं जपत्येव । (सञ्चरं जपः) ।

“ॐ दोक्षायै तपनेऽग्नये स्वाहा” । “ॐ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा” । इदं सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये । “ॐ आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुषो द्यावापृथिवीऽडरोऽभन्तरिक्षा” । बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा” । इदं (३) द्यावापृथिव्यन्तरिक्षबृहस्पतिभ्यो न मम । इदं सवित्रे न ममेति भद्रः । पञ्चमं जुह्वां धौघमासिच्य द्विध स्वाल्याः क्षुयेण तृतीयं क्षुयमभिपूरयति विश्वो देवस्येति । “ॐ विश्वो देवस्य नेतुर्मतो ब्युरीत सख्यम् । विश्वो राय इधुष्यति धुम्नं ब्यूणीत पुष्यसे स्वाहा (४ । ७) । इदं (४) विश्व-

(१) वाग्यमनस्यास्य कृत्स्नप्राकाशिकाङ्गत्वं (जै० ३ । १ । १४) सिद्धान्तितम् ।

(२) अत्र मानवसूत्रे विशेषः—“प्रतिप्रस्थाता तूर्णौ पत्नौ पावयित्वा परया द्वारा प्रयाग दक्षिणतः पश्चादपरस्य पत्नीलोकमुपस्थाप्योपवेशयति” । अतोऽपरेण द्वारेण प्रवेशनं समुद्धम् । अनेक्यजमानकेऽभ्यञ्जनादि बाहुगृहीतप्रशदान्तमेकै स्य यजमानस्य कर्तव्यं संस्कारस्यैतावत्परिमागत्वात् । अप्युदोक्षायामपि मसनिहन्तनादिप्रशदान्तमेकै कस्येति ।

(३) अत्र “आपो देवीर्लिङ्गोक्ता” इत्युक्त्वा (सर्वानुक्रमणिः १ । १६) न्मन्त्रलिङ्गं भिन्नविभक्त्यस्तानामेव देवतात्वेनावगमाच्च “इदमद्रयो द्यावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षाय बृहस्पतये न मम” इति वा त्यागः । एवं सर्वत्राग्नेकदेवतासु ज्ञेयम् ।

(४) इदं विदग्धेभ्यो देवेभ्यः सवित्रे मित्राय बृहस्पतये पूष्ण इति वा । अथवा इदं सवित्रे इत्येतावानेव त्यागः, विश्वो देवस्य स्वस्त्वाग्नेयः सावित्रीमनुभूमिति सर्वानुक्रमण्या (१ । १६) सुक्त्वा “दध सावित्रीं जुहोती”ति चयने (शं० ब्रा० ६ । ६ । १ । २१) युतत्वाच्च ।

साध्वर्यपदतिः ।

देव-सवितृ-मित्र-वृहस्पति-पूषभ्यो न मम । एतामेव वा पूर्णां जुहुया-
देकां नेतराः(१) ।

[दीक्षणीयाशेषसमापनम्]

ततो बर्हिहोमादि(२) समिष्टयजु—ब्राह्मणतर्पणप्रैव—तर्पण-कर्मा-
पवर्गाद्यजं सर्वं पौर्णमासवत् ।

इति दीक्षणीयेष्टिः ।

अथ कृष्णाजिनादिदीक्षा ।

आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने माण्डसहिते स्यूतान्ते तर्पसु प-
श्चादासञ्जनयती निदधाति प्राग्ग्रीवे । एकं चेत्पश्चात्पादद्विगुणं कृत्वा
यजमानो दक्षिणं ज्ञान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः । शुक्लकृष्णसन्धिमालमत
श्रृक्सामयोरिति ॥

“ॐ श्रृक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते ध्यामारमे ते मा पातमास्य यज्ञ-
स्योद्वचः” (४ । ६) ।

तयोर्दक्षिणजानुनाऽऽरोहति शर्मासीति ।

“ॐ शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्ते ऽभस्तु मा माहिर्दंसीः”
(४ । ६) । तेनास्नेऽपरेन्ते ।

मेखलां वध्नीते (३)घेर्णि त्रिवृतर्दं शणमुल्लमिश्रामन्तरां वासस
ऊर्गसीति ।

“ॐ ऊर्गस्याहिरस्यूर्णम्रदा ऽऊर्जे मयि धेहि” । (४ । १०) नीर्वि
कुरुते सोमस्य नीविरिति ।

“ॐ सोमस्य नीविरसि” । (४ । १०) उष्णीषेण स्वं शिरः प्रोर्णुते
विष्णोः शर्मन्ति ।

“ॐ विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य” (४ । १०) ।

मादेशमात्रीं कृष्णविपाणां त्रिवर्ति पञ्चवर्ति धोत्तानां परिधा-
नीयस्य द्वायां वध्नीते तथा (४)कण्डूयनम् ।

(१) एतान्वौदूषमगानि दीक्षणीयाहुं तच्छेषमुतद्रव्यसाध्यत्वात् । दीक्षणीयाऽभाधे
अस्मिपदे (का० श्रौ० २५ । १३ । ३५) न भवति धौवाज्यस्य हुतत्वात् ।

(२) बर्हिहोमः । प्रणीताविमोक्तः । राक्षसभागः । कर्कभते मागावेक्षणं प्रतविसर्गो भा
गप्राशनमिति । देवयाज्ञिकमते प्रतविसर्गोऽनुबन्ध्यान्ते पयस्यान्ते वा भवति नात्र ।

(३) मेखलाबन्धनमप्ययोरिति कर्कः । यजमानः स्वयं वध्नाति आत्मनेपदश्रव-
णादिति देवः ।

(४) शास्त्रान्तरे “सुपिप्पलाभ्यस्त्वौपधोभ्य” (आ० धौ० १० । १० । २) इति कण्डूयन-
मन्त्र आम्नातः तत्र यदाऽनेकेषु पाण्याद्यङ्गेषु युगपत्कण्डूस्तपते किं तदा प्रत्यङ्गं सन्धा-

आचवर्धयदतिः ।

तत उदकोपस्पर्शः । काण्वानां तूत्तरीयदशायाम् । उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति “ॐ इन्द्रस्य योनिरसि” (४।१०.) ।

भूमौ चोद्विषति सुसस्या इति। “ॐ सुसस्याः कृपोऽरुधि (४।१०)। अथर्वमुखसमिन्मौदुम्बरं दण्डं (१) प्रयच्छत्युदगमं यजमानाय स गृहीत्वोच्छ्रयस्येत्येनमुच्छ्रयति ।

“ॐ उच्छ्रयस्य ह्यनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्यठं० हस मास्य यद्वस्यो-
द्वयः” (४।१०।) तं दक्षिणत उपधत्ते ।

अथ वा मुष्टिकरणवाग्यमने ।

पथं प्रतिप्रस्थाता पत्नीं तूष्णीं युगपन्मेखलादि योक्त्रेण (२) वा जालं वा शिरसि त्रिपर्यायं (३) पृथुमुखो (३) यक्षियधृक्शङ्कुः

वृत्तिस्त सङ्गतिरिति सम्बन्धे युगपद्द्वेष्टुत्पन्नायां कण्ठ्वां प्रत्यङ्गमभ्यस्यमाने कण्ठ्यने कण्ठ्य-
यनकर्मणस्तदपनेयस्य दुःखस्य दुःखापनयनसंस्कार्याणामङ्गानां च भिन्नत्वात्प्रत्यङ्गमाधु-
त्तिरिति पूर्वः पक्षः । कृष्णविषाणया विधोयमानसङ्गव्यनगोपमन्त्रस्य संस्कारार्थमन एक-
त्वात्सङ्गमन्त्रपठनेन तस्मिन्नेनोत्तिः कर्तव्येति (जै० ११।४। सू० ४१-५०) सिद्धान्तः ।

(१) ज्योतिष्टोमे भूयते “दण्डेन दीक्षयति” “तस्य शतं दक्षिणा” इति । तद्दीक्षा
दक्षिणमङ्गप्रधानार्थमुत प्रधानार्थमेव । पुरपाणामङ्गप्रधानार्थत्वाद्दीक्षादक्षिणरूपाङ्गप्र-
धानार्थेति प्राप्ते-“दीक्षा सोमस्य” (तै० ब्रा० ३।१।) “दक्षिणा सोमस्य” इति वच-
नाद्दीक्षादक्षिणं सोमस्य प्रधानत्वमेवेति (जै० ३।१।५) सिद्धान्तः ।

दर्शपूर्णमासयोरारम्भे सङ्गदेवान्धारम्भणीया कर्तव्या न प्रतिप्रयोगमावर्तनीया
इत्युक्तं नत्रमे (१।३४-३५) । सा च विवृतिरपि कर्तव्येति निर्गते द्वारदशे (२।६) ।

अत्र सन्ति ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासविवृतिभूतानि दीक्षणीयादीनि कर्माणि । अस्ति
तु प्रकृतावारम्भणीयेष्टिः “आग्रावैष्णवमेकादशरुपां निर्वेदेर्दर्शपूर्णमासावा (रि)त्पत्य-
माणः” (गो० ब्रा० उ० १।१२।) इति । तत्र सन्देहः दीक्षणीयादिष्वारम्भणीया
कर्तव्या उत नेति । “विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात्” (जै० १०।१।१)
इति न्यायेन सर्वं प्राकृतं कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः ।

सोमयागारम्भेनैव दीक्षणीयादीनामारम्भत्वात् तेषां धृयगारम्भभावेन आरम्भा-
त्यङ्गारलोपाद्दीक्षणीयादिषु आरम्भणीया न कर्तव्या इति (जै० १०।१।२) सिद्धान्तः ।

(२) इत ऊर्ध्वं पत्नीसङ्गहनं कर्तव्यं न वेति चिन्तायां दार्शपूर्णमासिधं पत्नीसङ्गहनं
प्रायणीयादिषु चोदकप्राप्तं कर्तव्यमिति प्राप्ते—यद्यदृष्टाय बन्धः यदि वासोधार्यं दृष्ट-
प्रयोजनं, तदुभयमपि सौमिकेन योक्त्रबन्धनेन सिध्यति । अन्यार्थेनापि सङ्गहनेन सङ्गद्वै-
वेति न पृथक्सङ्गहनमिति सिद्धान्तः । तथा हि जैमिनिकात्यायवौ—“सङ्गहनं च वृत्त-
त्वात्” (१२।१।२९) । पत्नीसङ्गहनं च सयोक्त्रायाः” (८।१।५) इति ।

(३) यज्ञमर्हन्ति यज्ञियाः पलाशादयः । यज्ञत्वमर्थं घञ्जनी (पा० ५।१।७१)
इति घप्रत्ययः । तथा च श्रुतिः—(श० १।२।५।२०) “ते वै पलाशाः स्युः” रित्यु-

आध्वर्यवपद्धतिः ।

कैण्डूयने । ओल्लेखनात्करोति मेखलादि चेत् कृष्णाजिनादि चेद्दण्डान्तम्(१) ॥

इति कृष्णाजिनादिदीक्षा ।

अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण(२) इत्याह त्रिरुचैः । प्रतिप्रस्थाता दीक्षितोऽयं ब्राह्मणः ३ । अस्मिन्नुद्भासने प्रैषे ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि श्रुतेः (श० ब्रा० ३ । २ । १ । ४०) ।

एतत्प्राग्यदा च सूर्योऽस्नमियाच्चदैव सायमग्निहोत्रं हुत्वा सर्वमवशिष्टं कर्म कर्त्तव्यं नान्यथा ।

अथ महावीरसम्भरणम् ।

एकदीक्षापक्षेऽत्रैव महावीरसम्भरणयूपाहुतियूपच्छेदनानि, दीक्षावहुत्वे तु, यस्मिन् कस्मिंश्चिद्दीक्षादिने तानि ।

तत्रादौ महावीरसम्भरणम् । (३) दीक्षासु महावीरान्तसम्भरन्ति ।

पत्रम्य “यदि पालाशाक्ष विन्देद्यो अपि वैकङ्कताः स्युर्यदि वैकङ्कनाक्ष विन्देद्यो अपि कारमर्यमयाः स्युर्यदि काश्मर्यमयाश्च विन्देद्यो अपि बैङ्गवाः स्युरयो खादिरा अयऽऔ-दुम्बरा ते हि वृक्षा यज्ञियाः” इति । प्रसपुराणेषु—

पालाशाक्षत्यन्यप्रोक्ष्यक्ष्वकद्रुतोद्भवाः ।

काश्मर्यौदुम्बरी बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥

शालश्च देवदारश्च खादिरश्चेति याज्ञिकः ।

(१) अनेकयज्ञमानके एकैकस्य कृष्णाजिनास्तरणादिदण्डप्रदानान्तं कृतव्यं, एवं पत्नीनामपि । दण्डप्रदानान्ते कृते दीक्षितो भवति, अतः कृष्णाजिनास्तरणादीनि दण्डोच्छ्रयगान्तानि समस्तानि दीक्षाकरगानि न व्यस्तानि । अतः सर्वेषु दण्डोच्छ्रयगान्तेष्वनुष्ठितेषु दीक्षितो भवतीति देवयाज्ञिकः । असामान्यानिनो “दीक्षितोय” मित्येतस्मात्प्रागस्तमरेऽग्निहोत्रकाल आगते सायंप्रातर्होमस्तन्त्रेण कर्त्तव्यः, प्रातर्होममिति याज्ञिकाः । इष्टेरन्तरमेव होमादिनिषेध इति मीमांसकाः । तथा हि जैमिनिः—“परेणाऽऽदेदनादीक्षितः स्यात्, सर्वेदीक्षाभिस्तत्रन्यात् । इष्टन्ते वा तदयां अविशेषार्थसम्बन्धात् । समाप्त्यानं च तद्वत्” (५ । ३ । २९-३१) इति ।

(२) अनेकयज्ञमानके चास्योहः । दीक्षितादिर्मा ब्राह्मणौ, दीक्षिता इमे ब्राह्मणा इति ।

(३) महावीरप्रहणं पिन्वनरौहिगृध्रपालानामप्युपलक्षणम् । तान्यप्यत्र प्रक्रियन्त एव । प्रयोजनं पिन्वनादीनामपि विस्मरणे सम्भारनिवपनादि सर्वे तदुपयुक्तं भवतीति । एकदेयु—ठावदेकादीक्षा त्रिंशो दीक्षाश्चतुशो दीक्षा द्वादश दीक्षा अपरिमिता (जै० ६ । ७ । १०) वा दीक्षा भवन्ति (जै० ६ । १ । ८) (का० ७ । १ । २४) । अहीनेषु—“दीक्षाः सुत्योपमच्छेपेण” (का० २३ । १ । २) ति । द्वादशादे च दीक्षा द्वादशे (जै० ६ । १ । ९) ति । नत्रानेकदीक्षापक्षे यस्मिन्नहीनोच्छा भवति तस्मिन्महावीरसम्भरणं कर्त्तव्यम् । एकदीक्षापक्षे च ‘दीक्षितोऽयं ब्राह्मण’ इति प्रेषानन्तरं प्रागस्तमयान्महावीरसम्भरणं श्रयणान्तं

आध्यैवपद्धतिः ।

अन्तःपात्ये दक्षिणतः समन्त्रं ब्रह्मास्ते, तत्सव्यपार्श्वे यजमानः । अन्तः
पात्यदेशे संभाराग्निदधाति, मृदं, यस्मीकवर्षा, घराहविहतं, पूतीकान-
जापयो, गवेषुकाः, कृष्णाजिनमग्निचोत्तरतः । अध्वर्युर्देवस्य त्वेत्यग्नि-
मादायौदुम्यरीं धैकद्धतीं पारत्तिमात्रीम् ।

“ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निनोर्वाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् ।
आददे नारिरसि” (३७।१) । सव्ये कृत्या दक्षिणालभ्य जपति
युञ्जते इति ।

“ॐ युञ्जते मनःऽउत युञ्जते धियो विप्राविप्रस्य बृहतो ग्विपश्चितः ।
विहोत्रादधे व्ययुनादिदेकऽऽन्महीदेवस्य सवितुः परिष्टुतिः” (३७।२) ।

साग्निभ्यां पाणिभ्यां मृदमादधे पिण्डवदेवी चावापृथिवी इति ।

“ॐ देवी चावापृथिवी मखस्य यामघ शिरो राध्यासन्धेयजने
पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे” (३७।३) आददे ।

कृष्णाजिने निदधात्युत्तरतः सर्वत्र । देव्यो व्यम्पू इति यस्मीकव-
षाम् । “ॐ देव्योव्यम्पू भूतस्य प्रथमजा मखस्य योघ शिरो राध्या-
सन्धेयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे” (३७।४) आददे ।

इत्यत्र ऽमासीदिति घराहविहतम् । “ॐ इत्यत्र ऽमासीन्मखस्य
तेऽघ शिरो राध्यासन्धेयजने, पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीर्ष्णे” (३७।५) आददे ।

इन्द्रस्यौजस्येति पूतीकान् । “ॐ इन्द्रस्यौजस्य मखस्य योऽघ शि-
रो राध्यासन्धेयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे”
(३७।६) आददे ।

मखायेति पयः “ॐ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे” (३८।६)
तूष्णीं गवेषुकाः ।

सम्भूतानभिमृशति मखायेति “ॐ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे”
(३७।६) अभिमृशामि(१) ।

कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्त्यध्वर्युं प्रतिप्रस्थातुनेष्टो-
त्रेत्तारः प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति ।

“ॐ प्रैतु(२) ब्रह्मणस्पतिः प्र देध्येतु सूनृता । अच्छा ग्योरं नर्यम्पद्भि-

कृत्वाऽऽपाकादुद्धरणं प्राक्तः कर्तव्यम् । ‘तान् दिवैषोपवसेदिवोद्गपेदि’ (श० मा० १४।१।
२।२१) स्मृत्वा सत्कालमेव पाकासम्भवात्प्रातस्तृतीयो वृत्त इति ।

(१) केचित्प्रत्येकमभिमर्शनमिच्छन्ति ।

(२) “प्रैतु ब्रह्मणस्पति” इति मन्त्रपाठः सर्वेषाम् । “अयोत्तरतः परिधितं भवति ।

साध्वर्यवपदतिः ।

राधसन्देहा यज्ञत्रयन्तु नः (३७।७) ।

परिवृते निदधाति सम्मारानुद्धतागोक्षिते सिकृतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति ।

“ॐ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे (३७।७) निदधामि” ।

दक्षिणतः समन्त्रं ब्रह्मास्ते यजमानश्चास्ते । अजाक्षीरं गवेधुकाश्च पृथक्कृत्वा सम्भारैः स७सृजति मखायेति ।

“ॐ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे (३७।७) स७सृजामि”

मृदमादाय महावीर करोति मखायेति ।

“ॐ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे (३७।७) करोमि । प्रादेश मात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसङ्गृहीतमूर्ध्वं मेखलायास्त्र्य-कुलं निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति ।

“ॐ मखस्य शिरोऽसि” (३७।८) । स्थापयति आदानमेके । एषमि-तरौ प्रतिमन्त्रम् ।

मृदमादाय द्वितीयं करोति “ॐ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे” क-रोमि (३७।८) । अभिमृशति “ॐ मखस्य शिरोऽसि” (३७।८) स्थापयति ।

तृतीयं कराति “ॐ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे करोमि” (३७।८) अभिमृशति “ॐ मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे” (३७।८) स्थापयति ।

श्रवणपुष्कराकृती पिन्बने रौहिणकपाले परिमण्डले ।

मृदुमुपशयां निदधाति महावीरान् गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति म-खायेति प्रतिमन्त्रम् । “ॐ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे श्लक्ष्णयामि” (३७।८)

दक्षिणाग्नेरेकदेशमुल्मुकमादाय तेनाश्वशकृता (१) धूपयत्यश्वस्येति प्रतिमन्त्रमुखायदग्निः ।

“ॐ अश्वस्य त्वा धृष्णः शकृनाधूपयामि देवयजने पृथिन्याः । म-खाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे” (३७।९) ।

कृष्णाजिनमपसार्य तत्राभ्या चतुरस्रं हस्तमात्रं गतं स्थात्वा तत्र श्रपणमास्तीर्य तत्र कृतक्रमेण तान् सर्वानधोमुखात्रिधाय तेनैवोल्मुकेन

तदभिप्रयन्तो जपन्ति त्रेतु ब्रह्मणस्पतिरि” (श्र० ब्रा० १५।१।१०) त्यादि श्रुते । परिधितस्य सिद्धस्यैव निदेशात्पूर्वं पञ्चारत्निप्रमाणं समचतुस्रं प्राग्द्वारं कृत्वा तन्मध्ये सप्तमूर्ध्वान्तरात्स्वा सिकृतोपकीर्णं कार्यं, ‘ततः’ कृष्णाजिनं परिगृह्येत्यादि कार्यम् ।

(१) अथवा धूमायमानं सहदेव इस्तेन गृह्णात्वा भूमिस्थानेव महावीरान्पूर्व-परिवर्तनेन धूपयति ततस्तूर्णो पिन्बने रौहिणकपालो धूपयति ।

आध्वयं पद्धतिः ।

प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम् “ॐ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे”
(३७।६) प्रदहामि(१) । एवमितरौ ।

पकानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् । ॐ “अृजवे त्वा (३७।१०)
उद्धपामि” “ॐ साधवे त्वा उद्धपामि,” “ॐ सुधित्वे त्वा उद्धपामि” ।

अजापयसाऽवसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । “ॐ मखाय त्वा म-
खस्य त्वा शीर्ष्णे” अवसिञ्चामि । एवमितरौ ।

तूर्णो विन्वनादीनां करणाभिर्गर्शनश्लक्ष्णनधूपनप्रदहनोद्धरणा-
वसेचनानि दिवैध प्रदहनोद्धरणे, यदि सूर्योऽस्तमियाद्वाग्नौ प्रदहनान्तं
कृत्वा प्रातर्द्धरणावसेचने कुर्यादिति भद्रः(२) । इति महाघोरसम्भरणम् ।

अथ यूपच्छेदनम् ।

पूर्णाहुतिवधिरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधिधित्य सुक्लृप्तं च सम्भृज्योक्षा-
स्योत्पूयायेष्य चतुर्गृहीतं शृङ्गोऽग्नौ समित्पूर्वकमाहवनीये यूपान्हुतिं
जुहोति चतुर्गृहीतं स्रवेण चोरुविष्णयिति ।

“ॐ उरुविष्णो विधक्मस्योरुक्षयाय नस्कृधि । धृतं धृतयोने विध
प्र प्र यक्षपतिन्तिर स्वाहा” (५।४१) । इदं विष्णवे न मम ।

आज्यशेषमादाय सतश्चा गच्छति यूपम् । अभिमृशत्यत्यन्यानिति,
प्राङ्मुतिष्ठन्नभिमन्त्रयते(३) वा ।

(१) अथवा महावीराणामादीपने मखायेति श्रयोःमन्त्राः । सूत्रे प्रदहने विधानात् ।
श्रुतो (वा० प्रा० १।१।१।२।२) वाङ्मथाने विदिता इति पूर्वं तत्र प्रदर्शिताः । अथवा
तत्कालमेवार्गिं मथित्वा तत्कालमपितेनाग्निना महावीरादीनां धूपनं अर्पणं ध्वजमप-
सार्योत्तानात् कृत्वा अग्ने त्वेति प्रतिमन्त्रं महावीरानुद्धरति तूर्णो विन्वने रोहिणिकपाले
चाद्धरति । एतेषां पचनोद्धरणे दिवैध कर्तव्ये न शर्मा ।

(२) असम्भवे तु कुम्भकारादिकृतं सिद्धपात्रग्रहणं वा “जात-लून-छिन्ना-बह-
द-विष्ट-दुग्ध-दग्धेषु यजुषिभ्यासम्भवात्” (का० धौ० १।१०।१३) इति परिभा-
षालिङ्गात् ।

ततो महावीरादीनामसम्भवे निधानं महता प्रयत्नेन रक्षणं च कार्यम् । भेदे प्रायश्चित्त-
स्य बाहुल्यात् । तथा हि तत्प्रायश्चित्तम् । “अभिमृशिमवागान्माता मातरमप्यगात् ।
भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भियतामि”ति सूक्तमयं भिन्नमभिमृशेत् । “य क्ते
चिदभिमिधियः पुरा जनुम्य आवुदः सम्धाता सन्धि मयवा पुरुवसुस्त्वितां विदत्तं
पुनरि” (का० २५।५।२९-३०)ति धर्म्यम् । परमेष्ठ्यार्दीश्र (य० सं० ८।५४-५८) चतुस्त्रि-
दंशतं जुहोति” इति ।

(३) अभिमन्त्रणलक्षणम्—

“मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।

शेषिणं तन्मना भूत्वा स्वादेतदनुमन्त्रणम् ॥

शास्त्रेणैवपद्धतिः ।

“ॐ अत्यन्यांऽअगात्रान्यांऽउपागामर्वाकृत्वा परेभ्योऽविदम्परो-
वरेभ्यः । तन्त्या जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवय-
ज्यायै जुषन्ताम्” (५।४२) ।

पालाशं बहुलपर्णमशुष्काग्रमूर्ध्वसकलशाखं मध्याग्नौपतमव्रण-
मभावे खादिरचिन्वरोहितकान् । खादिराभावे सोम इतरात् ।

छेदनप्रदेशे श्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति-“ॐ विष्णवे त्वा (५।४२)
उपस्पृशामि” ।

ओपध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य “ॐ ओपधे त्रायस्व” (५।४२) ।
स्वधित इति परशुना प्रहरति “ॐ स्वधिते मैनर्ठं० हिर्ठं० सोः” (५।४२) ।

प्रथमशकलं निदधाति । अनलस्तम्भं वृश्चति । एकजम् । द्यां मा-
लेषीरिति पतन्तमभिमन्त्रयते ।

“ॐ द्याम्मालेखीरुत्तरिक्षं माहिर्ठं० सोः । पृथिव्या सम्भव” । न द-
क्षिणा पतेत् ,

अयर्ठं० हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वा विरोधोपदेशात् । “ॐ
अयर्ठं० हि त्वा स्वधितिस्ते तिजानः प्रणिनाय महते सौमगाय (५।४३) ।

अतस्त्वमिन्यावृश्चने जुहोति यूपे वा तत्संस्कारात् स्थाणौ श्रुतेश्च ।
“ॐ अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्गो विरोह सहस्रवल्गो विवयर्ठं०
रहेम (५।४३) स्याद्वा” । इदं वनस्पतये न मम ।

परिवास्याच्छेदनं पुनः । ज्यरन्निश्चतुररन्निर्वा । एकरन्निप्रभृतीनेके ।
अष्टार्थि करोत्युवरवर्जं । मूलास्त्वरुनिष्पादनम् । अग्राद्यपालं पृथुमाश्र-
मष्टार्थिमध्यसदृशीतमूर्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति द्यहुलं त्र्यहुलं वा तर्जातिका-
न्तं यूपस्य पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे दशसतचतुर्दशवर्जमपरि-
मितो वा सप्तदश वाजपेये । एकविर्ठं० शतिरुभमेधे यथाकायं० स्ववि-
मा । इति यूपच्छेदनम् (१) ।

औद्ग्रमणादारभ्य यतथाग्यजमान अस्तमयाद्वाचं यच्छति पत्नी

एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं चेक्षणाधिकम् ।”

इत्याखलायनधौतसूत्रोपनारायणवृत्तं बोध्यम् ।

(१) यूपैकादशितोपश्रे एवमेवैकादश यूपारित्वा वितष्टं च द्वादशमवपालमन-
ष्टाधौर्ध्वं देवयजनं नेत् । यूपाहुतिः (का० श्रौ० ६ । १ । ४) सृष्टेव (जै० ११ ।
२ । ७) भवति । “यूपाहुत्यम्यादानयवायनानि सृष्टि” (का० श्रौ० ८ । ८ । ९)
त्युक्तेः । स्यान्वाहुतिश्च पृथक् सवेपां भवतीति रामवाजपेयिनः ।

आच्ययंपद्धतिः ।

च अध्वर्युः अस्तमिते "दीक्षित वाचं(१) विसृजस्य" ३ । "परि वाचं विसृजस्ये"ति त्रिराहृष्टकम् ।

यजमानः अग्निमभ्यावृत्य व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिदश्या "ॐ व्यतङ्कृणुत व्यतङ्कृणुत व्यतङ्कृणुत" (४। ११) अग्निर्वहोति च सकृत् "ॐ अग्निर्ग्रहाग्निर्विद्या धनस्पतिर्यद्विद्यः" (४। ११) । भूर्भुवः स्वरिति वा "ॐ भूर्भुवः स्वाः" ।

अत ऊर्च्यमासृष्टिविसर्गान्नस्तमितेऽनुदिते च त्रिराहृ "दीक्षित वाचं यच्छु, परि वाचं यच्छे"ति । यथोक्तं विसर्जनम् ।

व्रतदुष्टे दोहयति यजमानः । 'गावौ धुद्वे'ति त्रैगः । तत्क्षीरयतौ(२) भवतः । प्रथमे व्रते प्रोहिषययोरन्यतरमावपत्युभावेके तद्व्यतमदोहे स-
र्वापधर्त० सर्वसुरभि चैके ।

अध्वर्युर्गाहंपत्ये दीक्षितस्य व्रतस्य धपणं कुर्यात् । दक्षिणाग्नौ प-
त्याः लौकिकी, यथागू राजन्यस्य तथामिक्षा वैश्यस्य कास्यपात्रेणाध्व-
र्युयंजमानाय दीक्षितसञ्चरेण व्रतं प्रयच्छत्यनुत्सिक्तमपररात्रे सायंदोह-
मपराह्णे प्रातर्दोहम् । (३)

(१) अनेकयजमानके अस्योहः । 'दीक्षितौ वाचं विसृजेया'मिति द्वयोः । "दीक्षि-
ता वाचं विसृजन्वमि"ति बहुषु । परनीलश्रुत्य तु नोहः प्रवृत्तावप्यसमवेतत्वात् ।

(२) ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्यान्नभोजनाभावे व्रतमाप्नायते—"पयोव्रतं ब्राह्म-
णस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य" इति । सत्पुरुषार्थमुत व्रतवर्धमिति संशये प्र-
करणं बाधित्वा पुरुषसंयोगाद्व्यनस्य पुरुषप्रोत्पद्यतया रुग्णफलस्य पुरुषार्थत्वंमिति पूर्वं
पक्षः । पुरुषाणां क्रियाधीनां शरीरधारणार्थं फलकृत्तार्थश्चायं संस्कारो व्रतं नाम । स क-
सुधर्माभवितुमर्हति, प्रकरणानुग्रहाय, पुरुषार्थत्वे सति फलं कल्प्यं, कलुषमितरत्र । प्रयोग-
वचनेनोपसंहर्तं तत्प्रधानस्य । तस्मात्कस्त्वर्थमिति (जै० ४। ३। ४) सिद्धान्तः ।

"पयो व्रतं" ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्या" अत्र । सन्देहः किं यस्यापरं
भोजनं न विधत्ते स पयो व्रतयेत्, यवागूमामिक्षां वा, उत विद्यमानेऽपीति । तदेतदम-
त्यन्यस्मिन्मक्षे कर्तव्यं, अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठे-
यत्वादिति प्राप्ते, न ह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः । तस्मात्-सत्यन्यन्यस्मिन्मक्षे-
नियमादृष्टाय पय एव व्रतयेदिति (जै० ६। ८। ८) सिद्धान्तः ।

(३) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—"अथास्मै व्रतं प्रयच्छति अतिनीचं मानुषं कालं सायं
दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्णे" (श० ३। २। २। १६) इति । सत्र सन्देहः किं यस्याजीर्णः
सम्भावितः तेनापि व्रतयितव्यमुत नेति । "नियतं वाऽव्यवस्थात्वादि"ति न्यायेन (जै०
६। ८। २६) (विहितत्वात्) व्रतयितव्यमेवेति पूर्वपक्षे—यजमानस्य रोगोत्पत्त्या व्रत-
विरोध एव सम्भाव्येत । तेन प्रधानविरोधादजीर्णसम्भावे न व्रतयितव्यमिति
(जै० ६। ८। ९) सिद्धान्तः ।

आचर्यवपद्वतिः ।

यजमानः स्वासने कृष्णाजिनयोः दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्श-
नं कुर्यात् । व्रतार्थमाचमनम् । “ॐ दैवीं धिय मनामहे सुमृडीकाम-
मिष्टये । वचोधां यज्ञवाहसर्दं सुतोर्था नो असद्वशे” (४ । ११) ।

ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मये कांस्यपात्रे “ॐ ये देवा मनो जाता
मनोयुजो दक्षकतवस्ते नोऽचन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहा” (४ । ११) ।

आचम्य श्वाभाः पीता इति नामिमालमते “ॐ श्वाभाः पीता भवत
यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयदमा अनम्रीषा
भनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः” (४ । १२) । पत्नी लौहे तृष्णीं
प्रत्यभक्षणमात्रं पत्न्या व्रतध्रुवणप्रदाने प्रतिप्रस्यातुरिति संप्रदायः ।

मैदयन्कृष्णाधिपाणया लोष्टं किञ्चिद्वाऽऽदत्त इयं ॥ इति ।

“ॐ इयं ते यक्षिया तनूः” ।

अपो मुञ्चामीति मेहति “ॐ अपो मुञ्चामि न प्रजाम् । अर्धं होमुच ।
स्वाहाकृताः पृथिवीमाधिगत” । शौचाचमनान्ते—

पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधाति “ॐ पृथिव्या सम्भव” (४ । १३) ।

अग्रे त्वमित्युक्त्वा स्वपितृभ्यः प्राङ् दक्षिणतोऽग्निमुखः “ॐ अग्रे
त्यर्धं सुजागृहि वयर्धं सुमन्दिपोमहि । रक्षा णो अग्रयुच्छन् प्रयुधे नः
पुनरुधि” (४ । १४) इति प्रथममहः ॥

(अथ द्वितीयमहः ।)

अग्निमभ्यावृत्तं विबुद्धमस्व(१)स्यन्त पुनर्मन इति वाचयत्यभ्यर्चुः ।

“ॐ पुनर्मनः पुनरायुर्मन् आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा मऽ आ-
गन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रम्मऽ आगन् ।

व्यैश्वानरोऽ अदब्धस्तनूपाऽ अग्निर्धः पातु दुरितादवद्यात्” इति
मूहि । यजमानः—

“ॐ पुनर्मनः पुनरायुर्मन् आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा मऽ आगन्पु-
नश्चक्षुः पुनः श्रोत्रम्म आगन् ।

व्यैश्वानरोऽ अदब्धस्तनूपाऽ अग्निर्धः पातु दुरितादवद्यात्” (४ । १५)

अनुदिते दोक्षित वाचं यच्छ ३ । पत्नि वाचं यच्छेति त्रिराहाभ्ययुः ।

उदिते च दोक्षित वाचं विसृजस्व ३ । पत्नि वाचं विसृजस्वेति
त्रिराह ।

यजमानस्य व्रतङ् कृणुतेत्यादि (पत्र ३२) पूर्ववत् । तत्र त्रिस्त्रिनं

(१) आहवनीयाभिमुखोभूतं यजमानं विगतनिद्रं पुनः स्वापमकरिष्यन्तं पुनर्मनं
इति वाचयति ।

गायौ धुवेति प्रैयः(१) । यताधिभ्रयणं पूर्ववत् (पत्र ३२) ।

त्यमग्न इत्याह शुच्याऽग्नयं वा व्याहृत्य ।

“ॐ त्यमग्ने व्यतपाऽअसि देव आमत्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीडयः”

(४ । १६) ।

तत्र यमालभ्य(२) वाचयति रास्वेयदिति । अध्वर्युर्गामालभस्वेत्यादि यथाद्रव्यम् ।

“ॐ रास्वेयत्सोमा भूयो भर देवो नः सविता व्यसोर्दाता व्यस्वदादि”ति ब्रूहि । यजमानः—

“ॐ रास्वेयत्सोमा भूयो भर देवो नः सविता व्यसोर्दाता व्यस्वदात् (४ । १६) आलभ्युमशक्येऽ(३)भिमन्त्रणम् ।

(अथ दीक्षितनियमाः ।)

अथ नियमाः । शूद्रसम्प्रवेश-सम्भाषा-प्रत्युत्थाना-भिषादनोदका-घाययर्पाणि यज्ञयेत्प्रागवभृथात् । परिह्वालं वदति विचक्षणचनसित-धर्तौ वाचम् । शालासनास्वप्नौ सन्धियेलयोः वेद्यां सुत्यासु । अभाय-श्चित्तमपराधे । इतरेतरस्मिन्योपहवमिच्छेत् । पत्न्यामेकदीक्षो । इति नियमाः(४)—

(१) अथ साधौ (चयने) यजमानोऽहरहरप्रयात(११।७५)मिति मन्त्रेण स्वाहान्तोलायां समिधमादधाति । ततो भस्मापोऽभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तम् । ततो विष्णुक्रमवात्सरे समासेन । ततोऽध्वर्युः पलाशशालया गार्हपत्यस्य वितेः स्थानस्य सम्मार्जनादि निवेदान इत्युपस्थानान्तम् ।

(२) शाखान्तरे “दीक्षितो भृतिं वन्धीते”ति (आ० श्रौ० १०।१८।४) दीक्षितस्य भृतिपाचनार्थं प्रयानं विहितमस्ति । तत्र पाचने क्रियमाणे यदिहिरण्यस्रगावादि यत्क-श्चिददाति तल्लब्धहिरण्याघालभ्य हिरण्यमालभत्य गामालभस्वेत्येवमादिना प्रवेणा-लम्भं कारयित्वा रास्वेयदित्यमुं मन्त्रं यजमानं वाचयति । “अथ परोक्षितायामिहरन्ति तस्मिन्वाचयति रास्वेयदिति” (श्रौ० ३।२।२।२५) श्रुतेः । आपस्तम्बः—

“दीक्षितो द्वादशार्हं भृतिं वन्धीत यज्ञमेव तत्सम्भरतीति विज्ञायते । पूषा ॥ ज्येति सनीहारान्भं शास्ति । चन्द्रमसोत्येतैर्वर्षार्हं प्रतिगृह्णाति देवः सविता घसोर्द-सुदावेत्यन्यानि (१०।१८।४-७) । तथा “पूषामरणीष्वग्नोन्समारोप्य रयेन प्रयाति । तदभावे रथाङ्गमादाये (१०।१९।६) त्यादि ।

(३) यदा कश्चिदाता प्राह ममान्यस्मिन्देवो एका गौर्वसंते । हरण्यादि वा तुभ्यं दास्यामि तदा विप्रकृष्टत्वात्तस्यालम्भः कर्तुं न शक्यतात्तदाभिमन्त्रणमिति भावः ।

(४) दीक्षितः शूद्रेषु ॥ प्रविशेत् शूद्रः सह सम्मार्षणं न पुर्यात् अथवा शालामध्ये शूद्रस्य प्रवेशो वारणीयः, यदि शूद्रेण सम्मार्षणेनावश्यकं कार्यं भवति तदा त्रैवर्णिकमन्तरा कृत्वा तेन कारयितव्यं न तु साक्षात्, प्रत्युत्थानार्हस्यापि शूद्रगुर्वदिः प्रत्युत्थानं न

आध्यव्यवपद्धतिः ।

कार्यम्, अभिवादनञ्च । उद्धमज्ये प्रवेशनं न कार्यं बृष्टयुद्धधारासंयोगो वज्र्यः कोमलं वदेत् न पश्यं संस्कृतां वाचं वदेत् । अन्नदानरां सत्यां वाच वदेत् । विचक्षणराज्यवर्ती चनसितं शब्दवर्ती च ब्राह्मणादिनामरेयभूतां वागीं वदेत् । तथा च मानरे—

“न प्रत्यक्षनाम्नाचक्षोतचनसिन्येत्यर्हता सह सम्भाषमाणे ब्रूयाद्वि रक्षणेतीतरैरिति” (२।१।२।१९) । आपस्तम्बे (१।०।१।२६) च—

जागत्येतां रात्रिं क्रीते राजनि द्वितीया चः सुयायां तृतीयायाम् । चनसितं विच-
क्षणमिति नामवेयान्तेषु निदधाति । चनसिनेति ब्राह्मणम् । विचक्षणेति राजन्यपेक्षयोः ।
परिणयेन मानुषां वाचं वदति । न क्षिया न शूत्रेण सम्भाषेत नैनमनुप्ररधेत यद्येनं
शूत्रेण सम्भाषेत् उपरधेत ब्राह्मणराजन्यवैश्यानामेक । ब्रूयादिममित्थं ब्रूहीति वाजसनेय-
कम् (वा० भा० ३।१।१।१०) । कामं शूत्रेण सम्भाषेत यः पापेन कमजानभिक्षितः
स्यादिति शाठ्यायनकम् । अभिवदति नाभिवादयतेऽप्याचार्यं असुरं राजानमिति
शाठ्यायनकम् । न चास्य नाम शूद्रोपात् । न च दन्तान्दर्शयते । हस्तेनापि गृह्य स्मरते ।
मधु मांसं क्षियमन्नमुपरिशिष्यां ह्येवने विस्त्राले निष्क्रमणं दीक्षितविमितात्प्रवासमिति
वर्जयेत् । न द्वा मूत्रपुरीषे कुर्यात् । यदि कुर्याच्छायायाम् । न प्रतीच्या द्वारा नि-
ष्क्रामति । नाक्रतुसंयुक्तमाहुतिं जुहोति नाग्निहोत्रम् । न दर्शपूर्णमासाभ्यां यजने ।
न पचते । न दीक्षितवसनं परिदधोत । नास्य पार्श्वं कीर्तयेत् । नाग्रमशनीपादिति ।

काठके च—यदि प्रास्कालादशुलीवाचं वोत्सृजेदिदं विष्णुर्विचक्रमे बृहस्पते उपसृज
मस्तृवमग्ने व्रतपा असीत्यग्निमुचमयेति ।

आचलायनसूत्रे—दीक्षणादि पित्र्याणां देवानां च धर्माणां प्राहृतानां निवृत्तिः
सर्वशत्रु वज्रपेयुषामवर्षां सरगं विवृतममयनं रुद्र्यभिहासमनायांभिभाषणमदृतं क्रोध-
मर्षां प्रगाहणमभिवर्षणमारोहणं च वृक्षस्य नावो वा रथस्य वा दीक्षिताभिवादनं दीक्षि-
तस्त्वोपसदाभूमौ मुन्यगता समसिद्धान्ता, पूयारम्भगममित्ततरं वा सर्वसाम्ये यथा
दयो नृत्तगीतवादिताग्न्यान्वाध्वृत्योपचारान्न चैनाग्निहविदिसतोम्याध्यावयेयुरिति
(४४९ पत्रे) ।

सार्यं काले शालायामेवोपवेशनं कर्तव्यं मस्तिवस्तुतो गमनं प्रातः सन्ध्याकाले च
स्वापो न कार्यः । इत्यायोपवेष्टव्यम्, अस्यासनात्स्वप्नस्यापराधे यद्यपि प्रायश्चित्तं किमपि
नास्ति तथाप्ययं नियमोऽवश्यं पालनीयः । अथवास्य नियमस्यातिक्रमे अनेक्यजमानके
परस्परमुपहवप्रार्थनं कार्यं दीक्षिता उपहवध्वमित्येवं अग्निहोमादोषेक्यजमानके
एतं नियमातिक्रमे पत्न्या उपहवप्रार्थनं प्रायश्चित्तं पत्न्युपहवध्वमेति सा च उपहूत
इति प्रसीति। तथा दन्तधावननित्यस्नानाग्निहोत्रावसथ्यहोमवैधेदेवतपग सन्ध्योपास-
नादिकं किमपि न करोति तत्र दीक्षामज्ये एवं नियमयुक्त आस्ते ।

विद्यो रात्रौव्रतं धरेत् । अमासैसावयमृ-मयपायी । श्री सुद शत्रु कृष्णरात्रिनिशुनं
चादर्शनसम्भाषा च तैः । शत्रुशूद्रसूतकाञ्चानि च नाद्यात् । मूत्रपुरीषे ह्येवने चातने च
कुर्वात्सुयांश्चात्मानं नान्तदेधीत । तमेनोदकार्याङ्कुर्वीत । अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् ।
सत्यवदनमेव वा । दीक्षितोऽप्यातपात्रीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेत् । (पा० गृ० सू० २।८।
१—९। वा० भा० १४।१।१।२८) इति ।

महावर्षसत्यवदनादिनियमेषु यायाकाम्यमुत नेति विचारे “कल्युत्थानमारम्भे या-

आध्ययेवपद्धतिः ।

याकामो दक्षार्थित्वा" (का० श्रौ० १।२।१०) इति सर्वकर्मस्त्विच्छदानुष्ठानप्राप्ती—“न नियमनिमित्ताग्निहोत्र—दर्शपूर्णमासदाक्षायजायवगणशुषु प्रवृत्ते (१।२।११)” इति सूत्रेण न यायाकाम्यमिति । तथा हि सूत्रार्थः—नियमः—सत्यं वदेदित्यादिकः, निमित्तं—कर्मविनाशादि, अग्निहोत्रं—सायंप्रातर्होमः, दर्शपूर्णमासौ—प्रवृत्तौष्टो, दाक्षायणोऽपि दर्शपूर्णमासविशेषश्च, आध्ययनं नवयज्ञः, पशुनिस्तुः, एषु नियमादिषु पद्यन्तेषु सूत्रोक्तेषु यत्तुं न यायाकाम्यम् । कुतः प्रवृत्तेः शास्त्रं होत्रेषु नियमेन पुरयं प्रवर्तयति अत एतेषां नियोगतोऽनुष्ठानं कर्तव्यम् नेच्छया नियमेषु तावत् “सत्यं वदेत्, नानृतं वदेत्” “अथ दायो स्यात्” (श्रौ० भा० १।१।६) इत्येवमादिशास्त्रं नियमेन प्रवर्तयति कथं यदि निमित्तेषु यायाकाम्यं स्यात्तर्हि नियमज्ञाद्यनर्थकं स्यात् शास्त्रं विनापि यायाकाम्यस्य सिद्धत्वात् सर्वोऽपि यदेच्छति तदा सत्यं वदति अथः सेते वा, न च वेदे मायामात्रस्याऽप्यनर्थक्यमिष्यते अतः शास्त्रार्थवत्त्वाय नियमेषु न यायाकाम्यमिति । तदप्यनृतश्च नमिषेचः प्रवर्धः संयोगः न तु पुरुषार्थः तथा हि जमिनिः—

“अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगाग्निस्त्वानुवाङ्” स्यात्, विधिर्मां संयोगान्तरात्” (३।४।१८—१९) इत्यादिमाला च—

“अनृतं न वदेद्वैचः पुंषमो वाऽमुवाङ्गीः ।
सकृत्तो पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥
अनृतोक्तेः पुमर्थेत्वात्तन्निषेधस्तथाविधः ।
स्मार्तानुवाङ् पुंस्करयोः शुक्तिप्रक्रिययोर्वशात् ॥
नाऽऽभ्यासे पुरयानुक्तिः यत्तावेव प्रयोजयत् ।
सत्योक्तिनियमादन्य संयोगोऽतः क्रतौ विधिः” ॥

(३।४।८।१४—१९) इति ।

दीक्षितस्यामनोऽनुस्वप्नादिदर्शने प्रायश्चित्तमाज्ञातम् । तद्यथा मनोऽनुस्वप्नदर्शने—दीक्षितोऽमनोऽनुस्वप्नं दृष्ट्वा ज्ञेयं “पर्यावर्त्तेदुःस्वप्नात्प्रायः स्वप्नादभूत्यै मन्त्राहमन्तः । कर्त्तव्यं परः स्वप्नमुक्ता कृषी”ति । दीक्षितस्य रतः स्वप्नदर्शने—इन्द्रियेण स्वप्नमन्त्रिणा सिद्धे “द्यौर्मध्य पयसो रतः पदि दोषादुदपिचः । अग्निहोत्रमिव शोमेन तमहं पुनराद्दे” इति । दीक्षितस्य जलतरणे—उदकं चेत्तरेत्तदभिमन्त्रये “दुन्दुतोर्वलं घसौमो घत्त तहो घत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वपिष्टे”ति । अववर्षणे—“उन्दुतोर्वल” मित्यनेनाभिमन्त्रणम् । दीक्षितस्यामेध्यदर्शने—अमेध्यं दृष्ट्वा सूयं सुयतिष्ठेता “वदं मनो ददिदं चक्षुः सूयो ज्योतिषा श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासी” इति । दीक्षितस्याहो शोणितोऽपत्तौ—“हृदियाभ्योऽभ्यः स्वादे”ति जुहुयात् । एवं निष्टीनेच्चेद् “बोभस्ताभ्योऽभ्यः स्वादे”ति । धावेच्चेद् “द्वाये स्वादे”ति । स्विष्टाच्चेद् “तपस्याभ्योऽभ्यः स्वादे”ति । स्वप्याच्चेद् “तप्रजापतये स्वादे”ति । आत्यंश्चुच्चेद् “तृप्राभ्योऽभ्यः स्वादे”ति । उर्याविष्टः पयः पीत्वोदकं वा छर्षीत निष्टूतवद्धोमः (का० २९।१।१२—३२) इति । पत्न्या अन्येषु निमित्तेष्वेताभ्येव प्रायश्चित्तानि ।

अथैतत्संदिग्धे किं युगपत्नेका मनोऽनुस्वप्नदर्शने सहस्रमन्त्रवचनमुत् भेदेनेति । तथा नदीतः अपि स्रोतसां भेदे किं भेदेन मन्त्रवचनं उक्तं सङ्गति । अववर्षणेऽपि च

माध्वयैवपदति ।

(अथ प्रायणीयेष्टिः ।)

अथ प्रायणीया । द्वीक्षान्ते प्रायणीयमदित्ये(१)चरु निर्वपति । न सङ्कल्पो नान्वाधानम्, न व्रतोपायनारण्यभोजने । न ब्रह्मवरणम् । चतुरासनम् । वाचस्पतिप्रैव । प्रणीताप्रणयनम् । आहवनीयस्यैव परि-
स्तरणम् । पात्रासादने—

चौहारापदति ।

अथ द्वितीयेऽहि प्रायणीयायां प्रस्तोता पूर्ववद्गार्हपत्यस्य पश्चा-
दुद्वाविश्य चरुहोमकाले “प्रो अयासीदिति” प्रज्जगार्हव तृचे गायेत् ।
हौत्रपदति ।

श्रवोभूने प्रायणीयेष्टिः । एहि होतरित्यामन्त्रितो होताऽऽचम्य तो
थेन प्रविश्य क प्रपद्यादि प्रज्जदश सामिधेन्य, उपाशु हवि, (शाङ्
द्यायनानां) नाज्यभागौ भवत स्त्रसूत्रे (शां० श्रौ० ५।५।६) पठितम् ।

अनाज्यभागपक्षे—आवाहने “आ ४ वह देवान्यजमानाय पथ्या
स्त्रस्तिमममा ४ वहै”त्यादि ।

युगपदनेकधारासन्निपाते किं प्रत्यववर्णन मन्त्रवचननुव सङ्गदिति ? एव युगपदनेकामे
धर्दशने वनीवाहनप्रयागे (श- ६।८।१) चेति ।

यदि निद्रा मन्त्रे प्रबोधैरूपैर्व्यवधायेत, नदी च बहुस्रातायुका द्वोपै, वृष्टिश्च विचडे
दे, यमेध्यानि च देसै, तदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु भिद्यमानेषु नेमित्तिका मन्त्रा भावस्यां
हृति प्राप्ते—रात्रिगता कृत्स्ना निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधानाभिहितनेकम् । एवमितरत्रा
पि योग्यम् । तस्मान्नास्ति मन्त्रावृत्तिरिति सिद्धान्तः । तथा हि जेमिनिकात्पायनी—
‘स्वप्ननदीतरगामिर्बर्षणामेधप्रतिमन्त्रणेषु चैवम्’ (१।१।४।०१) स्वप्ननदीतरणावर्षणा
मेधपदशानप्रयागेषु तु सङ्कल कालद्रव्यकार्यत्वात् (१।७।१२) इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “श्रीशितो न ददाति न तुहाति न पचति” (मै० ३।६।१) इति ।
तत्र विचार किमय सर्वेषामेव पुरुषार्थानां ऋत्वयानां चोददिष्टानामतिदिष्टानां प्रतिषेधः,
उतातिदिष्टानां पुरुषार्थानां च, अथवा पुरुषायानामेवाग्निहोत्रादीनामिति । तत्रात्रियोपा
ध्यानादिकं पुरुषार्थं, यच्च ऋत्वयं, तत्राप्युपदिष्टमतिदिष्ट च तत्सर्वं प्रतिषिध्यते । इ-
त्याद्य पूर्वं पक्षः । उपदिष्टस्यापि प्रतिषेधे उपदेशस्य व्यर्थत्वापत्तिरित्यादौऽतिदिष्टं,
पुरपार्थं च प्रतिषिध्यत इति मध्यमं पक्षः ।

नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत्प्रत्यक्षयुतानुपदिष्टं तन्ज्योतिष्टोमकालादिति
प्राप्तम्, यथातिदिष्टं दानादिकं, तयोरमयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमत्र सन्नि-
हितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेध इति (जै० १०।८।७) सिद्धान्तः । यदि प्रतिषेधनशे
वाक्यभेदः शाङ्केत, तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तं क्रतुकालेऽनुपपन्नमिति पर्युदासोऽस्तु ।

(१) “अदित्यै चरुन्यत्रापी” (का०श्रौ० ५।७।२) त्यनेनेव सिद्धापि पुनश्चरुहर्षं
चरो प्रादगायत्यग्रहन्त्यर्थम् । तथा च श्रूयते “यादित्य चरुं प्रादगीय निर्वपती” (श-
३।२।३।१) ति ।

शाध्यर्थवपदतिः ।

शुपाग्निहोत्रहवणीस्पयः शम्वा-कृष्णाजिनं-उल्लसल-मुशलं-दृपदु-
पलं-पाथी-पवित्रच्छेदनानि-पवित्रे-आज्यस्थाली-उपसर्जनीपात्रं-कुश-
मुष्टिः-वेदितृण-मग्निः । पत्तं-योक्त्रम्, स्रुवः, जुह्वपभृत् ध्रुवा-सन्नहना-
वच्छादनानि, परिधयो विधृत्यां आज्यम्, होतृपदनम्, औषधं प्राशित्र
हरणे(१) ।

उपकल्पनोयानि इध्मावर्हिः चरुपात्रमेक्षणे (कपालस्थाने चरुस्थाली,
श्रुतायदानस्थाने मेक्षणम्) । पडवत्तं लौकिककपालम् । पात्र्यामौषध-
करणादि । विलालम्भे दैव्या भसीत्यूहः ।

प्रहणे-भदित्यै जुष्टं गृह्णामि । प्रोक्षणे-त्वाऽधिकः ।

मुसलावधाने-सहदं देव्यै हविः । कुक्कुटाहननम् ।

कणान्तेऽध्वर्योराज्यनिर्यापोपसर्जन्यधिधरणे ।

चरोः (ऐरण) संयघनप्रयनान्निरभिर्मर्षणपिष्टलेपपाश्र्वहुलिप्रक्षा-
लनाभियासनानामभायः(२) ।

औत्राप्रपदतिः ।

प्रयज्ञार्गवस्य(३) भृशुश्रुपिः जगतीद्युन्दः सोमो देवता

प्रायणीयायां गाने विनियोगः ।

होत्रपदतिः ।

कात्यायनानां पार्श्वन्वाचाज्यभागौ । आज्यभागपक्षे तु आयाहने—
“भा ४ घह देवान्यजमानाय अग्निमन्न भा ४ घह सोममा ४ घह (उपांशु-
पथ्यां स्वस्ति (उच्चैः) भा ४ घह । (उपांशु-) अग्नि (उच्चैः-) भा ४
घह । (उपांशु) सोम (उच्चैः-) भा ४ घह । (उपांशु-) सवितार-
(उच्चैः-) भा ४ घह । (उपांशु-) अदिति (उच्चैः-) भा ३ घह देवानित्यादि
प्रकृतिवत् ।

उत्तमे प्रयाजे—भूर्भुवयं ४ यजामहे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा
(उपांशु-) पथ्यां स्वस्ति (उच्चैः) स्वाहा (उपांशु-) अग्निं (उच्चैः-)
स्वाहा (उपांशु-) सोमं (उच्चैः-) स्वाहा (उपांशु-) सवितारं (उच्चैः-)

(१) कपालोपरेयान्वाहार्थं पाथोदरणयाज्यन्वाहार्थं तण्डुलान्तर्धानकटपूर्णपात्रकमां-
पत्रगाणामभाव इति रामवाजपेयिनः । अग्न्यन्वाधन-मह्यवरण-प्रतप्रहण-दक्षिणादान-
प्रतविसर्गाणामभावः इति देवः । मह्यवजमानपडवत्तमाया हि पुरोडाशविकारत्वाच्च-
रोरपि स्रुः ।

(२) श्रुतज्ञानाय माभेरिति स्पर्शनं तु भवत्येवेति रामवाजपेयिनः ।

(३) प्रायणीयायां प्रयज्ञार्गवम् (द्रा. धौ. २।१।२२) ।

आध्वर्यवपदतिः ।

एकत्वादिनिर्देशः । आज्याधिश्रयणमग्नौधः । प्राणदाने-अदितिं गच्छ ।

पञ्चदशेन वज्रेणेत्यववाधनम् ।

उत्तमे प्रयाजे—इदमग्नये सोमाय पथ्यायै स्वस्तये अग्नये सोमाय सवित्रेऽदित्यै देवेभ्य आज्यपेभ्योऽग्नये स्विष्टकृते च न मम । पञ्च मम० । अनादौ भूयासम् ।

आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवता(१)यजति पथ्यास्वस्तिमग्नि-
र्द० सोमर्द० सवितारं च अदितिं चरुणा ।

आप्याप्याप्याप्य चतुर्गृहीतग्रहणं सयंश्च । मन्त्रमुपांशु वा प्रधानयागः ।

होत्रपदतिः ।

स्थाहा देवानित्यादि समानम् ।

धार्ष्णावाज्यभागौ—“अग्निर्वाणि जडध्वनद् द्रविणस्युर्विपन्य-
या । समिद्धः शुक्र आहुतोऽमृ” (य० सं० ३३।६। प्रथमाज्यभागपुरोऽनु-
धान्येयम्) ।

(१) ननु गग्यमाना एवैवाञ्जनलो भविष्यन्ति किमर्थं पुनश्चतस्र इत्युक्तम् । मा भूत्कस्यविशाराणां पथ्यां स्वस्तिमिति पृथगेते द्वे देवने इति । इदानीं प्रमह्नादिदं विचा-
र्यते—प्रायणीये किं पञ्च प्रधानानि आदित्यश्चरान्यभागाश्च, उत क्रिमादित्य एव प्रधा-
नमह्वयागा इतर इति । तत्र “स वै पञ्च प्रायणीये देवता यन्ति पञ्चोदयनीय” (श०
३।२।३।२३) इति पञ्चानां प्रायणीयसंयोगात्पञ्च प्रधानानीति केचिदाहुः । अपरे पुनर्ध-
र्षयन्ति उत्पत्तिवाक्ये केचलस्यादित्यस्य प्रायणीयसंयोगः “आदित्यं चर्षं प्रायणीयं नि-
र्धेयती” (श० ३।२।३।१) ति । उदयनीयेऽपि निगमने “तस्मादेष आदित्य एव प्राय-
णीयो भवत्यादित्य उदयनीय” (श० ३।२।३।६।) इति यस्तु पञ्चानां प्रायणीयसंयोगो
न स प्रायणीये पञ्च प्रधानानि विद्धानीति । किं तर्हि पौर्णमासिकीभ्यो देवताभ्योऽभ्य-
थिक्ता पञ्च प्रायणीये देवता यजतीति पञ्चानामतिरिक्तानां सार्धवाद इति । यदि पञ्च प्र-
धानानि परिसमाहायामपि प्रायणीयायां त्रिभृतस्य यागस्य पुनः करणम् । यदि आदि-
याग एव प्रधानं ततोऽक्रिया । तत्रादित्यं चर्षं प्रायणीयमिति चरुमामानाधिकरण्या-
त्तस्यैव प्राधान्यमितरेषां चाङ्गत्वमिति सिद्धान्तः । अङ्गत्वेऽपि सत्याज्यद्रव्यत्वमाह-
श्चेनोपांशुयाजधर्मप्राप्तेः पथ्यास्वस्त्यादीनां व्यूहनावाहनादिषु सङ्कीर्तनं भवत्येव । अ-
त्रापस्तम्ब —“चतुर आज्यभागान्प्रतिदिशं यजति पथ्यां स्वस्तिं पुस्तादग्निं दक्षिणतः
सोमं पश्चात्सवितारमुत्तरतः मध्येऽदितिं हविषेति (१०।२।१।११) एवं मानव (२।१।३।२६)
कम्प्यपोरपि । शतपथे तु “ता वा एताः पञ्च देवता यजतो” (श० ३।२।३।१२) ति प्रह-
ृत्यो “दीचीमेव दिशं पथ्यया स्वस्त्या प्राजानन्, प्राचीमेव दिश्यग्निना प्राजानन्, दक्षिणा-
मेव दिशदं सोमेन प्राजानन्, प्रतीचीमेव दिशदं सवित्रा प्राजानन्” एवं दिशमदित्या
प्राजानन्” इति (श० ३।२।३।१२-१९) ध्रूयते । तेनाग्नेरुत्तरभागे पथ्यां स्वस्तिं यजति
प्राच्यामग्निं दक्षिणतः सोमं पश्चात्सवितारं मध्येऽदितिमिति ।

(अथ प्रधानयागः ।)

पथ्यायै स्वस्तयेऽनुब्रूहि । पथ्यां स्वस्ति यज । उत्तरतो होमः ।
इदं पथ्यायै स्वस्तये ।

अग्नयेऽनुब्रूहि । अग्निं यज । पूर्वतः । इदमग्नये ।

सोमायानुब्रूहि । सोमं यज । दक्षिणतः । इदं सोमाय ।

सवित्रेऽनुब्रूहि । सवितारं यज । पथ्यात् । इदं सवित्रे ।

हौत्रपद्धतिः ।

"ॐ त्वत् ० सोमासि सत्पतिस्त्वत् राजोत् वृत्रहा । त्वं भद्रो ऽभसि
क्रतोऽभम्" । (का०हौ०प०१।४। द्वितीयाज्यभागपुरोऽनुवाक्येषम्) ।

अथ प्रधानयागः—(उपांशु-) पथ्यायै स्वस्तये (उच्चैः-) अनुब्रू ४
हौत्पुक्ते—(उपांशु-)

"ॐ स्वस्ति नः पथ्यासु धन्यसु स्वस्त्यप्सु व्रजनेष्वर्चति ।

स्वस्ति नः पुत्रकृषेण योनिषु स्वस्ति राये मयतो दधातन (उच्चैः-)
ओ३म् (ऋ०१०।६४।१५) ।

(उपांशु-) पथ्यां स्वस्ति (उच्चैः-) यज । भूर्भुवर्ये ४ यजामहे (उपांशु-)
पथ्यां स्वस्ति "स्वस्ति ऋद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेकेण स्वस्त्यभिपाथा ममेति
सा नो अमा सो अरणे निपातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ४ (उच्चैः-)
यो ४ पट् (ऋ० १०।६४।१६) । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(उपांशु-) अग्नये (उच्चैः-) अनुब्रूहि (उपांशु-) ॐ अग्ने नय
सुपथा राये ऽअस्मान् विश्वानि देव द्ययुतानि विद्वान् । युयोष्यस्म-
उज्जुहुराणमेतो भूयिष्ठां ते नम उर्कि विधेम (ऋ०१।१८६।१) (उ-
च्चैः-) ओ३म् ।

(उपांशु-) अग्निं (उच्चैः-) यज । भूर्भुवर्ये ४ यजामहे (उपांशु-)
अग्निमग्ने त्वं पारया नभ्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा । पृथ्वी
पृथ्वी षडुला नऽउर्वो भवा तोकाय तनयाय शंभोः (ऋ० १।१८६।२)
(उच्चैः-) यो ॥ पट् । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(उपांशु-) सोमाय (उच्चैः-) अनुब्रूहि । (उपांशु-) "त्वं
सोम ॥ विक्रितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनुनेषि पन्थ्याम् । तव प्रणीतो पित
हौत्रपद्धतिः ।

प्रौ अर्योसायि(त्) । इन्दुरिन्द्रा । स्या२ निष्कृताम् । संर्खासंख्युः ।
नं प्रेमिना । ता २ यि साङ्गिरम् । मर्य देवा । युंयति भायिः ।
सां मर्यतायि । सोमः कला । शेर्यंतया । मा २ नौपय्यो ३१ उ ॥

आध्यैवपद्धतिः ।

अवदानधर्मेण चरुमवद्राय अदित्यै अनुग्रूहि । अदिति यज । नि-
धनसमकालं मध्ये यागः । इदमदित्यै ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

प्र्योधिपो । मेन्द्रयुवो । वा २ यिपेन्युवाः । पेनस्युवाः । संवरणा-
यि । पूरधंकेमूः । हारि कौडा तमभ्यनू । पा २ तस्तूमाः । अभिधेना । वः
पयसायित् । आरशिभ्यर् ३ रां उ ॥

आनः सोमो । संयतं पायि । व्युश्वोमिषाम् । इन्द्रोयवा स्वयं-
धमा । ना २ ऊर्मिणा । र्या नोदोर्हो । तेत्रिरहान् । आरसश्चुपायि । छु-
मर्वाजा । वन्मेधुमात् । सूर्वीरियो ३ मां उ । वा २ ३ ४ ५ (१) ॥

होत्रपद्धतिः ।

रो न इन्द्रो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः" (ऋ० १ । ६१ । १) (उच्चैः-)
ओ३म् । (उपांशु-) सोमं (उच्चैः-) यज भूर्भुवर् ४ यजा-
महे (उपांशु-) सोमं या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा प-
तिभूरस्तु यत्तम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्या
४ न् (ऋ० १ । ६१ । १६ ।) (उच्चैः-) वौ ४ पद् । ओजः सहः
सह ओजः स्वः ।

(उपांशु-) सवित्रे (उच्चैः-) अनुग्रूहि- (उपांशु-) "त
त्सयितुर्घरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्
(ऋ० ३ । ६२ । १०) (उच्चैः-) ओ३म् । (उपांशु-) सवितारं
(उच्चैः-) यज भूर्भुवर् ४ यजामहे (उपांशु-) सवितारं य इमा
विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवाति सविता ४ (ऋ० ५ ।
२२ । ६) (उच्चैः-) वौ ४ पद् । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(उपांशु-) अदित्यै, अनुग्रूहि (त्युच्चैः) ।

(उपांशु-) सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं सुशर्म्माणमदिति सुप्र-
णीतिम् । दैवीं नावं स्थरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ।
(ऋ० १० (६३) ६४ । १०) ।

(उच्चैः-) ओ३म् (उपांशु-) अदिति (उच्चैः-) यज भूर्भुवर् ४
यजामहे (उपांशु) अदिति महीम् पु मातरं सुप्रतानामृतस्य पत्नी-
मयसे हुवेम ।

(१) (उ० आ० ४, २, ७, १, ऊह ४, १, ४) ।

अग्नि०६

द्वौपदतिः ।

तुविक्षत्रामज्जरन्तोमुद्वर्चो सुशर्माणमदिति भुषणीति (उच्चैः)
(श० य० सं० २१।५) यौ ४ पद । ओजः सहः सह योजः
स्यः । अथ प्रस्तोत्रा निघनेन सहादितियाज्यायाः षपद्कारं कुर्यात् ।
अग्नये स्थिएकृतेऽ नुग्र ४ ही त्युक्तेः—

स्यां चित्रध्रुवस्तम हवन्ते विश्व जन्तवः । शोचिष्केशं पुराप्रियाग्ने
हव्याय योळह वै (मं० १ सू० ४५ ऋक् ६) यौ ४ पद । ओजः सहः
सह ओजः स्यः ।

“अग्निं स्थिएकृतं यजे” त्युक्ते भूमुर्वर्ये ४ यजामहे ऽग्निं स्थिएकृ-
तमयाङ्गितरनेः प्रिया धामा न्यायाट सोमस्य प्रिया धामान्ययाद्
पथ्यायाः स्थस्तेः (उपांशु), प्रिया धामान्ययाद् (उच्चैः),
अग्नेः (उपांशु), प्रिया धामान्ययाद् (उच्चैः), सोमस्य (उपांशु),
प्रिया धामान्ययाद् (उच्चैः), सधितुः (उपांशु), प्रिया धामा-
न्ययाद् (उच्चैः), अदितेः (उपांशु), प्रिया धामान्ययाद् देवाना-
माज्यपानां मि० (१) हविः ।

यदा हि ष्टं तदग्नये षूहृद्वर्चं स्थिमायसो । महिषीषत्यद्भयिस्त्वद्वा-
जा उदीरते (ऋ० मं० ५। सू० २५ ऋक् ७) यौ ४ पद । ओजः
सहः सह ओजः स्यः ।

उदकोपस्पर्शः । उपह्वानं पर्वाङ्गनादि । उपहृतं, इडोपहृ० पुत्रे,
उपहृतोऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुर उद्वृचमशीयेति तस्मिन्नुपहृतः ।
भक्षः । मार्जनं । दक्षिणा न । एषा (२) ते० हि । त्रयोऽनुयाजाः । सूक्त-
याके अग्निर्हृ० कृत, सोम० कृत पथ्यास्थस्ति (उपांशु) हविः कृत
अग्निः (उपांशु) हविः कृत, सोम (उपांशु) हविः कृत, सधिता, (उ-
पांशु) हवि० कृत अदितिः (उपांशु) हविः कृत देवा आज्यपा कृत,
अग्निर्होत्रे० कृत । अस्यामृधेदोत्रायां देवङ्गमायामाशास्तेऽयं यजमानोऽ-
स्य यज्ञस्यागुर उद्वृचमशीय यदनेन हवि० भ्यः । नम उप शंयोर्ब्रह्मीत्युक्ते
तदहं यो० दे । उदकोपस्पर्शः । शंय्यन्ता । पत्नीसंयाजाः । इति प्रायणीया ।

(१) “या धामानि यज्ञदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यज्ञस्त्वं मदिमानमायजतामेज्या
इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा उपवाचं हवि” इति मन्त्रशेषः ।

(२) “एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व वा चप्यावस्व । वाधयोमहि ॥ ऋधमाच-
प्याशिषीमहि” इति मन्त्रः ।

आश्वयं वपदतिः ।

ततः स्थिष्टकृदादि । न दक्षिणा ।

व्यूहने-पथ्यायाः स्वस्तेरग्नेः सोमस्य सवितुरदितेरू० । पथ्याः स्व-
स्तिरग्निः सोमः सवितादितिस्तम० ।

अप्रधानत्वात्पथ्यास्वस्त्यादीनां व्यूहन नेति कश्चित् ।

शंध्यन्ते परिधिहोमः । संस्त्रवाहुतिः । घुरि निधानम् । न वेद्या-
लम्नः । वेदविमोक्तः, पक्षे योऽप्रस्य च । आवेदेस्तरणम् ॥

चरुमेक्षणवर्हिर्निदधान्युदयनीयायै(१) सलेपं चरुं प्रमृष्टं मेक्ष-
णम् । प्रक्षालयति वा चरुमनुप्रहरतीतरे न पचत्विजो विप्रेतेष्वस्येऽपि ।
शंध्यन्तं(२) भवत्यन्तवचने पूर्वं प्रातैरुत्तरं वा प्रकृत्यनुग्रहानुया-

(१) ज्योतिष्टोमे प्रायणीयश्च (श० ३।२।३।१) उदयनीयश्च (श० ४।१।१।१) तत्र शा-
खान्तरे (त० सं० ६।१।१५) श्रूयते-“प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमनुनिर्वपती”ति तत्र
विचारः। किं प्रायणीयनिष्कासद्रव्यम् उदयनीयधर्मकं कर्मान्तरं विधीयते किं वा प्रायणीय-
निष्कासस्योदयनीयनिर्वापसंयोगः प्रतिरक्षिः उत प्रायणीयनिष्कासे निर्वापः उदयनीयस्य
संस्कार इति । अत्र पूर्वम्यायेन (पू० मी० १।१।२।१५) निष्कासद्रव्यम् उदयनीयसमान-
धर्मकमर्थकम् । इत्याद्यः पूर्वः पक्षः। मुख्यस्योदयनीयस्य प्रकृतत्वाज्जिज्ञासप्रकरणान्नाताव-
भूयधर्मातिदेशवदुदयनीयधर्मातिदेशासम्भवाच्चायकमेतत्त्वम् । किन्तु निष्कासप्रतिपत्ति-
रिति मन्थनः पक्षः । उपपुक्तसंस्कारादुपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गतीवत्त्वादुदयनीयस्य
संस्कार इति (पू० मी० १।१।२।१६) सिद्धान्तः ।

(२) अत्र श्रूयते “शंध्यन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठने, न पत्नीः संयाजयन्ति (श० ३।
२।३।२३) इहान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठने, नानुयाजान्यजन्ति” (श० ३।४।१।२६) इति ।
तत्र संशयः किं प्रायणीयातिथ्ये शंध्यिद्वान्ते वा कृत्स्नसंस्थे वा उत शंध्यिद्वान्ते एवेति ।
तत्र शंध्यिद्वान्तवचनेन परेष्वङ्गेषु सर्वेष्वर्हस्तस्येव पुनः पत्नीसंयाजानुयाजानामर्हस्त-
वचनं परिसङ्ख्यारूपेणाहान्तराणामर्हस्तव्यताप्रतिषेधेन कर्तव्यताविधानार्थं पत्नीसंया-
जानेव न कुर्यादभ्यानि कुर्यादयेति । तेन पत्नीसंयाजानुयाजप्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्थाविधा-
या शंध्यिद्वान्तवचनेन तत्संस्थाविधानाद्दूषोः संस्थायोगादियवत्रद्विकल्प इति पूर्वः
पक्षः । मेवम् ।

वाक्यभेदो हि ॥ म्यायो विस्त्वप्याष्टदोषभाक् ।

त्रिदोषा परिसंख्या च तस्मात्सन्तुत्यैकवाक्यता ॥

शंध्यिद्वान्तविधेरैवायमर्थवादयोऽनुवादः पत्नीसंयाजाचक्रगाललाघवं मन्वतीति न
विध्यन्तरम् । तस्मान्नियमेन शंध्यिद्वान्ते एव प्रायणीयातिथ्ये इति (पू० मी० १०।७।
सू० ३८-३९।) सिद्धान्तः ।

शंध्यिद्वान्तयोरेव सन्देहः प्रकृतौ द्वौ शंयू पत्नीसंयाजानां पुरस्तादेकः पश्चादपराः ।
तथेदे अपि द्वे अनुयाजानां पुरस्तादेका पश्चादपरा । तत्र किं पूर्वाम्यां शंध्यिद्वान्ताभ्यां
सद्व्यता उतोत्तराभ्यामुतानियम इति । तत्र विशेषाभावादनियम इति प्रथमः पूर्वः पक्षः।

यदि प्रायणीया पूर्वशंध्यन्ता, आतिथ्या च पूर्वद्वान्ता तद्वानोमन्तत्वविधितैव ता-

• शाब्दिकपद्धति ।

जप्रतिपेधाभ्यां ग्रहणादप्रवृत्तिः सन्त्यराधुतेश्च नित्यानुवादोऽनुयाज-
प्रतिपेधः ।

उपरचदेशे प्रतिप्रस्थाता रोहिते चर्मण्यानहुहे सोमं निचपति विष्-
म्येनं विचिनांति कौत्सः शुद्रो घा । दक्षिणतो ब्राह्मण उपास्ते स च ब्रा-
ह्मणाच्छंसो । उदकुम्भश्च पुरस्तात् ।

अध्वर्युः शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति ध्रुवयैव ।
वर्हिस्त्वृणेन हिरण्यं यध्वायदधात्येषा त इति जुह्वाम् ।

"ॐ एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्षस्तया सम्भव भ्राजद्गच्छ" (४।१७) ।

आहवनीये जूरसीति जुहोति ।

"ॐ जूरसि धृता मनसा जुष्टा भिष्यन्वे ।

तस्यास्ते सत्यसयसः प्रसये तन्यो यन्ममशीय स्वाहा" (४।१८) ।

इदं धावे ।

ग्रह्णा हिरण्ययत्या ५ हुतायां दक्षिणोऽनुगच्छत्याक्रयात् ।

शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य—

"ॐ शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि ध्यैश्वदेयमसि" (४।१८) ।

सूर्यां घेधां तृणं निदधाति सुप्रवदर्थं० हिरण्यं कुरुते ।

अत्र प्रायणीयाशेषसमाप्तिः । चरस्थालीं ग्रहात्य उदनीयाय निद-
ध्यात् । पक्षे वर्हिर्होमः । प्रणीताविमोकः । राक्षसभागः । भागावेक्षण-
प्राशने । पक्षे मेक्षणप्रासनमाहवनीये । इति प्रायणीया ।

(अथ सोमक्रयः ।)

अथ सोमक्रयः । अध्वर्युः—निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधिधित्य स्तुक् स्तुवं
य सम्मृज्याज्यमुदास्योत्पूयावेदय चतुर्गृहीतं गृहीत्वा अग्न्यारभस्य य-
जमानेत्याह ।

अग्न्यारभोऽध्वर्युर्यजमानश्चापावृत्तद्वारे निष्क्रामतः प्रतिप्रस्थाता च ।

दक्षिणेन द्वारं० सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिताऽप्यङ्गाऽप्रवीताऽरञ्जुष-

भ्यां शंघ्विहाम्यामूर्ध्वमप्राक्षानां परनीसंयानागमनुयाजानां च वारित्वाविपेधो व्यर्थः
स्यात् । परयोरस्तत्वे ताभ्यां शंघ्विहाम्यां प्राक्षानां तेषामन्विवास्याचन्निवारणाय सार्थ-
को निपेधः । तस्मात्परे एव शंघ्विदे प्राक्षे इति द्वितीयः पक्षः ।

निपेधोऽयं नित्यानुवादः ॥ च पूर्वयोः शंघ्विहान्तयोस्तत्वेऽप्येकवाक्यतामापाद्या-
र्थवादत्वेनोपपद्यते । सज्जातविरोधिभ्यो हि पूर्वं शंघ्विदे । तस्मात्पूर्वं एव शंघ्विदे प्राक्षे
इति (जी० १०।१। सू० ४०—४२) शब्दान्तः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

द्वा यनुः पिङ्गला पिङ्गलाऽभावेऽरुणा(१) रुणाभावे रोहिण्यश्चेताक्षी
चिद्सीत्येनामभिमन्त्रयते ।

“ॐ चिदसि मनासि घोरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदिति-
रस्युभयतः शीष्णर्णा । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा पदि
वध्नीताम्पूषाद्ध्यनस्पात्विन्द्रायाद्व्यक्षाय । अनु त्वा माता मन्यता-
मनु पितानुभ्राता सगन्ध्याऽनुसक्ता सयूथ्यः । सा देवि देवमन्वेही-
न्द्राय सोमदे० रुद्रस्त्वा वर्चयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि(२)
(४।१६-२०) ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातराबुद्धोचोन्नोयमानावनुगच्छतो वस्यसीति
मन्त्रेण पत्नीयजमानग्रह्माणस्तृष्णीम् ।

“ॐ (३) वस्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि । वृह-
स्पतिर्बुधा सुम्ने रम्णातु रुद्रो व्यसुभिराचके” (४।२१) ॥

सर्वे पद पदान्यतीत्य सप्तमं (४) पर्युपविशन्ति ।

अध्वर्युः-हिरण्यमस्मिन्सप्तमे पदे निधायाभिजु(५) होत्यदित्या-
स्त्वेति ।

(१) “अथैकत्वे द्व्यगुणयोरैककर्म्याग्निमः स्यात्” (५० मी० ३।१।१२) इति
न्यायेनाऽऽख्यादि गुणानामसङ्गुणता सिद्धान्तिता तत एवावगन्तव्या ।

(२) “सोमकथणक्षिरतः साण्डः” इति साधकं आम्नायते, (का० श्रौ० २२।३।३९)
तत्रायं मन्त्र ऊच्यते । चिदसि मनोऽसि घोरसि दक्षिणोऽसि क्षत्रियोऽसि यज्ञियोऽस्यदि-
तिरस्युभयतः शीष्णा । स नः सु प्राह सुप्रत्यङ् एवीति । अग्निपुति (का० श्रौ० २२।१।
३१) ॥ “अग्नयेऽध्यक्षाय” इति । इन्द्रस्तुति (का० श्रौ० २२।१।३) “इन्द्रायाध्यक्षाय”
इति । “सूर्यस्तुति (का० श्रौ० २।१।३) “सूर्यायाध्यक्षाय” इति । वैश्वदेवस्तुति
विहरेभ्यो देवेभ्योऽध्यक्षेभ्यः” इत्यादि । तथा इन्द्राय सोममित्यग्राधने सोममित्यादि ।
(का० श्रौ० २२।१।३)

(३) अस्यापि साधकं (का० श्रौ० २२।२।९) ऊहः । वस्यस्यदितिरस्यादि-
त्योऽसि रदोऽसि चन्द्रोऽसौति ।

(४) “अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ती” (श्रौ० मा० ३।३।१।३) इति ध्रुवणात् । क-
स्ये-तस्य दक्षिणेपु सप्तमु पूर्वपादेषु तर्षणं कुरते । मानरे च “पद पदान्यनुनिष्क्रामति
दक्षिणस्य पूर्वपदस्य तूर्णं सप्तमं पदमभिरगृह्णा” [२।१।३।३९] इति ।

(५) यत्राहवनीये जुहति तेन सोऽस्यामभीष्टः प्रीत (तै० मा० प्र० १ अ. १० पत्र
६१) आहवनीये होमाः (का० श्रौ० १।८। ४३) इति सामान्यविहितस्याहवनीयस्य “पदे
जुहोति वत्सेनि जुहोति गार्हपत्ये पत्नीसंयाजाञ्जुहोति” इति विशेषविहितैः पशुदिभिः
किं विकल्पोऽग्रा बाध इति सन्देहः । सामान्यविशेषयोस्तुल्यवत्त्वादिकल्प इति पूर्वः
पक्षः । पत्नीसंयाजादिषु होमविशेषेषु होमसामान्ये श्रुतस्यावनीयस्य लक्षण्या प्राप्तिः

आध्वर्यवपद्धतिः ।

“ॐ अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्मि देवयजने पृथिव्याऽऽद्या-
स्पदमसि घृतघत्स्वाहा” (४।२२) । इदमदित्यै ।

स्पयेन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मै रमस्येति । (१) सङ्गमन्त्रेण
द्विस्तृष्णीम् ।

“ॐ अस्मे रमस्य” ।

हिरण्यं च समुद्धृत्य मम्या खात्वा तत्पदं स्थाल्यामावपत्यस्मै
ते वन्धुरिति ।

“ॐ अस्मे ते वन्धुः” (४।२२) ॥

अपः पदस्य स्थाने निविच्य यजमानाय पदं प्रयच्छति (२) त्वे रा-
य इति ।

“ॐ त्वे रायः सन्तु” (४।२२) ।

मे राय इति यजमानः प्रतिह्वति ।

“ॐ मे रायः सन्तु” (४।२२) ॥

मा वयमित्यध्वर्युरात्मानर्द्धं संपृच्छति ।

“ॐ मा ध्वयर्द्धं रावण्योपेण चियौष्म” (४।२२) उदकोपस्पर्शः ।

अध्वर्युर्द्धत्वा पान्यै (३) पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां घाचयति ।

गाहपत्यादि तु धृत्यैव होमविशेषे विधीयते, तेनास्मिन्विशेषे श्रुत्या शीघ्रप्राप्तं गाहप-
त्यादिकं लक्षणया मन्यराप्राप्तमाहवनीयं निष्कन्दोत्पत्तो वाध इति सिद्धान्तः ।

तथाहि जैमिनिः—“अविशेषेण वृष्टाक्षमन्याध्वत्वादिकल्पस्य तत्संनिधिमारा-
द्विशेषसिद्धिं स्यात्” (१०।८।१६) इति ।

(१) अत्र च सङ्गमन्त्रेण द्विस्तृष्णीम् । “एकत्रये कर्मावृत्तौ सङ्गमन्त्रवचन (का०
श्रौ० १।७।८) निस्तुष्टेः । “अयं स्पयमादाय परिलिखति ॥ परिलिखति “अस्मे रमस्ये-
ति” (श्रौ० मा० ३।३।१।१५-१६) श्रुतत्वात् । अत्र परिलेखनमुपपन्नं परि कार्यं वयने बहि-
र्बहिरिति विशेषो (का० श्रौ० १६।२।२३) च्छेः ।

(२) अनेकयजमानके पदसमर्पणे प्रतिपहणे च सर्वेषामन्वारम्भ उद्गम । युवयो-
रायः, आवयोराय इति द्वियजमानके । युष्मासु रावोऽस्मासु राय इत्यनेकयजमानके ।

(३) अत्र कूपते “अरण्ये पिङ्गाद्वैकहायन्या सोमं क्रीणाति” (तै० सं० ६।१।१६)
“सप्तपदान्यनुनिष्क्रामति” (श्रौ० मा० ३।२।१) “तत् (सप्तमं पदं) यजमानः प्रति-
गृह्णाति” इति (श्रौ० मा० ३।३।८) । इदमपरं श्रूयते “यर्हि हविषाने प्राचो प्रवर्तयेयु-
स्त्वर्हि तेनाक्षमुपाज्यात्” इति ।

अत्र सन्देशः । किं सोमकययान्वयं पदार्थसंयुक्तं कयप्रयुक्तमिति ? नयनात् कयः
पदं चैतदुभयं निष्पद्यते । “एकनिष्पत्तो सर्वं समं स्यात् (जै० ४।१।२२) इति न्यायेनोभयं
प्रयोजकमिति पूर्वं पक्षः ।

“एकहायन्या क्रीणाति” (तै० सं० ६।१।६) इति श्रुतीयाश्रुत्या गोऋयार्थता गम्यते ।

आध्वर्यवपदतिः ।

“ॐ तोतो रायः सन्तु” इति (१) ब्रूहि । पत्नी—

“ॐ तोतो रायः सन्तु” (४।२२) ।

सोमक्रयण्या च समीक्षमाणा ५ समस्य इति वाचयति नेष्टा ।

“ॐ समस्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा । मा मऽमायुः प्र-
मोपीमोऽमहन्तव व्यीरं विदेय तव देवि सन्दृशि” (४।२३) इति ब्रू-
हि । पत्नी—

‘ॐ समस्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा । मा मऽमायुः
प्रमोपीमोऽमहन्तव व्यीरं विदेय तव देवि सन्दृशि’ (४।२३) ।

सा च शालायां मुगुप्तदेशे पदं स्थापयति अध्वर्युः प्रक्षाल्य पाणी
हिरण्यं यज्जीतेऽनामिकायाम् । आप्यायनाभिपत्रां ५ श्वदाम्येषु च (२) ॥६॥

प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर, सोमपर्याणहनमाहर, उष्णीष-
माहर, इति प्रैषत्रयम् ।

अत्र घा(३)नियपन ठं० सोमस्य ।

शोभन ठं० सोमोपनहनं भवति उष्णीषाभावे सोमपर्याणहनाद्
ज्यहुलं ज्यहुलं घोष्णीपायाचकृन्तति । अध्वर्युर्यजमानो या सोमोपन-
हनं ठं० हरति । अन्य इतरे=प्रतिप्रस्थाता पर्याणहनोष्णीषे आहरती-
त्यर्थः । ब्रह्मयजमानाध्वर्युप्रतिस्थातारः सोमं गच्छन्ति ।

अध्वर्युरेव त इति वाचयति यजमानम् ।

गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवाऽऽनयने प्रयोजकः । न च पक्षमार्थत्वं
गोवां तदानयनस्य वा क्वचिच्छ्रुतम् । तस्मात्—तदप्रयोजकमिति सिद्धान्तः (५० मी०
४।१। म० १०) ।

(१) अनेकपरतीके सर्वासां वाचनं मृतं मृतेत्यादिप्रायसं प्रयोगः ।

(२) सोमक्रयार्थमेतदिरण्यवगन्धनम् । यत् पूर्वं ध्रूयते “अग्निरेतमं वै हिरण्यं (श०
ब्रा० ३।३।२।२) नित्यादि । पाणिप्रक्षालनं दृष्टार्थं पदपरिलेखनोदरगादिना धूलि-
स्त्रित्वात् ।

पाणिप्रक्षालनं त्वत्रैव, आप्यायनाभिपत्रांश्वदाम्येषु नानुकृत्यते तस्य दृष्टा-
यत्त्वात्, आप्यायनादिषु तस्याश्वगाच्च । सोमाप्यायने हिरण्यवगन्धनं शास्त्रान्तरात् ।
अभिपत्रे स्वशाखायामेव “अयास्या ५ हिरण्यं यज्जीत” (३।१।४।१) इति । श्वं-
यदे “अयास्य हिरण्यं बद्धं भवती” इति (श० ४।६।१।६) । अदाम्ये च “अथ हिरण्यं
ममि…… नित्यसावेव बन्धु” रिति । यदि चात्र पाणिप्रक्षालनमप्यभिमतं भवेत् तदा
हिरण्यवगन्धनवच्छ्रूयत न ध्रूयते च अतो न भवति ।

(३) स्वशाखायामस्मिन्नेव काले श्रुतत्वात् “पदं० समुद्य पाजो” (श० ब्रा०
३।३।१।१) त्यागुक्त्वा “अयापेण राजनं विविन्वन्ति तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति तद्-
मास्ते” (श० ब्रा० ३।३।२।२) इति ।

आध्यष्यपद्धतिः ।

“ॐ एष ते गायत्री भागऽइति मे सोमाय द्यूतादेयं ते ब्रह्मभो भागऽइति मे सोमाय द्यूतादेयते जागतो भागऽइति मे सोमाय द्यूताच्छन्दो-
नामाना ॐ साम्राज्यं कच्छेति मे सोमाय द्यूतादि”ति गृहि (४।२४) ।

यजमानः—

“ॐ एष ते गायत्री भागऽइति मे सोमा(१)य द्यूतादेयं ते ब्रह्मभो भागऽइति मे सोमाय द्यूतादेयं ते जागतो भागऽइति मे सोमाय द्यूता-
च्छन्दो नामाना ॐ साम्राज्यं कच्छेति मे सोमाय द्यूतात्” (४।२४) ।

सोमस्य पश्चादध्ययुः प्राङ्मुपविश्य तदुत्तरतः प्रतिप्रस्थाता सोमं
दक्षिणेन समन्त्रं ग्रह्णा तद्धामे यजमानः तत्पश्चात् पत्नी(२)अध्ययुरा-
स्माकोऽसीति सोममालभते ।

“ॐ आस्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रहो विचिन्तस्वा विचिन्त्यन्तु”
(४।२४) ।

न विचिन्तोत्य(३)तत्तृणकाष्ठापासनमेके(४) ।

(१) मन्त्रस्य न्यग्रोषे उक्तः ।

(२) अत्र हरिस्वामिनः—“यजमानोऽभिमृशति आस्माकोऽसीति मन्त्रलिङ्गात् “स्व
ह्यस्यैतज्जवति” (शं. भा० ३।३।२।७) इति वाक्यशेषात् । अतो यजमान एवा-
भिमृशति नाध्ययुः । प्राक्षिमुदङ्निहृत्य शीतस्यजापनार्थं च । “यदि राजन्यं वैश्यं वा
पात्रयेत्स यदि सोमं विमक्षयिष्येन्न्यग्रोषस्तिमिनी (अङ्गुराः कलाति वा) राहस्यं ताः
सम्पिप्य दधन्त्युन्मृज्य तस्मै भक्षं प्रयच्छेत् सोमम्” इति शास्त्रान्तरीयश्रुतेर्द्वैष-
राजन्वयोः सोमभक्षणविषेयः । ६. अत्र वैश्यऽग्निप्रियोः सोमपात्रे अध्ययुर्पूजमानं भक्षं
कारयितुमिच्छन् षट्पलस्तत्तृणान् उपनहनेन वाससा वज्रा सोमस्यैवेति रुर्न व्रतया न्य-
ग्रोषस्य ऋषणादारम्य अभिपवाद्ब्राह्मं संस्कारजातं कुर्यात् । तदुक्तम्—“द्वैषराजन्वयोः
सोमे ह्यग्रोषस्तिमोऽनुपनह्येच्छन् भक्षणाय” (का० धी० १०।१।२८) इति । तस्मिन्पक्षे
मन्त्रस्यास्य (न्यग्रोषे) विपरिणामः । “आस्माकौ स्य” इत्यादिरूपेण ।

(३) अतः पः सोमविक्रयो सोमं न विचिन्तोति शास्त्रान्तरात् । आध्ययुस्तु पूर्व-
मपि न विचिन्तोति शास्त्रान्तरे प्रतिषेधदर्शनात् । तथा च मानरे—“नाध्ययुः सोमं
विचिनुयादिति प्रतिषिद्धं विचयनं प्रेक्षणं च” (२।१।३।५५) इति । काठके च—“न
विचीयमानं प्रेक्षेत्” इति ।

(४) एकेनेति । “अत्र द्वेके तृणं वा काष्ठं वा वित्वापास्वान्ति तदु तथा न कुर्यात्”
इत्यादि (३।३।२।८) अवधत्वात् । अत्र काले एके चरक्यजमानाः सोममध्यगतं तृणकाष्ठं
वा वित्वा लब्ध्वा—यदि लभन्ते ततः सोमाद्वास्वन्ति—यदिः क्षिपन्ति प्रसितं तस्मै
अनुगम्य पलायमानं प्रसितारं आच्छिद्य प्रसितारं परां बहिः क्षिपेद्वन्तत् । “तस्माद्भि-
मृतेदेव नापास्येदि” (शं. भा० ३।३।२।८)त्युपसंहरतीति यजमानस्यैवापासनं दर्शयति,
इति हरिस्वामिनः ।

आश्वयं वपदतिः ।

सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति(१) प्राग्दशमुदग्या तस्मिन्सोमं(२) मिमोते दशकृत्योऽभित्यमिति सर्वाभिः प्रथममहुष्टप्रभृति चैकोत्सर्गं द्विः कनिष्ठिकया कोपचयञ्चाञ्जलिना दशममन्यद्वाध्यावापथ्यते । तत्रादौ साहुष्ठाभिरहुलीभिः प्रथमम् ।

"ॐ अभित्यन्देवठं० सवितारमोण्योः कविकतुमर्थाभि सत्यसवठं० रत्नधामभि प्रियम्भतिङ्कविम् । ऊर्ध्वायस्यामतिर्भाऽमदियुतस्सयोमनि हिरण्यपाणिरमिमोत सुककतुः कृपास्वः" (४।२५) ।

ततोऽङ्गुष्ठरहिताभिश्चतस्रभिर्द्वितीयम् ।

ततोऽङ्गुष्ठतर्जनीरहिताभिस्त्रिभिस्त्रितीयम् ।

ततोऽनामिकाकनिष्ठिकाभ्यां चतुर्थम् ।

ततः कनिष्ठिकया पञ्चमम् ।

पुनराप कनिष्ठिकया षष्ठम् ।

ततः कनिष्ठिकानामिकाभ्यां सप्तमम् ।

ततो मध्यमानामिकाकनिष्ठिकाभिस्त्रिभिस्त्रितीयम् ।

तर्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठिकाभिश्चतस्रभिर्नवमम् ।

अङ्गुष्ठरहिताभिः सर्वाभिरहुलीभिर्दशमम् ।

दशसु मन्त्रोऽभित्यमिति । तूष्णीमेकादशं, समस्याञ्जलिनाध्यापयति ।

सोमोपनहनस्यान्तान्त्संगृह्योष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्येति ।

(१) अत्रापस्तम्भः—'श्रीमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदर्शं चमग्यास्तृणाति उदग्दर्शं वा' (१०।२४।७) इति । मानये—'प्राग्दर्शे श्रीमे सोमं राजानं मिमोत' (२।१।४।३) इति ।

(२) ज्योतिष्टोमे सोमस्योपावहरणं मानं च मन्त्रं कुर्यापि कार्यमुत वासन्त्येति सप्तशये—उपावहरणं मानं स सम्पादनप्रयत्नेन विना स्वत एव लब्धेन केनापि साधनेन कार्यमिति पूर्वपक्षे—'अथ वासः द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दर्शं योदग्दर्शं चोपस्तृणाति सदाजानं मिमोते' (१०।२४।२।१९) 'वाससि मिनोति वाससा चोपावहरती' इति वचनेन वाससो विहितत्वाद्वासस्येव मानं कर्तव्यमिति सिद्धान्तः । तथा हि पूर्वमीमांसा—'वाससि मानोपावहरणे प्रवृत्तौ सोमस्य वचनात्' (जै० १०।६। सू० ७६) इति ।

स्थितं वाससि मानं वाससा चोपावहरणमिति द्वादशादाद्वहर्गणे स्मिमुपावहरणार्थं प्रत्यहं वासोभेदः स्यादुत नेति विचारे प्रमाणाभावात्नेति पूर्वः पक्षः ।

अर्थाद्वाससो भेदः स्यात्, इतिर्धाने शस्त्रेऽवस्थितः सोमः प्रत्यहं भेदेनाभिपथार्थं यावानेकस्याहः पर्याप्तस्तावान्तोमो वाससोऽपावहर्तव्यः । अवशिष्टश्च शक्य एव वाससोपनद्धोऽवतिष्ठते । तस्मादर्यादहर्भेदे वासोन्तरमुपावहरणार्थं मुरपादयितव्यमिति (जै० १०।६। अ० २१) सिद्धान्तः । तद्योपावहरणकाले एवोरपादनीयं न तु मानकाले इत्यपि (१०।६। अ० २२) सिद्धान्तितं पूर्वतन्त्रे ।

शाख्यव्यवहृतिः ।

“ॐ प्रजाभ्यस्त्वा यध्नामि” (४।२५) ।

अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानु प्राणन्त्विति ।

“ॐ प्रजास्त्वानु प्राणन्तु प्रजास्त्वमनु प्राणहि” (४।२५) । तं

विक्रयिणे प्रयच्छति (१) ।

पञ्चकृत्यः सोमं पणते । अध्वर्युराह—सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते
सोमा राजा ३ (२) इति ।

क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी ।

अध्वर्युः—तं धै ते क्रीणानीति ।

क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी ।

अध्वर्युः—कल्या ते क्रीणानीति प्रथमं पणनम् ।

भूयो धा भतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह सोमविक्रयी ।

अध्वर्युः—भूय यवातः सोमो राजार्हति महर्हस्येव गोर्महिमा गौर्यै
प्रतिधुक्तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्जनं
तस्यै नयनीतं तस्यै धृतं तस्या आमिश्रा तस्यै वाजिनम् (३) ।

शकेन ते (५) क्रीणानीति द्वितीयं पणनम् ।

(१) “अनुशतं प्रदान्तामिपूजिनयो” (या० ८।२।१००) इति प्लुतिः । सोमाम-
णीयामे “क्रय्यस्ते सुरासोमा ३” इति प्रश्नः । (का० धौ० १९।१।१८) ।

(२) अस्ति साघल्लः । तत्रेदं समामनन्ति “सोमक्रयगस्त्रिवत्सः साण्डः” (तां०
प्रा० १६।१३।९) (का० धौ० २२।३।३९) इति । अस्ति तु प्रह्लादवर्गैरुहायनीक्रयामां गौः,
तत्रेदमाप्नायते, इयं गौस्तथा ते क्रीणानि तस्यै शृतं, तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु
तस्या आतञ्जनं तस्यै नयनीतं तस्या आमिश्रा तस्यै वाजिनमिति । (शा०
धौ० १०।१५।९) तदिह साघल्ले षोडशप्राप्तम् । तत्र सन्देहः किं गोशब्द-
स्थाने ऊर्ध्वं कृत्वाश्वशिशानां पशूनामधिकार उत सर्वेषामूह इति । यद्यप्येकहायन्यवस्थार्या
॥ दिग्गते श्रुतादयस्तथापि भावित्वेनापि तावत्सम्भवदिः स्वगुणैरेकहायन्येव प्रहा-
यते दृष्टार्थत्वात् । त्रिवत्से स्वभावात् ‘तस्मै’ श्रुतमित्येवं पुष्टिद्वयतया पञ्चमी-
मिति पूर्वः पञ्चः । धर्माङ्गभूतायामेकहायन्यवस्थार्या तावत् सन्त्येव, भावित्वमपि नि-
कान्तिकं मरणसम्भवात् । अतो यथाकथञ्चित्प्ररोचनायै कीर्त्यन्ते । तावच्च साण्डेऽपि
सम्भवति साण्डादपि वा गौर्निष्पद्यते तस्या एतेऽद्याप्यमानाः साण्डादेवासा भव-
न्तीति । तस्मान्नास्यूह (जै० १।१। अ० १४) इति सिद्धान्तः ।

(३) ज्योतिष्टोमेऽत्र याच्याक्रयणमाप्नातं “द्वादशाहं दीक्षितो श्रुतिं धर्म्बोते”
(आ० धौ० १०।१८।४) इति याच्या । “अस्या पित्रास्या क्रीणानी” (तै० सं० ६।१।६)
इति क्रयः । तत्र सन्देहः किं यस्य न विधेन दीक्षणाद्रव्यं श्रुतिस्तेन विनतव्या, यस्य
च न विधेते सोमस्तेन केतव्यः । उतोमययापि सति आसतीति ।

तत्र द्रव्यायै याच्याक्रयणमविद्यमानद्रव्यस्य स्यात् । द्रव्यवतस्त्वन्धर्मे तस्माद्
तस्य याच्यादावधिकार इति प्राप्ते—स्यादेवं यदि द्रव्यमात्रप्रयच्छं स्यात् । अपरंप्रय-

साध्वर्यवपदतिः ।

पुनः सोमविक्रयी(१) भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीत्याह ।

अध्वर्युः--भूय एवेत्यादि ।

पदा ते क्रीणानीति तृतीयं पणनम् ।

पुन'भूयो वा अतः सोमो राजार्हती'त्याह सोमविक्रयी ।

अध्वर्युः--'भूय एवातः सोमो राजार्हते महॉस्त्वेव गोर्महिमा गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै मस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नयनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा-तस्यै वाजिनम् ।

अर्द्धेन ते क्रीणानीति चतुर्थं पणनम् ।

पुन 'भूयो वा अतः सोमो राजार्हती'त्याह सोमविक्रयी ।

अध्वर्युः--'भूय एवातः सोमो राजार्हति महॉस्त्वेव गोर्महिमा गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै मस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नयनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्य याजिनम् ।

गवा ते क्रीणामीति पञ्चमं पणनम् ।

चतुर्षु क्रीणानीति दन्त्यः, पञ्चमे क्रीणामीत्योष्ठयः(२) ।

ततः क्रीतः सोमो राजा वयाधं सि प्रशूहीत्याह सोमविक्रयी ।

सं त्विदम् । अतोऽनेन विनाऽपूर्वमेव वैगुण्याच्चेत्पद्यते । तस्मान्नित्यं याचनाक्रयणमिति (पू० मी० ६।८। अ० ७) सिद्धान्तः ।

एवं "अग्नीदग्मीन्निहर" (का० ब्रा० ४।२।४।११ का० श्रौ० १।७।४।) इति प्रैपायं पूर्वमेवाऽऽग्नीध्रेण बुद्धेऽपि स प्रैपः कार्यः । वाजपेये सत्यपि ब्रह्मान्तरे 'दर्भमयं परि (घापय) दधाति" (तै० ब्रा० १।३।७।१) इति विहितमनुष्ठेयम् । पशौ "यत्पशुमां-युमकृत" (तै० सं० ३।१।४) इति विहितः संश्रद्धोमो मारणवेष्टायामकृतेऽपि पशुना शब्दे कृते वर्तव्यः ।

(१) अस्ति सोमविक्रयी तत्र सन्देशः । स क्रिमन्द्वांशीनामन्यतमः, उत्तैभ्यो-ऽन्य इति । तेषां सङ्कीर्तनात्तेषामन्यतम इति पूर्वः पक्षः । विक्रयस्याकृत्वर्थत्वात् कृत्व-ङ्ङरगार्थमुपात्ता ऋत्विजो ऽतं कुर्युः । तस्मादन्यो विक्रयी, इति सिद्धान्तः । तदुक्तं जैमिनि-कात्यायनाभ्याम् । "विक्रयी त्वन्यः कर्मणाऽचोदितत्वात्" (३।७।३१) । "विक्रयोऽत्वन्यः शुद्रसंयोगात्" (६।७।४) इति ।

(२) वैदयराजन्ययोः सोमयागे न्यग्रोधस्य सोमवन्क्रयणमाप्नातम् "क्रयणप्र-मृन्नुनुषोममात्रता समानमासादनं प्रागभियवात्" (का० श्रौ० २०।१।२९) इति । तस्मिन्यग्ने-विशेषः । सोमनिधानानन्तरं उपरवदेशे न्यग्रोधस्य निधानम् । सोमक्र-यणनुमन्त्रणे (४।२० । पूर्व ४२ पत्रे) स्वस्ति सोमन्यग्रोधस्य पुनरेहोति । (पूर्व ४७ पत्रे ११ पङ्क्तौ) सोमन्यग्रोधोपनहने आहर । सोमन्यग्रोधपर्याणहने आहर । उष्णोपावाहरेति । अमिषेचनीयदशपययो (का० श्रौ० १५।३।३३) स्तु बहुव-चनेन । सोमोपनहनान्याहर । सामपर्याणहनान्याहरोष्णोपावाहरेति । तथा एष त (शु० य० सं० ४।२४) इति वाचने 'एष वां गायत्रो भाग इति मे सोमन्यग्रोधा-

आध्वर्यवपद्धतिः ।

अध्वर्युराह—चन्द्रं ते चरुं ते छागा ते घेनुस्ते मियुनौ ते गावौ
त्रिघस्तेन्याः(१) ।

शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयति यजमानम् । हिरण्यमालभस्य
“ॐ शुक्रन्त्या शुक्लेण क्रीणामि चन्द्रञ्चन्द्रेणामृतममृतेने”ति गृहि
यजमानो हिरण्यमालभ्य—

“ॐ शुक्रन्त्या शुक्लेण क्रीणामि चन्द्रञ्चन्द्रेणामृतममृतेन” (४।२६) ।

सग्मेत इति सोमविक्रयिणर्त्तं हिरण्येनाभिकम्पयति ।

“ॐ सग्मे ते गोः” (४।२६) ।

अस्मे त इति यजमानसहितं निदधाति हिरण्यम् ।

“ॐ अस्मे ते चन्द्राणि” (४।२६) ।

सोमविक्रय्येतदादत्ते हिरण्यम् ।

अध्वर्युरजां शयक्रूमुखीमालभ्य वाचयति यजमानं तपसस्तनूरिति ।

यजामालभस्य “ॐ तपसस्तनूरसि अजापतेर्वर्णः परमेण पशुना
क्रीयसे सहस्रपोपम्पुयेयम्” इति गृहि । यजमानोऽजामालभ्य—

“ॐ तपसस्तनूरसि अजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे(२)
सहस्रपोपम्पुयेयम्”(४।२६) ।

अध्वर्युः सोमविक्रयिणे सव्येनाजां प्रयच्छन्मिश्रो न इति ।

म्यां मृतादेप वां श्रेष्ठो भाग इति मे सोमन्यप्रोधाभ्यां मृतादेप वां जागतो माग
इति मे सोमन्यप्रोधाभ्यां मृताष्टन्दोनामानां साधाम्यङ्गच्छति मे सोमन्यप्रोधाभ्यां
मृतादिति । उमथोरालम्भनम् । आस्माकौ स्यः शुक्रन्ते गृह्य इति । सोमोपनहनमा-
स्तीर्य न्यप्रोधोरनहनन्यास्तरगम् । सोममानानन्तरं तद्वदेव रुग्नेण मार्गं वर्णीयेण य-
न्यनमगुल्या मध्यं विवरणं च, उमथोः सोमविक्रयिणे समर्पणम् । ‘सोमविक्रयिः
ऋष्यो ते सोमन्यप्रोधौ राजानी’ इति प्रश्नः । ‘ऋष्याविति प्रतिवचनम् । तौ धे ते
क्रीणानीति । भूयो वा अतः सोमन्यप्रोधौ राजानावहेतः । भूय एवातः सोमन्यप्रोधौ
राजानावहेतो महास्त्वेत्यध्वर्युः । क्रीतौ सोमन्यप्रोधौ राजानी वषांति प्रब्रूहीति ।

(१) शास्त्रान्तरे “एकहायन्या अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, स्वप्तात्पायां
च “स आह चन्द्रन्ते वस्त्रं ते छागा ते घेनुस्ते मियुनौ ते गावौ त्रिघस्ते न्याः
(१० मा० ३।३।३।४) इत्यादिना दत्त ऋग्द्व्याणि विदितानि तेषां विकल्पः समुच्यो
वेति विचारः । तत्र त्रीद्व्यवस्थायेन (जै० १२।३।४) कार्यत्वाद्विकल्प इति पूर्वपक्षे-
बहुभिर्देवैर्विकीर्तुरानीः सोलम्यात् “दशभिः क्रीणाति” इति दशभिरेव क्रीणायाच्चादत्त-
मि” (१० मा० ३।३।३।४) इति सहस्रयोक्तेः समुच्य इति पूर्वतत्र (१२।१।३) सिद्धा-
न्तः । तथा हि कारयामन्—“योदनागुणेषु च प्रकल्पयुपयन्धाम्याम्” (१।८।२२) इति ।

(२) न्यप्रोधे चास्य मन्त्रस्तोहः “परमेण पशुना क्रीयेथे इति । शुक्रन्तेति (४।२६)
मन्त्रे ‘शुक्रौ वां शुक्लेण क्रीणामि चन्द्रौ चन्द्रेणावृतावमृतेने’ति ।

आध्यर्थवपञ्चति ।

“ॐ मि(१)प्रो गऽपदि सुमित्रधा” (४।२७) ।

तूर्णी दक्षिणेन सोममादाय सोम आगत उचिष्ठति वा यजमाना ।
अध्यर्थुर्दीक्षितोरौ दक्षिणे ग्रयुष्ट(२) वासो निदधातोऽग्रयोदमिति ।

“ॐ इन्द्रयोदमावेश दक्षिणगुशगुशगतं रयोम-रयोमम्” (४।२७) ।
यजमानाः स्वानभ्याजेति (रास्वर) (३) जपति सोमविनायिणीभीक्ष्णाणां ।

“ॐ स्वान राजाङ्घोरे यम्भोरे हस्त रुहरेत ह्यशान्ते ते य-रौ-
मुक्तयेणास्तारोशरूप्यमाधोदमन्” (४।२७) ।

अपोणुंते दीक्षितः शिरः स्वपीथं पती च । सोमविनायिहरता-

(१) स्वयोधे चोदः । ‘मित्रो म पतदं सुमित्रधावि’ति । उपमाभेत्वाग्निमन्त्राद्-
स्माविपरिणाम इति कर्त्तव्यः ।

(२) ग्रयुष्ट प्रतिभोयोध्यैर्गुत्थाप्येत्त्वधः । प्रतिपूर्वक ऊह वितर्क (४।२७ ३।२७ १८८) इत्येवोक्तं तथ्याये । “वज्रास्तमुत्कृष्येत्सोमोदमाविशेति दक्षिणलिङ्गाभ्यामा-
सादयती” (२।१।३।१८) इति मानवे । स्वयोधे चोदः । ‘इन्द्रस्योदमाविशतं दक्षिणगु-
शगता उशस्तं स्योमौ रयोम’ इति । उभयोदरावाधानम् ।

(३) यजमानो जपतीति कर्त्तव्यः । अध्यर्थेति याज्ञिकः ।

(४) अतः प्रारम्भमात्राणां स्वरभिरुच्यते । मन्त्रा द्वि कट्यां चिच्छात्वावागुदासा-
मुदासस्वरित (४।२७ १।२८) ह्यशनीभिभिः रथैः पञ्चगते अभिष्व प्रचयेन राह
चतुर्भिः स्वरैः । तत्र क्रमेण किं सौम्यमागुत्सव्ययोः रागुधयो विकल्पो वा आभोभयद्वाते-
नैकभूत्वा (प्रचयेन) प्रयोग इति रीत्यायः । अतः सवा पश्चात् प्रहुरगति । प्रयोगवचन-
स्य रात्रौहोपसंहारित्यात् राधेसात्प्रत्ययव्यायेन (५।२७ १।२९) सौम्यरीतिना
रागुधम इत्येवः पूर्वः पश्चात् । मोत्सुपाम (६।२७ १।३०) सौम्यरीतिनामशरानिध्य-
वरणैरवादेकेनैव तरिरादे- (अध्यर्गनिर्मुक्तिह्यक्षयस्य प्रयोगनस्यैवत्वाद्वा) विकल्प
इति द्वितीया पश्चात् । भेत्तौ द्वौ पश्चौ मुक्ती “तानो यज्ञकर्मणी” इति रगुत्सुमितावचनात्
पेकभूरयमिति सिद्धास्ताः ।

तु रादि दिगर्थे स्वराध्ययनम् । आभोवमार्थे तु स्वराध्ययनं स्वरविशेषाधीन-
स्वाध्वेतिशेषाणां “बहुभोदो प्रहुरवा पूर्वपरमि” (५।२७ १।३१) र्माविषयतास-
स्मात्तानेन प्रयोगादिति जीमिने सिद्धास्ता (१।२।८) । तथैव कारवायन-“मन्त्रे
स्वरविषयतास्मात्तमविशेषात् । अधिकृत्यते चोपपन्नमन्त्रोपदेशात् । तानो वा नित्य-
स्वादि” (५।२७ १।३२ १।३३-१८) इति ।

कर्मणि प्रावचनत्वेणैव मन्त्रोच्चारणं कर्त्तव्यं, प्राधान्येन मन्त्राणां तु भाषितत्वं
रेणीशोच्चारणं कर्त्तव्यमिति (६।२७ १।३३ १।३४) सिद्धास्ताः ।

अथ चैकधुति (तान) विधिर्जपमात्रादिष्वतिरिक्तविषयः । “यज्ञकर्मण्यजगामुत्त-
राग (१।२।३५) रिच” इति पाणिनिस्मृतौ । जपारौ तु मथाध्ययने चाट्टास्वध्वेन प्रेर-
धेन वा प्रयोगः । तथैव कारवायन-“एकधुति दुरारसगुदी यज्ञकर्मणि सुमन्त्रवा-
राग-जप-गृह्य-माजमानवर्जम्” (१।२।३६) इति । एकधुतिर्नाम “उदात्तामुदात्त-
स्वरितानां परा सञ्चिपथे एकधुत्य” (१।२) गित्वाचल्यवनभीतगूतादुदात्तामुदात्त-

आध्वयं पद्धतिः ।

द्विरण्यदं० सहस्राद्रिय तश्च पृषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति (१) वा ॥ ८॥

अत्र (२) वा दण्डदानम् ।

यजमानं गृहीतसोमं परिमाण इति वाचयत्यध्वर्युः ।

“ॐ परिमाण्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज” इति गृहि ।

यजमानः—

“ॐ परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज” (४।२८) ।

उत्तरे च कर्मणी यजमानकर्तुके । यजमानः उदायुपेत्युत्थानं शीर्ष्णि सोमं कृत्या पाणिमन्तर्धाय—

“ॐ उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृतांऽऽ अनु” (४।२८) ।

प्रतिपन्थामित्यनोऽभ्येति (३) क्यस्यानादक्षिणतस्तिष्ठच्छुन्नं समङ्गि धौतं प्रउगाच्छोद्धते फलके ।

“ॐ प्रति पन्थामपन्नहि स्वस्तिगामनेहसम् । येन विध्याः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते स्वसु” (४।२९) ।

ब्रह्मा सोमे क्रीते प्राङ्मतीत्य पुर्येणानः परीत्यापरेण वा दक्षिणाऽनु- गच्छत्या निधानादक्षिणेषामाभितः ।

अध्वर्युः कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्या स्त्वगिति ।

“ॐ अदित्यास्त्वगसि” ।

यजमानाद्गृहीत्या तस्मिन्सोमं निधायदित्यै सद (४) इति ।

स्वरितहरणामभावः । सुमङ्गला-न्यूहारीनां स्वरुणाणि छाट्यावना (१।३।२-१।४।३१) ब्रह्मपन (उ० १।११) श्रोतसुधेन्ववगन्तव्यानीति ।

(१) अथवा नाहन्ति शालान्तरात् । अत्राहावस्तम्भः—“यदि सोमविक्रयी प्रति विधेत् पृषतेन वरत्राकाण्डेनावधाय नाशयेयुः । स कुटेऽन्येऽतीत्येके । नित्यवधेके धर्म समामन्तरी” (१०।२७।६-८) इति ‘सोमविक्रयिणे किञ्चिद्वृत्तादिति’ (२।१।४।१२) सानरे ।

(२) अस्मिन्नवसरे मंत्रावरुणाय दीक्षितदण्डस्य प्रदानं कर्तव्यं विकल्पेन “क्रीते वे” (का० धौ० ६।४।६) त्युक्तत्वात् । अथवा अग्नौषोमौषे एव “अंतिर्न देवीता” (का० धौ० ६।४।३) मित्येतस्मादनन्तरम् ।

(३) एतच्चानः सोमक्रयार्थमागच्छतिः सह नेयम् । तथा च सानरे—“स उदिन्ने- णानसा राजानमच्छ यन्ति” (२।१।३।४८) आपस्तम्बसूत्रेऽपि—“अपि पन्थामन्महांत्युद्ध- तपूर्वफलकेनानसा परिश्रितेन छदिन्मता प्राज्ञः साममच्छ यन्ति । शीर्ष्णां गिरौ क्रीतं हरन्त्वपरेणोत्तरेण वा राजानं प्राडोषमुदडीषं वा नद्युषं शक्य” (१०।२४।२-४) मिति । न्यग्रोधस्य संस्कारपक्षे तस्याप्यादानं श्ररसिकर्णं च भवति ।

(४) न्यग्रोधपक्षे तस्यापि सहैव स्थापनं, “आदित्यै सद आसीदतमि” इत्युक्तम् ।

अभिषेचनीये च “सोमं क्रीत्वा द्वेषमुपनस पर्युद्धे” (ऋ० मा० ५।४।५।१९) (का० धौ० १५।४।३) त्वाम्नातत्वात्सोमविक्रयिणः स्रग्नाद्विरण्यदानानन्तरं सोमस्य

आध्वर्यवपद्धतिः ।

"ॐ अदित्यै सदऽआसीद" (४।३०) ।

अस्तन्नाद्यामिति सोममालभ्य वाचयति यजमानम् । (१) सोममालभ्य ।

"ॐ अस्तन्नाद्यां वृषभोऽन्तरिक्षममिमोत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीदद्विधा भुवनानि सम्प्राड् विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानि"

(४।३०) इति ब्रूहि ।

यजमानः—सोममालभ्य पठेत् ।

"ॐ अस्तन्नाद्यां वृषभोऽन्तरिक्षममिमोत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीदद्विधा भुवनानि सम्प्राड् विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानि"

(४।३०) ।

वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परित्यक्त्य (२) ।

"ॐ वनेषु व्यन्तरिक्षन्ततान व्याजमर्बत्सु पयऽडक्षियासु ।

हृत्सुक्रतुं ध्वरुणो विवद्वग्निन्दिधि सूर्यमदधात्सोममद्रौ" (४।३१) ।

कृष्णाजितं रथस्य पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरदेकं चेदुप्रीया अवकृत्य ।

"ॐ सूर्यस्य चक्षुरारोहान्नेरदणः कनीनकम् ।

यत्रैतशेभिरीयसे म्नाजमानो विपश्चिता" (४।३२) ।

अनड्वाहौ (३) युनक्त्युन्नावेतमिति । युगपत्तद्वचनत्वाद्दे मन्त्रावृत्तिः साभिपातित्यात् ।

"ॐ उन्नावेतनधूर्पाहौ युज्येथामनधूऽमवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ ।

स्यस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम्" (४।३३) ।

ईयान्तरे भूमिष्ठः सुब्रह्मण्यः पलाशशाखया प्राजति ।

अध्वर्युः पश्चात्परीत्याऽपालभ्य (४) गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति ।

वद्वद्वे पृथक् पृथक् वन्दनं न्यपोपस्य च, यजमानः सर्वांश्चिरसि कृत्वा गच्छति, सर्वेषामासादनं, 'अदित्यै सद आसीदते' त्युदय ।

(१) न्यग्रहे ॥ 'सोमन्यग्रोधानालभ्ये'ति प्रथः ।

'अस्तन्नेतां द्यां वृषभाऽन्तरिक्षममिमातां वरिमाणं पृथिव्याः । आसीदन् विधा भुवनानि सम्प्राजो विश्वेत्ता' नोत्याहूहः ।

अभिपेक्षाने च 'सोमन्यग्रोधानालभ्ये'ति प्रथः । 'अस्तन्ना द्यां वृषभाऽन्तरिक्षममिमत वरिमाणं पृथिव्याः आसीदन् विधा भुवनानि सम्प्राजो विश्वे' दित्यादि ।

(२) अत्रानसो वाससा बेटनमिति केचित् । तथा च मानवे—'वनेषु व्यन्तरिक्षमित्यनो वाससा पर्याणहता' (२।१।४।२३) ति ।

(३) अत्र पश्चेत्कृत्वाधिकरणन्यायेन (पृ० मी० ४।१।५) द्वित्वस्य विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम् ।

(४) अत्र विप्रतिपत्तिः । अपालभ्यशब्देन पश्चादावदा रज्जुरभिधीयते यथा

आध्वर्यवपद्धतिः ।

“ॐ सोमाय कीर्तायानुमू३हि”(१)सोमाय पर्युह्यमाणायेति वा ।

हौत्रपद्धतिः ।

अथ सोमकयः । कीर्त्या राजानमाधाय शकटे, ततः शकटस्य पश्चाद-
न्तरेण वरर्मनी तिष्ठन्ननूच्य अध्वर्युणा सोमाय पर्युह्यमाणायानुमू३ही(२)
त्युक्ते होताऽऽचम्य ।

ॐ भद्रादभिधेयः ग्रेहि बृहस्पतिः पुर एता ते अस्तु ।

अधेयमस्य घर आपृथिव्या आ रे शत्रून् कृणुहि सर्वधीरो(३) ३ म् ।

भद्रादभिधेयः ग्रेहि बृहस्पतिः पुर एता ते अस्तु ।

अधेयमस्य घर आपृथिव्या आ रे शत्रून् कृणुहि सर्वधीरोम् ।

भद्रादभिधेयः ग्रेहि बृहस्पतिः पुर एताते अस्तु ।

अस्यास्तृतीये घघनेऽर्द्धं घिरमेत्(४) तत अनुसंयन्मन्तरेण वरर्म-
नी तिष्ठन्ननूच्य ।

अधेयमस्य घर आ पृथिव्या आ रे शत्रून् कृणुहि सर्वधीरो ३ म्(५)

अथतारे अनः प्रवर्तमानं विधीयते इति कर्कः । पश्चाद्भागे बद्धं लम्बायमानं दातु अया-
लम्बायमानेनोच्यते येनोच्चं प्रदेष्टे प्रचलतः शकटस्य स्तम्भनेन पर्यावर्तनं कार्यते इति हरि-
स्वामिनो याज्ञिकाश्च ।

(१) न्यषोधश्वेतसोमन्यषोषाम्यामनुमू३हि । पर्युह्यमाणाभ्यामिति वा ।

अभिषेचनीये च सोमन्यषोषेभ्यः पर्युह्यमाणेभ्य इति वा । वाजपेये सोमेन सह सुरा-
द्रव्याणां निष्यन्नसुराया वा ऋणं भवति । तथा हि कात्यायनः—“सोमात् कीयमाणात्
सहितं दक्षिणतः सीसेन परिषुतः ऋणं केशवा (१४।१।१४) दि”ति ।

(२) शाखान्तरात् ‘सोमाय कीर्तायानुमू३ही’ति वा प्रेषितो होताऽभ्य सोम-
बह्वार्यशकटस्य पश्चात् शकटद्वयसङ्घर्षणसमुत्पादितवर्मप्रवाहिकाद्वयमभ्ये षतुर्ध्वं स्थलं
तत्र तिष्ठन् भद्रादभिधेय इति श्रिताह ।

अत्राश्वलायने—‘अनसः पश्चात् त्रिवदमात्रेऽन्तरेण वरर्मनी तिष्ठे’दिति विशेषः ।
तथा ॥ सूयम् । “तं प्रवक्ष्यन्तु पश्चादनसस्त्रिवदमात्रेऽन्तरेण वरर्मनी अवस्थापे” (पत्र
१६९) ति ।

(३) सौत्रमन्त्रोऽयम् (आश्व० श्रौ० १६९ पत्रे । शां० श्रौ० ९१ पत्रे च) ।

(४) यावदध्वर्यवो न गच्छन्ति, गच्छन्तु तेषु तिष्ठन्नेव अध्वर्यवस्तथा षड्वर्तमानो
अन्तरेणानुगच्छन्ननृगन्तराः—षड्ऋचोऽन्वाह ।

(५) अत्र याजुपैथिकपाशुक-सौमिकमात्रशाङ्खायनोयहौत्रप्रकृतिकाग्निष्टोमे सा-
मिषेन्यायैथिकपाशुकानुवचनेषु “उत्तमस्य छन्दामानस्योर्द्धमादिभ्यः जनान्स्थान ओं-
कारः प्लुतस्त्रिमात्र शुद्धः” (शां० श्रौ० १।१।१९) “स सर्वेषां सुगणानां धर्मो ये कर्मसं-
योगेन घोषन्त” (शां० श्रौ० १।१।२४) इत्यनेन ऋगणस्थान्ववसानेषु पारिभाषिक-
शाङ्खायनसूत्रे विहितः प्राकृतः शुद्धः प्रणव इति चेन्न, पारिभाषिकत्वेन प्राकृतत्वाच्चत्य ।
कातीयसूत्रे ‘महाव्याहृतिरोम्पूर्वाः सामिषेनीः प्रणवेनाध्वर्यवः संद्व्यादि’ (श्रौ० सूत्र०

हौत्रपद्धतिः ।

इ(१)मां धियं शिद्धिमाणस्य देव कर्तुं दक्षं वरुण संशिशधि ।

ययानि विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेमो ३

वने(२)पु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्त्रियासु ।

हत्सु कर्तुं वरुणो अन्स्वर्गिन दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रो ३

(३)सोम यास्ते मयोभुव ऽऊनयः सन्ति दाशुपे । तामिनोऽविता भवो ३

इमं यज्ञमिदं धवो जुजुषाण ऽउपागहि । सोम त्वं नो धृधे भयो ३

सोम गोभिषु धयं वर्धयामो वचाविदः । सुमृळोको न ऽभाविशो ३

गयस्फानोऽम्रीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः" ।

अशार्धं च विरमेत् ।

ततः(४) शालामग्रेण शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति राजानम् । येन(५)

व्रजेयुस्तेनानुसमियात् ।

"सुमित्रः सोम नोभयो ३

या ते (६)धामानि हविया यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम्"॥

इत्यनुप्रपद्य विरमेत् । अग्नेणाहवनीयं दक्षिणा तिष्ठन्-

"गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यो ३

(७)आ गन्देव ऋतुभिर्वर्द्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामियं ।

स नः क्षपाभिरहमिश्च जिन्वतु प्रजावन्तं रयिमस्मे समिन्वतो ३

॥११॥) वि प्रकृतौ मकारान्तस्यैवोक्तत्वात् 'प्रकृतिषट्प्रकृतिरिति न्यायेन पारिभाषिका आगुवपरकारप्रगवाः प्राकृताद्यमाः कातीयोक्ता एव । सोमक्रयादिसौमिकानुवचनेषु तु "शुद्ध एव प्रगवः स्याच्छब्दानुवचनयोर्मध्य इति ह स्माह कौपीतकिस्तथा संहितं भवति मकारान्तो वसानार्थः" इति शब्दानुवचनयोः प्रगवस्य सौमिके पुनर्विधानादिहोपाङ्गानाशासनवच्छब्दानुवचनं कर्मन्ततौ शुद्ध एव प्रगवः । शाङ्खायनसूत्रेऽपि "सौसावो ३ इत्यादावः शब्दादौ प्रातःसवने तेनाहूयोपांशु वर्ष्णीं शंसम्" (७।१।१) "सोऽनध्वरा करति जातवेदे ३ प्र वो देवामेत्याज्य" (७।१।३) मित्यत्र पुनर्विधानेन सौमिकत्वाच्च प्रशाखादीनामपि होत्राशंसित्वेन होतृविकारत्वात्तथाज्यास्वभ्यागुवपरकारादिर्हं कातीयधर्मेण होतृवदेव, वषट्कारादीनां प्राकृतत्वादिति ।

(१) ऋ० ८।४२।३। (२) ऋ० १।८५।२। (३) ऋ० १।१४।१-१२ ॥

(४) शालां पूर्वगाध्वर्यः शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति=प्रवेशयन्तिशालायां सोमम् । दत्तये (श० मा० ५।४। ५।१५ का० श्रौ० १५।४।३।) तु प्रह्लागारं नयन्ति । उत्रानि कर्तुं नाम होतृवन्तिषादित्याध्वर्यस्य शालामग्रेणेत्यपदेऽपदेरः । आचलायने विशेषः-शालाया अग्रेणोद्गमुल्ले शकटे स्थापिते तस्य दक्षिणराश्वेन गत्वा अपतो राजानमभिमुखो होताऽवतिष्ठति आ प्रपादनात् । तथा च सूत्रम् । "अवस्थितेऽनसि दक्षिणात्पश्चादभिमुख्य राजानमभिमुखोऽवतिष्ठत" (१६६ प०) इति ।

(५) येनाध्वर्वादयो व्रजेयुर्दयाहवनीयं पृथगे वापरेण वा तेनानुसमियाद्दोता ।

(६) ऋ० १।११।११ ।

(७) ऋ० ४।६३।७ ।

अग्नि० ८

आध्यर्थवपद्धतिः ।

दक्षितश्चान्वारभते(१) सोमम् ।

प्रिदक्तायां प्राङ् यात्वा दक्षिणाऽऽचर्त्य शालां गच्छति ।

अध्यर्थभद्रो म इति वाचयति यजमानम् ॥

हौत्रपद्धतिः ।

आगन्धेय ऋतुभिर्वर्द्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषं ।

स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वतु प्रजायन्तं रयिमस्मै समिन्वतो ३

आगन्धेय ऋतुभिर्वर्द्धतु क्षयं तदधातु नः सविता सुप्रजामिषं ।

स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वतु प्रजायन्तं रयिमस्मै समिन्वतो ३म् ।

(१) ब्रह्मा च प्राङ् यात्वाऽनः पृथगापरेण वा गत्वाऽदक्षिणदिगाश्रितः पृष्ठतोऽनुगच्छत्यासोमनिधानादिति रामवाजपेयिनः । तथा हि कात्यायनः—“द्विरप्ययस्याऽङ्कुतायां दक्षिणानुगच्छत्याक्रयात् । कीर्ते प्राङ्गतीत्य पूर्वोक्तानः परीत्य परेण वा दक्षिणतोऽनुगच्छत्याक्रयात्” (११ । १ । ३-४) इति । अत्र शाङ्खायनकल्पः—दक्षिणतो न्यायं ब्रह्मकर्म (४ । ६ । १ । १) ।

कर्मणः क्रियमाणस्य दक्षिणतः स्थितेन ब्रह्मत्वमनुष्ठीयमानं न्यायवद् भवति । कुतः । सामर्प्यात् । अथवा न्यायशब्दः प्राये वर्तते । दक्षिणतो न्यायं ब्रह्मकर्म बाहुल्यमेव । तथा च श्रुतिदर्शनानि । “तेन दक्षिणतो ब्रह्मासीत्तस्य दक्षिणतो वर्षीयानुदीचीनप्रवणो यज्ञः सतस्य” इति ।

शतपथे च “ते होषुः । को नो दक्षिणत आसिन्वतेऽयाऽभयेऽनाष्टा उत्तरतो यज्ञः सुपचरिष्याम” (४. ६. ६. १.) इति । अतश्च सोमेऽप्यय न्यायस्तुल्यत्वात् ।

समियुक्तैरन्यरक्ता ये षास्संचराः ।

न्यायतो वचनाच्चापि दलोकटैस्ताश्चिबोधत ॥ १ ॥

ब्रजेदाहवनीयं तु पूर्वोणाप्यपरेण वा ।

दृष्टिपद्वोरथं प्रोक्तः संचरो वरणात्सदाः ॥ २ ॥

दर्शं च पूर्णमासे च वरणात्प्राङ् न विरते ।

नचैवोत्सर्जनादूर्ध्वं ब्रह्मकर्म पशौ तथा ॥ ३ ॥

न सादयं पुरुषार्थेषु यज्ञमित्यधिकारतः ।

भातः संचयावाग्यमने शयने न प्रशोधने ॥ ४ ॥

न विष्णुकर्मवात्सप्रे न कण्डूयवमेहने ।

समिद्वनीवाहमृतौ नैव लब्धप्रवाचने ॥ ५ ॥

भस्मोद्गापे तथाहो-प्रतिपत्तिक्रियासु च ।

अग्निहोत्रे श्रुतो ब्रह्मा कुण्डपाद्येऽपि तत्तथा ॥ ६ ॥

कर्मणः क्रियमाणस्य प्राय आसनसंचरो ।

शास्त्रव्यवहृतिः ।

"ॐ भद्रो मेऽसि अच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि ।

मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृकाऽ
अघायधो विदन् ।

श्येनो भूत्या परापत यजमानस्य गृहान्गच्छ तन्नो संस्कृतम्" इति
गृहि । यजमानः-

द्वौत्रपद्वि ।

इति परिधाय उपस्पृश्योत्सृज्यते । इति सोमक्रयः ।

भदन्तोभिरुदकार्थोऽत ऊर्ध्वमग्नीधोमप्रणयनात् ।

दक्षिगान्वायतः सूत्रे अग्नीनां चाच्यवायतः ॥ ७ ॥

हुते हिरण्यवद्धोमे अनुगच्छति दक्षिणः ।

परीत्यानः क्रमे वृत्त आ निधानात्तथा व्रजेत् ॥ ८ ॥

प्रवर्ण्यभिष्टरे पदचादक्षिगग्नेरुदङ्मुखः ।

आसित्वा चानुमंयाने यायात्प्राग्दक्षिणेन तम् ॥ ९ ॥

आसीतोदङ्मुखो नित्यं वेद्यमादक्षिगाद् यहिः

वेदिमानप्रभृत्यान्तात्मति साध्यप्य संमरे ॥ १० ॥

अग्निप्रणयनं साम्रावन्ध्रं च ययोदितम् ॥

प्रवर्ण्योत्मादने हरेति दक्षिणेनाविरोधतः ॥ ११ ॥

आग्नीध्रे यदि धर्मः स्याद् दक्षिणेनाग्निमासनम् ॥

क्षरात्पात्राक्षरेणेत्य आस्तावादेव संवरः ॥ १२ ॥

अनुव्रज्य ततोधर्मं गत्वा तीर्थेन चासनम् ॥

यज्ञसंवर एव स्यात्प्रत्यगगमनमिच्छतः ॥ १३ ॥

अध्वरं दक्षिणेनैव शालाग्नीनपरेण तु ।

मज्जन्दिने चेदाग्नीध्रे धर्मस्त्वत्रैव सञ्चरः ॥ १४ ॥

प्रविश्य दक्षिणेनैव तत्रैवास्त उदङ्मुखः ।

पञ्चसञ्चरमास्यायानुयायात्मदसः पुनः ॥ १५ ॥

तेनैव शीघ्रमागत्य प्राग्धोमाक्षत्र चासनम् ।

प्राप्ते तेनैव निः सपद्ममोत्सादकमणि ॥ १६ ॥

परिस्पन्दमनुव्रज्य प्रत्येयाद्य यथागतम् ।

दक्षिणेनैव सदसो हविर्धाने च सञ्चरः ॥ १७ ॥

उत्सादनं चेदाग्नी स्याद्व्यवायोऽत्र कारगम् ।

प्रगपन्ति यदाग्निं च सोमश्चाध्वर्यवस्तदा ॥ १८ ॥

होतृवत्सञ्चरो ज्ञेयः स पञ्चरसात्रिकः ।

सत आदाय राजानमन्वेत्यग्निं परेच्छया ॥ १९ ॥

हुते वैसर्जने होमे रित्करो वा यथागतम् ।

राजानमवहस्ते तु हृत्वाग्नीध्रे सहासनम् ॥ २० ॥

एवमाहवनीयेऽपि यागद्वैमर्जनाहुतिः ।

आध्ययवपदति ।

“अमद्रो मेऽसि पृथ्व्यवस्व भुवस्पते विवश्वान्यभि धामानि ।

मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा
वृका अधायवो विदन् ।

श्येनो भूत्या परापत यजमानस्य गृहान्गच्छ तन्नो संस्कृतम्” (१)
(४ । ३४) ।

अध्ययुः—सुवह्मण्यां वाचयति (वाहयति) (२) सुवह्मण्यो ३० सुव-
ह्मण्यो ३ मिति त्रिरुक्त्वा सकृज्जिगर्द यावदहे सुत्या भवति तथाऽऽह ।

अधेनैव वितानस्व प्रत्येत्य प्रविशेत्ततः ॥ २१ ॥

द्वारा सोमः ससोमो वा हविर्धानं तु पूर्वया ।

हृच्छन्ति पश्चिमेनान्ये द्वारेणैव प्रवेशितुम् ॥ २२ ॥

गृहणोऽपि तथैवात्र सोमहस्तस्य सञ्चरः ।

मार्जालार्यं तु पूर्वेण आगच्छेद्रिक्करो यदि ॥ २३ ॥

अनसो दक्षिणस्यैव आस्ते दक्षिणतस्ततः ।

दर्याय पश्चिमे यामे सास्यमध्ययुर्कर्मणः ॥ २४ ॥

कृत्वा होतुस्ततः कुर्यात्पटतः स्वासनस्थितः ।

ततः प्रदक्षिणं यज्ञं परोत्पामिपरेक्षणे ॥ २५ ॥

प्रविशेत्पूर्वया द्वारा सर्पतामनु तदृशः ।

सः प्रवेशस्तुत्रोक्तः सञ्चरश्च विसंस्थिते ॥ २६ ॥

बहिः संशस्य सदसि पवमानस्य चेत् क्रिया ।

पूर्वेणैव प्रशास्तारं गृहणो गतिरागतिः ॥ २७ ॥

मानसै गृह्यवचो च चकारोहण एव च ॥

यज्ञसञ्चर एष स्यात्पर्यत्येवाभिषेचने ॥ २८ ॥

कुर्वता न्यायवचनं व्यवहार्यं प्रतिषेधता ।

उक्तमेव सुयज्ञेन तदेयेदमुदाहृतम् ॥ २९ ॥

(१) न्यपोषे विशेषः । अद्रौ मे स्यः पृथ्व्येयां भुवस्पती विवश्वान्यभिधामानि । मा
वां परिपरिणो विदन्मा वां परिपन्थिनो विदन्मा वां वृका अधायवो विदन् । श्येनो भूतश्च
परापततं यजमानस्य गृहान् गच्छतं तन्नो संस्कृतमिति । अभिषेचनीये च—अद्रौ मे स्यः
प्रथ्व्यवस्व भुवस्पतयो विवश्वान्यभि धामानि । मा कः परि परिणो विदन्मा कः परिप-
न्थितो विदन्मा वो वृका अधायवो विदन् । श्येना भूत्या परा पतत यजमानस्य गृहान्
गच्छत तन्नो संस्कृतमिति ।

(२) अध्ययुर्वै वाचनानन्तरं सुवह्मण्यामाह्वयेत्, अध्ययुर्वेदे एवं विधानात् प्रैपस्य
चानुक्तत्वात् सुवह्मण्यस्यपि प्रकारान्तरेण आह्वानस्योक्तत्वाच्च सुवह्मण्यः पुनः स्वकीयां
सुवह्मण्यां निगदयिष्यतां त्रिः कृत्वः प्राचि प्रवर्तमानेऽनसि पटङ्कत्वः प्रतीचीति ।

अध्ययुः कथमाह्वयतीत्यपेक्षायामाह—सुवह्मण्यो ३० सुवह्मण्यो ३ मित्येवमभ्यस्तं
त्रिरुक्त्वा—चारययमुच्चार्य शेषमिन्द्रागच्छेत्यादिनिगदं (संवा० ३।३।४।१८१९) सहदे-
कासुक्त्वा यावदहेऽतीते सुत्या भवति—अस्मात् क्रयणदिवसादारभ्य यावत्सु दिनेष्व-

आध्वयवपद्धतिः ।

तिशान्तेषु सुत्या भवति तथा आह । तद्यथा—द्रुपसत्के त्र्यहे सुत्यामिति, पदुपसत्के पदे सुत्यामिति, द्वादशोपसत्के द्वादशाहे सुत्यामिति “अथ सुब्रह्मण्यामाह्वयतो (शा० ब्रा० ३।३।१।१६)” इति प्रकृत्य सर्वस्य ध्रुवत्वात् । अत्र श्रुतौ “इत्ये” सुत्यामितीति सा-
भिनयं संख्यां प्रतिनिर्दिशति । इत्ये पृतावदे—द्वये त्र्यहे चः सुत्यामिति । एवमेतेषां सर्वसङ्ख्याविशेषादानां परिग्रहार्थं इति शब्दः, यावदे सुत्या भवतीति, तस्मात् वर्त-
मानसुब्रह्मण्यादिवसादारभ्य यावदेऽतीते सुत्या भवति तावद् इति वक्तव्यम् । यथा
तावद् द्वादशोपसत्के द्वादशाहे सुत्यामिति क्रयकाले वाच्यं द्रुपसत्के त्र्यह इति । कुत
एतत् अतीतेनैव द्वादशाहादिना सुत्योऽलक्षणीया न वर्तमानेन, कुत एतत् एकस्याः सुत्या-
यास्त्र्यहादौ वर्तमाने असम्भवात् । अथान्त्येनाह्वा वर्तमानेन लक्ष्यत इत्युच्यते तथापि
इह यावच्छब्दो विहन्यते, तथापि सति ‘यावदित्ये’ इति स्यात् प्रयोगश्च तदैवं स्यात्
‘वृत्तये’ इति । तस्माद्यावदेऽतीते सुत्या भवति तावद् इति वाच्यमिति देव ।

सुब्रह्मण्य एव सुब्रह्मण्यामाह्वयतीति हरिस्वामिनः । एतदपि समूलं यतो मामव (१।
१।१।३०) लौगाक्ष्यापस्तम्ब (१०।२८।४) सूत्रेषु विधानात् ।

अत्र ‘सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेतीत्येवं प्रयोग उक्तोऽस्ति । वाजपेये च शक्रागच्छ
हरिव आगच्छेति विधेयं ब्रह्मण आगच्छेति विधेयः । अग्निष्टुति च सुब्रह्मण्याग्नेयी
(का० श्रौ० २२।१।२) भवति ।

अत्र मीमांसा—अस्त्यत्र ज्योतिरोमे देवताप्रकाशनार्थः सुब्रह्मण्यानिगदः “इन्द्रा-
गच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मप वृषगाक्षस्य मेने । गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार कौ-
शिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाण” (शा० ब्रा० ३।३।१।१८) (शा० प० ब्रा० १।१।२) (तै० आ०
१।१।३-४) (ब्रा० श्रौ० १।१।२।१) (ला० श्रौ० १।१।१) इति । सोऽयं निगदो विहृताव-
ग्नित्पुति चोदकेनातिदिष्टः । तत्र “आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति” (का० श्रौ० २२।१।२) “अ-
ग्निष्टुत्स्वाग्नेयो निगदः” (ला० श्रौ० १।१।१ द्वा० श्रौ० १।१।३) इत्यादिवचनचयादिशब्द-
पदस्थानेऽग्निपदं निक्षिप्यते “अग्न आगच्छ” इति । निगदेऽस्मिन्पानोन्द्रपदस्य विशेषणा-
नि ‘हरिव’ इत्यादि सम्बुध्यन्तरदानि तान्व्यप्यूहनीयानि न वेति संशयः । तानि ऊहित-
व्याग्नेव । कुतः इन्द्रे एव नियमेन समवेतस्याधेऽस्याभधानात् । अग्नौ तस्यामावात् ।
स चार्धस्तस्मिन्बुध्यन्तरदमनूय व्याचक्षणेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः । तथा च श्रूयते ‘हरिव
आगच्छेति, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताम्यां शेषे सर्वे हरतीति । मेधातिथेर्मपे-
ति, मेधातिथिं काण्वार्पणि मेधो भूत्वा जहार । वृषगाक्षस्य मेव इति, वृषगाक्षस्य मेनका
नाम दुहिता वभूव, तामिन्द्रश्चक्रे । गौरावस्कन्दिन्निति, गौरमृगो भूत्वा राजानं पिबति
(प० ब्रा० १।१) (त० आ० १।१२ ३-४ सा० ब्रा०) इति । एतस्यार्थस्य इन्द्रे एवान्वितस्या-
भावसम्भवाच्चत्परित्यागेनाग्नेरुचितानि कानिचिद्विशेषगान्यूहनीयानतीति पूर्वः पक्षः ।

इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवताप्रकाशरूपात्त स्तावत्कृत्यमित्यस्ति तस्योह । हरिव-
दादिशब्दा ब्राह्मणव्याख्यातगुणामिधानद्वारेणेन्द्रं स्तुवन्ति । स्तुतिश्च विद्यमानगुणवद्-
विद्यमानेनापि गुणेन कर्तुं शक्यते । तस्मात्—अग्निस्तुतसम्भवात्तास्त्वह इति जैमिनेः
(१।१। सू० ४२-४४) सिद्धान्तः ।

तदेतन्न रोचयते याज्ञिकाः, ऊहं कुर्वन्ति । गौतमीये मते—‘अग्न आगच्छ रोहिता-
श्च गृहजानो धूमकेतो जातपदो विचर्षण आहिरस ब्राह्मणाहिरसब्रुवाण’ (द्वा० श्रौ०

आध्वर्यवपद्धतिः ।

ॐ सुवह्मण्यो॑ सुवह्मण्यो॑ सुवह्मण्यो॑ ३ मिन्द्रागच्छ हरिय भागच्छ
मेधातिथेर्मैत्र्य वृषणाश्वस्य मेने । गौरावस्कन्दिन्नहत्यायै जार कौशिक
ब्राह्मण गौतम ब्रुवाण । ज्यहे सुत्यामागच्छ मघवन्देवा ब्राह्मण भाग-
च्छताऽऽगच्छताऽऽगच्छत ।

औत्राग्रपद्धतिः ।

क्रोते सोमे सुवह्मण्यं प्रति अध्वर्युर्ग्रैवानन्तरं पूर्वमवृतश्चेदि-
दानीं घृतः सन् सुवह्मण्यः सोमवहनमुत्तरेण गत्वा उत्तरामीषामागह्य
सपश्रां शमीशालां पलाशशालां वा दक्षिणहस्ते कृत्वा ईषयोर्मध्ये भूमा-
धधितिष्ठेत ।

ततो यामेन हस्तेन रज्जुद्वयं गृहीत्वा शाखया दक्षिणमनङ्ग्याहं
प्रथमं प्रेरयेत् । पश्चादुत्तरम् ।

प्राङ्मुखे नीयमाने शकटे सुवह्मण्योमिति त्रिराह्वयेन्मध्यमस्यरेण ।
अस्य घचनस्यान्त्यमक्षरमुच्चम् । अन्यत्सर्गं नीचम् ।

प्रत्यङ्मुखे नीयमाने सुवह्मण्योमिति पट्कृत्य आह्वयेत् । नाम निगदः ।
पत्नीशालायाः पूर्वे प्रदेशे अनङ्गि विमुक्ते शकटस्य छदिनि शाखाम-
घगुह्य पश्चिमामीषामाधित्य प्रत्ययराहेत् ।

१।४।१५) (छा० श्रौ० १।४।१२) इत्यूहः । धानअप्यावार्यमते—“अग्न आगच्छ रो-
हिताव आगच्छ भरद्वाजस्याज सहस्रः सूनो वारावस्कन्दिन्नुपसोजार” इति । (छा०
श्रौ० १।४।१४) एवं उपह्वयेषु (का० २२।८।७ द्वा० श्रौ० २४।१।१) शक्रागच्छ विन्दे
ब्राह्मण आगच्छत” इत्यायूहः ।

ज्योतिष्टोमेऽऽस्त्युपसर्कालीने सुवह्मण्याह्वानं (का० श्रौ० ८।२।१२) सद्वर्गणेषु
मिच्यते तन्त्रं वेति संताये—प्रधानभेदाद्देव इति पूर्वपक्षे—भक्तमकालत्वात् तन्त्रम् । नदीद
प्रधानकालं उपसर्कालं । सहदनुष्ठितमेव सर्वेषामुपकरोतीति यूपप्रायेण (१।१।१४)
तन्त्रमिति सिद्धान्तः ।

सयादि जैमिनिकार्यायनौ—“सुवह्मण्या तु तन्त्रं दोक्षावद्व्यकालत्वात्” (१।१।३।२१)
‘अहर्गणे सुवह्मण्यायाः सर्वोपलक्षणं प्रकृतिवत् । तन्त्रकालक्रमप्रत्यक्षमविधानात् (१।७।
६-७) इति ।

सुत्याकालिक आह्वाने तन्त्रमावाशे वेति सन्देहे प्रथमसुत्याकाले एव कृतं सर्वसुत्या-
नामुपकारकम्, सत्यन्त्येरुस्य सन्निधिविशेषे यूपानुविन्यायेन (१।१।२।७) सर्वपवहः
सूपकरोतीति पूर्वः पक्षः । कर्मकालं होतव्यस्य कर्मणः काले कृतं तदर्थमिति विशेषग्रहणा-
त्तद्वर्गं तत्कृतस्य देवतासंस्कारस्यापत्रगांद्हरन्तरे पुनः कर्तव्यं सत्समाद्य तन्त्रम् । किन्तु
आह्वानं मिच्यत एवेति (जै० १।१।३।११) सिद्धान्तः ।

एष सुवह्मण्यानिगदः सुवह्मण्यनामसामवेदोक्तविजा भोयतेऽस्तः सुवह्मण्यसामेत्य-
प्युच्यते । वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मीमांसायाम् । जै०
६० २।१।३८-४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

आव्यवर्द्धति ।

शालां पूयेण प्रतिप्रस्थाताऽग्नीषोमीयं(१) पशुमादाय तिष्ठति
कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम् ।

अध्वर्युर्नमो मित्रस्यैवेनमालभ्य वाचयति यजमानम् । अग्नीषो-
मीयं पशुमालमस्य ।

“ॐ नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं० सपर्यंत ।
दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शर्धं० सत” (४
३५) इति ब्रूहि ।

यजमानः पशुमालभ्य-

“ॐ नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतं० सपर्यंत
दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शर्धं० सत”
(४ । ३५) ।

चरति पशौ वाचनमेव । आहवनीयाद्योत्सुकमाहृत्यैके(२) वाच-
यन्ति तदपि सति पशौ न तु चरति ।

शालायाः समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तम्भाति वरुणस्योत्त-
म्भनमिति ।

“ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसि” (४ । ३६) ।

युगपच्छ्रम्ये चोद्गृह्णति वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्य इति । सकृन्मन्त्रः ।

सकृन्मन्त्रं समुच्चार्य शम्ययोः क्रमतः सुधीः ।

जोडात्ररद्धति ।

अथ यजमानो दक्षिणमनङ्घ्राहं सुब्रह्मण्याय दद्यात् । सुब्रह्मण्यो
मन्त्रेण प्रतिगृह्य ययार्थं गच्छेत् ।

(१) ‘अथ प्रतिप्रस्थाताग्रेण शालामग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठत’ (श० ब्रा०
३।३।४।२१) इति प्रकृत्य सर्वस्य श्रुतत्वात् । अग्नीषोमीयेणेत्यत्र ‘इत्थं भूतलक्षणे’ (पा०
२।३।२१) इति वृत्तोपा । तेन युक्तः प्रत्युपतिष्ठते । न कश्चिदग्नीषोमीयः पशुरस्ति । अथ
यागमन्तरेणाग्नीषोमीयः शम्यने’ कर्तुमपि इत्यत एव वचनादग्नीषोमी पशुना यष्टव्या-
वितिगम्यते । स चार्थं यागोऽत्रैव क्रमे प्राप्नो वचनादौपवयस्येऽहन्युत्कृष्टः ।

शास्त्रान्तरादग्नीषोमीयस्य कर्णब्रह्मणम् । तथा हि मानरे—‘अग्रेण । प्रावर्त्तनं कर्ण-
शुद्धीतमजमग्नीषोमीयं । कलालं पोवानमरस्यापयती’ (२।३।४।३३) इति ।

(२) ‘तद्वैके आहवनीयादुत्सुकमाहरन्त्ययमग्निर्यदं० सोमस्ताम्यां सह सद्-
भ्यां निःश्रेय्यामहे’ (श० ब्रा० ३।३।४।२२) इत्यादि श्रुतत्वात् । अपरे त्वना-
हृत्यैवोत्सुकं वाचयति । ‘तदुत्तया न कुर्याद्यत्र वा एतौ क च तत्सद्वैरे’ (श० ३।३।४।
२२) इति श्रुतेः । सत्यायः—केचिदुत्सुकं पशुस्थाने एवाहरन्ति किमर्थं अथमग्निरुत्सु-
कात्मकः, अथ सोमोऽनपि स्थितः ताम्यामिति । पश्वमोदिरचनं ताम्यामग्नीषोमीयं
सह भूताभ्यां पशुनात्मानं निःश्रेय्यामहे इति श्रुतं, यत्र वा एताविति सोमल-
प्तायामन्यग्निरन्तर्भूतोऽस्तीत्यभिप्रायः ।

आध्वर्यवपद्धतिः।

उद्वृहणं प्रकुर्वन्ति नात्र भेदेऽस्ति कारणम् ॥

“ॐ व्वरुणस्यःस्कम्भसर्जनी स्यः” (४ । ३६) ।

मौदुग्यरीमासन्दौ नाभिदध्नामरत्निमात्राङ्गौ मुखरज्ज्वोद्ग्रथितामा-
हरन्ति चत्वारोऽध्वर्युस्थातृनेष्ट्रयुग्नेतारः (१) ।

अध्वर्युरभिमृशत्येनां व्वरुणस्य ऋतसदन्यसीति ।

“व्वरुणस्य ऋतसदन्यसि” (४ । ३६)

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति व्वरुणस्य ऋतसदनमसीति ।

“ॐ व्वरुणस्य ऋतसदनमसि” (४ । ३६) ।

तस्मिन्सोमं निदधाति व्वरुणस्य ऋतसदनमासीदेति ।

“ॐ व्वरुणस्य ऋतसदन(२)मासीद्” (४ । ३६) ।

शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितसञ्चरेण सोमम् ।

यात इति पाचयति यजमानम् ।

(१) अत्र ऋत्विग्विषये प्रासङ्गिकं किञ्चिदुच्यते । “अारम्भो वरणं यज्ञे हृत्पा-
दिवधनाद्वरणेन सर्वेषामारब्धकर्मत्वात् तन्नन्तरं सूतकादिपाते वैवाशौचम् । अत
एव षष्ठापुराणे—

गृहीतमप्रपुष्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।

पश्चाद्वाहौचपतितं न भवेदिति निश्चयः ॥ इति ।

अशौषामावेऽपि सूतकादिनिमित्तस्नानं भवत्येव । तदुक्तं कारिकायाम्—

ब्रूयानामृत्विजामत्र सत्रिणां मन्त्रवारिणाम् ।

दीक्षिगीवादीक्षितानां पशियं कर्म कुवताम् ॥

यावदेषामुपाधिः स्यात्तावत्ताशौचमत्र हि ।

स्नानं स्यादृत्विगादीनामाशौचे स्वात्स्वकर्मसु ॥ इति ।

इदमननुचित्वं प्रारब्धकर्मविषयमेव, अभ्यश्राशुचित्वं भवत्येव, तदाह विष्णुः—

“अतयज्ञविशोरेषु धादे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं नास्ति(न स्याद)अनारब्धे तु सूतकम् ॥ इति ।

एवं पत्न्यां रजस्वलायां सूतकायां वा प्रारब्धं कर्म भवत्येव । यथाह त्रिकाण्डमण्डनः—

रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।

नित्यं नैमित्तिकं कुशौचं काम्यं कर्म न किञ्चन ॥

आधानं पुनराधानं पशुः सौत्रामण्यौ तथा ।

चातुर्मास्यानि सोमस्य तथैवाप्रयणक्रिया ॥

अकाम्यत्वेऽपि नैतासां सूतकादावनुष्ठितिः ।

प्रश्नान्तेर्ध्वीषधेतेषु सूतकादिसमुज्ज्वे ॥

कर्तव्याभ्येव चैतानि चार्तिताम्यप्येषतः (१।१४०-१४३) इति ।

(२) यद्यप्यध्वने “दासीद्वतमि”ति मन्त्र उक्तः । अमिषेचनोपेऽपीत्युक्तः प्रभृति द्विवत्
नान्ता एवोहाः, आसन्दमिमपनादेः पृथग् विधानात् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

“ॐ या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्व्यान्” (४ ।

३७) इति गृहि । यजमानः—

“ॐ (१) या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूर-
स्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्व्यान्” (४।३७) ।

आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति (२) उदपात्रमुपनिनयन्त्येके । अत्रा-
ध्वर्युर्यजमानो वा सोमर्द्धं राजानं मधुपर्कणार्हयेत् । धुर्यद्रययुक्तमनः

(१) न्यप्रोधश्चेद्गोहः “या वान् धामानि हविषा यजन्ति ता वां विश्वा परिभूरस्तु-
यज्ञम् । गयस्फानौ प्रतरणौ सुवीराववीरहौ प्रचरतं सोमन्यप्रोधौ दुर्व्यानि”ति ।

(२) अत्र प्रसङ्गाद् वैश्यराजन्ययोः सोमयागे न्यप्रोधस्य सोमवत्क्रयणादिसंस्का-
रपक्षे ऊहादि प्रयोगसौकर्यार्थे निरूप्यते—सोमनिधानानन्तरं उपरवदेने न्यप्रोधस्य
निधानम् । सोमत्रयमनुमन्त्रणे—स्वस्ति सोमन्यगोधमस्ता पुनरेहो (य० सं०
४।२०)ति । प्रैषे—सोमन्यप्रोधोपनहने आहर । सोमन्यप्रोधपर्याण्डने आहर ।
उष्णीषावाहरेति । एष स (य० सं० ४।२४) इति वाचने—‘एष वां गायत्रो भाग
इति मे सोमन्यप्रोधाभ्यां धूतादेष वां प्रैष्टमो भाग इति मे सोमन्यप्रोधाभ्यां धूतादेष
वां जागतो भाग इति मे सोमन्यप्रोधाभ्यां धूताच्छन्दोनामाना ५ साध्वान्यं
गच्छेति मे सोमन्यप्रोधाभ्यां धूतादिति । उमयारालम्भनं ‘आत्मानौ स्थः
शुक्रस्ते गृह्य’ (य० सं० ४।२४) इति । सोमोपनहनमास्तीर्य न्यगोधोपनह-
नस्यास्तरणं, सोममानानन्तरं तद्देव मन्त्रेण मानं, उष्णीषेण बन्धनं, अद्गुह्या मध्ये
विद्वरगञ्ज, उमयोः सोमावक्रयिणे समर्पणं, सोमविक्रयिन् क्रयौ ते सोमन्यगोधा
राजानौ इति प्रश्नः । क्रय्याविति प्रतिवचनं, तां वै ते क्रोणासीति । भूषो वा अतः सोम-
न्यप्रोधौ राजानावर्हतः भूय एवातः सोमन्यप्रोधौ राजानावर्हतो महास्त्वेषेत्यध्वर्युः क्रोतौ
सोमन्यप्रोधौ राजानौ क्यांसि प्रष्टहीति । शुक्रौ वा शुक्ले क्रोणामि चन्द्रौ चन्द्रेणा-
मृतावमृतेने (४।२६)ति । अजामालम्भ्य वाचने—परमेण पशुना क्रोयेपे (४।२६)
इति । सोमादानमन्त्रे—मित्रा ॥ एतर्द्धं सुमित्रघा (४।२७) विति । उपमार्थत्वाद्वा
मित्रगवदस्याविपरिणाम इति कर्तव्यः । यजमानस्योतौ सोमनिधानमन्त्रे—इन्द्रस्योह-
माविशतं दक्षिणमुदान्तावुदान्त ५ स्योनौ स्योन (४।२७) मित्युभयोस्त्रावाधानम् ।
'उदायुपेति (४।२८) मन्त्रेण सोमन्यगोधयोरादानं शिरसि करणं च । कृष्णाजि-
नोपरि सोमनिधाने—न्यप्रोधस्यापि सदैव स्थापनं अदित्यै सद आसीदत् (४।३०) मि-
त्युहश्च । सोमालम्भप्रैषे—सोमन्यप्रोधाशालम्भस्येति प्रैषः, अस्त्वम्नोतां षामित्यादि (पूर्व० ६६
पत्रेति०) ऊहश्च । सोमत्रयानुवाचनप्रैषे—सोमन्यप्रोधाभ्यामनुष्टुहि एयुं ह्यमाणाभ्यामिति
या । अभिषेचनीये—सोमन्यप्रोधेभ्यः एयुं ह्यमाणेभ्य इति वा प्रैषः । भद्रो म (४।३४)
इति वाचने भद्रौ मे स्थ (पूर्व० ६० पत्रेति०) इत्यादि । सोमनिधानमन्त्रे ऋतसदनमासीद-
त्तमित्यूहः । या स (४।३७) इति वाचने—या वां धामानौ (पूर्व० ६६ टि०) त्यादि ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

सुब्रह्मण्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे । इति तस्मै यजमानो दद्यात् । एकं वा (१) धुर्यम् ।

इति सोमकथः । सूत्रे सप्तमोऽध्यायः ।

(अथातिथ्येष्टिः ।)

अथातिथ्या । आतिथ्यं निर्वपति घैष्णुयं नवकपालं सारवरमिडा-
न्तम् । (२) यडासनं, चाचरूपतिथ्यैः । प्रणीताग्रणयनम् । आहवनीय-
दक्षिणामन्योः परिस्तरणम् । पात्रासादनम् । शूर्पाग्निहोत्रह्यणीरूप्यो
(३) नय कपालानि, शम्या, कृष्णाजिनम्, ऊत्खलं, मुसलं, दृषदुपलम्,
पात्री, पयिन्नच्छेदनानि, पयिन्ने, उपवेपः, आज्यस्थाह्युपसर्जनीपात्रम्,
कुशमुष्टियेदित्णम्, अग्निर्योक्तं पक्षे । स्तुयो, जुहुः, उपभृत्, ध्रुवा,
सप्तहनागच्छादनानि, काश्मर्यमयाः परिधयः, ऐक्ष्यौ विधृत्याद्याज्यं,
पुरोडाशपात्री, होतृपदनम्, शृतायदानमौषधं, प्राशिन्नहरणे (४) ।

(१) दक्षिणमन्यादौ सुब्रह्मण्याय दद्यात् । उभाविति शाठ्यायनकं विज्ञापते कर्म-
संयोगात् (छा० श्रौ० १।२।२३-२४) इति । तथा च—

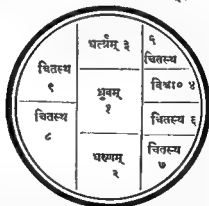
“यस्मिन् कर्मणि यदुद्व्यं यस्य सविहितं भवेत् ।

तत्तद्वैव प्रदास्य्य होतुर्गोत्रपदो यथा” । इति ।

(२) चतुरासनमिति देवः ।

(३) नवकपालेषु चतुर्धकपालोपधानानन्तरमवशिष्टानि पञ्च विभज्य त्रीणि दक्षि-
णतः द्वे उत्तरतः ।

समन्त्रकं सप्तमं नवकपालोपधानचित्रम् ।

(४) इदान्तर्धानरूपेण पात्रकर्मोपवर्गाणामभावः । अन्वाहार्यस्य चाभावः ।
अग्न्यन्याधान-वतप्राहण-वतविमोचनानामभावः सूत्रोक्तः । तथा च सूत्रम्—

आध्वर्यवपद्धतिः ।

‘आन्यन्वाधान—प्रतोपायना—रण्यभोजन—दान—ब्रह्मवरणादीनि दीक्षणीयाप्रभृति प्राग्दवसानोपायाः सोमे वृत्त्वादि’ (का० धौ० ८।१।४) ति ।

सोमे दीक्षणीयाप्रभृति=दीक्षणीयात् आरम्य उदवसानोपायाः प्राक् सोमान्तस्तन्त्र-भूतास्त्रिष्टुपु पशुषु चान्यन्वाधानादीनि ब्रह्मवरणान्तानि कर्माणि न भवन्ति । कुतः वृत्त्वात्—सौमिकेरेवैतेषामर्थस्य साधितत्वात् । तथा येषां तावदग्निधारणार्थेभ्यः न्याधानं तेषां सोमार्थेनैव विहितानामप्रोनां वृत्त्वाद्दीक्षणीयादिषु तेनैव धारणेन प्रस-ङ्गसिद्धकार्यस्यात्र पुनर्धारणं कर्तव्यम् । (जै० १२।१।१०) ।

ननु च प्रतुसमाप्तेः पुनः पुनर्धारयितव्यं एवाम्निः, सत्यं तथापि येनान्यन्वाधानं कार्यं तद्विहितस्याग्नेरागो यः समिन्धनव्यापारो धारणार्थस्तद्वपुं न हि तत्प्रकृतौ पुनः पुनः वृत्तं तस्मादपि धार्यमाणस्य धारणाय पुनः कर्तव्यम् ।

येषां (कर्कादीनां भा० २।१।७) अते देवतापरिग्रहार्थं तेषां दीक्षणीयया देव-तानां परिगृहीतत्वात्प्रायशीयादिषु तन्निवर्तते । दीक्षणीयायां तु दीक्षणीयादेवतापरि-ग्रहार्थं भवति । अस्मिन्पक्षे तदानीं दीक्षणीयायां अनिष्पन्नत्वेन तत्कार्यस्य देवताप-रिग्रहरूपस्य वृत्त्वाभावात् दीक्षणीयाप्रभृतीति तु भूयस्त्वादुक्तिः । कथं पुनर्दीक्षणीयायां देवतापरिग्रहार्थत्वं । “अपः प्रणीयामावैष्णवमृकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपती”ति प्रकृ-त्या “मित्रं यज्ञस्यावराध्यो विष्णुः पराध्येस्तरसंश्लेषैतद्देवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं प-रिगृह्य दीक्षा इति तस्मादामावैष्णवमृकादशकपालं” (शं० भा० ३।१।३।१) इत्यादि-नामावैष्णवस्य देवतापरिग्रहार्थता गम्यते । यद्यपि “दीक्षा सोमस्ये” (तै० भा० ३।९ गो० भा० ३० २।९) ति वचनात्प्रधानार्थां दीक्षणीया प्रधानदेवता एव परिगृह्णाति तथापि वैश्वदेवप्रदे (शं० भा० ४।४।१।८-९) सर्वदेवता समवायात्तत्परिग्रहं कुर्वती दीक्षणीया प्रसङ्गादङ्गकर्मदेवता अपि गृह्णाती (जै० १२।१।१२) ति ।

एवं प्रतोपायनमपि कर्माङ्गभूतसत्यवदानादिनियमस्याङ्गीकृत्य तद्दीक्षणीयायां गृही-तत्वाविद्युत्त्वात् सोमार्थेनैव सत्यवदानस्यवर्णादिनियमस्याङ्गवृत्त्वाच्च निवर्तते (जै० १२।१।११) ।

तदपि दीक्षणीयायां भवत्येव । उद्वादनप्रैषा (अ० प० २७।६ पूर्व) दूर्ध्वं दीक्षि-तत्वे सञ्जाते सत्यवदानादिनियमस्याप्रवृत्तेः । तस्मादपि दीक्षितमाहुः “सत्यमेव वदेद्दि” (शं० भा० १।४।१।१।३३) ति दण्डान्ते दीक्षितो भवति । अत एव अतः प्रहणप्रतिषेधाद्दी-क्षणीयायां गृहीतस्य विसर्गाऽपि ततः प्राक् न कर्तव्याः ।

आरण्यभोजनमपि प्रायशीयादिषु चोदकप्राप्तमपि प्रतार्थत्वात्प्रधानार्थस्य प्रत्यक्ष-भूतस्य पयोव्रतस्यावर्जनीयत्वात्सौमिकेनैव पयोव्रतादिना वृत्तिसिद्धेर्निवर्तते । तथा चोक्तं जैमिनिना—

“अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थमिति (१२।१।३०) ।

अतः “स वा आरण्यमेवानुयात” (शं० भा० १।१।१।१०) ‘वृक्षारण्योपधीनाम-द्वयोपादे’ (का० धौ० २।१।१४) ति यत्प्रत्यहं सायमरण्यार्जनं प्राप्नोति तदनेन निषिध्यते ।

अन्याहार्यदीक्षणादानमपि प्रकृताष्टान्त्यर्थं सा चानतिः सौमिकेनैव वरणेन सिद्धेति दीक्षणीयादिषु तदपि निवर्तते । तथा हि जैमिनिः—“भूतत्वाच्च परिक्रयः । (१२।१।३२) इति”

आश्वयंयपद्धतिः ।

उपकल्पनीयानि—इष्मा, आश्ववालप्रस्तोपसन्नद्धं, वहिः, पडवत्, छे मदन्तीपात्रे, शकलं, कुशतरुणे अधरारणिरुत्तरारणिश्चेति मन्थन-चतुष्टयं, वतपात्रं, समिद्धयम्, उदकं, हिरण्यं, मुद्रहणयाधं पत्रं चेति । अध्वर्युर्गार्हपत्यस्य पश्चादित्यादि ।

प्रक्षारणं चाप्रवृत्तप्रवर्तनाथं तच्च सौमिकेनैव वरणेन (अ० प० ८ पत्रे) सिद्धमिति दीक्षणीयादिषु तदपि निवर्तते । उद्वयनीयायां तु सर्वमाश्वयन्वाधानादिकं भवति । अतन्वन्तरत्यादन्यन्वाधानं उन्मुक्तदीक्षितत्वादिसृष्टत्वाच्च मतोपायनं दानं च विहि-तत्वा “वत्सो व दक्षिणा हिरण्यं गौर्वांसोऽश्वे” (ज० भा० ४।३।४।५) ति आनत्य-न्तरविधानाच्च प्रक्षारणं, अतः प्रागुदवसानीयाया इत्युक्तम् ।

अत्र प्रसङ्गादिदं विचार्यते—सोमयागमभ्यवातिनीप्त्रिष्टिषु ऋत्विक्कर्तृका इडाप्रा-शिप्रादिभक्षाः निवर्त्यन्ते उत नेति । प्रकृतौ “अन्वाहार्यो दक्षिणा” (ज० भा० १।२।३।५) इत्युक्तत्वात् ऋत्विग्भक्षाणां परिश्रयार्थतया ते भवन्ति । अत्र तु “वत्सो व दक्षि-णा हिरण्यं गौर्वांसोऽश्वे” (ज० भा० ४।३।४।५) इत्यादिनाहुप्रधानानां पृथाद-दक्षिणास्मान्नाग्निवर्त्यरन्निति पुर्यः पक्षः ।

ज्योतिष्टोमे शेषप्रतिपत्ययो भक्षाः न त्वानत्यर्था इति दशम (जै० १०।२।९) पत्र-चानत्यर्थत्वं भक्षाणां निराकृतम् । तस्मान्नैतं परिश्रयार्थं किन्तु संस्कारार्थाः । अतस्त-दर्थं कर्तव्या एवेति पूर्वमीमांसा (१२।१।१०) सिद्धान्तः ।

दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणमाग्नात् “अग्निर्द्वौ दैव्यो होता देवान्यश्वात् विद्वांश्चिद्विद्वान् मनुष्यश्च भरतव (का० श्रौ० ३।२।७) दि”ति । तत्किमावत्यर्थत्वात्सौमिकेनैव वरणेन प्र-सङ्गादानविसिद्धेर्दीक्षणीयादिषु न कर्तव्यमुतादृशार्थत्वात्कर्तव्यमिति सन्देहे वरणस्यान-त्यर्थत्वाच्च कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । न हि वरणमानस्यर्थं किन्तु धर्माधेयम् । दर्शपूर्ण-मासेष्टावपि धर्माधेयमेव वरणम् । वरणात्प्रागपि सामिधेनोषु होतुः प्रवृत्तत्वात् । न हि प्रवृत्तस्य पुनरानतिः कर्तव्या । तस्मात्—प्रकृताविद्याप्रापि धर्माधेयमेव वरणं कार्यम् । न त्वानत्यर्थेन सौमिकवरणेनास्य प्रसङ्गसिद्धिरिति पूर्वमीमांसा (१२।१।८।१) सिद्धान्तः ।

अत्रातिप्यादौ यजमानकर्तृकाः इडाभक्षाणादयः कर्तव्या न येति संशये “मर्तं होवा-स्यातोऽशनं भवती” (ज० भा० ३।१।२।१) ति श्रुत्या द्रव्यान्तरभक्षणस्य अपर्णतः प्रसिद्धत्वात् “ययोर्धत्तं माहणस्य” (तै० आ० २।८) इत्यादिना पय आदेर्बुत्वर्थं विधानाच्च, इडामहाणादयो निवर्तन्त इति पूर्वः पक्षः ।

सत्यं यदि वृत्त्यास्ते तु शेषमक्षप्रतिपत्यर्थाः । “यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ती” वि शेषस्य द्वितीयानिर्देशात् । इडाप्राशिप्राभक्षाणां प्रतिपत्यर्थत्वं पठे “द्वोमाभिषव-भक्षणं च तद्वत्” (४।२४) इत्यत्र निरूपितम् । तस्मान्न निवर्तन्त इति सिद्धान्तः ।

तथा हि जैमिनिवाक्यायनौ—

‘शेषमक्षास्तपेति चेन्नान्यादेत्वाद् (१२।१।३।१) यजमानयागाश्च भक्षप्रतिपेधाच्च न कुर्मणुत्वादि’ (८।१।६-७) ति ।

ते च शेषभक्षा अङ्गुलिविसर्गानन्तरं न ततः प्राक् । सङ्कुचं कात्वायनाचार्यैः—“वृत्त्य-निवृत्तिः । हविःशेषभक्षा” (८।१।८-९) इति ।

साध्वयंवपद्धतिः ।

पत्न्यन्वारब्धस्तूर्णमेकविमुक्ते वा निर्वपेद्गनेस्तनूरिति पञ्चकृत्यः
प्रतिमन्त्रम् । विलासम्मे "देवस्या (१।८) सी त्यूहः । ग्रहणे—

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम-
ग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्या ५
सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यामति-
थेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ।

ॐ श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा गृह्णामि ।

ॐ अगतये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वा गृह्णामि" । (५।१)

वरमयोर्न सावित्रजुष्टशब्दौ प्रधानदेवतापदमुपांशु सर्वत्रा 'भूताय
श्वे' (१।११) त्यादि ।

प्रोक्षणे-'विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि' (१।१३) ।

मुसलायधाने-'स इदं देवाये'ति (१।५) ।

हृषद्यावापे-'धिनुहि देवमि'ति (१) (१।२०) ।

आज्याधिभयणमग्नीधः ।

अग्नीत् (२) उपसर्जनीरधिधयति मदन्तीश्च अतयदुभयप्राध्वर्युः ।
यजमानपत्न्योरामुष्टिविसर्गादुदकार्यस्ततः । पश्चे पत्नोसन्नहनम्
(अयोक्तायाः) । चतुर्गृहीतान्याज्यानि । काश्मर्यमयाः परिधयः,
(३) आश्ववालः प्रस्तरः, ऐक्षन्वी विष्टृत्यौ बर्हिश्च (४) एतदेवाग्नीषो-

(१) अत्र साग्नित्वस्य सोमयागे "सोमनिष्पन्नाद्याऽऽतिथ्याहविष्कृतः कृत्वाऽऽह-
वनीपपरिधितोऽग्निमन्त्रयते 'वितः स्ये' (शु० स० १२।४६) तौ" (का० श्रौ १।३।१६)
त्यारन्व (का० १।३।१६) क्रियाः कार्या ।

(२) अत्र कटसूत्रे विशेषः—गार्हपत्ये तप्तानां दोक्षितस्योदकार्यो दक्षिणामौ पत्न्या
इति । प्राप्तमप्युपसर्जन्यधिभयणं मदन्त्यधिभयणं मदन्त्यधिभयणस्यावसरविधानार्थं
पुनरिदोच्यते ।

(३) यद्यप्यत्राश्वस्य वाला इत्यथवाला प्रतीयन्ते ऐक्षन्वी विष्टृती इत्यत्र इक्षवय-
धभूते प्रतीयेते तथाप्यत्र शास्त्रान्तरीयाद्वाक्यशेषात् काश्मर्यः प्रस्तरः काश्मूलमयौ च
विष्टृत्यौ गृह्येते इति भीमांसायां प्रथमाध्यायतृतीयपादे साधितम् ।

अत्राहुर्माधवाचार्याः—बर्हिः प्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दमौ विष्टृती ते
इक्षवप्ररूपे स्यातामिति । धूर्तस्वामिनोऽपि ऐक्षन्वी इक्षुपर्णे इत्याहुः स्वभाष्ये ।

(४) "यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदाम्, तदमोषोमोयस्य च" अत्रेदं सन्दि-
ह्यते किमिदमाच्छिद्य विधानं, उत निर्दिष्टकोपदेशः, अथवा धर्मातिदेशः, उत बर्हिः
साधारण्यविधिरिति । न तावदाद्यः पक्षः । आतिथ्येष्टौ विहितं यद्बर्हिस्तद्यदि-

आध्यव्यवपद्धतिः ।

मीयोपसंस्वपि चतुष्टयम् । इधमप्रोक्षणा (२।१)दि । नोन्मुकोदूहनम् । परिधिपरिधानम् (२।३) । स्पृश्यास्पृश्ययोराधानम् (२।४) ।

तस्या इष्टेरान्त्रिघोषसंस्वमीयोमीये ॥ विधीयेत तदानीमातिथ्यायां विधानमन-
र्थकं स्यात् । न द्वितीयः, यदि वातिथ्यायामुपयुक्तमुपसदादिषु विधीयेत तदा विनियु-
क्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्यावर्हिषो ये धर्मा आचक्षालादयस्ते धर्मा
उपसदादिषु भवन्तीत्यतिदेशपरमेतद्वाक्यमिति तृतीयः पक्षः सोऽपि नोपपद्यते यद्वि-
श्वस्य धर्मोविदेशपरत्वे छक्षणा प्रसज्येत । युत्या तु बहिष आतिथ्योपसदमीयोमीये-
त्येकत्वं प्रतिभाति । अतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यद्विहरादीयते तत्र
केवलमातिथ्यार्थं किन्तुपसदर्थमत्रापोमीयार्थं चापादेयमिति वाक्यस्यार्थः । एतद्वाक्यो-
क्तकालं वाचवासादयो धर्माः पश्यमानाः साधारण्यं प्रतिपद्यन्ते सत्यं वातिथ्याप्र-
णो बहिषः साधारण्यत्वात् । तस्मादातिथ्योपसदमीयोमीयाद्यपोऽप्यस्य बहिषस्तद्धर्मा-
णां च प्रयोजका इति पूर्वतन्त्र (४।२।१३) सिद्धान्तः ।

तत्त्वपूर्वत्वादुपसदा बहिषो भावस्तस्मिन्सति कथं धर्मोपदेशो निरिष्टकोपदेश आच्छि-
द्यविधिर्यद्विः साधारण्यं वा सर्वेषां तत्स्वरूपप्राप्त्यपेक्षत्वात्, तेन वाक्यमेवेतत् “यदा-
तिथ्यायां बहिः” रित्यनुपपन्नमिति । उच्यते—

पूर्वाधारोऽत्र विद्यते “तस्मादन्वतरमेवाधारमाधारयति यन्मृगं (श० धा०
३।४।४।९)”ति । बहिर्वाङ्मयप्रधानार्थं तस्मादुपसदङ्गतया प्राप्त्यभारेऽपि तदङ्गभूतपूर्वा-
धाराङ्गतया प्राप्नोत्येव बहिरिति ।

पुन साधारण्ये सिद्धे संस्काराः प्रोक्षणादयः किं प्रतिकर्मावर्तनीया उतातिथ्या-
कालकृता एवोपसत्स्वामीयोमीये च प्रसज्यन्त इति सन्देहे मध्यपराभावात् प्रसङ्गो-
नापि तन्त्रमातिथ्याकालत्वेन विशेषप्रवृत्तादिति प्राप्ते—उच्यते । सत्यं न तन्त्र-
ता प्रसङ्गस्तु भवति यद्यपि आतिथ्याप्रयोगमध्ये तत्प्रयुक्ताः संस्काराः क्रियन्ते तथापि
तेषां बहिर्वाङ्मयत्वस्य च सर्वार्थत्वादन्वप्रयुक्तैरपि संस्कारैः संसृज्यतस्य यावत्स्यप्रयोज-
नमनपवर्गाश्च भूयः संस्कारैः कार्यम् ।

अथवा तन्त्रमध्यपातामारेऽपि बहिर्वाङ्मया ये संस्कारास्ते यदर्थं बहिर्वाङ्मयं तदथा वि-
क्षापमाना बहिषः साधारण्यत्वात्तेऽपि सहदेव कर्तव्या इत्यवगते सति दान्तरीयकमाति-
थ्याकालेऽनुष्ठानम् । उपसदादेस्तदानीमप्राप्तत्वात् । न चैतावता आतिथ्यापवर्गोऽप-
्युच्यन्ते बहिषोऽनपयुक्तत्वाच्चदर्थत्वाच्च तेषां तस्मान्न भेदेन कर्तव्या इति न्यायतः
(पू० मी० १२।१।१९) प्राप्नोति तथाप्यन्तोपोमीये पुनर्वचनसामर्थ्याद्बहिषः समर्पणं
पुरस्तादुपन्यासादनं “बहिरसी” (य० सं० २।१)त्येतत्प्रोक्षणं मूलावसेकश्च भवत्येव ।
तथा च यवनम्—“प्रोक्षणीरध्वर्युरावृत्त” (श० धा० ३।६।३।१४) इत्यादि । अत एव
यवनाभावादुपसत्सु च पुनः संस्कारा न भवन्तीत्येवेति युक्तम् ।

तदेव बहिर्वाङ्मयार्थं प्राग्वक्ष्ये स्तीर्णं तत आनीयापरणोत्तरादेदिमप्रोपोमीयार्थ-
मास्तोयते तदा किं “उर्णोऽप्रदसन्त्वा स्तृणामी” (य० सं० २।२) ति स्तरणमन्त्रः
पूर्वकृत एव प्रसज्यत उतावर्तनीय इति विचारे । पूर्ववद्बहिः साधारण्यात्प्रसङ्गप्राप्तिरि-
ति पूर्वः पक्षः ।

“बहिषा वेदिं स्तृणाती”ति द्वितीयानिर्दिष्टत्वात्प्रयोजनप्रत्याचक्ष वेदिदेशसंस्का-

साध्वर्यवपदतिः ।

प्राणदाने—विष्णुं गच्छ (का० श्रौ० २।८।१५-१५) । हविरासाद्या-
मालम्भान्ते(१) (२।६) ।

(अयाग्निमन्यनम् ।)

अग्निमन्यनमाहोमात्करोति(१) अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय ।

"ॐ अग्नेर्जनित्रमसि" (५।२) ।

तूष्णीं धेद्यां करोत्युदगग्रम् । वृषणाविति कुशतरुणे प्रागग्ने
तस्मिन् ।

"ॐ वृषणौ स्यः" (५।२) ।

उर्ध्वश्यसीत्यधरारणि (२)तयोः ।

सार्धं स्तरणं, न तु बहिरर्थे स्तरणम् । मिन्नौ चेह प्राग्वंशोत्तरवेदिसमीपदेशौ तेन तदर्थं
स्तरणं तदङ्गं च, मन्त्रोन्वावर्तते । असत्यामावृत्तौ वेदिवैष्णवादग्नीषोमीयहविषा-
मामादनं, विगुणं, स्यात् । तस्मान्मन्त्रावृत्तिरिति (५० मी० १।१।२०) सिद्धान्तः ।

आतिथ्यादेशे संस्मृतं बर्हि-संनद्याग्नीषोमीयदेशे यदा नीयते तदा संनहने हरणे
च शास्त्रान्तरे "हृन्द्राण्यै संनहनं" 'बृहस्पते मूच्यां हरामि" (तै० सं० १।१।२)
इति यौ मन्त्रौ सौ आवर्तनीयौ न वेति सन्देह-स्तरणमन्त्रावृत्त्यधिकरण (५० मी० १२।
१।२०) न्यायेनावर्तनीयाविति प्राप्ते-प्रवृत्तौ स्ववन्देसादानयने कार्ये सौ मन्त्रौ दृष्टौ, न
तु गार्हपत्यादाहवनीर्यं प्रत्यानयने । अतोऽत्रापि प्राग्वंशादुत्तरवेदिं प्रत्यानयने सौ
मन्त्रौ न बोद्धास्तप्राप्नुतस्तस्मान्नावर्तनीयाविति (जै० १२।१।२१) सिद्धान्तः ।

(१) एतदग्निमन्यनं "आसाद्य हवी ऋष्यग्निं मन्यति" (श० ब्रा० ३।४।१।
१९) इति श्रुतावत्र विहितं, तच्च कात्यायनाचार्येण चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपक्व (का०
श्रौ० १।१।२१-२५।१-३) ण्युपनिबद्धं पुनरिहातिदिष्टम् । अतस्त्वद्वेदेव शकलादानदि हो
मान्तमिहानुष्ठेयम् । "सौर्गग्निमन्यन्तं शकलमादत" (श० ब्रा० ३।४।१।२० ।) इत्या-
दि होमान्तानां (श० ब्रा० ३।४।१।२५) सर्वेषां घमांणामत्रैव श्रुतत्वात् ।

(२) अरणिर्लक्ष्मं चोर्ध्वं यज्ञपाद्वे सहस्रहकारिकायाम्—

असत्यो यः क्षमीगर्भः प्रशस्तोर्वासमुद्भवः ।

सम्य या प्राङ्मुखो ग्राह्या उदीची वोर्ध्वंगापि वा ॥ १ ॥

अरणिस्तन्मयो ज्ञेया तन्मय्येवोत्तरारणिः ।

सारवक्षस्वचाग्रमोविली च प्रशस्यते ॥ २ ॥

संसक्तमूलेयः क्षम्याः स क्षमीगर्भं उच्यते ।

सशमे त्वक्षमीगर्भादाहवेदविलम्बितः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशद्गुला दीर्घा विस्तारेण षड्गुला ।

चतुरङ्गुलमुत्सेधा अरण्यांश्चित्रैः स्मृता ॥ ४ ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अथात्र द्वादशाङ्गुलम् ।

अन्तरं देवयोनिः स्यात्तत्र मय्यो हुताशनः ॥ ५ ॥

आध्यक्षपद्धतिः ।

“ॐ उर्यस्यसि” (५।२)

आयुरसीत्युत्तरयाऽऽन्यस्याली ॐ संस्पृश्य ।

“ॐ आयुसि” (५।२)

पुरुखा इत्यभिनिधानं तथा ।

“ॐ पुरुखा असि” (५।२) ।

मूर्धाशिक्षणं वज्राणि कन्धरा वापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्ठमाग्राण्येतानि द्व्यङ्गुष्ठं वक्ष उच्यते ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रं द्वयमङ्गुष्ठमुदरं तथा ।

एकाङ्गुष्ठ्या कटिभ्यां द्वौ वस्तिर्द्वौ च गुदाकौ ॥ ७ ॥

ऊरुजङ्घे च पादौ च चतुस्त्र्यङ्गुष्ठैर्यथाक्रमम् ।

अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ ८ ॥

यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः स उच्यते ।

तस्यां यो जायते यक्षिः स कल्याणकृत्युच्यते ॥ ९ ॥

प्रथमे मन्यने ह्येव नियमो नेतरेषु च ।

अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्छात्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ॥ १० ॥

शोषिणी द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनवङ्गुलम् ।

गोपालैः शालतमिश्रैश्चिद्रुद्रुत्तमनङ्गुलम् ॥ ११ ॥

ध्यामप्रमाणं भेषं स्यात्तेन मन्थोद्भूतासनः ।

चात्रगुण्ये प्रमन्यायं गार्द कृत्वा विवक्षयः ॥ १२ ॥

(बहुदिने मन्थनेन प्रमंथनाने तत्रैवोक्तम् ।)

उत्तराया अभावादि घाह्यो मन्थोऽपरात्नेः ॥ १३ ॥

आयुषातां कैश्चिदेवं तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यते ।

(मानप्रकारो यक्षपाद्यैः—)

शिरश्चक्षुः कर्णमास्यं प्रथमेशे प्रकीर्तितम् ॥ १४ ॥

द्वितीये कन्धरा वक्षस्तृतीये ह्युदरं स्मृतम् ।

चतुर्थे वैश्व योनिः स्याद्दृढं द्वयं च पञ्चमे ॥ १५ ॥

पष्ठे जङ्घे तथा पादौ पूर्वा चारणिरङ्गुतः ।

यदि मन्थेच्छिरस्याग्रिं शिरो रोगैः प्रमीयते ॥ १६ ॥

यजमानस्तथा कण्ठे ह्यसे चैव विनोपतः ।

मन्थेद्यो यजमानस्तु पञ्चदीनो मयेदृष्टव्यम् ॥ १७ ॥

यो मन्थेत्पुद्रे कर्ता क्षुधया ग्रियते तु सः ।

देवपोग्यां तु यो मन्थेद् देवमिद्धिः प्रजायते ॥ १८ ॥

मन्थेद्दृष्टये यस्तु राक्षसद्रुमं तस्य तत् ।

जडघायां यातुघानेभ्यः पादयोः स्यात्पिशाचके ॥ १९ ॥

प्रथमे मन्यने ज्ञेयं द्वितीयादौ न शोषयेत् ।

अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याद्दीर्घो द्व्यङ्गुलविस्तृतः ॥ २० ॥

आश्वयेवपदतिः ।

अग्नये मध्यमानायानुवाचयति ।

ॐअग्नये मध्यमानायाऽनुब्रूहि । प्रथमायां त्रिरनूकार्या मन्थति गा-
यत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणम्" (५।२।२)

"ॐगायत्रेण त्वा छन्दसा मन्यामि,

ॐत्रैष्टुमेन त्वा छन्दसा मन्यामि,

ॐजागतेन त्वा छन्दसा मन्यामि" (५।२) ।

जाते जातयेति ।

हौत्रपदतिः ।

अयातिष्येष्टिः ।

(१)अग्निमन्थनम् ।

आचम्य तीर्थेन प्रविश्य (२)पश्चाद्देवस्याय "अग्नये मध्यमाना-
याऽनुब्रूही"त्युक्ते—

"ॐअग्नि त्वा देव सवितरीशानं चार्याणां । सदावन्भागमीमहो३

अग्नि त्वा देव सवितरीशानं चार्याणां । सदावन्भागमीमहो३

अग्नि त्वा देव सवितरीशानं चार्याणां । सदावन्भागमीमहो३(३)

मही धौः पृथिवी च न इमं यज्ञ मिमिक्षतां । पिपृतां नो मरी-
ममो३ (४)

उत्सेषो ह्यपहृष्टतस्य त्वैशानपूर्वं ऊर्ध्वगः ।

एवमष्टादश प्रोक्ताः प्रमन्या सुचरारणेः ॥ २१ ॥

पादौ तस्या स्मृतां मूलमपस्तु शिर उच्यते ।

अध्वर्युः प्राङ्मुखो मन्येतप्रत्यग् दिक्ष्वरणा हि सा ॥ २२ ॥

ओविली यजमानेन चत्वा गार्दं च मन्ययेत् ।

मघ्नोयात्प्रयमं पत्नी यज्ञा कश्चिद्ददो द्विजः ॥ २३ ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा नपाच्च द्वादशाङ्गुलम् ।

अन्तरा देवयोनिः स्यात्तत्र मघ्नो हुताशकः ॥ २४ ॥

नान्यवृक्षेण मघ्नोयात्त कुयांयोनिस्तद्वरम् ।

हेदिता स्फटिता चैव सुपिरा ग्रन्थिमस्तका ॥ २५ ॥

धनुर्विधाऽरगिस्त्याज्या भेदकामैर्द्विजातिभिः ।

वडेदिता हरते पुत्रान् स्फटिता शोकमावदेत् ॥ २६ ॥

ग्रन्थिमूर्दा हरेत्पत्नीं सुपिरा पतिमारिणी ॥ इति ।

(१) 'आसत्रे हविष्यातिष्येऽग्निं मन्थति' (कौ० मा० ८।१) "आसाद्य हवीऽप्य-

ग्निं मन्थती" (श० मा० ३।४।१।१९)त्यादिभ्युतेहविरासादनानन्तरमग्निमन्थनम् ।

(२) शा० श्रौ० ३।१३।१६ (३) ऋ० १।२४।३ (४) ऋ० १।२२।१३

अग्नि० १०

आभ्यर्चयन्वदति ।

ॐ अग्नये जातायानुग्रही ।

प्रहियमाणायेति प्रास्यन् ।

ॐ अग्नये(१) प्रहियमाणायानुग्रही ।

भवतन्न इति प्रास्यति ।

“ॐ भवतन्नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यन्नर्द्धं दिर्द्धं
सिद्धं मा यन्नपतिञ्जातवेदसौ शियौ भवत मघ नः” (५।३) ।

अग्न्यायग्निरिति जुहोति स्वास्याः ध्रुवेण ।

“ॐ अग्न्यायग्निरर्धरति प्रविष्ट श्रुपोणाम्बुत्रो अभिशस्तिपाषा ।
हौत्रपदतिः ।

त्वामग्ने पुष्कराव्यधर्षा निरमन्यत । मूर्ध्नो विभ्यस्य घाघतो३(२)
तमुत्या दध्यङ्गृभृपिः पुत्र ईधे अघर्वणः । वृत्रहणं पुरन्दरो३(३)
(४) तमु स्वा पाथ्यो घृषा समीधे दस्पुहन्तमम्” ।

(५) अत्रायस्येत् । ‘जातायानुग्रहीत्युक्ते । “धनञ्जयं रणे रणो३
उत म्रुयन्तु जन्तय उदग्निर्वृत्रहाजनिधनं जयो रणे रणो३(६)
आ यं हस्तेन खादिर्न शिशुं जातं न विम्रति”(७)

प्रहियमाणायानुग्रहीत्युक्ते—

“विशामग्निं स्वध्वरो३(८)

अ देयं देववीतये भरता वसुचितम् । (९) (आज्याहुतौ ह्यमा
नायां) आ स्वे योनौ निपोदतो३

आ जातं जातवेदसि म्रियं शिशीतातिर्यि । स्योन आ ग्रह-
पतो३(१०)

अग्निनार्गिः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाङ्जुह्वास्यो३(११)

(१) सचयने सोमवागे “अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुग्रही” (वा० मा० ७।३।२।५)
ति प्रेषः ।

(२) अ० ६।१६।१३ । (३) अ० ६।१६।१४ । (४) अ० ६।१६।१५ ।

(५) पञ्चम्या अर्धर्चं उपरमेत् । अत्रायमाने रक्षोघ्नीमन्वाह । अग्नौ रक्षांसि
सेरति शुक्रतोविमर्षः । ध्रुविः पावक ईडरो ३ (अ० ७।१५।१०) मग्नौ रक्षां
ति सेरति शुक्रतोविमर्षः । इति याजुषद्वात्रे विशेषः । (६) अ० १।७।१३

(७) सत्रम्या अर्धर्चं उपरमेत् । आङ्गलायनानां तु “अत्रायमाने ह्येतस्मिन्नेवाव-
त्ताग्नेयते अग्निं आग्निं” (अ० १।१५।१५-१६) इति शुक्रभाष्येण पुनः पुनरा-
जन्मन” (आध० अ० १४५वरे) इति विशेषः ।

(८) अ० ६।१६।४० ।

(९) कुण्डलिकान्तर्गतः पाठः ख, ग, पुस्तके नास्ति ।

(१०) अ० ६।१६।४१-४२ ।

(११) अ० १।१२।६ ।

आध्यवेपदतिः ।

स नः स्योनः सुयज्ञा यजेह देवेभ्यो हव्यर्त्तं सदमप्रयुच्छन्त्स्वाहा”
(५।४) । इदमग्निभ्याम् ।

हौत्रपदतिः ।

“त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सखा समि-
ध्यसोऽ३ । (१)

तं मर्जयन्त सुकृतं पुरोयावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनोऽ३
तं मर्जयन्त सुकृतं पुरो यावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनोऽ३
तं मर्जयन्त सुकृतं पुरो यावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजि-
नोऽ३म्” (२) ।

इत्यग्निमन्यनम् ।

पुनराचम्य । कं प्रपद्यादि सप्तदश (३)सामिधेन्यः । उपांशु हविः ।
आवाहने-“आवह देवान्यजमानाय अग्निमग्न आधवह सोममाधवह
(उपांशु-) विष्णुं (उच्चैः) आधवह देवा” नित्यादि समानम् ।

उत्तमे प्रयाजे “भूमुंघर्येऽध यज्ञामहे स्वाहार्गिन् स्वाहा सोमं स्वाहा
(उपांशु-) विष्णुं (उच्चैः-) स्वाहा देवा” इत्यादिप्रकृतिषत् ।

धार्वाग्जावाज्यभागौ ।

(१) ऋ० ८।४३।१४ ।

(२) ऋ० ८।८४।८ । अत्र पाशुपप्रकृतिकानां आचलायनानां च ‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त
देवास्तामि धर्माणि प्रयमान्यासन् । ते ह नार्कं महिमानः सचक्रे यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति
देवाः’ (ऋ० १०।९०।१६) इति परिधानीया उक्तास्ति । सा च शाखायनानां पाशुक
मन्थने श्रूयते । तपाहि श्रुतिः “एतया न्वत्र च धातुमांस्येषु धाय यत्र पशुरालम्बते तदेर्ता
पराचीमनूज्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति त्रिष्टुभा परिदधाती” (कौ०भा० ८।२) ति ।
अत एव ‘यज्ञेन यज्ञमिति न भवति पथग्नस्त्वाभावादिति क्षतुरस्तमाला ।

(३) अत्र प्राकृतीः ‘प्र वो वाजा अभियज्ञो’ (१) इति त्रिरदूष्य (२-३) ‘अग्न आ-
पाहि(४), तन्त्वा समिद्धिः(५), नः पृथुश्रवा (६), देवेभ्यो नमः (७), वृषो अग्निः
(८), वृषण त्वा (९), अग्निन्दुतं (१०), समिध्यमानाऽऽवरे (११), इति पठित्वा समि-
ध्यमानवतीसमिद्धवत्पौरन्तराळे पृथुपाजौ धाय्ये प्रवेष्टव्ये । ते च—

‘पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक् स्वाहुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवो (ऋ० ३।२७।९)
(१२) तं सवाधो यतः स्रूच इत्या धिया यज्ञवन्तः । आचक्ररग्निमृतये’ (ऋ० ३।२७।६)
इति । एवं च त्रयोदश सम्पद्यन्ते । ततः ‘समिद्धोऽअग्न (१४), आहुतोऽता दुवस्यत (१५),
आहुतोऽता दुवस्यत (१६) आहुतोऽता दुवस्यत’ (१७), इति प्राकृतीः । एवं सप्तदश सा-
मिधेन्यः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

होतृपदनकर्त्तृणादि (१)सप्तदशेनः वज्रोत्थेत्यवधाधानम् ।

(१) अत्र प्रसङ्गात्किञ्चित्सामिधेनीविचारः प्रस्तूयते । नन्वत्र सामिधेनीविचार-
स्य कः प्रसङ्ग इति चेत् उच्यते । एवं भगवतः कात्यायनाचार्यस्य तार्तीयं वचनम्, कि-
मिति, “यावरसामिधेनी वेदेदमहं तावत्तियेन वज्रेणे” (२।१) इति । अस्यार्थः—यत्परिमाण-
मासां सामिधेनीनां ताः यावत्त्यस्ता अस्मिन् कर्मणि यस्य तथावत्सामिधेनी कर्म यस्त-
द्देद जानाति ॥ तावत्तियेन वज्रेणेति । उत्परिमाणमेषां ते तावत्तस्तावता पूरणस्ताव-
त्तियस्तेन तावत्तियेन । अत्र “यत्तदेतन्म्यः परिमाणे वतुण्” (पा० ५।२।३९ ।) पश्या-
वतुण् परिमाणे । “भा सर्वनाम्नः” (पा० ६।३।११) सर्वनाम्ने आकारोऽन्तादेशः स्यादग-
दगवतुषु । “तस्य पूरणे षट्” (पा० ५।२।४८) पठ्यन्तात् । “वतोत्थिषुङ्” । (पा० ५।
२।५३) वतोत्थिपुगागमः स्यात् षटि परतः । इति चतुर्भिः सूत्रैस्तावत्तिय इति रूपसिद्धिः ।
अत्रेदमहमित्युक्तं सामिधेनीनां सङ्ख्यापूरणशक्यप्रत्ययान्तेन वज्रेणावधाय इति
प्रयोगः । पञ्चदशानां पूरणः पञ्चदशस्तेन एवं सप्तदशेनेत्यादि तावतां पूरणेन वज्रेणेति प्र-
युक्तत्वात् । प्रकृतौ पञ्चदशसामिधेन्यः अत्र तु सामिधेनीविवृद्धिः “सप्तदश सामिधेनी-
रन्वादे” (कौ० मा० ८।२) ति श्रुतेः ।

अत्र विचारः—किं प्राकृतोभ्य एकादशभ्योऽधिकानामागम उक्तं प्रथमो-
त्तमयोरेवाभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमुक्तं यावदुक्तं त्रिरभ्यासं प्रथमोत्तमयोः दृष्ट्वावशिष्टाना-
मागम इति संशये “द्विष्वमाने तु क्रगागमः सामैकत्वा” (जै० ६० १०।५। २६)
इति न्यायेन सङ्ख्यासामप्रत्यादेकादशभ्यः प्राकृतोभ्योऽतिरिक्तानां सर्वासामाग-
म इति प्रथमः पक्षः ।

प्राकृतायेकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसङ्ख्याया अपूर्तावृगन्तरागमेन उत्पूरणं
न कृतं किन्तु उत्पूरणायाभ्यासो विहितः । “श्रिरेव प्रथमो त्रिरुत्तमाननवानन्ननुप्रया” दि-
(पा० मा० १।३।५।१३) (पा० मा० १।१।२।७।७-८) ति । अतः सामिधेनीविवृद्धाव-
भ्यासेन सङ्ख्यापूरणं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृतोभ्यासे सति सप्तदशैकविंश-
त्यादि संख्याः पूर्यन्ते तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये इति मध्यमः पक्षः ।

न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितं, प्रथमाया द्विरभ्यासेनापि पञ्चदशसंख्यायाः पूरणात् ।
अतो विवक्षितं त्रित्वम् । तथासति तदवधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्यावशिष्टानामृचा-
मागमेन सङ्ख्यापूरणीयेति (मो० १०।५।८) सिद्धान्तः ।

सामिधेनीविवृद्धिद्युतागमे कर्तव्ये सत्यागम्यमानानामृचां “किमन्ते निवेशोऽथवा
समिद्व्यमानवतो समिद्ववतो चान्तरा उत वा घाघ्याशब्दोक्तास्तास्तयोर्मध्येऽन्या-
स्त्यागन्तवोऽन्ते इति संशयः । “अन्ते तु यादरायणस्तेषां प्रधानसङ्ख्या” (जै० ५।२।१९)
इति न्यायात्सर्वाः प्राकृतीनामन्ते स्मृतिरिति प्रथमः पक्षः ।

“इयं वै समिध्यमानवतो असौ समिद्ववतो यदन्तरा तदाय्या” इति घाघ्यानामा-
काशत्वेन स्तवनें घावाद्याय्यासंस्तुतयोः समिद्व्यमानसमिद्ववत्योर्मध्ये तासां नि-
धानमनुमापयति सर्वाश्चागन्तवो निधीयमानतया घाघ्या इति सर्वासां तन्मध्ये निवेश-
इति द्वितीयः पक्षः ।

न निधीयमानमात्रमत्रो घाघ्याशब्दः स्तुतिशस्त्रार्थतया निधीयमानास्वपि त-

आध्वयंवपद्वति ।

(१) न,समित्परिशेषणम् ।

उत्तमे प्रयाजे—“इदमग्नये सोमाय विष्णवे देवेभ्य आज्यपेभ्य” इत्यादि ।

उपांशु प्रधानयागः । विष्णवेऽमनु ब्रू(२)हि । विष्णुं यज ।

उज्ज्वलामावात् । अतो यज्ञैव धाव्याशब्दप्रयोगो वेदे दृष्ट “पृथुपाजवत्यौ धाव्ये” इत्यादिस्ता एव धाव्या न त्वागन्तुमात्रमतस्तासामेव तन्मन्त्रेभ्यसां त्वागन्तूनामन्त एव निवेश इति (जै० १।३।३) सिद्धान्तः ।

शतपथेऽपि सप्तदशसामिधेनीपथे “पृथुपाजा” (ऋ० ३।२।८।९) सं सवाध (ऋ० ३।२।८।३) इति धाव्याश्वयोः ऋचोः स्यान् पूर्वोत्तरपश्चाभ्यां दर्शितम् । तथा हि—“तद्वैके पुरस्तादाव्ये दधत्यत्र धाव्ये मुखत इदमन्नाद्यं दध्म इति वदन्तस्तदु तपा न कुर्वाद्नवक्लृप्ता इ तस्यैषा भवति यः पुरस्तादाव्ये दधाति दशमी वा हि तद्धंकादसी वा सम्पद्यते तस्यो हे वेषावक्लृप्ता भवति यस्ये तामन्त्रमीमन्नाहुस्तस्मादुपरिष्ठादेव धाव्ये दध्यादि” (श० मा० १।४।१।३०)ति । आपस्तम्बोऽप्यसूत्रयत् “समिद्धयमान-वर्ती समिद्धवर्ती चास्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाव्ये दधाता”ति । तथा चाश्वलायनः—“तृतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा असत्यं इति द्वे धाव्ये इत्यु-क्त एते प्रतीयात्” (१० पत्रे) इति ।

एवं च त्रैधातव्या (श० मा० १।१।१।६ का० श्रौ० ११।१०।२४) यामधाव्याश-ब्दिकाया “अग्ने ग्री ते वाजिने” (ऋ० ३।२।०।२) स्येतस्याः त्रिष्टुभोऽन्ते निवेशाधिष्ठु-मा परिधातौत्यादिदर्शानुपपन्नं भवति । तस्माद्धाव्याशब्दिकानामन्त एव निवेशः ।

(१) इदमातिथ्यं इद्वान्तं भवति “इद्वान्तं भवती” (श० मा० ३।४।१।२६)ति श्रुतत्वात् । अत्र च पूर्वयेदया इद्वान्ततेति प्राक् (अग्निष्टोमपद्वतिविष्ण्यां ४३ पत्रे) निरूपितम् । अत्रेद्वान्ताद्वरीतिविधानम् । अतोऽत्रानुयाजाभावात् तिसृष्वपि क्षुष्टु चतुर्गृहीतान्वेदाग्यानि, नोऽमुकोद्गहनं, न समित्परिशेषणम्, चतुर्थे प्रयाजे सर्वस्योप-भृते समानयनमिति प्रकृतितो विशेषः ।

(२) इयमित्तिर्नैवेस्तरां वागन्तेन वा (का० श्रौ० ७।२-२८) । वागन्तपक्षे-ऽपि “दीक्षणीया-प्रायणीया-ऽऽतिथ्यादेवता” (का० श्रौ० ४।१।१९) इति सूत्रादेवता-पदमुपांशु इति रामवाजपेयिनः । मन्द्रतरमातिथ्यायामिति पक्षे देवतापदमात्रमुपांशु, प्रागग्नीषोमीयादुपांशुपक्षे सर्वमुपांशु भवतीति देवयाजिकाः ।

अत्र‘यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुव्यान्मन्द्रं प्रायणीया-यां मन्द्रतरमातिथ्यायामुपांशुपसत्पूजैः प्रज्येयं’ इति श्रुतः स्वरविशेषः किं ज्यो-तिष्टोमापूर्वप्रयुक्त उत दीक्षणीया पूर्वप्रयुक्त इति विचारः । तत्र ध्वनेरुच्चावचो-भावः, परमापूर्वप्रयुक्तः तस्य फलवत्त्वादिति पूर्वः पक्षः । परमापूर्वजननद्वारेण फलसम्बन्धादवान्तरापूर्वेऽपि समानं फलवत्त्वम् । समाने च फलवत्त्वे सन्निकृष्टल-क्षणया निर्णयः । तथा हि दीक्षणीया प्रायणीयातिथ्यादिशब्दा अह्नकर्मवाचिनः । न च मन्द्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम्, अपूर्वप्रयुक्ते निर्गोतत्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम् । तत्र वाक्यगतमवान्तरापूर्वं सन्निकृष्टम् तद्वा-रकं परमापूर्वं विप्रकृष्टम् । तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एते घर्मा इति पूर्वमीमांसा (१।१।२) सिद्धान्तः ।

आध्वर्यवपद्धति ।

निधनयपदकारसमकालं यागः (त्यागः) इदं विष्णवे ।

औत्राग्रपद्धतिः ।

आतिथ्यायां प्रस्तोता पूर्वघत्पत्नीशालां । प्रविश्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य प्रधानयागकाले प्रेष्टं च इति (१) गायत्र्यौशनं साम (२) नृचे गायेत् ।

औशनस्य उशनाश्रयिः गायत्रीछन्दः अग्निर्देयता आतिथ्यायां गाने विनियोगः ।

प्रेष्टयाः । अता२ ३विधीम् । स्तौपेमिध्रम् । इवमा२ ३याम् । अन्ता-
यिरा ३धा३म् । नाथा २३ हा ३४३ यिदा २३४ यो ६ हायि ॥

कविमिधा । प्रश०सा २३याम् । यां देयासः । इति हा २३यिता ।
निमाता ३ये३ । पूया २३ हा ३४३यि । दा २३४ धो ६ हायि ॥

तुयं यषायि । ष्टदाश्र२३याः । नृ०पादिष्ट । शुहोगा२३यिरा ।
रक्षातो३का३म् । ऊता२३हा २४३यि । त्मा२३४नो ६हायि(३) ॥

हौत्रपद्धतिः ।

(४) 'अग्निर्वृत्राणि, त्वं सोमासि सत्यतिरिति' ।

(१) "आतिथ्यायां गायत्रीसामौशनम्" (ब्रा० श्रौ० २।२।२४) इत्युक्तेः ।

(२) प्रेष्टं च इति नृचारमकं सूक्तम् ।

प्रेष्टं वो अतिमि स्तुपे मिध्रमिव प्रियम् । अग्नेरप्यग्रेयम् । १ ॥

कविमिव प्रसर्तस्य यन्देवास इति द्विधा निमत्तंवाद्भुः । २ ॥

त्वं यन्निष्ठशशुषो नृ०पादि शृणुहोगिरः । रक्षा तोक मुतमरता । ३ ॥

(३) उ० आ० ५, १, १८, १-३ उ० गा० ५, १, ११, ॥

(४) 'अग्नेरप्यग्रेयम्' इत्युक्ते 'अग्निर्वृत्राणि जघनदूदविणस्त्युर्विपन्वया । समिदः
शुक्र आहुतोम्' (ऋ० ६।१६।३४) ।

सोमायातुमृ३होत्युक्ते "त्वं सोमासि सत्यतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि
क्रतो३म्" (ऋ० १।९।१५) इति पुरोऽनुवाक्या मूलात् ।

आधलायनानां 'समिधामि दुवस्यता' (ऋ० ८।४४।१) ऽऽप्यायस्व समेतु त (९।
३१।४) इत्यतिथिमस्थावाज्यमागौ भवतः । शाहूत्यवानान्तु 'अतिथिमन्तो देके कु-
र्वन्ति वाग्रंजौ त्वेव स्थिता' (कौ० ब्रा० ८।२) विष्ति सुतेवाग्रंज्यावेव भवता ।

आध्ययनदतिः ।

स्विष्टकृदन्ते न सञ्चराम्युक्षणम् ।

प्राशिप्रादि(१) पवित्रप्रतिपत्यन्ते—

हौधपदतिः ।

ततः प्रधानयागे— (उपांशु-) विष्णवे (उच्चैः—) अनुग्रूध-
होतृयुक्ते—

(उपांशु-) विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे
रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरगायः(२) (उच्चैः—)
ओ३म् ॥

(उपांशु-) विष्णुं (उच्चैः—) यज । भूर्भुवर्षेधयजामहे (उपांशु-)
विष्णुं प्रतद्विष्णुस्तपते धोर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमेष्वधिहित्यन्ति भुवनानि विश्वा४ (३)

(उच्चैः) धौधवट् ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

अत्र (४) प्रस्तोत्रा निधनेन सह वपदूकुर्यात् ।

अग्नये स्विष्टकृतेऽनुग्रूधोतृयुक्ते—

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्य यज्ञस्य केतुं रुशन्तं । प्रत्यर्द्धिं
देवस्य देवस्य मन्हा धिया त्वग्निमतिरिषि जनानो३म्(५) ।

अग्निं स्विष्टकृतं यजेत्युक्ते—

भूर्भुवर्षेधयजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाऽग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाद्
सोमस्य प्रिया धामान्ययाद् (उपांशु-) विष्णोः (उच्चैः—) प्रिया धा-
मान्ययाद्देवानां मित्रादि 'सुततो हविर्वस्त्रा स्वश्यः सुहिरण्यो अग्न
उपयाति यमुमता रथेन ।

तस्य आता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषगूजुजोया(६)

(१) अत्रायं पदार्थक्रम—प्राशिप्रमायः । इडावदावम् । अक्षयत्रमानपदवत्तमायाः ।
पृष्ठेवरपत्वाच्चुपांशुगम् । प्रन्तर-परिधि-विट्ति-वर्द्धिगामुपपदन्तीयोमोपार्थ रक्ष-
णम् । पवित्रप्रतिपत्तिरिति ।

(२) इयं पुरोऽनुशक्त्या (ऋ० १।१५१।१) ।

(३) इयं याज्या (ऋ० १।१५१।२) ।

(४) प्रस्तोतृनिधनहोतृवपदकारयोः समकालो यशस्तपत्तया वपदकारः कर्तव्यः ।
"प्रगो यत्र येधयजामहे वपदकारः सम्प्रपाश्वाच्चैरगांशु हविःसु" (शां० श्रौ० १।१।३६)
इति कृत्यवचनादुपांशु हविःसु सर्वत्र प्रगवादीनामुच्चैर्हविः परितृप्त्यावादान्पदुपांशु ।

(५) ऋ० १।१।५ ।

(६) ऋ० ४।४।१० ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(तानूनप्योपक्रमः ।)

अध्वर्युः क्षुयेण धौवं घृतप्रदाने गृह्णा(१)त्यापतय इति सहस्रशेषम् ।

"आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्ये शाकुराय शकन भोजिष्ठा-
य (५।५) ।

एवं प्रतिप्रस्थातृनेष्टारौ सधोषम् । उन्नेता ध्रुवयैव निःशेषं सर्वेषां
द्विधं स्थाप्याः क्षुयेण सृष्णं संग्रहणमिति केचित् । नेति कर्कः ।

तानूनप्यमेतदक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधाय(२)धमूशन्यूत्वित्जो(३)
हिरण्यहस्ता धरणक्रमेण यजमानाद्यानाष्टमिति ।

हौत्रपद्धतिः ।

हौधपद् भोजःसहः सह भोजः स्थः ।

उद्कोपस्पर्शः ।

तत इडोपह्वानम् । उपहृतं गृहदित्यादि तस्मिन्नुपहृत इति पूर्वपत् ।

भक्षः । मार्जनम् । इडान्तातिष्येष्टिः ।

(१) प्रतिपुरुषं चैतदौवाज्यग्रहणप्रथमं सर्वैर्महादिभिः पुरुषैर्भरणक्रमेण कृतं-
व्यमित्यर्थः । सर्वैः कुतः "आज्यानि गृह्णाना" (श०भा०३।४।२।९) इति श्रुतेः । आ-
ज्यामीति गृह्णाना इति चाज्येषु च ग्रहणकर्तृषु च बहुत्वध्वन्यात् । अतो महादिभिः सर्वैः
धरणक्रमे "जापतय" (५।५) इति मन्त्रेण धौवस्य घृतपात्रे ग्रहणं कर्तव्यम् । सृष्णीमेव
स्थाप्याः द्विः क्षुयेनेति । यजमानोऽपि गृह्णातीति हरित्वाभ्यभिप्रायः । "अथैव आज्या-
प्येव गृह्णाना" (श०भा०३।४।२।९) इत्यत्रैते ऋत्विग्यजमाना इति व्याख्यातवान् ।

धौवमाज्यं घृतप्रदानपात्रे प्रथमं ततो हिराज्यस्थाप्याः क्षुयेन, प्रतिपुरुषं गृह्णी-
युरित्येतच्छास्त्रान्तरात् । तानूनप्यं गृह्णाति कोत्ये चमसे, वा" (२।२।१।१) इति
मानवेधौतसूत्रे ।

(२) पृतशार्ज्यं सर्वे ऋत्विग्यजमानाः सम्भूवावमुत्सतीति हरित्वामिनः । तथा
च मानवे-"युगपत्समवमुत्सयानाष्टममोति जकन्ती" (२।२।१।४) इति ।

(३) अत्र सोमपात्रे महाद्वयमसाध्वर्यवत्तत्र बहवः कर्तारः समधिगताः ते सप्त
किमृत्विक् शब्दवाच्या उत केचिदेवेति संशयः । कुद्वयस्त ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनि-
मित्तमृती यजनम् । तत्र महादिष्विव चमसाध्वर्युष्वप्यस्ति । तस्मात्सर्वे ऋत्विक्-
शब्दवाच्या इति पूर्वपक्षः । सेवम् । सौम्यस्याध्वर्यस्य यजकतोः सप्तदशत्विजः
इति सङ्ख्याश्रुतिविरोधात् । तस्मात् योगमवतिष्ठन्त शास्त्रीयरुदिमप्याश्रित्य
केचिदेव ऋत्विक्शब्दवाच्या इति पूर्वतन्त्र (३।१०।१६) सिद्धान्तः ।

सप्तदश ऋत्विज इति समाधिगन्तम् । कजमे ते सप्तदश इति विचारे अशानादनियम
इति पूर्वपक्षः । "ऋत्विग्दक्षिणाशानप्रकरणे" "अग्नौ वेदित्यर्थं दशति (श०भा०४।३।४।२०)
"अथ महाणे, अथोद्वात्रेऽथ होत्रेऽथ्याध्वर्युभ्यां, अथ प्रस्तोत्रेऽथ मैत्रावरुणायाच माह्वना-

आश्वदेवपदतिः ।

“ॐ अनाघृष्टमस्यनाघृष्ट्यन्देवानामोजोऽनमिशस्यमिशस्तिपाऽन-
नमिशस्त्येग्यमज्जसा सत्यमुपगेषंस्विते मा धाः” (५।५) ।

अतः परं परस्परमद्रोहस्तेभ्यो न(१) सतानूनप्त्रिणे द्रोघ्यमिति
श्रुतेः” (श० ब्रा० ३।४।२।९ ।) इति ।

ततः पत्यङ्ग्य निदधात्यपिधायामृन्मयेन ।

मध्वर्युरपराद्धे व्रतमिध्नं(२)दीक्षिनाय व्रतं प्रयच्छति ।

यहुषु गृहपतये(३) ।

(अथान्तरदीक्षा ।)

अथान्तरदीक्षा । यजमानः अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय

“ॐ अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूरियठं० सा मयि या मम
तनूरेपा सा त्वयि ।

एतच्छिनेभ्य पोत्रेभ्य नेष्ट्रेभ्योऽवाकायापोन्नेत्रेभ्य प्रावस्तुनेभ्य सुनक्षत्रपादै प्रतिहर्षं
उचनाय ददाती”ति (श० ब्रा० ४।३।४।२२) श्रुतौ ब्रह्मादीनां षोडशानां कीर्तनाद्दीक्षा
श्रुतौ (श० ब्रा० १२।१।१।१—१०) नाम कीर्तनाच्च तेषामृत्विक्त्वमिति (पू० मी०
३।७।१७) सिद्धान्तः ।

अत्र स्वशास्त्रायां “षोडशत्विजो वृगीन” (का० ब्रौ० ७।१।७) इत्यत्र चममाश्वर्यु-
णामृत्विगाएषामावज्ञापनार्थं षोडशपदहमम् । अतश्चत्विक्पञ्चन्यनपुर्कं (पा० गृ०
सं० १।३।४) तानूनप्त्र (श० ब्रा० ३।४।२।९) ऋगुदसिगादानं (श० ब्रा० ४।३।४।२०—२२
का० ब्रौ० १०।२।२१ शु० ग० सं० ७।४६) दधिधानामज्ञादिकं (श० ब्रा० ४।४।३।११
का० ब्रौ० १०।८।६३ य० सं० ८।१२) चममाश्वर्युगां न भवति । अथवा शास्त्रान्तरीय
(बौ० ब्रौ० २।२।३) (आप० ब्रौ० १०।१।१०) (आप० गृ० १।२०।९) सदस्यक्युदा-
सायै षोडशपदहमम् । “तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत नेदतिरेचयामीति” (श० ब्रा०
१०।४।१।१९) स्वशास्त्रायां निषेधात् ।

(१) सतानूनप्त्रिणि प्रेतै त्रिरात्रमनश्याय कायः । तयोर्द्धं पारस्कराचार्यैः—“स-
तानूनप्त्रिणि सनक्षत्राणि च त्रिरात्र” (पा० गृ० २।११।८) मिति ।

(२) व्रतस्य पुरुषार्थत्वात्तत्करणे सदाभ्यामर्थ्यं भवति तयोऽपि तानूनप्त्रं दीपत एव
अथैषं पुरुषसंस्कारकत्वात् । तद्वशेन च क्रत्रोर्वगुण्यारत्तेः ।

तानूनप्त्रस्य व्रतमिध्नस्य यजमानप्रदानार्थत्वादभाषधितस्यान्यस्यान्नाक्षणयोः
क्षत्रियवैश्ययोर्मक्षत्रतिषेधा (श० ब्रा० २।३।१।३९) चयाः सोमे तानूनप्त्रमाव इति
सम्प्रदायकाराः ।

“यद्युदक्षिणावता दीक्षेत यजमानाप्यै व्रतमित्यादि (श० ब्रा० ३।४।२।१९) श्रुते-
दीक्षिताय प्रयच्छतीत्युक्तम् ।

(३) “अथ यास्तद्देवाः जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्वर्द्धं० समवदतिरे तदिन्द्रे
संन्यदधते” (श० ब्रा० ३।४।२।१९) त्यादिवाक्येदेवात्तानूनप्त्रस्य दीक्षितसंस्कारायर्द्धं
प्रवीपते । तेन नाशदोषादौ काळाहुति (श० ब्रा० १२।१।१।१—२८५० सं० ८।६४—६९ ।

मग्नि-११

शास्त्ररंजयद्विती ।

सह नो धतपते धतान्यनु मे दाक्षान्दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तप-
स्पतिः (५१६) ।

मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेतलं कुरुते ।

पत्नी च गाढपत्ये(१) तूष्णीं समिधमापाय मदन्तीरुपस्पृश्य गाढ-
तरं मुष्टिमेतलं कुरुते । इत्यथान्तरदाक्षा(२) ।

भोग्राश्रयदाकः ।

(उद्गातुः कृत्यम्)

(तानूनप्तापक्रमः ।)

अथ क्रयेऽहि तानूनप्त्राभिमुखं तात्पूर्वं स्वयनुद्गाता स्वगृहात्प्रथम-
मुद-र्ची विरां गच्छेत् ।

"देया देघमेतु सोमः सोममेतुतस्य पथे"ति(३) ।

भर्द्वाधिकं मार्गं गत्वा जपेत् । "विहाय दोष्टृत्यमि"ति(४) ।

देवयजनस्यासाधारणं मार्गं प्राप्य जपेत् ।

"यज्जानामासि।सुतिः सोमसरणी सोमं गमेयमि"ति(५) ।

(प्राचीनायीती) पत्नीशालायेदेदत्तरमन्तमाक्रम्य दक्षिणमन्तमो-
समाणः "पितरो भूः पितरो भूः पितरो भूः" (६)इति जपेत् ।

अथ यजमानः 'मतिहतरं त्वां वृण' इति वृणीते पूर्वमवृत्तञ्चेत् ।

उद्गातारस्तानूनप्त्रमाज्यमयस्पृश्य जपेयुः । "हविरसि वैभानरमना-
होऽप्यदति ।

(तानूनप्ताज्यमदहणम् ।)

अथ तानूनप्त्राज्यमदहणम् । "ॐ आपतये त्वा परिपतये गृहःमि तनू-
नप्ये शाकुराय शकन भोजिष्ठाय" ।

इति मन्त्रेणाज्यं गृहीत्वा सर्वे ऋत्विजः यजमानश्च मदन्तीभिर्रुप-
स्पृश्य ततः—

"ॐ अनाष्टृष्टमस्यनाष्टृष्यन्देयानामोजोऽनभिःशस्तिपाः । अनभि-
शस्तेन्यमलसा सत्यमुपगेयं सुचिते मा धाः"

का० श्री० २५।१।१। माध्यमेवं (का० श्री० २५।१।१६) च कृत्वा पुनर्ब्राह्मण्याय पूर्वदेव
यतपात्रे घृष्टणामिमर्गनादिना संस्मृत्य देयम् । अन्यथा संस्कारलोपादौ गुण्यं स्यादिति ।

(१) सर्वेषु नागमार्गवत्यश्वे (का० श्री० १२।१।१६) स्वस्वगार्हपत्ये पत्न्यः
समिदाधामं कुर्वन्ति, पुरुषगार्हपत्ये तु तस्मिन्नेव ।

(२) अनेकयजमानके कर्मणि सर्वेषां पत्नोपजमानानामथान्तरदीक्षा भवति क्रमेण ।

(३) ता० १।१।२।

(४) वा० १।१।३।

(५) ता० १।१।४।

(६) ता० १।१।५।

भाष्यपद्धतिः ।

(यजमानपट्टानाम्ब्रह्मादिऋत्विजां सोमालम्भादिकम्)

आद्यत्विजां यजमानस्य प्रतिप्रस्थातुः कर्कमतेनाग्नीध्रस्य वा पाणिप्रक्षालनम् । हिरण्यवन्धनम् ।

(१) यजमानपट्टाः (मदन्तीरुपस्पृश्य) सोममाप्याययन्त्यर्धं० शुरर्धं० शुरिति । मदन्त्युपस्पर्शनम् । सामविद्यर्धं०सनम् ।

भाज्यमालम्ब्योपस्पृशेदपः सोममालिप्तमानस्तथा विपर्यस्य । सर्वत्र औद्गात्रपद्धतिः ।

धृष्टमनाधृष्यन्देवानामोजोऽनभिश्चस्यभिश्चस्तिपाभनभिश्चस्तेन्यमञ्जला-
सायमुपगोपं सुयिते भाधाः ।

(सोमाप्यायनम् ।)

उद्गातारोऽप उपस्पृश्य सोमं हिरण्येनान्तर्द्धायाभिर्मृशेयुः ।

"ॐ अर्धं०शुरर्धं०शुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनचिदे ।

आ तुम्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।

होत्रपद्धतिः ।

इति मन्त्रेण सहिरण्यं ध्रौवमाज्यं पात्रीस्थं वर्हिष्यासन्नं तानूनप्त्रं
समयमृश्य पुनर्मदन्तीरुपस्पृश्य—

(सोमाप्यायनम् ।)

ततः पूर्वोणाह्वनीयं परोत्य दक्षिणेन राजानं(२)परीत्य प्राङ्मुखस्ति
ष्ठन् राजानमाप्याययन्ते ।

(१) "त वं यद्भृत्वाप्याययन्तो" (श० ब्रा० ३।४।३।१७)ति धृती के पुनस्ते
प२ । ये केचित्ति प्राप्ते—“यद्वा कृतवः कृतव एदेतद्भृत्वाऽऽप्याययन्तो”(श० ब्रा०
३।४।३।१७)ति याज्वल्केयादृतसस्तुनास्त “द्वसन्न आग्नेया, आप्याऽऽवर्धुर्धपां उद्गाता
शब्द मन्त्रा हेमन्तो हाता” (श० ब्रा० ११।१।७।३२) इत्येते प०त्विजः शास्त्रान्तराद्य
पट्टो यजमानो भवति ।

“अथ मदन्तीरुपस्पृश्य राजाननाप्याययन्तो” (श० ब्रा० ३।४।३।११)ति
धुरीणावृत्त सोममाप्याययन्ति ते सर्वं प्रथमं मदन्तीः स्पृष्ट्वा ततः सोमं स्पृशेयुः
तथा “त आप्याययन्तो” (श० ब्रा० ३।४।३।१८)ति श्रुतत्वात् । “परीत्य
राजानं सहिरण्यं पात्रिमिराप्याययन्तो” (११।१।८१) त्यापस्तम्बः । अतो मदन्ती-
रुपस्पृष्टपात्राभिकायां हिरण्यवन्धनं कर्तव्यं ततः सामाप्यायनं त्रिघ्नस्य सोममिति । पृथ-
गप्येषु सूत्रेष्वपि पठितमस्ति ।

अनेकयजमानके त्वेक पञ्चाप्यायते परार्यत्वात् । आप्यायनं चाग्न्यालम्बनमात्रं न सो-
मप्रक्षेपः नियतरिमाणःत्वात् ।

(२) अत्र (सर्वत्र वा) राजासन्दीमणेनैव मार्गः । तथाच शौबायनः—“मो राजानं
वाह्वनीयं चान्तरेण कश्चन सञ्चारा” इति ।

आप्ययंवपदतिः ।

सोमालम्भनमात्रेणैतदाप्यायनम् (१) ।

“ॐ अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्य ।

आप्याययास्मान्सखीन्सन्त्या मेधया स्यस्ति ते देव सोम सुत्या-
मशीय” (२) (५।७) ।

औद्गात्रपदतिः ।

आप्याययास्मान्सखीन्सन्त्या मेधया स्यस्ति ते देव सोम सुत्या-
मुद्गचमशीये”ति ।

(सोमपरिचरणम् ।)

न साक्षात्स्पर्शः पुनरप उपस्पृश्य उद्गातारः प्रस्तरस्योपरि दक्षिणान्
पाणीनुत्तानां कृत्वा सभ्याघीघेः कृत्वा निम्नुयीरन् । ‘पृष्टा रायः पंष्टा-
हौत्रपदतिः ।

“ॐ अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे । आ तुभ्यमिन्द्रः
प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्याप्याययास्मान्सखीन्सन्त्या मेधया
स्यस्ति ते देव सोम सुत्यामुद्गचमशीय” इत्याप्यायनम् ।

ततः “ॐ यमादिस्वा अंशुमाप्याययन्ति यमत्तिसिमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा यक्षणा बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः” । इत्युरांस्य-
मिमृशेयुः । अप उपस्पृश्य—

(१) जप-नुमन्त्रणा-भिमन्त्रणा-प्यायनो-पल्लवागलक्षणानि—

जपमुच्चारणं विद्यात्स्वर्चमपि सज्जयेत् ।

अधेतः कार्यलामश्वेदं एव क्रतोर्भवेत् ॥

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।

शेषिणं तस्मिन् भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥

एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं चेक्षणाधिकम् ।

अग्निः संस्पृशमाधिकृत्वाऽदेवाप्यायनं स्मृतम् ॥

उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्थानमंयुत”मिति ।

(२) अग्निष्टुशदिपु (तां० मा०।१७।७।६ का० धौ० २२।४।३१) आस्य मन्त्रस्य विश-
रिणामः—“अंशुं अंशुरंशुष्टे ॥ सोमाप्यायतामस्य एकधनविदे । आ तुभ्यमग्निः प्या-
यतामा त्वमग्ने प्यायस्व”ति । इन्द्रस्तुति (का० धौ० २२।६।३) यथाश्रुत एव । सूर्य-
स्तुति “सूर्यायैकधनविदे । आ तुभ्यं सूर्यः प्यायतामा त्वं सूर्याय प्यायस्व”ति । वैश्वदेव-
स्तुति “विश्वेभ्यो देवेभ्य एकधनविदे ॥ आ तुभ्य विश्वेदेवाः प्यायतामा त्वं विश्वेभ्यो
देवेभ्यः प्यायस्व”ति ।

सुत्यानेकदरे “सुत्ये अशीय सुत्या अशीये”त्येवमूह इति शाङ्खायनभाष्ये (तां० धौ०
५।८।१।२३२ पत्रे) ।

आप्यर्पणपद्धतिः ।

(निहवविधिः ।)

उदकोपस्पर्शः(१) । प्रत्येत्य प्रस्तरे निहनुषत उत्तानहस्ता दक्षिणो-
त्ताना घेष्टा राय इति ।

“ॐ एष्टा रायः प्रेये भगाय ऋतमतवादिभ्यो नमो घावापृथिवी-
भ्याम्” (५।७) ।

अथ यजमानः स्वसञ्चरेण उत्तरतः प्रत्येत्य पूर्वणाहवनीयं दक्षिणं
गत्वा सोममाप्याय्य प्रत्येत्य अपः स्पृष्ट्वा प्रस्तरे निहव्यं कृत्वा स्वसञ्च-
रेण स्वस्थानं गच्छेत् ।

एवमेव ब्रह्मणोऽप्याहवनीयं परेण सञ्चर इति पक्षे, पूर्वणेति पक्षे—
पूर्वणैषोत्तरतो गत्वा प्रत्येत्याप्याय्य पुनः प्रत्येत्य निहव्यं कृत्वा तथैव
स्वस्थानं गच्छेत् ।

इतरेषां पूर्वणाग्निं दक्षिणतो गत्वाप्याय्य प्रत्येत्य निहव्यः ।

(२) व्यूहनपरिष्वजने कृत्वैके तानूनप्त्राणि कुर्वन्ति ।

औद्गाप्रपद्धतिः ।

घामानि प्रेये भगायर्चमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति । निहव्य-
मं नाम घावापृथिव्योर्नमस्कारः ।

होत्रपद्धतिः ।

(निहवविधिः ।)

ततः दक्षिणोत्तानापाणीन्प्रस्तरे निधाय निन्दुषते(३) सव्योत्ताना-
नपराद्धे ।

“ॐ एष्टा रायः प्रेये भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो घावापृथिवी-
भ्याम्” । इति । आप्यायनप्रभृत्युपधुपसदि संस्थितायाम् ।

न्यषोषश्चेत्तदा तस्याप्याप्यायनमात्रं तूर्णीं तस्यानिन्द्रार्धेनेन सम्प्रत्याप्राप्तेः अथवा
कलचमसस्य यजमानचमससोऽप्ययागसाधन (जै० ३।१।४७-५१) स्वात्सोपोन्द्रायो मयति
सोमराज्यं अस्मिन्पक्षे—“आर्ढं नुरडं नुर्यो देवौ सोमस्य प्रोधावाप्यायतामा युगाम्यामिन्द्रः
प्ययतामा युगामिन्द्राय प्यायेथाम् । आप्यायतमस्मान्स्सखोन्स्तथा मेघया स्वस्ति
वा देवौ सोमस्य प्रोधा सुत्या” मित्यूहो भवति । युक्तोऽयं पक्षः ।

(१) शास्त्रान्तरात् । तथाहि मानवे—“यत्राज्येभ्योऽधिराजाममुपचरेयुः प्रक्षालयेरन्
पाणीन् राजो वाभ्याज्यानी” (२।२।१।१०) इति ।

(२) आतिथ्याया ह्यन्तत्वेऽपि व्यूहनपरिष्वजनादीनि संस्कारकमाणि प्रव-
र्तन्त एव संस्कारत्वात् । प्रतिवचिकर्माण्यपि प्रणीताविमोक्त—राक्षसभागादीनि प्र-
वर्तन्त एव ।

(३) राजानं दक्षिणेन परोत्याहवनीयं पूर्वणागत्य वेधामासन्ने । प्रस्तरे यामहस्तं

आध्वर्यवपद्धतिः ।

प्रक्षोद्रादृहोत्रध्वर्युं प्रतिप्रस्थाप्यजमानाः क्रमेणेति सम्प्रदायः । अ-
मोत्पञ्चम इति कर्कः ।

(आतिथ्यापरिसमापनम् ।)

तत आतिथ्या(परि)समापनम् । भागपरिहरणम् । अग्निसम्मार्गमै-
याग्निसम्मार्गम् ।

अध्वने—विष्णोरुज्जितिम्० (२।१५) विष्णुस्तमपनुदन्तु (२।१५) ।
अभ्युक्ष्य जुहा परिध्यञ्जनम् । सूक्तवाकमैयः(१) ।

(प्रस्तराञ्जनादिकम् ।)

समुल्लुप्य (२) प्रस्तरमङ्कृत्वा विधृत्यौ परिधींश्चादायाह 'अग्नीन्म-
दन्त्यापा३' इति 'मदन्तो'त्यमोत् ।

अध्वर्युर्मदन्तामिति नीचेर्हृत्वा ताभिरेहोति ध्रुवप्रध्यध्याह्वनीयं प्रस्त-
रपरिधिधिधृतोर्हृत्वा अमोदानोताभिः मदन्तोभिरभ्युक्ष्यामोध्र प्रयच्छति
निधानाय (३) स सुशुप्ते स्थापयति ।

अध्वर्योऽभ्युक्ष्या इत्यात्मात्मन्मः (आत्मसंस्कारत्वात्) । उदकोप-

भ्युज्जं दक्षिणं चोत्तारं कृत्वा अद्यादयो िदनुवते । प्रक्षप्यमानौ दक्षिणस्थितानेव न सो-
माप्यायननिह्वौ कुरुतः किन्तु यथासंश्रमागत्वाहोत्रोयं पूर्वेण परोत्य सोमाप्यायनस-
त्वात्तथैव प्रत्यागत्य प्रस्तरे निह्वं कृत्वा ततो यथागतं गत्वा स्वस्थाने उपविशतः ।

(१) प्रस्तरप्रक्षेपाभावात् तत्प्रथमः । सूक्तवाक्येऽप्यत्र न मोमोसायो वृषीयद्वितीये
विकारितरवदिति रामकाशंपावनः ।

(२) प्रस्तरं समुदृक्ष्य "सञ्जानाया" (जु० य० सं० २।१६) मितयनेन प्रकृति-
षदादाय जुह्वादिषु प्रकृतवदे (२।१६) वाक्येन परिधीं च चकाराद्विधौ चाशम सृज्नीमे-
ष सर्वांश्च परिधीन् विधृतौ च हस्तेन गृह्णात्वा "अग्नीन्मदन्त्यापा३" इत्यग्नीर्षं धूयात् ।

अत्र "अनुदात्तं प्रक्षान्तामिषुजिठया" (पा० ८।२।१००) रिति प्लुतिः ।

(३) ततोऽनोदेवं प्रेषितस्तरप्रस्तारादिभिर्कं सुशुप्ते स्थाने स्थापयेद्यत्नेन । अ-
ग्नीषोमीयपर्यन्तं तस्य प्रयोजनत्वात् । "ताभिरेहोत्युपसुपर्यग्निमतिहरति स यत्रानुपह-
रत्येतेन हत ऊर्वाग्न्यहानि प्रवरिव्यन्मन्त्रत्वय यदुपसुपर्यग्निमतिहरति तदेवास्यानु-
प्रहृतभाजनं भवति तमग्नीषे प्रवच्छति तमग्नीन्निदधाती" (वा० या० ३।४।३।२२)
स्यादि ध्रुवे ।

शास्त्रान्तरे "मदातिथ्यायां बर्हिस्तृणाति तदुपसदा तदग्नीषोमीयत्वये" ति बर्हिः
साधारण्येन प्रस्तरसाधारण्यमनुवदति "तदेवास्यानुप्रहृतभाजनं भवती"त्ययोनंतरेणा-
नुप्रहरणमनुगृह्यप्रशनायोनां प्रतिरक्षित्वापच्छिन्नेष्वपि भवत्येवेति दर्शयति ।
तं प्रस्तरमग्नीषे प्रयच्छति तं प्रस्तरमयोऽनिदधात्युपसदर्थम् ।

आध्वर्यवसुत्रे—आग्नीप्रस्ता कुशोद्धनयति सा उपस्पृश्य सोममादायवन्तीति ।

माध्यम्यवदति ।

स्पर्शः । सपुंश्रयाहुतिः । धुरि निधानम् । पिष्टलेपाहुतिः । वेदविमोकः । पक्षे योक्रूय । आवेदेस्तरणम् । न वर्हिर्होमः (स्तृतेव वेदिः स्यात्) । प्रणीताविमोकः । राक्षसभागः । भागावेक्षणप्राशने । (१) इत्यातिथ्या ।

(सुग्रहण्याहानादिकम् ।)

ततः सुग्रहण्याहानम् । अर्धयुः शालायाः पूर्वद्वारे उपविश्य सुग्रहण्यां च (-) प्रेत्यति सुग्रहण्ये सुग्रहण्यामाह्वयेति ।

सुग्रहण्यः पूर्वद्वारस्य दक्षिणद्वारवाहोः पुरस्तादन्तर्वेदिदेशे तिष्ठ-
शाह्वयति, तं पत्नीयजमानान्वारमेयाताम् ।

भौक्षाग्रवदतिः ।

(सुग्रहण्याहानम् ।)

अथ सुग्रहण्याहानम् । तत्राध्ययुः प्रैषानन्तरं सुग्रहण्यः पत्नीशाला-
याः पूर्वद्वारस्य दक्षिणस्थूणायाः पुरस्तात्सौमिकवेद्यन्तःप्रदेशे प्राङ्मुख-
स्तिष्ठन् यजमानेन पत्न्या चान्वारण्यां मध्यमस्वरेण सुग्रहण्याहानं
कुर्यात् । प्रक्षा च दक्षिणतस्तिष्ठेत् । सुग्रहण्य आह—सुग्रहण्योमिति
प्रह्वश्रीसाक्षः भादित्य ऋषिः सम्पात् छन्दः इन्द्रो देवता 'प्रह्व च वा
इदमग्रे सुग्रहचास्ता'मिति विधायकप्राक्षणं ज्योतिष्टोमे विनियोगः ।

(१) दीक्षणीया-प्रायणीया-तिथ्या-ग्नीषोमीयादेशेनिष्ठिपुष्यागान्तोमयागं च प्रहृ-
त्याम्नायते—“स्वाकामा ज्योतिष्टोमेन यजेते”(आ० धौ० १०।२।१)ति । तत्र चिन्त्यते हि
सर्वयागानां फलपम्बन्धेन प्राधान्यमुत्र सोमयागस्यैवेतरेषां तदङ्गत्वमिति । तत्र आग्ने-
यादिपञ्चमतिदर्शपूर्णमासनामवज्योतिष्टोमनाम्नः सोमयज्ञगते हेत्यभावेन राजसूयनामव-
त्प्रहृत्सर्वयागसाधारमत्वात्, सोमसमानानां दीक्षणीयातिथ्याग्नीषोमीयानामन्यस्ति
मुष्यत्वमिति पूर्वः पक्षः । सोमयागपक्षगते हेतुपदावाच्च दीक्षणीयादीनां 'मुष्यत्वम् ।
“ज्योतींषि स्तोमा यस्य यस्तस्य सोऽयं ज्योतिष्टोमः” इति तद्वपुत्पत्तिः । अत्र
एव प्राङ्गम् “त्रिवृत्पञ्चदशः, सप्तदशः, एरुविंशः, पुनानि वाव तापि ज्योतींषि
य एतस्य स्तोमाः” (तै० ब्रा० १।२।११) इति । स्तोमानां ज्योतिष्टुं यज्ञप्रकाशक-
त्वम् । न चैष्टयः पत्नी वा त्रिवृदादिस्तोमयुकाः प्रतिमासन्ते । तस्माद्-ज्योतिष्टोम-
नाम्ना सोमयागानामेव फलपम्बन्धायवमादृक्ता इष्टिपक्षयो न मुष्या इति सोमया-
गानामेव प्राधान्यमित्रेषामङ्गत्वमिति (पू० भौ० ४।४ १२) रादान्तः ।

तथा च कारथायनः “तदङ्गमित्ररत्नमभिज्याहारप्रकरणान्यां यत्रउपधाकृत्युक्तास्त-
दङ्ग” (१।२।३-४) मिति ।

(२) अत्र सुत्रप्रयागैवः भागन्तुन्नात् “प्राहुर्न च त्रिवृता” (का० धौ० १।२।४)
विति न्यापाद्य । एतच्च सुग्रहण्याहानं शालायाः पुरस्तादन्तर्वेदिदेशे पत्नीयजमानयो-
रन्वारण्यपोमयतीति छन्दोगसूत्रे छात्रायनः १, ३, १, ।

भाष्यवैपरीत्येति ।

(यजमानस्य मन्त्रवाचनम् ।)

आह्वानानन्तरं यजमानं मन्त्रान्वाचयति ते च यथा

“सासि सुग्रहाण्ये तस्यास्ते पृथिवी पादः ।

सासि सुग्रहाण्ये तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पादः ।

सासि सुग्रहाण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः ।

सासि सुग्रहाण्ये तस्यास्ते दिशः पादः ।

परोरजास्ते पञ्चमः पादः ।

सा न इषमूर्जं ध्रुव । वीर्यमन्नाद्यं धेहि” ।

“सुग्रहाण्योपह्वयस्येति” दम्पतो उक्त्वा यथागतं गच्छेताम् । इति सुग्रहाण्याह्वानं सर्वत्र ।

भौतान्तरपदतिः ।

सुग्रहाण्योम् । सुग्रहाण्योम् । सुग्रहाण्योमिन्द्रागच्छ, हरिय आगच्छ, मेधातिथेर्मेध, धृषणस्वस्य मेने ।

गौरावस्कन्दिने, (अ)हत्यायै जार, कौशिक।ब्राह्मण, गौतम मुषाण ।

इयहे सुत्यामागच्छ मघवन, देवा ब्रह्माण आगच्छतागच्छतागच्छत ॥५॥

(यजमानस्य मन्त्रवाचनम् ।)

एवं विराड्वय यजमानं वाचयति । सासि सुग्रहाण्ये तस्यास्ते पृथिवीपाद इति गृहि । सासि सुग्रहाण्ये तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पाद इति गृहि । सासि सुग्रहाण्ये तस्यास्ते द्यौः पाद इति गृहि । सासि सुग्रहाण्ये तस्यास्ते दिशः पाद इति गृहि । परोरजस्ते पञ्चमः पाद इति गृहि । सा न इषमूर्जं ध्रुवेति गृहि । वीर्यमन्नाद्यं धेहीति गृहीति गृहि । एवं सप्तपदानि यजमानं वाचयित्वा अप उपस्पृशेत् । ततो यजमानः ‘सुग्रहाण्योपह्वयस्येत्युक्त ‘उपह्वत’ इत्यनुष्ठां दद्यात् । पत्न्यपि ‘सुग्रहाण्योपह्वयस्येत्युक्त ‘उपह्वते’त्यनुष्ठां दद्यात् । एतस्मिन् काले यजमानः सुग्रहाण्याय नारिकेलानुपहारं दद्यात् ।

(सुग्रहाण्यायाः स्वरनिरूपणम् ।)

अथ सुग्रहाण्यायाः स्वर उच्यते । वचनान्येकादश सुग्रहाण्यायास्तत्र प्रथमद्वितीये चतुरसरे पञ्चमपष्ठे सप्तपञ्चेति दशमैकादशे (दश) नवेति पदशेषाणि तस्याः स्वरे नियम उच्यते । अथस्यादेशो नीचमनादिष्टः प्रथमस्य पचनस्यान्त्यमुच्चं द्वितीयेऽन्त्ययज्जं तृतीयाऽन्त्ययज्जं तृतीये चतुर्थाऽन्त्ययज्जं

माध्वयेवपदतिः ।

(प्रवर्ग्यप्रयोगः ।)

प्रवर्ग्योपसदावतः । तत्र प्रवर्ग्यो विकल्पेन (१) प्रथमयज्ञे । करणपक्षे इत्थं

(१) “न प्रथमयज्ञः” (का० श्रौ० २६।७।५३) इत्युक्तत्वात्प्रथमयज्ञोऽप्रवर्ग्यः । प्रथमय-
ज्ञान्तेन प्रथमाहार उच्यते । तेनायमर्थः—अप्रवर्ग्यं प्रथमाहारे उपपदेव वा भवति वा त-
त्रापि प्रवर्ग्यः । “प्रोवा वै यज्ञस्योपमदः शिरः प्रवर्ग्यस्तस्माद्यदि प्रवर्ग्यवान् भवति प्रवर्ग्येण
प्रवर्ग्योपमद्वि प्रचरन्ती” (शं० मा० ३।४।४।१) त्यादिश्रुतेः । “तस्माद्यदि प्रवर्ग्यवान्” =
प्रवर्ग्यार्हः ऋतुः स्यादिति । द्वितीयोपदिप्रयोगेऽवकाशस्य भवति । ततः प्रवर्ग्येण प्रच-
रणात्तन्तरं उपपन्निरस्ति । यदि त्वप्रवर्ग्यार्हः ऋतुः स्यात्प्रथमाहारो वा, अन्यका-
शस्य वा, ततः पाठ्यमादेवातिप्यान्तरमुपसन्निरन्तीति लभ्यते, किमर्थं पुनरिदमु-
च्यते “प्रवर्ग्येण प्रवर्ग्योपमद्विः प्रचरन्ती” (शं० मा० ३।४।४।१) ति । उत्पत्यर्थं तावन्न
भवति “तस्मादुपसन्निरञ्जत” (शं० मा० ३।४।४।६) इत्यस्योत्पत्तिराज्यस्योत्पत्ति-
वाक्यत्वात् । नापि क्रमार्थं “स यदैतदातिप्येन प्रचरत्यय प्रवर्ग्येण चरित्यप्युरोपसदः”
(शं० मा० १।४।१।३।१) इति क्रमस्य सिद्धत्वात् । एवं तद्येनारम्भाद्योक्तस्य प्रवर्ग्य-
स्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽर्थं पुनः पाठः कथं नाम प्रकरणेन ज्योतिष्टोमाङ्गं विज्ञापयेति ।

अनुच “स यदैतदातिप्येनेत्यनेनैव वाक्येनान्तः ऋतुपुनरेति सिद्धे क्रमाज्ज्योतिष्टो-
माङ्गं भविष्यति नाथः पुनः पाठेन । नैतदेवम् । असति ह्यस्मिन्पुनः पाठे सहस्रदक्षिणा-
दित्येव ऋतुषु विशेषविहितः सन् प्रवर्ग्यः पुरोपमदः क्रियते न ज्योतिष्टोमे, एतस्मात्तु
केवलज्योतिष्टोमप्रकरणे पुनः पाठानुपपन्नः प्रकृतेरप्यङ्गभावः । “प्रवर्ग्योपसदावतः”
(का० श्रौ० ८।२।१४) इति सूत्रस्याप्येतदेव प्रयोजनं “उपसदा चरित्यश्चरित्यग्नि-
त्यनेनैवावसरविधानमिदमेः प्रथमाहारश्च विकल्पेनाग्निष्टोमस्य भवति विकल्पेनातिरा-
त्रस्यापि । तत्राप्यग्निष्टोमस्य प्रथमाहारपक्षे प्रवर्ग्यस्य विकल्पः । तैत्तिरीयादौना “मग्नि-
ष्टोमे प्रवृणक्तो” (आप० श्रौ० १५।१२।१०) ति पुनर्विधानमस्ति तद्यदि तावद्द्वितीयोपदिप्रयो-
गविपर्य कृत्यते ततः प्रतिपेधामावात्पूर्ववचनेनैव सिद्धे विधानानयेक्यं भवति तस्मादा-
द्यप्रयोगविषयमेवैतत्प्रतिपिद्वप्रतिप्रपञ्चार्थं तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे विकल्पः स च व्यव-
स्थितो वचनान्तरवशात् । तथा हि श्रूयते “कामं तु योऽम्बानः श्रोत्रियः स्यात्सत्य
प्रवृञ्ज्यादि” (गो० मा० ३० २।६) (कौ० मा० ८।३) (आप० श्रौ० ११।२।१०) ति ।
तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेऽनुचामस्य नित्यं प्रयोगः । अन्येषां नित्यमप्रयोगः । अतिरात्र-
प्रथमाहारे तु सर्वेषामप्रयोग एव प्रतिप्रसङ्गमावात् । विहितव्यातिरात्रस्यापि पाक्षिकः
प्रथमाहारः शास्त्रान्तरे । “तस्मात्प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेते” (आप० श्रौ०
१०।२।४) ति । केचित्त्वतिरात्रे निषेधः प्रतिप्रमवामावाद्दिष्टोमे विधिरित्येवं विकल्पमा-
हुः । शाङ्खायनेऽपि—“अप्रवर्ग्यः प्रथमयज्ञो विकल्पः श्रोत्रियस्ये” (५।१।१।१—२) ति ।
तथा—“सहस्रे प्रवृञ्ज्यात्, सर्ववेदने प्रवृञ्ज्यात्, विषजिति सर्वेष्टे प्रवृञ्ज्यात्, वा-
जये राजसूये प्रवृञ्ज्यात्, सत्रे प्रवृञ्ज्यात्सर्वं वै सप्रतं सर्वमेव एतान्यस्य प्रवर्जना-
न्यतो नान्यत्रे” (शं० मा० १।४।२।१।४) ति श्रूयते । अंशुषे प्येदंविधौ स्मृतिरस्ति “स
वा एष न सर्वस्यैव गृहीतव्यः, सहस्रे गृहीतव्यः” (शं० मा० ४।६।१।१४—१५) इत्यादि ।
तत्र हि स्मृतिम्—“सत्र-सहस्र-सर्ववेद-वाजये-राजसूय-विषजित्-सर्वेष्टेषु सहस्र-
मवकाशयेत्” (का० श्रौ० १२।५।१३) इति । एवमत्रापि वदस्यं रुद्रसहस्रादिषु

आध्ययैवपद्धतिः ।

प्रयोगः । उपसदा चरिष्यंश्चरिष्यन्प्रथम्येण चरति सप्रथम्ये(१)ऽपिहितद्वारे प्रथम्यचरणम् । परन्व्यदर्शोत्तमननूक्तिमिथ यायदुक्तम् । शान्तिकरणमाद्य-
न्तयोः । तद्य नृचं घाचमित्यध्यायपाठः ।

बौद्धाप्रपद्धतिः ।

भृति घचनादावाद्युच्चे द्वे प्राग्दशमादशमे चतुर्थपञ्चमपष्ठानि प्रथमत्-
तीये दष्टसप्तमे चैकादशे घचनानामादायन्ते च त्रिस्तमागच्छतेत्येता-
यन्ते तत्रान्यस्य पृथयोरेकीमायित्याधोचमुक्ती भवतीति । .

(अथ प्रथम्यः ।)

अथ प्रथम्यर्कप्रोच्यते । तत्र प्रस्तोता मध्ययुंश्च प्रेषितः पूर्वघातपश्चा-
त्प्राह्मपत्यस्योपमिथ प्रथम्यसामानि गायेत् ।

होत्रपद्धतिः ।

(अथ घर्मः)

अप्रथम्यः प्रथमयस्य विकल्पः श्रोत्रियस्य । ततो होताभ्ययुर्वेदोक्तं
(य० सं० ३६।१-२४) अचं घाचमित्यध्यायं शान्त्यर्थे पठति ।

प्रवृज्याव्यवसायपद्धतिः । तेनाथमर्थः—अवकाशव्यवसायमानस्तदा सप्रादिषु प्रवर्गे
कुर्वाणमर्थेति । श्री अमन्तवारिकास्त्रेवमाहुः—अवकाशस्य ऋतुमात्रे प्रथम-
प्रयोगवर्जिते प्रवर्गे अवकाशस्य पुनः सत्र-सहसादनेव प्राप्स्यताविति ।
आपस्तम्बः—“अग्निष्टोमे प्रवृजनि, ओङ्ग्ये प्रवृज्यात्, विचमिति सर्वगृहे प्रवृ-
जनी” (१६।१२।१०-१२) ति । तथा च प्रवृजं प्रथम्योपसदा चरत्येतद्वा विपरीतं न
प्रथमयस्य प्रवृज्यात्प्रवृज्यात्तुर्माक्षणात् प्रवृजं सकामस्येत्येके । योऽनुवाकः श्रोत्रिय-
स्तस्य प्रवृज्यादिति वक्तव्यमप्यस्य (कौ० मा० ८।३) मिति । प्रथमयस्य उतरात्रप्र-
तिषेधः “अग्निष्टोमे प्रवृजनी”ति श्रुतेः । दुर्माक्षणास्तु—

वेदो वेदिश्च विच्छिन्नायुभौ यस्य त्रिपृणम् ।

दुर्माक्षणः स किञ्चैः पुनर्दत्तनयोऽपि च ॥

न सोमं पीतवाम्यस्य पिता वापि पितामहः ।

दुर्माक्षणं समाचष्टे कर्कः शास्त्रान्तरश्रुतेः ॥

पक्षमाक्षणीकरोत्येवं मन्त्रमाक्षणाभाष्यकृतः ।

(त्रि० मं० १।१३४-१३६) इति । अनुवाकः प्रवचने साद्वेऽधीतो (अ० को०
२।१।१०) ति कोपः ।

अत्र सोमासा—न प्रवृज्यादाप्यन्ते कृता सोऽनुष्ठितावुत ।

प्रतिषेधः कृतौ युक्त उक्तासास्याऽऽप्यन्ता ।

प्रवृजकयुपसदायः प्रागिति वाक्यात्कृतौ विषेः ॥

आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः कश्चिदेव सः ।

(न्या० मा० ३।३।१७) इति । विस्तृतिस्त्वत्र शावरयाप्यशास्त्रदीपिकादौ दृष्ट्या ।

(१) “अपिहितद्वारे” इति शास्त्रान्तरात् ।

आश्वदेवपदतिः ।

(शान्तिपाठः ।)

ॐ ऋचं व्याचम्प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामप्राणम्प्रपद्ये चक्षुः
श्रोत्रम्प्रपद्ये ।

व्यागोजः सहोजो मयि प्राणापानौ (३६।१) ॥

यग्मे द्विद्रश्चक्षुषा हृदयस्य मनसो व्याति तृणमृहस्पतिर्मे तदधातु ।

शन्नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः (३६।२) ॥

भूभुवः स्यः तत्सधितुर्धरेण्यम्मर्गा देवस्य धीमहि ।

धियो या नः प्रचोदयात् (३६।३) ॥

कया नश्चित्रऽआमुषदूती सदावृधः सखा ।

कया शचिष्ठया चृता (३६।४) ॥

फस्त्वा सत्यो मदानां मर्तं हिण्डो मत्सदन्धसः ।

दृढा धिदारुजे ब्वसु (३६।५) ॥

मभी पु णः सखीनामधिता जरितुणाम् ।

शतम्भवा स्यूतिभिः (३६।६) ॥

कया त्वन्नऽऊन्यामिप्रमन्दसे चृपन् ।

कया स्तोतुम्य मामर (३६।७) ॥

इन्द्रो विवम्भस्य राजति ।

शन्नोऽमस्तु द्विपदे शञ्चतुष्पदे (३६।८) ॥

शन्नो मित्रः शं व्यरुणः शन्नो मयत्यव्ययमा ।

शन्नऽइन्द्रो गृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुक्कमः (३६।९) ॥

शन्नो व्यातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नः कनिकृद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु (३६।१०) ॥

महानि शम्भयन्तु नः शर्तं रात्रीः प्रतिधीयताम् ।

शन्नऽइन्द्राग्नी भवतामघोभिः शन्नऽइन्द्रावरुणा रातहळ्या ।

शन्नऽइन्द्रापूपणाव्याजसातौ शमिन्द्रासोमा सुचिताय शंस्योः (३६।११) ॥

शन्नो देवीरमिष्ट्यऽआपो भवन्तु पीतये ।

शंस्योरमिष्टवन्तु नः (३६।१२) ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रयाः (३६।१३) ॥

आपो हि सा मयोभुवस्तानऽऊर्जे दधातन ।

महे रणाय चक्षसे (३६।१४) ॥

भाष्येवपद्धतिः ।

यो यः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उशतीरिव मातरः (३६।१५) ॥

तस्माऽभरङ्गमामवो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।

भापो जनयथा च नः (३६।१६) ॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं० शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोप-
धयः शान्तिः ।

ध्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ग्रहशान्तिः सर्व्वर्द्धं० शान्तिः
शान्तिरेष शान्तिः सा मा शान्तिरेधि (३६।१७) ॥

दृते दृढं० ॥ मा मिघ्रस्य मा क्षुपा सर्व्वानि भूतानि समीक्षन्ताम् ।

मिघ्रस्याहक्षुपा सर्व्वानि भूतानि समीक्षे ।

मिघ्रस्य क्षुपा समीक्षामहे (३६।१८) ॥

दृते दृढं०ह मा ज्योक्ते सन्दृशि जाग्यासज्योक्ते सन्दृशि जी-
म्यासम् (३६।१९) ॥

ममस्ते हरस्ते शोचिषे नमस्तेऽभस्त्वधिषे ।

अन्यास्तेऽभस्मत्तपन्तु हेतयः पायकोऽभस्मभ्यर्द्धं० शिषो भय (३६।२०)

ममस्तेऽभस्तु धिघुते नमस्ते स्तनयितनवे ।

नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे (३६।२१) ॥

यतो यतः समीहसे ततो नोऽभमपदुर ।

शन्नः कुरु प्रजाभ्यो भयन्नः पशुभ्यः (३६।२२) ॥

सुमित्रिया नऽभापऽभोपधयः सन्तु ।

दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्दृढेष्टि यज्ञं न्ययन्द्दृढेष्टिः (३६।२३) ॥

तक्षुर्देयहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतजोवेम शरदः शतर्द्धं० शृणुयाम शरदः शतमप्र-
याम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतममूयश्च शरदः शतात् (३६।२४) ॥

(ब्रह्मोपवेशनपरिस्तरणो)

ब्रह्मा दक्षिणेन दक्षिणार्धे चापरेण घर्मे (१) समन्त्रमास्ते ।

(१) अत्र शाङ्खायनश्रौतकल्पे विधेयः । "कर्मादौ देशपृथक्त्वे च" (शा० ७)
इति । अस्यार्थः—दक्षिणशुक्लेषु सोमे च यो यः कर्मादिर्यच्च देशपृथक्त्वमेकस्यैव कर्मणो
देशभेदेनावृत्तानं तत्र आसनसंस्कार उपवेशनं जपश्चेति भवति । अत्र कारिका—

आसनस्य च संस्कार आसनं च ययोदितम् ।

कर्मादौ देशभेदे च तदेवेदं प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥

साध्यं चेति च साधनेन साध्यस्याप्यासनस्य च ।

साधचर्यं सुयज्ञेन सर्व्वत्र प्रतिपादितम् ॥ २ ॥

आध्वयं वपदतिः ।

मावृत्तेनैव मन्त्रेण होमे याज्यान्तर्वाजिते ।
 सर्वप्रासनसंस्कारः कात्यायनमर्तं यया ॥ ३ ॥
 इदितन्त्रे पशोस्तन्त्रे यास्तासां नैतदिष्यते ।
 युक्तमन्यत्र सवेत्र क्षुत्यन्तरनिर्देशनात् ॥ ४ ॥
 न कुर्याद् गार्हपत्यस्य आधानेऽप्येतरस्य तु ।
 इध्मेनैव सहासीत दक्षिणाग्नेर्न विद्यते ॥ ५ ॥
 पूर्वेषुः पुनराधेये कालभेदात्प्रकीर्तितः ।
 शेषमाधानवज्ज्ञेयं विज्ञेयो ज्ञानयोर्यतः ॥ ६ ॥
 चातुर्मास्येषु यो वाच्यो विशेषः स इहोच्यते ।
 प्राकृतेऽप्युच्यमानस्तु वैकृतेऽप्यातिदेशिकः ॥ ७ ॥
 आ धिमोकात्प्रणीतानां कृतः सान्तपनीयकः ।
 न कार्यो गृहमेधीये पूर्णद्वं तथैव च ॥ ८ ॥
 पित्र्यायामादिको वेदेः क्रियायामभिसंचरे ।
 विरय्ये च कर्तव्यस्त्रयम्बकेष्वपरस्तथा ॥ ९ ॥
 ब्रह्मासम्मरणे इवज्ञे करणे धूपपाकयोः ।
 अष्टद्वंद्वे सहोद्वापे महाघोरा उक्षासमाः ॥ १० ॥
 निर्वातिस्तम्बपशुयोः सौरस्य च नियोजने ।
 सोमक्रयादावासीत पदे देशे ऋयस्य च ॥ ११ ॥
 परिधाने च शालायां सृज्णोमेव कृतो यतः ।
 चयने गार्हपत्यस्य चित्तिप्रणयने तथा ॥ १२ ॥
 चयनादौ पुरीषादौ कुम्भश्रेपे तु चक्षणे ।
 प्रवर्ग्यादौ च सर्वत्र अनुवर्ग्यासनं ततः ॥ १३ ॥
 अनिमित्तेऽपि कर्तव्यो यत्र रात्रिर्भ्यवायिका ।
 आदौ सन्तमनुवर्ग्य घर्मोत्सादे समुक्षणे ॥ १४ ॥
 अग्निप्रणयने चैवमुक्तोऽप्रतिरये यया ।
 वैश्वानरस्य शालायां मारुतानां च तन्त्रतः ॥ १५ ॥
 पुनरन्वेत्य होमादौ देशभेदादिहासनम् ।
 स्वासनस्यो हविर्धाने नम्यस्ये चेदनावृते ॥ १६ ॥
 आदौ नोपरवोर्णां तु प्रविष्टो यदि नम्ययोः ।
 आगारमासनस्यैक्यात्सृज्णोमेव संहृत्क्रिया ॥ १७ ॥
 औदुम्बरास्तु संमाने संस्कारः स्यात्समन्त्रकः ।
 आग्नीध्रीये धिष्यकारे सदस्यपि संहृत्क्रिया ॥ १८ ॥
 स्वस्थानपत्र संस्कारो मार्जालयेऽप्य तत्रये ।
 एष एव विधिर्दृष्टस्तुल्यत्वाद्देशभेदयोः ॥ १९ ॥
 कृतो यद्यपि शेषार्थं व्यवधानात्पुनः क्रिया ।
 अग्नेः सोमस्य नयने अग्नेवः क्षरणे पुनः ॥ २० ॥
 स्वासने चासनं कृत्वा पशोरादौ पुनः क्रिया ।

आज्यपंचपद्धतिः ।

आहवनीयस्यैव वा परिस्तरणम् ।

(पात्रासादनम् ।)

परिधर्म्यमौदुम्बरम् । मौञ्जं त्रिवृद्धञ्ज्यम् । घाल्यजं विद्यानमास-
न्यौ(१)दुम्बर्यां स्कन्धमाज्याः (२)पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशानास्तोत्र्ये
तेषु पात्रासादनं द्वन्द्वम् । उपयमनीं महावीरं परीशासौ पिब्वने रौहिणक-
पाले, रौहिणहवन्यो च क्षुवाचनुक्कीर्णे, (३)भूषणामयूखं, धृष्टी, शतमाने
मुञ्जप्रलवान्विकङ्कनशकलान्विर्ठं शतिं प्रादेशमात्रान्, क्षुचं, मुञ्ज-
वेदं, धवित्राणि, परिधींश्च, (४)रज्जुसन्धानमासम्भ्रौं कृष्णाजिनममिर्ध-
सिकताः खरार्पात्रिषु शरावेध्वर्ययच्च पाथी पवित्रज्ज्वेदनानि, पवित्रे
उपवेपथ्व, अग्निहोत्रहवणोऽंशपं उपसर्जनोपात्रमुदकं पिष्टान्युपशया
महावीराण्यौदुम्बरी समिच्च । वज्रो मौञ्जः, कूर्धः (इतरो महावीरो)
आज्यस्यालो प्रभूतमाज्यं चेति ।

अहस्तभेद्वर्धितस्तन्त्रे योऽपि तत्रात्र वा यदि ॥ २१ ॥

ततः पशुपुरोडाशधपणे संनिधानः ।

कुर्यात्पदिचमसाधे च शालायापेयं चासनम् ॥ २२ ॥

आज्यपट्टेण आग्नीध्रे स्वदेष्टे च पुनस्ततः ।

कार्यं निवापः सोमस्य इविधाने तयास्तरे ॥ २३ ॥

सद्यः प्रविश्य कर्तव्यः सवेधेन प्रसर्पणे ।

होमे साध्यं सद्यः कुर्याद्वाह्युच्यस्याविरोधतः ॥ २४ ॥

मानसादौ च कर्तव्यो रथवक्त्रे त्वं विना ।

इष्टवादी सर्वहोमादौ पदवादी च प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥

(१) आसम्भ्रौ प्रकृत्य "ओदुम्बरी भवति । अदं सदृश भवति वाक्वज्रीमी इच्छु-
मिच्छुता भवती" (श० मा० १४।१।३।१।११) ति श्रुतेः । "परिधर्म्यमौदुम्बरम्"
(का० धौ० २६।१।६) त्यनेवासन्या अप्यौदुम्बरीत्ये सिद्धे शरत्तिमात्राङ्गीत्वव्याभाय
पुनरौदुम्बरी इत्युक्तम् ।

(२) गार्हपत्यं पूर्वेण—गार्हपत्यात्पूर्वस्यां दिक्ष्यदूरे प्राक्—प्रागवाङ्कुशानास्तोत्र्यं
द्वंद्वं पात्रासादनं—द्वान्यां द्वान्यां पात्राभ्यामात्राणामासादनं कर्तव्यमित्यर्थः । "अवेण
गार्हपत्यं प्राचः कुशान्तरसंस्तोत्र्ये द्वंद्वं पात्रान्युपसादयत्युपयमनीं महावीरम्" (श०
मा० १४।१।३।१) त्यादि श्रुतेः ।

(३) गोबन्धनार्था स्यूषा । अजाबन्धनार्थः शङ्खः कौलको मयूखः । वत्सवर्करव-
न्धनार्था च द्वौ मयूखौ शङ्खं भवत (१५।६।१४—१६) इत्यापस्तम्बाः ।

(४) केचिदजाया अपि सन्ध्याममिच्छन्ति । एवं प्रविप्रस्थाताऽजामि (का० सौ०
२६।६।८) त्येव शब्देन तस्यापि जामात् । अपरे तु प्रयोजनाभावाच्चेष्टन्ति ।

आध्वर्यवपदतिः ।

नृप्रां पवित्रकरणम् । समन्त्रं प्रोक्षणीः सधंस्कृत्यो(१)धर्म्योत्था
पाह ब्रह्मप्रचरिष्यामो होतर्धर्ममभिष्टुहि, प्रस्तोतः (२)सामानि गायेति ।

(महावीरप्रोक्षणं त्रिः ।)

ॐ प्रचरेति ब्रह्मानुष्ठातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति ।

हौत्रपदतिः ।

ततो होताऽऽचम्य पूर्व्या द्वारा शालां प्रपद्य आसाद्यमानेषु महावी-
रपात्रेषु उत्तरेण गत्वा खरस्य पश्चादुपविश्य "होतरभिष्टुही"ति प्रेषितः
"ॐ प्रचरे"ति ब्रह्मणोक्ते (३)मकारान्तप्रणवामेकैकामनवानमभिष्टौति
मध्यमया धात्रा ।

"ॐ ब्रह्म यद्भानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो धेन आवः स
बुध्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च वि बो३म् ।

ब्रह्म यद्भानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो धेन आवः स बुध्या
उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विबो३म् ।

ब्रह्म यद्भानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो ध्वेन आवः स बुध्या
उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विबो३म्(४) ।

इयं पित्रे राष्ट्रयेत्यग्नें प्रथमाय अनुपे भूम नेष्टास्तस्या पतं सुरुचं
द्वारमह्यं धर्मं धीणन्ति प्रथमस्य धासो३म् ।

अमित्यं देवं सधितारमोण्योः कविकतुमर्चामि सत्यसर्वं रत्नधा-
मभि प्रियं मतिं कविम् ।

(१) संस्कृत्येत्युपदेशात्कुजैः कुजौ छिन्वाऽग्निहोत्रद्वयस्यामयः कृत्वा सध्यद्वस्तं
कृत्वा वासामुदिगर्गं प्रोक्षणं च कृत्वेत्येतावदुच्यते ।

(२) प्रस्तोतुः प्रैषः शास्त्रान्तरात् ।

(३) होता ब्रह्मानुष्ठातो ब्रह्मयज्ञानमित्याद्या एकोत्तरशतसहस्रपाका ऋच अमिष्टौति
मध्यमस्वरेणैकस्वदेण । तास्वृष्टु पूर्वार्धेर्चस्यान्तिमाक्षरेण सहोत्तरार्धेर्चस्यादिमवर्गस्य
ययान्यामं (सन्ध्यधराणां तालुम्याने वा ३ इकारो भवतः, सोष्टस्याने वा ३ उकारो
भवतः, सन्यानि प्रहृत्यासराणि, एकारोऽसरां च प्रगृह्या, यान्यान्ते, विसर्जनायो रिफितो
रेफमापद्यते, लुप्यतेऽरिफितः, अनुस्वारं मकारः, अन्धानि प्रहृत्या व्यञ्जनानि औकारो
वपट्कारं चतुर्मात्रं, पकाराद्योत्तरोऽकारः, प्रहृत्या धोमौ, पूर्वो वा प्रहृत्या, प्रहृत्याकार
इति जातद्वयः, वार्हतगायन्तरं वपट् कुर्यात्पुरस्ताद्दोषेणुपरिष्टाद्वृष्ट्वम्, उपरिष्टाच्च ये
यत्रामहादेवतादेवानं सपुरोऽनुवाक्ये, सप्रेषे तु न विद्यते । शां० धौ० सूत्र १।२।४-२०)
सर्गि कृत्वावसानं विनैकैकावृत्तं पठेत् । कगन्ते कगन्ते मकारान्तं प्रगर्भं कृत्वाऽऽ-
सानं कुर्यात् ।

(४) "त्रिप्रभृतिष्ठागणेषु प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनमस्यत्र जनेभ्य (शां० धौ० १।१।६८)
प्रपुष्टेऽत्र ब्रह्मयज्ञानमित्यस्याधिरावृत्तिः ।

आभ्यर्चनपद्धतिः ।

(१) प्रातिमूर्त्यं वा वाक्यभेदादुपविश्य “ॐ यमाय त्वा प्रोक्षामि”
“ॐ मखाय त्वा प्रोक्षामि” “ॐ सूर्यस्य त्वा तपसे प्रोक्षामि” (शु०
प० सं० ३७।१०) ।

(स्यूष्मानिखननं स्वरयोर्निवपनं च)

परिधर्म्यं च तूष्णीं प्रोक्षति । नर्यशंस्ययोरन्तरा सपवित्रास्ता निद-
धाति । प्रतिप्रस्थाता पूर्व्या द्वारा स्यूष्णामयूखं निहृत्य दक्षिणतो दक्षिण-
द्वारस्य पूर्व्याद्वार्यायाः स्यूष्णां तदुत्तरतो मयूखं निखनति होतुः सन्दर्शने (२)
गार्हपत्याहवनीया उत्तरेण खरौ (३) नियपति तत्र पश्चिमखरे
पञ्च भूस्कारान् कृत्वा प्रथमशरावस्थाः सिकताः नियपति पूर्वस्मिन्खरे
तृत्विष्याभ्युक्ष्य द्वितीयशरावस्थाः सिकता नियपति दक्षिणतोऽनुमि-
त्युच्छिष्टखरम् । अत्राप्युत्तिष्याभ्युक्ष्य तृतीयशरावस्थाः सिकता निय-
पति पूर्व्येणाहवनीयर्धं सभ्राडासन्दीं पर्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमांसादयति
राजासन्धा उत्तरतः, कृष्णजिनमस्यामास्तृणाति तस्मिन्नभ्युपशये नि-
दधाति महाधोरौ चापच्छादयेद्वा, मन्यो वा परिधर्म्यं योजनमभ्यर्चा
कालसम्पत्तौ ।

द्वौपद्धतिः ।

ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः
(४) कपास्थोऽम् ।

(१) मिथ्यानि छेदानि यमाय त्वेत्यादीनि प्रोणि वाक्यानि नैकमतो वाक्यभेदा-
त्प्रतिवाक्यं प्रोक्षणं युक्तम् । तयोर्छेदं शास्त्रापने “मन्त्रपृथक्त्वात्कर्मोपपत्तव”
(१।२।३४) मिति ।

(२) अत्राहापस्तम्बः—दक्षिणेन दक्षिणं द्वारं मेयीं निहन्ति होतुः समोक्षाण एत-
स्यैव द्वारस्य पूर्वस्यै द्वार्यायै दक्षिणतो वत्साय शङ्कुमेतस्यैवापरस्यै द्वार्यायै दक्षिण-
तोऽजाया अभ्यन्तरमुत्तरतो वर्केरायेति । (१५।६।१३—१६) अतस्त्यूष्णां गोबन्धनार्थं
द्वारं दक्षिणतो निखनति तस्यैव द्वारस्यापरद्वार्या दक्षिणतोऽत्राबन्धनार्थं मयूखमिति ।
तदुत्तरतो वर्केराय शङ्कुं पूर्वद्वार्या दक्षिणतो वत्सस्य शङ्कुमिति ।

(३) एको गार्हपत्यस्योत्तरतोऽस्तिमात्रात्परतः, अपर आहवनीयस्योत्तरतः । उत्र
च गार्हपत्यसमीपवर्तिनि खरेऽग्निसर्वयोगात्पञ्च भूस्कारान्कृत्वा सिकतोपकरणं कर्तव्यम् ।
अन्यत्र उद्धतावोक्षिते सिकतोपकरणमित्येतावदेव । ‘अथोत्तरतः सिकता उपकीर्णा
भवन्ती’ (श० मा० १४।१।३।१४) ति । ‘अथ खरे सादप्यभ्यर्चयेत्स्म’ (श० मा०
१४।२।२।३०) इत्यादिषु सिद्धवच्चतुस्त्वादत्र सन्निवापः सूचितः ।

(४) स्वपास्वरिति वा (शां० औ० ५।१।११) पाठः

- (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्वम् । न्यायव्याकरणाचार्यं श्रीमांसकं विमानि पं०
सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यायपरिष्कारपरिचिते भेदेन प्रकरण
त्रयम् यत्र पञ्चन्यून माघंशतसूत्रेषु १४६ महतादोषेन न्यायविदारिता उक्त
प्रयत्नं प्रकरं मुद्रितं प्रथमो माग । [व्या० वि० १०] ६० १-८
- (२) पाणिनीयाकरणे वादरत्वम् । द्वितीयो माग
गणितकौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापराशापाट्यनिर्द्धारितगमित
संश्लेषुन्तकम् । [गणितविभाग १] ६० ०-६
- छन्द कौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापराशापाट्यनिर्द्धारितछन्द
संश्लेषुन्तकम् । [छन्दोविभाग ३] ६० ०-६
- योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपञ्चलिप्रणीतम् । तत्र (१) मायप्रति, [२] मावा
गोशकृति, [३] नागानोमष्टकृति, [४] मणिप्रभा, [५] यागचन्द्रिका,
[६] योगसुशङ्कराख्य टीका पदसमेतम् । सन्निभम् । [योग विभाग १] ६० २-०
- रज्जुवशनहाकावम् । आकाङ्क्षिसंविचारितम् । म० म० महिलेनायकृत
मञ्जीविनीशेका तथा परीक्षोपयोगि सुभाष्यन्याख्या सहित । १ से ४ सर्ग
मूख्यम् ६० १-४-० तथा १ से ६ सर्ग ६० १-८ तथा ६ से १० सर्गः ६० १-८
- योगदर्शनम् । श्रीबालदेवमिश्रकृत योगसुशङ्करदीपिकाख्यया सहितम् ।
सन्निभम् । [योग वि० २] १-०
- काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि
सिन्धे कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ६ अध्याय] प्रथमो-
भाग । [काव्यविभाग १३] ६० ०-८
- नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए०
साहित्याचार्य पण्डित श्री बालदेव उपाध्यायन स्वप्रणालया भावार्थदीपिकाख्यया
व्याख्यया समन्वितकृत्य मुद्रित भूमिका हिन्दीभाषातुलनादादिभिः सनायीकृत्य
सन्नादितम् । [नाटक विभाग १] ६० १-४
- देवदुतकाव्यम् । महाकवि श्रीकाशीदास विरचितम् । महिलाभकृत सञ्जीविन्या,
चारित्र्यवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्र्यचन्द्रिका तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायण
शास्त्री सिन्धेकृत भावप्रकाशिन्याख्या सहितम् । [काव्यः ४] ६० १-८
- जगदीशोत्थपिठरामम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचितं गंगाख्यव्याख्या
सिन्धया सहितम् । (न्यायविभाग २) ६० २-०
- काव्यकल्पलतावृत्ति । श्रीअमरचन्द्रवतिनिर्मिता भरिपिण्डकृतसूत्रमहिता ।
(अलङ्कारविभाग ४) ६० १-४
- वैषाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीतामाशमप्रणीता । श्रीमदानन्दकृत-सुबोधिन्या,
श्रीनोकरेश्वरकृत-तावशीरिका व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनरेश्वरशास्त्रिणा-
निर्मितया चक्रवर्तारख्य महत्या सिन्धया व्याख्यार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया
रक्षादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वोद्धृतम् ६० २-८ उत्तरार्द्धम् ६० २-८
- त्रिपुरारहस्यम् (महासम्यक्खण्डम्) साङ्ख्ययामशास्त्राचार्यं श्रीमुकुन्दलाल
शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य सिन्धे-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा
निर्द्धारण्य भूमिकाख्यायानुक्रममहात्म्या च सहितम् । (पुराणेतिहास वि० १) ६० १-०
- आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । आभिलषितप्रतिभ विरचितया प्रह्लादनाथना कृत्या
संवलितम् । (कर्मकाण्डविभाग ७) ६० ४-०
- अवन्तेष्टवनिशक्ति । श्रीगङ्गादीश्वरकृतानुसारकृता । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त
सिन्धेविरचिता गंगाख्यव्याख्यया सिन्धयो सहित । (न्यायवि० १३) ६० १-४

-काशी संस्कृत सौटिङ्ग ग्रन्थमाला-

- १६ सत्कारदायकः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीयविरचितः । संपूर्णः
(कर्मकाण्ड वि० ८) ६
- १६ परंशुवदीपकः । कालनिर्णयमतोषाध्यायसहितः । म० म० प० नित्यानन्दपन्त-
पर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ९) १
- १७ धौतसूत्रम् । श्रीमन्महावि-स्वाध्यायनप्रणीतमश्विरोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) १
- १८ नलचम्पूः अथवा हम्बन्तोकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रममहविरचिता । विषमपः
प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । आवबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि० १५)
- १९ श्रीमहासूत्रम् । श्रीमहाविस्वाध्याय महासुनीन्द्रविरचित वेदान्तशारिमात सौरभा
ख्यसूत्रवाक्यायेन श्रीभोनिवासाचार्यवरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन ।
सनाथोक्तम् । (श्रीनिम्बाष्टमाच्यम्) (वेदान्त वि० १०) १
- १०० शास्त्रहमः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमवयव
श्रद्धोनिष्पन्नः, श्रीमता देवशास्त्रेखरेणामममार्मिकेन कविपुङ्गवेन दुःक्षमञ्जनधिरुष
विरचितः, तत्सुनेन बहुशास्त्रशारेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवप्रसा
पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपकृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) ६
- १०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीमन्नदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवशक्ति
विरचित संगाल्पव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे ४) ६
- १०२ वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः । (साधनाचार्यविरचितरत्ना स्ववेदभाष्यभूमिकान
संग्रहः) । [वेद० वि० ५] ३
- १०३ भाष्योपपादयुक्तिः । श्रीमत्सायनाचार्यविरचिता । (न्या० वि० १२) ६
- १०४ श्रीभाष्यधर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् । [कर्म० वि० ११] ६
- १०५ ताण्ड्यमहामाह्वयम् । माधवाचार्यविरचितभाष्यसहितम् । (प्रथमोभागः)
(वेद वि० ६) ६
- १०६ न्यायमञ्जरी । जयन्तमहकृता । न्याय-न्यायकारणाचार्येण वं० सुयंनारायणशास्त्रि
कृतया टिप्पण्या समेता । द्वितीयोभागः । [न्या० वि० १५] ६
- १०७ शारदातिलकम् । श्रीमद्राघवमहकृतपदार्थादर्शटीकासहितम् ।
(तन्त्रशा० वि० १) ६
- १०८ मन्त्रार्थदीपिका । म० म० श्रीशङ्करविरचिता । (वेद० वि० ७) ६
- १०९ शब्दतत्त्वप्रकाशिका । श्रीमन्नदीशतर्कालङ्कारविनिमिता । श्रीकृष्णकान्त-
विद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्राममहसिद्धान्तवागीशविरचितया
राममहोटीकया च समलङ्कृता । न्यायाचार्य काव्यदीर्घ पं० दुर्गिराजशास्त्रि
कृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकार्थेन च सहिता ।
(न्या० वि० १६) ६
- ११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पतञ्जलिविरचित, शङ्करानन्दसरस्वतीकृत-
"पातञ्जलहस्याख्य"टिप्पणीयुक्तया द्वादशदर्शनकाननवज्जाननवाचस्पतिमिश्रवि-
रचितया "तत्त्ववेधारण"व्याख्यया भूषितेन विश्वनाथिनिर्मित"योगवासिक"-
समुद्गासितेन मधुपुरीयकापिलमठस्थस्वामिहरिहरानन्दारम्भकृतभास्वतीटीकया
सहितेन भगवद्गीकृष्णद्वैपायनव्यासदेवोप-
"सांख्यप्रवचन" भाष्येणाभूषीत-
तम्, प्रदेवाविशेषेण श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य-दार्शनिकसारं श्रीम-साहित्य
द्वेनाचार्य-तर्करत्न-न्यायवर्तन-गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा विहितया टिप्पण्या
"पातञ्जलप्रभा"नामिकया भूमिकया च संवर्धितम्, एतदीयसंग्रहसम्पादन-
कर्मीहं च । (योगशास्त्रविभागे १) ६०

THE
CHOWKHAMBĀ SĀNSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SĀNSKRIT WORKS

NO. 455.

अग्निष्टोमपद्धतिः ।

वामनाचार्यविरचिता कर्कानुसारिणी
आध्वर्यवपद्धतिः ।

नानाभाई हत्युनामक रामकृष्णत्रिपाठिकता
औद्गात्रपद्धतिः ।

तथा

रघुनाथद्विवेदिनिर्मिता शाङ्खायनसूत्रानुसारिणी
हौत्रपद्धतिः ।

Agnistoma Paddhati :

Consisting of (i) ĀDHVARYAVA PADDHATI by
Vāmanācharya, (ii) AUDGĀTRA PADDHATI
by Rāmakṛṣṇa Tripāṭhī Nānābhāi and
(iii) HAUTRA PADDHATI following the
Sāmkhyāyana Sūtras by
Raghunātha Drivedi.

Edited with notes etc., by

PANDIT BHAGAVAT PRASĀDA S'ARMĀ,
Vedāchārya, Professor of Veda,

Government Sanskrit College, Benares.

FASCICULAS. II-2

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SĀNSKRIT SERIES OFFICE,

Benares City.

1937

ॐ श्रीः ॐ

मामन्दवनपिपोतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुयर्णाऽद्वितमस्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
बौद्धम्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवकः ४६५.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidyā Vilas Press, Benares.*

आध्वर्यवपदतिः

(महावीराञ्जनम् ।)

एतदन्तं स्याताच्चर्युधामाज्यसंस्कारा(१)दि युगपत्कुर्वतः ।

मध्वर्युः-निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्चित्य स्रुवं सम्मृज्योद्वास्योत्पूया-
पेद्यावन्तो (ऋ० ५।४३।७) त्युज्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावी
र ५ स्रुवेण ।

“ॐ देवस्त्वा सविता मध्वानस्तु” (३७।११)

रजतशतमानं खर उपगृहति पृथिन्याः स ५ स्पृश इति ।

“ॐ पृथिन्याः स ५ स्पृशस्पाहि” (३७।११) ।

औद्गात्रपदतिः ।

अथ यदा देवस्त्वा सविता मध्वानपित्वति महावीरमञ्जति तदा
हावाञ्जेति शार्ङ्गं त्रिगयित् । शार्ङ्गाकडवदाङ्गिरसे वा त्रिरभ्यस्येदन्तरा
पराचा (२।१।३) इति द्राह्मायणः ।

शार्ङ्गस्य कक्षीयान् ऋषिः जगती छन्दः घर्मो देवता घर्माञ्जने
विनियोगः ।

होराज्ञा । तां २३४ यि । विर्येजते संमञ्जेते । ऐहियां ऐहियां ३४ ।
हाउ कात्मे । रां २३४ यि । हन्ति मधुर्वाभिरेजते । ऐहियां
ऐहियां ३४ ॥ होउसायि धोः । ऊं २३४ त् । द्वा से पतेयन्तमुक्षेणम् ।
ऐहियां । ऐहियां ३४ । हो उ हा यि रा । रायां २३४ पायाः पशुमेषु
गृभ्यते । ऐहियां । ऐहियां ३४ । होउ हो ५ इ । डो(२) ॥

हौत्रपदतिः ।

अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा धपायन्तं नाग्निना तपन्तः पितुर्न पुत्र
उपसि प्रष्टु आ घर्मो अग्निमृतयज्ञसादोश्म(३) ॥

इति विलेऽज्यमाने ।

(१) आज्यसंस्कारश्च पूर्णाहुतिघर्मेणेति कर्मवासुदेवसम्प्रदायकारादयः । अग्निहो-
त्रघर्मेणेति केचित् । तन्नोपपद्यते—आज्यं संस्तृत्येत्युपदेशादाज्यं प्रहृत्य ये संस्कारा उक्ता
“निरूप्याज्यमित्यादयः” (का० धौ० ४।१०।५) स्तेषामेव ग्रहीतुमुचितत्वात् । प्रधानमृत
स्य यागस्यापूर्वत्वेन यावदुत्पत्तेन च तत्साधनद्वयस्य संस्काराप्राप्तेराज्यं संस्तृत्येति
वचनम् । तथाचाहापस्तम्ब.—“द्विहोमसंस्कारेणाज्यं संस्क्रोति नैतस्य संस्कारो
विद्यत इत्यपर” (१५।६।७-८) मिति ।

(२) छ० सा० ६, २, २, ११—गे० गा० १६।१।३३ ॥

(३) ऋ० ५।४३।७। एतामृवं महावीरपात्रमुखाञ्जनात्पूवमारभ्य महावीरपात्रमुपे-
ष्टेनान्यमाने पठेत् । यद्यपि शाङ्खायनधौतरव्ये “अञ्जन्ति यमिति विलेऽज्यमाने”
(५।१।१२) ऋक्षादोऽभिहितस्तथापीयमृगम्यञ्जनात्पूवमेवावधय्या, अध्वपुवशात् ।

अग्नि० १३

आच्ययंपद्वति ।

शुक्लं गायेति श्रेष्यति (१) । शुक्लं गाय । पत्नी शिरः प्रोर्णते ।

संसीदस्येत्युच्यमाने गार्हपत्ये मुञ्जप्रलयान् द्विगुणानादीप्य प्रति दिशं खरे करोति तेषु महावीरमाज्यचन्तमर्चिरसीति ।

“ॐ अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि” (३७।११) ।

अनाष्टृष्टेति घाचयति प्रादेशमप्यधि धारयन्तम् ॥

“ॐ अनाष्टृष्टा पुरस्तादग्नेराधिपत्य आयुर्मे दाः ।

पुत्रयतो दक्षिणतऽऽन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः ॥

सुखदा पश्चाद् देवस्य सुवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः ।

आधुतिरुत्तरता धातुराधिपत्ये रायस्पोषं मे दाः ।

विधुतिरुपरिष्ठाद् बृहस्पतेराधिपत्य—

भौत्राप्रवृत्तिः ।

रजत उपधीयमाने (२)नियुत्यानिति शुक्लं सकृद्गायेत् ।

शुक्लसाक्षः शुक्लश्रुपिः गायत्रीकुम्भः घर्मोदेयता शुक्लपरिधाने विनियोगः ।

ह्रींउ३ । शुक्लम् । ३ । शुक्लं० शुक्लम् । २ । शुक्लं० शुक्लम् ।

शुक्लं० शुक्लम् । २ । शुक्लं०शुक्लम् । नियुत्यान्याया ३ या गां १ ह्रीं २

अयठं० शुक्लो । आ ३ यामो १ यिता २ यि । गर्त्तासि सुन्या ३ तो गौ १

हा २३ म् । ह्रींउ शुक्लम् । ३। शुक्लं० शुक्लम् । २। शुक्लं० शुक्लम् । शुक्लं०

शुक्लम् । शुक्लं०शुक्लम् । २ । शुक्लम् । शू २। कौ २३४ ओहोषा । ५

शुक्लं । ३। ५ । शुक्लं । ५ शुक्लम् (ः) ॥

ह्रींप्रवृत्तिः ।

“संसीदस्व महौ असि शोचस्य देवयीतमोविधुममग्ने अहयं मि-
येष्य खज प्रशस्तदर्शतोऽम्” (४) ।

इति खरे साधमाने ।

तथा च शातपथी श्रुतिः—“स यजतां होताग्वाह अजन्ति यं प्रययन्तो न विप्रा
इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनकी” (१४।१।३।१३) ति ।

एवं “संसीदस्वे” इति सिकनोपकीर्णं प्रज्वाल्य स्थापितेषु मुञ्जप्रलयेष्वाज्यपूने महा-
वीरमाण्डे साधमाने अक्षपाटोऽभिहितस्तथाप्यज्ययुर्वशात्सादनार्पूर्वमेव आरब्धव्यः
संसीदस्वेति ।

तथा च अजानपथी श्रुतिः—“स यजतां होताग्वाह संसीदस्व महौ असि शोचस्य देवयीतमोविधुममग्ने अहयं मि-
येष्य खज प्रशस्तदर्शतोऽम्” (१४।१।३।१५) ति ।

(१) अयं प्रेषः शाखेन्द्ररात् ।

(२) रजतजालरूपे उपधाति तच्छुक्लचन्द्रे (द्वा०धौः २।२।२६) ।

(३) आ० आ० १।२।६—आ० गा० ३।२।१

(४) अ० १।३।१५ ।

आध्वर्यवपदतिः ।

भोजो मे दाः" (३७।१२) इति ब्रूहि ।

यजमानः प्रादेशं महावीरोपरि धारयन् पठति-

"ॐ अनोधृष्टा पुरस्तादग्नेराधिपत्य आयुर्मे, दाः ।

पुत्रवती दक्षिणतऽऽन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः ॥

सुखदा पश्चाद् देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः ।

आश्रुतिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्पोयं मे दाः ॥

विधृतिरुपरिष्ठाद् बृहस्पतेराधिपत्य भोजो मे दाः" (३७।१२) ।

विमज्य धाचनं । प्रतिदिशमेके, तदोपर्येकम् ।

विभ्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति यजमानः ।

"ॐ विभ्वाभ्या मा नाष्टाभ्यस्पाहि" (३७।१२) ।

मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतो निदधाति यजमान एव ।

"ॐ मनोरश्वासि" (३७।१२) ।

अध्वर्युः—धृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्मना महावीरं सर्वतः परिकी-
र्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयात् त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा म-
रद्भिरिति ।

"ॐ स्याहा मरद्भिः परिश्रोयस्य" (३७।१३) ।

द्वौ मन्त्रेण प्राञ्चौ ततस्तूर्णौ द्वाबुदञ्चौ द्वौ प्राञ्चौ द्वाबुदञ्चौ द्वौ-
प्राञ्चौ द्वाबुदञ्चौ, अधिकं दक्षिणतः । एकं सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः
संस्पृश इति ।

"ॐ दिवः संस्पृशस्पाहि" (३७।१३) ।

हौत्रपदतिः ।

"भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेय सख्ये पितरेव साधुः पुरुदुहा
हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातोऽम् (१) ।

तपो ध्यग्ने अन्तरां अभिर्त्रां तपा शंसमरूपः परस्य तपो वसो वि-
कितानो अचित्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासोऽम् ।

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरोमित्रमहो धनुष्यात्तमजरे-
भिवृषमिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वोऽम्" (२) ।

इत्यङ्गारेषूपोह्यमानेषु ।

"कृणुष्व पाजः प्रसितिं पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इमेन "तृप्वी
मनु प्रसितिं द्रूणानेऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठोऽम् ।

(१) ऋ० ३।१८।१-२ । अध्वर्युणा धृष्टिभ्यां गार्हपत्याङ्गारेषु महावीरं परिकीर्यमा-
नेषु "भवा नः" इत्याद्यास्तिष्ठः परेण । (२) ऋ० ६।१।४ ।

आष्वयं वपदति ।

चन्द्रं गायेति च प्रेष्यति ॥

रन्द्ं गाय । कृष्णाजिनावरुत्तैर्धवित्रैरुपवाजयति(१) त्रिभिर्दण्ड-
पद्भिर्मधु मध्यति ।

गौत्राश्वदतिः ।

द्विरण्ययकम् उपधीयमाने अत्राह गोरमन्वतेति चन्द्रं सहद्रायेत् ।
चन्द्रं अपिः गायत्री छन्दः घर्मोदेयता--

ह्रीं उ । ३। चन्द्रं । ३। चन्द्रं चन्द्रम् । २। चन्द्रं चन्द्रम् । चन्द्रं चान्द्रम्
। २। चन्द्रं चान्द्रम् । अत्राह गोरमन्वो १ ता २ नमस्त्वष्टुरादपायिचां १

हौत्राश्वदतिः ।

तथ ब्रमास आशुया पतम्यनु स्पृश धूपता शोशुचानस्तपूष्यग्ने
क्षुहा पतहानसन्दिता विसृज विष्वगुलकैश्चम् ।

प्रति स्पृशो विसृज तूर्णितमो भया पायुर्विशो मस्या अदग्धो यो नो
दुरे अघर्शसो यो अम्यग्ने माकिष्टे व्यधिरा दधयोश्चम् ।

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमिर्भो ओपतास्तिग्महंते यो नो अराति स-
समिधान चमो नोचा सं धव्यत सप्त शुष्कोश्चम् ।

ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याप्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्नेऽय स्थिरा त-
नुहि पातुजूनां जामिमजामि प्रमृणोहि शत्रोश्चम्(२) ।

परित्या निर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतोवृद्धायुमनु धृदयो जुष्टा
भवन्तु जुष्टयोश्चम्(३) ।

अधि द्वयोरदधा उक्थं यज्ञो यतछुचा मिथुना या सपर्यतोऽसंयत्तो
मते ते हेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वतोश्चम्(४) ।

शुकं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विपुरुषे अहनी धौरियासि विभ्वाहि माया
अवसि स्वधायो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तोश्चम्(५) ।

अहन्मिभर्पि सायकानि धन्यार्हन्निष्कं यजतं विभ्वरुपमहन्निदं दयसे
विभ्रमभ्यं न वा श्रोजीयो रुद्र त्वदस्तोश्चम्(६) ।

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः समुद्रे
अन्तः कचयो चित्रक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसोश्चम् ।

पत्तङ्गो धाचं मनसा विभर्ति तां गन्धर्वोऽचदद्भभे अन्तस्तां द्योतमानां

(१) "अथ धवित्रं सधुनोति मधु मध्यति । ३" (शंभा० १४।१।३।३०) रिति श्रुत-
त्वात् । 'धृज् कश्यपे' धुनोत्यनेनेति धवित्रं न्यजनम् । करण इत्यनुवर्तमाने "असि हू धू
खन सह चर इयः" (पौ० ३।२।१८४) इत्येव प्रत्ययः करणेऽप्ये ।

(२) ऋ० ४।४।१-५ ।

(३) ऋ० १।१।११२ ।

(४) ऋ० १।८।३३ ।

(५) ऋ० ६।५।८ ।

(६) ऋ० २।३।१० ।

आध्वयं वदति ।

“ॐ मधु मधु मधु (३७।१३) आधूनोमि” ।

एक प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे ऽपरमशीघ्रे धून्वन्तस्त्रिंशः परिक्रामन्ति पितृवत्(१)नापसव्यम्, उदकोपस्पर्श । देववच्च त्रि, अन्ते इतरथावृत्ति (२) औद्गात्रपद्धति ।

यारम् । इत्या चन्द्रमा ३ सो गृ १ हा २३ यि । ह्यो उ ३ । चन्द्रम् । ३।
चन्द्रं चन्द्र । २ । चन्द्रं चन्द्रम् । चन्द्रं चन्द्रौ । २ । चन्द्रं चन्द्रा २३४
आ हो धा । ए । चन्द्रेम् । ३ । (३)

होत्रपद्धति ।

स्वयं मनीषामृतस्य पदे कययो निपान्तोऽम् ।

अपश्य गोधामनिपद्यमानमा च परा च पथिमिध्वरन्त स सधोचो सत्रिपूचीर्धसान आ धरोवति भुवनेऽन्तोऽम्(४) ।

(५) ऋक् द्वेप्सस्य धमतः समस्वरन्नुतस्य येना समरन्त नाभय स्त्रीन्तस मूर्ध्नो असुरध्वक् आरमे सत्यस्य नाव सुदृतमपोपरोऽम् ।

सम्यक् सम्यङ्गो महिषा अहेपत सिधोरुर्माधधि येना अघीधिपन्म-
धार्याराभिर्जनयन्तो अर्कमितिप्रथामिन्द्रस्य तन्वमवीतृधोऽम् ।

पथिप्रयन्तः परि वाचमासते पितृपा प्रतो अभिरक्षति त्रतमह स-
मुद्रं घटणस्तिरोदधे धीरा इच्छेत्कुर्धरणेष्वारमोऽम् ।

सहस्रधारेऽय ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा असध्वतोऽस्य स्पशो
न निमिषन्ति भूणय पदे पदे पाशिन सन्ति सेतवोऽम् ।

पितुर्मातुरध्या ये समस्वरन्नुचा शोचन्त सदहन्तो अग्रतानिन्द्र
द्विष्टामप धमन्ति मायया त्वचमसिर्मा भूमनो दिवस्परोऽम् ।

प्रत्नान्मानाद्भ्या ये समस्वरन्तुष्टोऽन्यन्त्रासो रभसस्य मन्तवोऽपा
नक्षासो वधिरा अहासत श्रुतस्य पन्था नतरन्ति दुष्कृतोऽम् ।

सहस्रधारे यितते पथिन आ वाच पुनन्ति कययो मनीषिणो रुद्रास
एयामिपिरासो अद्रुह स्पश स्पञ्च सुदृशो नृचक्षसोऽम् ।

श्रुतस्य गोपा न दभाय सुवतुस्त्री य पथिना ह्यन्तरादधे विद्वान्तस

(१) ‘अपापसन्वि त्रिधून्वन्ति’ ‘पुन प्रसञ्जवि त्रिधून्वन्ता’ (श० भा० १४।१।३
।३१-३२) त्रि धुने । अपसलवि-अप्रदक्षिण प्रसलवि-प्रदक्षिणमिति । एनयोरर्थं
योरतो शब्दौ अव्ययसङ्गौ । नात्रापसव्य, अप्रदक्षिणप्रदक्षिणपरिक्रमणमात्रवशात्
पितृवदित्यस्य तावन्मात्रार्थत्वप्रतीति ।

(२) ‘विवृत्याऽऽवृत्य वेतरयाऽऽवृत्ति’ (का० भा० १।८।२४) रिति परिभाषोक्ते ।

(३) छ० भा० २, २, १, ३, - भा० गा० ३। २, ८ ।

(४) ऋ० १०।१०७।१-३ । (५) ऋ० १।७३।१-९ ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

रुचिते, घोषरम् । अर्घ्यं प्राप्ते सुधर्णं शतमानं भूमौ निधायार्ज्येन महाघोरं परिपिञ्चति स्रुवेण प्रतिप्रणवम् ।

हौत्रपद्धतिः ।

विश्वः भुपनामि पश्यत्यवाञ्छुष्टान्विध्यति कर्तुं अयतोऽम् ।

ऋतस्य तन्तुर्विततः पवित्र आजिहोया अग्रे वक्षस्य मायया धोरा-
श्चिच्छत्समिनक्षन्त आशताग्रा कर्तमय पदात्यग्रमोऽम् ।

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रमुर्गात्राणि पर्येपि विश्वतोऽतस्ततनूनं
तदामो अश्नुते श्रुतास इद्वचहन्तस्तत्समाशतोऽम् ।

तपोऽपवित्रं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्विरक्षय-
न्त्यस्य पयोतात्माशयो दिवस्पृष्ठमधि तिष्ठन्ति चेतसोऽम् (१) ।

वि यत्पवित्रं धिवणा अतन्यत धर्मं शोचन्तं प्रणयेषु विभृतः स-
मुद्रे अन्तराययो विचक्षणं त्रिरहो नाम सूर्यस्य मभ्यतोऽम् (२) ।

अथ येन धोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमान इममपां सङ्ग-
मे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिमो रिहन्तोऽम् ।

समुद्रादूर्ध्वमुदियति घेनो नभोजाः पृष्ठं हव्यतस्य दृश्यंतस्य साना-
धधि विष्टपि भ्राद् समानं योनिमभ्यनूपत मोऽम् ।

समानं पूर्वोरभि वायशानास्ति एन्यत्सस्य मातरः सनीळाः ऋतस्य
सानाधधि चक्रमाणा रिहन्ति मध्ये अमृतस्य वाणोऽम् ।

जानन्तो रूपमरूपन्त विप्रा भृगस्य घोषं महिषस्य हि मन्वृतेन यन्तो
अधि सिन्धुमस्युर्विदद्रन्धर्वो अमृतानि नामोऽम् ।

अप्सरा जारमुपसिन्धियाणा योषा विमर्ति परमे व्योमश्चरति प्रयस्य
योनिषु प्रियः सन्तसीदत्पक्षे हिरण्यये स येनोऽम् ।

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्यात्प्रत्यङ्चिशा विघ्नदस्यायुधानि
यसानो अत्फं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नाम जनताप्रियाणोऽम् ।

द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् भानुः,
शुक्रेण शोचिषा चकानस्तृतीये चक्रे रजसि प्रियाणोऽम् (३) ।

गणानां (४) त्वा गणपतिं हवामहे कर्वि कवीनामुपमश्रवस्त्रमं ज्येष्ठ-
राजं ब्रह्मणां, ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नृतिभिः सोद सादनोऽम् ।

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यद्वियं मागमानशुद्धा इव
सूर्यो ज्योतिषामहो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसोऽम् ।

(१) ऋ० १।८३।१-२ । (२) शा० श्रौ० १।१।२० ।

(३) ऋ० १०।१२३।१-८ । नाके सुपर्ण (६) मिति परिहोष्य ।

(४) ऋ० ३।२३।१-१९ ।

आध्वर्यवपद्वतिः ।

अथ प्रतिप्रस्थाता गार्हपत्यस्य प्रत्यङ्मुपविश्य रौहिणावधिध्रयति
(१) तूष्णीं ग्रामपिष्टानाम् । आज्यधर्माः स्थानापत्तेरौषधधर्मा वा संस्का-
रशब्दात् । तूष्णीं पदार्थाः सर्वे ।

हौत्रपद्वतिः ।

आ चिवाध्या परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं रथमृतस्य तिष्ठसि
बृहस्पते भोमममित्रदम्भनं रक्षोहणं गोत्रमिदं स्वर्विदोऽम् ।

सुनीतिमिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहो अश्नवद्ब्रह्म-
द्विपस्तपनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तच्चे महित्वनोऽम् ।

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन मारातयस्तिरिक्तं द्रवायिनोविश्वा इद-
स्मादृष्यरसो यि वाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पतोऽम् ।

त्वं नो गोपाः पथिकृञ्चिन्नस्तव व्रताय मतिभिर्जन्तमहे बृहस्पते
यो नो अभि हरो दधे स्या तं मर्मर्तुं दुरुक्षुना हरस्वतोऽम् ।

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातोया मर्तः सानुको वृकोबृहस्पते
अप तं धर्तया पथः सुगं नो अस्यै देवधीतये कृधोऽम् ।

प्रातारं त्या तनूनां हवामहेऽथस्पर्तरधिवक्तात्मस्मयुं बृह-
स्पते देवनिदो नि धर्हय मा दुरेया उत्तरं सुम्नमुन्नशोऽम् ।

त्वया धयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या दधीमहि या नो
दूरे तल्लितो या अरातयोऽसि सन्ति जन्मया ता अनमसोऽम् ।

स्यया धयमुत्तमं धीमहे धयो बृहस्पते परिणा सस्तिना युजा मा नो
दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिपोमहोऽम् ।

अनानुदो वृषभो जग्मिराहव्यं निष्ठा शत्रुं वृतनासु सासाहिरसि सत्य
शृणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता धीदुहर्षिणोऽम् ।

अद्वेयेन मनसा यो रिपयति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति
बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो धधो नि कर्म मन्युं दुरेयस्य शर्धतोऽम् ।

भरेषु हव्यो नमसोपसधो गन्ता धाजेषु सनिता धनं धनं विश्वा इद-
यो अभिदिप्स्यो मृधो बृहस्पतिर्वि धवर्हा रयां इवोऽम् ।

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्या निदे दधिरे दृष्टवोर्यमाचिस्तत्कृष्य
यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते यि परिरापो अर्दयोऽम् ।

(१) तूष्णीं मन्युः जम् । “अपर्यन्तं रौहिणा” (भा० मा० १४।१।२।२१) इति श्रुते
रौहिणावधिध्रयतीत्युक्तं “अणातो रौहिणौ जुहोतो” (शं० मा० १४।२।१।१) इति जुहोति-
त्वादेव मन्त्राभावे । सद्धे समन्त्रकृद्भ्रान्तत्वात्तेन समन्त्रकृत्वाशङ्काव्युदासायं तूष्णी-
मिति युक्तमुक्तम् । ग्रामपिष्टानामित्युक्तत्वात्पिष्टानामेवाग्रासादनप्रणयादिकृतं न
मोदीर्गा पथानां वा ।

आज्ययन्तपद्धतिः ।

तद्यथा-स्वयोपहितपात्र्यामोपघकरणम्, पात्रान्तरे प्रोक्षणीयश्रोत्र
शर्पाग्निहोत्रहृदययोरादानम्, घान्यमनम्, प्रतपनम्, उदकस्पर्शः,
गमनम्, विलालम्भः, ईक्षणं, अपद्रव्यनिरस्तनम्, अभाघेऽभिमर्शनम्,
उदकस्पर्शः, पिष्टालम्भनम्, अतुर्मुष्टिकद्वयस्य ग्रहणम्, शेषाभिमर्श-
नम्, प्राञ्जीक्षणं, उत्थानम्, यमनम्, पश्चात्सादनम्, स्थापितप्रोक्षणी-
होत्रपद्धतिः ।

बृहस्पते अति यदर्थो अर्हं धुमन्निभाति क्रतुमज्जनेषु यद्दीदयच्छयस
श्रुतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रोऽम् ।

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि बृहस्पदे निरामिणे रिपवोऽन्नेषु जागृधुरा
देधानामोहत विप्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदोऽम् ।

विश्येभ्यो हि त्वा भुषनेभ्यस्परि त्वष्टाजनत्साम्नः साक्षः कथिः
स ऋणचिद्रणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरो ३ म् ।

तय ध्रिये व्यजिहीत पर्षतो गवां गोत्रमुदखजो यदक्षिरः इन्द्रण
युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरयामौजो अर्णवो ३ म् ।

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सक्तस्य योधि तनयं च जिन्य विभ्यं तद्
भद्रं यदयन्ति देवा बृहददेम विदधे सुवीरो ३ म् (१) ।

का राधस्त्रोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः कथा विधात्यप्रचेतोऽम् ।
विद्वांसाविद्बुधुरः पृच्छेदविद्वांनित्यापरो अचेताः नू चिद्बु मर्ते

अकौ ३ म् ।

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म धोचेतमघ प्राचंइय-
मानो युवावो ३ म् ।

यि पृच्छामि पाप्मानं देवान्यपद्रुतस्याद्भुतस्य दक्षा पातं च
सहस्रो युधं च रभ्यसो नो ३ म् ।

प्र या घोषे भगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पत्रियो वां प्रैव-
युर्न विद्वो ३ म् ।

श्रुतं गायत्रं तक्षयानस्याहं चिद्धि रिरेभाश्विना यामाक्षी शुभस्पती
दो ३ म् ।

युवं द्यास्तं महो रन्युवं वा यजिरततं सतन्तानो वसू सुगोपा स्यातं
पातं नो वृकादघायो ३ म् ।

मा कस्मै धातमभ्यमिजिणेनो माकुथा नो गृहोभ्यो धेनवो गुः स्त-
नाभुजो अशिश्वो ३ म् ।

(१) "बृहददेम विदधे सुवीरो" इति पादेन वीरकामाय पत्न्यै ययामिक्षितं
वीरं व्यापाद ।

वाच्यैवपदतिः ।

ग्रहणम्, ब्रह्मणेक्षितो निःशेषेण हविः प्रोक्षणम्, पाठयामोष्याभिमन्त्र-
णम्, उपवेपादानम्, अङ्गाराणां प्राचः करणम्, अङ्गारहरणम्, क-
हौत्रपदतिः ।

दुहोयन्मिध्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्या इपे च नो
मिमीतं धेनुमत्यो ३ म्(१) ॥

आ नो विश्वाभिरूतेभिरश्विना गच्छतं युवं दक्षा हिरण्यवर्तनी पि
वर्तं सोम्यं मधो ३ म् ॥

आ नूनं यातमश्विना रथेन सूर्यत्वचा भुजो हिरण्यपेशसा कवी
गम्भीरचेतसो ६ म् ॥

आ यातं नहुषस्पर्शान्तरिक्षात्सुवृक्तिभिः पित्राधो अश्विना मधु
फणानां सधने सुतो ३ म्(२) ॥

(३) प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादरूपः पिपातः प्रातर्हि
यहमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजो ३ म् ।

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टमुतान्यो
अस्मद्यजते वि चावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयो ३ म् ।

हिरण्यत्वड्मधुघर्णोघृतस्तुः पृत्तो वहन्ना रथो वर्तते धां मनो-
जवा अश्विना घातरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वो ३ म् ।

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेप चनिष्ठं पितृवो ररते विभागे स
तोक्मस्य पोपरच्छमीभिरनूध्वंभासः सदमित्तुतुर्यो ३ म् ।

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोमुवा सुप्रणीतो गमेमा नो रयि
वहतमेत धीराना विश्वान्यमृता सौभागानो ३ म्(४) ।

प्रातर्यावाणेति पूर्वाह्णे सूक्तम् । आ मातीत्यपराह्णे नियोजयेत् ।
“आ मात्यग्निरुपसामनोकमुद्विप्राणां देवया धावो अस्पुर्वाञ्चा
नूनं रथ्येह यातं पोपियांसमश्विना धर्ममच्छो ३ म् ।

न संस्मृतं प्रं मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह दिवाभिरपित्वे-
ऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुपे शम्भविष्ठो ३ म् ।

उता यातं सङ्गधे प्रातर्ग्हो मध्यन्दिन उदिता सूर्यस्य दिवा नक्तम-
यसा शन्तमेन नेदानो पीतिरश्विना ततानो ३ म् ।

इदं हि धां प्रदिधि स्थानमोक इमे गृहा अश्विनेदं दुरोणमा नो दिवा

(१) ऋ० १।१२०।१-९- (२) ऋ० ८।८।१-३ ।

(३) प्रातर्यावाणाप्रथमायजध्वमिति पञ्चर्चे सूक्तं पौर्वाहिकप्रवर्ग्यप्रचारोऽभिप्रेत्याव ।

(४) ऋ० ९।१०।१-९ ।

आच्यर्थपद्धतिः ।

पालेनावच्छादनम्, अश्वन्येऽङ्गारकरणम्, एवं द्वितीयस्य, उभयोरभ्यूह-
नम्, उपसर्जन्यधिध्वणम्, हविरोत्तणम्, सपवित्रपात्र्यामावापः,
उपसर्जनोद्ग्रहणम्, पवित्रत्यागः, संयवनम्, विभज्यालम्भः, अधिध्वणं,
प्रयनं, अभिमर्शनम्, पात्र्यकुलिप्रक्षालनम्, पर्यङ्गिकरणम्, ध्रपणं, आ-
लम्भनम्, अभिधासनम्, अमितप्यास्वोदकदानम्, त्यागो यष्टुः ।

ईडे घावापृथिवीत्युच्यमाने परिधोन्परिधाय रौहिणापुद्गास्य सुत्रोः
होत्रपद्धतिः ।

यूहताः पर्यतादाद्भ्यो यातमिषमूर्जं वहन्तोऽम् ।

समभिनोरयसा नूननेन मयोभुया सुप्रणीतो गमेमा नो रयिं यहतमेत
घौराना विध्वान्यमृता सौमगानो(१)ऽम् ।

इत्यपराणहे ।

तन ईले घावापृथिवीत्याद्युभयत्र । सर्वमीले घावीयमुत्पुज्य (मप्यमां)
घाचम् ।

(१)“ईले घावापृथिवी पृथ्वित्तयेऽग्निं घर्मे मुरुचं यामग्निष्टये यामि-
भरे कारमंशाय जिन्यथस्तामिरु पु ऊतिमिरभ्विना गतोऽम् ।

युयोर्दानाय सुभरा असम्भतो रयमा तस्युर्ध्वसं न मन्तवे यामि-
र्धियोऽययः कर्मत्रिष्टयेऽतामिरु पु ऊतिमिरभ्विना गतोऽम् ।

युषं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षययो अमृतस्य मग्मना
यामिर्धनुमस्य पिन्वयो नरा तामिरु पु ऊतिमिरभ्विना गतोऽम् ।

यामिः परिज्मा तनयस्य मग्मना द्विमाता तृपुं तरणिर्विभूयति
यामिस्त्रिमन्तुरमयद्विचक्षणस्तामिरु पु ऊतिमिरभ्विना गतोऽम् ।

यामी रेभं निवृतं सितमद्भ्य उद्वन्दनमैरयतं स्वर्हृषे यामिः कण्ठं
प्र सिपासन्तमायतं तामिरु पु ऊतिमिरभ्विना गतोऽम् ।

यामिरन्तर्धं जसमानमारणे भुज्युं यामिरव्ययिभिर्जिजिन्वधुर्यामिः
कर्कशुं वर्यं च जिन्यथस्तामिरु पु ऊतिमिरभ्विना गतोऽम् ।

यामिः शुचन्ति घनसां सुपंसदं तसं घर्ममोम्यावन्तमप्रये यामिः
पृथिनगुं पुरुकुत्समायतं तामिरु पु ऊतिमिरभ्विना गतोऽम् ।

यामिः शचीमिर्दृपणा परावृजं प्रान्वं श्रोणं चक्षस एतवे कृयो या
मिर्वर्तिकां प्रसिताममुञ्जतं तामिरु पु ऊतिमिरभ्विना गतोऽम् ।

यामिः सिन्धुं मधुमन्तमसञ्जतं वसिष्ठं यामिरजरांचजिन्यतं यामिः
कुत्सं श्रुतर्यं नयेमाधतं तामिरु पु ऊतिमिरभ्विना गतोऽम् ।

(१) ऋ० १।७६।१-५ ।

(२) ऋ० १।११।१-२५ ।

आश्वयंवपद्धतिः ।

पूर्वं विमस्मीकरणम्, स्नुचोः स्थापनम्, तयोरुपस्तारः, तत्रस्थाभि-
घारः, उद्भासनं, प्राणदानम्, कपालाञ्जनम्, तदुद्भासनम् । आसाद-
यत्याहवनीयादक्षिणोत्तरी । इति स्थातुः कर्म ।

अश्वर्युः—“अन्नस्यतीमि”(ऋ० १।१।२।४)त्युच्यमाने रुचितो घर्म
हौत्रपद्धतिः ।

यामिर्विशलां धनसामथर्यं सहस्रमीब्ह आज्ञावज्जिन्वतं यामि-
र्घशमश्च्यं प्रेणिमावतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिः सुदानु औशिजाय चाणिजे दीर्घश्रवसे मधु कौशो अक्षरत्क-
क्षीवन्तं स्तोतारं यामिरावतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामी रसां क्षोदसोद्गुन- पिपिन्वयुरनभ्वं यामी रथमावतं जिपे या-
मिस्त्रिशोक उक्षिया उदाजत तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिः सूर्ये परियाथः परावति भान्धातारं क्षेत्रपत्येष्वावतं यामि-
र्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दियोदासं शंवरहस्य आवतं यामिः
पूर्भिद्ये असदस्युमावतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिर्विप्रं विपिपानमुपस्तुतं कलि यामिर्विचजानि दुघस्ययो या
मिर्व्यश्चमुत पृथिमावतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिर्नरा शयवे यामिरत्रये यामिः पुरा मनवे गातुमिपथुर्यामिः
शारीराजतं स्युमरश्मये तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिः पठर्वा जठरस्य मज्मनाग्निर्नादीदेधित इद्धो अज्मन्ना यामिः
शर्यातमययो महाघने तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिरङ्गिरो मनसा निरण्यथोऽग्रं गच्छुथो विचरे गोभर्णसो यामि-
र्मनुं शूरमिपा समावतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिः पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा घ घा यामिरूणीरशिक्षतं यामिः
सुदास ऊहयुः सुदेव्यं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिः शंताती भवथो ददाशुपे भुज्युं यामिरवथो यामिरधिगुमो-
म्यावतीं सुभरामृतस्तुमं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिः कृशानुमसने दुघस्ययो जवे यामिर्यूनो अर्धतमावतं मधु
प्रयं भरयो यत्सरद्धम्यस्तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिर्नरं गोपुथुधं नृपाद्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथो यामी
रथो अवथो यामिर्यतस्तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

यामिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुं प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतं यामि-
र्ध्वसन्ति पुरयंतिमावतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतोऽम् ।

अन्नस्यतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नोदन्ना वृषणा मनीषामद्यत्येऽवसे

आध्वयं पद्यति ।

इत्याहोपोसिष्ठन् । रुचितो धर्मः । धर्मस्य तन्वो गायि ।

औत्रापद्यति ।

प्रज्वलनकाले प्रसोमदेवर्चातय इति धर्मतन्वौ सहृद्वायेत् ।

(अनयोः प्रजापतिर्कपिः वृहती छन्दः धर्मो देवता परिधिपरिधाने धिनियोगः ।)

हो॒उ हो॒उ हो॒उ । प्र॒सो॒मदे॒वा ३ यो॒यिता १ या २३ यि । हो॒उ ३ ।
 सि॒न्धु॒र्नपि॒र्ये ३ आ॒र्णा १ सा २३ । हो॒उ ३ । अ॒र्णोः पय॒सामदि॒रो॒ना
 ३ आ॒र्ण १ यी २३ । हो॒उ । ३ । अ॒र्णो॒को॒शम्मा ३ धू॒र्य १ ता २३ म् ।

हो॒ उ ३ । २ । या ॥ धर्मः प्रवृत्तंस्तन्वो॑ समर्चि॑र्ध वृधे॑ सुया २३३३३३३३ ॥

औ॒हो ३ यो॒ १३ । ई ३ यो॒ १३ । आ॒यि॒ही २३३ प्र॒सो॒मे॒र्दे॒वा २ यि॒ता
 २३४ यो॒यि । सि॒न्धु॒र्नपि । 'ये आ २ र्णा २३४ सा । अ॒र्णो॒ शोः पय॒सा॒-
 मदि॒रः न जा॒रे गुं २३४ यीः । अ॒र्णो॒ को॒शं । म॒धू॒र्य २३४ तौ॒म् । 'ओ
 हो ३ यो॒ । ३ । ई॒उ ३ यो॒ १३ । आ॒यि॒ही २ आ॒यि॒ही २३ । आ॒रे॒यि । हो॒ ।
 २३४ । 'औ॒हो या । धर्मः प्रवृत्तंस्तन्वो॑ समर्चि॑र्धमे॒र्दे॒सुया २३३३३३३३ (१) ॥

प्रस्तोता धर्मतन्वौ गानानन्तरमयसरे सत्यन्यान्पि धर्मलिङ्गानि सामानि सहृद्वायेत् । तद्यथा—

कायमान इति महायैद्वानरक्षतम् । सहोभ्राजेर्तान्द्रस्य च सद्यस्थम् ।
 विष्णोर्ह्यणि स्यरीयांसि पञ्चानुगानं द्वथनुगानञ्चेति ।

रुचितो धर्म इत्युक्ते प्रस्तोता उद्यंल्लोकानरोचय इति धर्मरोचनं सहृद्वायेत् ।

इन्द्र ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः धर्मो देवता ।

उ॒द्यं॒ल्लो॒का ॥ रो॒चयः । हो॒इ । ई॒मा लो॒का न रो॒चयः । हो॒इ । प्र॒जो॒-
 भू॒तमो॒चयः । हो॒इ । वि॒द्यं भू॒तमो॒चयः । हो॒ २ हो २३४ 'औ॒हो॒या ।
 धर्मो॑ ज्योती २३३३३३३३ (२) ॥

होत्रपद्यति ।

नि ह्ये धां वृधे च नो भवत वाजसातौ३म् ।

ततो रुचितो धर्म इत्युक्ते—

“अरुरुचदुपसः पृश्निरग्रिय उक्ता विमर्ति भुवनानि वाजयुर्माया-
 विनो भमिरे अस्य मायया नृचक्षसः पितरो गर्भमादधो३म् (३) ।

आध्वयवपद्वति

परिक्रम्योपतिष्ठन्ते(१)ऽकृतं चेद्रमो देवानामिति ।

“ॐ गमो देवानाम्पिता मतीनाम्पतिः प्रजानाम् ।

सन्देवो देवेन सवित्रा गत सर्डं सूर्येण रोचते ॥

समग्निरग्निना गत सन्दैवेन सवित्रा सर्डं सूर्येणारोचिष्ट ।

स्वाहा समग्निस्तपसा गत सन्दैव्येन सवित्रा सर्डं सूर्येणारुचत ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यान्धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः ।

वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् ।

अपश्यद्गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सद्ग्रीचोः स द्विपूचीर्षसान आचरोर्षत्ति भुवनेष्वन्तः ॥

मौद्गात्ररर्द्धातिः ।

अथोद्गातारोऽध्वर्युशस्त्राविहितेनानुवाकेन (शु०य०सं० ३७।१४-२०)

हौत्रपद्धतिः ।

धुमिरक्षुभिः परि पातमस्मानरिष्टेमिरश्विना सौमगेभिस्तन्नो मित्रो

वरुणो मामहन्तामदिति सिन्धुः पृथिवी उत द्यौश्म ।

धुमिरक्षुभिः परि पातमस्मानरिष्टेमिरश्विना सौमगेभिस्तन्नो

मित्रो वरुणो मामहन्तामदिति सिन्धुः पृथिवी उत द्यौश्म ।

धुमिरक्षुभिः परि पातमस्मानरिष्टेमिरश्विना सौमगेभिस्तन्नो मित्रो

वरुणो मामहन्तामदिति सिन्धुः पृथिवी उत द्यौश्म” । (पवमृचः १०१) ।

मदन्तीजलमुपस्पृशेयोत्तिष्ठेत् ।

ततो महायीरोपस्थानं(२)कुर्यात् ।

“ॐ गमो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानाम् ।

सन्देवो देवेन सवित्रा गत सर्डं सूर्येण रोचते ॥

समग्निरग्निना गत सन्दैवेन सवित्रा सर्डं सूर्येणारोचिष्ट ।

स्वाहा समग्निस्तपसा गत स दैव्येन सवित्रा सर्डं सूर्येणारुचत ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः ।

वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् ।

(१) “स यदैतदध्वर्युंरुपोतिष्ठन्नाह रुचितो धर्म इति तदुपोत्थायावकाशोरुपतिष्ठन्त” इति प्रकृत्य “पदुपतिष्ठन्त” इति “गमो देवानामि” (श० मा० १४।१।११-२) ति च ध्रुनेः । पदुपतिष्ठन्त इत्यत्र प्रस्तोतुर्ब्यतिरिक्ताः सथजमानाः पद्वत्विजः पश्यहणेन गृह्यन्ते । ध्रुवो प्रस्तोतुरदृष्टत्वात् । छन्दोगानां तस्याप्युपस्थानं विहितमतः सोऽग्निं सप्तम उपस्थानं करोतीति देवः । आपस्तम्बः—“सर्वत्विजो यजमानप्राधीयन्तो महा-वोरमवेक्षन्त” (१५।८।१६) इति ।

(२) अत्र होतारमध्वर्यवो वाचयन्त्येतमनुवाकम् । तथा आचरोर्षत्ति—“ए मुत्थाप्येनानध्वर्यवो वाचयन्तो”(१।६)ति ।

आध्ययंवपद्धतिः ।

विश्वासाभ्युद्याम्पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य व्यचसस्पते सर्वस्य व्यचसस्पते ।

देवधृत्यन्देव धर्मं देवो देवान्पाहाग्र प्रावीरनु यान्देवधीतये ।

मधु माध्वीभ्यां मधु माध्वीभ्याम् ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।

ऊर्ध्वोऽवध्वरन्दिवि देवेषु धेहि ॥

पिता नोऽसि पिता नो धोधि नमस्ते अस्तु मा मा हिर्दं सीः ॥

(शु० य० सं० ३७ । १४-२०)

अपोर्णांति पत्नी शिरः ।

अध्ययुः—त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति(१) महावीरमोक्षमाणाम् ।

“ॐ त्वष्टृमन्तस्तथा सपेम पुत्रान्पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासु धेह्य-
रिष्टाहर्दं सह पत्या भूयासमि”ति गृही । पत्नी—

“ॐ त्वष्टृमन्तस्तथा सपेम पुत्रान् पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासु धेह्य-
रिष्टाहर्दं सह पत्या भूयासम्” । (३७ । २०)

औशाग्रपद्धतिः ।

तिष्ठन्तो धर्ममयेक्षेरन् ।

हौत्रपद्धतिः ।

अवश्यं गोषामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सधोचीः स विपूचीर्यसान आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ।

विश्यासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य व्यचसस्पते सर्व-
स्य व्यचसस्पते ।

देवधृत्यं देव धर्मं देवो देवान्पाहाग्र प्रावीरनु यां देवधीतये ।

मधु माध्वीभ्यां मधु माध्वीभ्याम् ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा ।

सूर्याय त्वा ऊर्ध्वो अवध्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥

पिता नोऽसि पिता नो धोधि नमस्ते अस्तु मा मा हिर्दं सीः”(२)॥

इत्यवकाशानुवाकः ।

पुनर्मदन्तीरुपस्पृश्योपविशति(३) ।

(१) “अथ पत्न्यै शितोऽभ्युद्य महावीरमोक्षमाणां वाचयति त्वष्टृमन्त” (शं० मा०
१४ । १ । ४ । १६) इत्यादि श्रुतः । पत्न्य इति पठ्यते चतुर्थी ।

(२) शु० य० सं० ३७ । १४-२० ।

(३) अत्र ‘उपविशति’ इत्येकवचनात् सहायजमानयोश्चरन्त्याननिवृत्तिरिति केचित् ।
“पशुपतिष्ठन्त” इति शतपथश्रुतेः (१४ । १ । ४ । १) पशुपतिष्ठन्तस्यजमानाः धर्मोपयुक्ताः
सर्वरियज्ञ उपतिष्ठन्त इति । एवं परार्थत्वाद्विज्ञानजमानयोऽप्युपस्थानं भवतीति वृद्धसंप्रदायः ।

आश्वपंचदतिः ।

अहः केतुनेति दक्षिणार्द्धं रौहिणं(१) जुहोति,

अश्वर्युः स्फग्रोपग्रहेण निघनकाले—

“ॐ अहः केतुना जुपतां मुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा” (३७।२१) ।

इदं धर्माय(२) ।

मन्त्रक्रमेणोत्तरार्द्धं रात्रिरिति (३) सायम् ।

“ॐ रात्रिः केतुना जुपतां मुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा” (३७।२१) ।

देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादाय—

“ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्याहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

माददेऽदित्यै रास्नासि” (३८।१) ।

तृष्णीं पिन्वने च ।

स्याता च तृष्णीं रज्जुसन्दानं पिन्वने च ।

औत्राग्रदतिः ।

(४) पूर्वरौहिणपुरोडाशहोमकाले इन्द्रधर इति राजानं सरुद्रायेत् ।

इन्द्र धरिः त्रिष्टुप्छन्दः धर्मोदेवता ।

हुम् ।३। हो ।३। हुं ।३। ओहो ।३। ओहोयि ।२। ओहोयि ।

इन्द्रधरो । ने३मेधि । ताँह्वन्तोयि ।३। वयोवृहता३। विम्राष्टये विधर्मणे ।

३। यर्त्यारियाः । युनंज । ताँयिचिर्यस्तोः ।३। सत्यमोजः ।३। रजः सुषः ।३।

श्रुतोन्तया । ताँ ३ अय । संभ्रं कामोयि ।३। भद्रं सुर्वा ।२। भद्रं मुर्ध ।

पर्मूर्जम् । इपर्मूर्जम् ।२। अंगोमतायि । वैजेर्म । जातुर्वेभ्राः ।३। वृहद्यशः

।३। दिवि देवे ३ हस् ।२। दिवि देवे ३ हाउ या । वर्गीडासुधोवृहन्ता

३३४५ः (५) ॥

(१) “सर्वेद्रुत एककपाल” (का० श्रौ० १ । १ । १२) इति परिमाणोक्तं रत्यैककपाल-
स्तत्वात्मनर्वहुतं रौहिणद्वयन्या सूत्रा जुहुयात् ।

(२) “अहः केतुना यजुषो धर्मोदेवत्ये” (का० स० सू० ४ अ० ३०१ पत्रे) स्युक्तत्वा-
दिदं धर्मोदेति त्यागः । “इद्रमन्त्रे, इदं शांत्र्ये” इति जोगमन्त्रप्रदायः ।

(३) अत्रापन्तम्बः—“यत्र ह्यच विप्रकान्ते प्रवर्ग्ये आदित्योऽन्तमियात्कृतान्तादेव
विरमेच्छवोभूते शेषं समारयेदि” (१६।२।१३) इति । तथा सूत्रे च “यदि धर्मोऽग प्रचरत्स्वा-
दित्योऽन्तमियादपरस्यां द्वारि दमणं हिरण्यं प्रचक्षोद्वयं तमप्यपरोत्युपस्यायोदुत्यं
विप्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये हुत्वा प्रवृत्त्य द्यो भूते वयः सुपर्णा इत्यादित्यमुपतिष्ठन्ते”
(१६।१७।१२) इति ।

(४) मुद्रितनानाभाइहोद्गातावदतावशापेक्षितं पूर्वरौहिणपुरोडाशहोमकालीनं
साम वचररौहिणहोमकाल एव लिखितं वचिन्त्यम् ।

(५) स० अ० ४, १, ३, ६—आ० गा० ४, २, ११ ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

अध्वर्युः—इह पद्येति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गाह-
पत्यं गच्छन् ।

“ॐ इह पद्येति पद्यि सरस्वत्येहि” (३८।२) (१) इत्युपांशु ।

अधोच्चैः—गङ्गा पद्येति त्रिः ।

धेनुं गायेति प्रेष्यति । धेनुं गाय ।

अदित्ये रास्नेति गां पश्येन प्रतिमुच्य ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

अध्वर्यवो गङ्गा पद्येत्युक्त्वा यदा धेनुवज्रयोर्वत्सयकरोर्युपमृजन्ति तद-
स्यादिष्ठयेति धेनुं सकृद्गायेत् ।

प्रजापतिर्ऋषिः गायत्राछन्दः घर्मो देवता ।

ह्रीं उ । २। ह्रीं उ । ‘ओह्रीं । २। ‘ओ ह्रींयि । इया ह्रीं उ । २। इयाह्रीं उ ।
‘ओ ह्रीं यि । २। ‘ओ ह्रीं २ । यां २३४ ‘ओ ह्रीं या । भुञ्चत । इडा २३ ह्रीं
ऊ । २। ह्रीं उ । ‘ओह्रीं । २। ‘ओह्रींयि । इया ह्रीं उ । २। इया ह्रीं उ । ‘ओ
ह्रींयि ।

(२) “उप ह्वये सुदुर्घां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनां ध्रेष्ठं
सविता साविपन्नोऽभीष्टो घर्मस्तदु पु प्रवोचोऽम् ।

उप ह्वये सुदुर्घां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनां ध्रेष्ठं सविता
साविपन्नोऽभीष्टो घर्मस्तदु पु प्रवोचोऽम् ।

उप ह्वये सुदुर्घां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनां ध्रेष्ठं सविता
साविपन्नोऽभीष्टो घर्मस्तदु पु प्रवोचोऽम्” ।

इति गव्याह्वयमानायाम् ।

“हिंरुपयती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्तो मनसाभ्यागाद्बुद्धाम-
दिव्यभ्यां पयो अच्येयं सा वर्जतां महते सौभगायोऽम्” (३)

इत्यायन्त्याम् ।

“अभि त्वा देव सवितरीशान् वार्याणां सदायन्भागमीमहोऽम्” (४) ।

इत्यभिधीयमानायाम् (५) ।

(१) आपस्तम्बः—“त्रिरुपांशु घर्मदुर्घामाह्वयतोऽपद्येति पद्यि सरस्वत्येहि”ति ।

(१५।१।३) तथा “त्रिरुच्चैरसावेद्यसावेद्यसावेद्यो” (१५।१।४) ति ।

(२) उपह्वय (ऋ० १ । १६४ । २६) इति गव्याह्वयमानायाम् (शार्व अ० ५ ।

१० । १) । अध्वर्युणा गाहपत्यमपरेण गच्छता “इह पद्येति पद्यि सरस्वत्येहि”ति दोह-
नाथं गव्याह्वयमानायां होतोपविष्ट एव “उप ह्वये”त्येतामभिष्टुयाग्निः ।

(३) ऋ० १ । १६४ । २७ ।

(४) ऋ० १ । २४ । ३ ।

(५) अभिधीयमानायां—वच्यमानायाम् ।

आन्वयवपदतिः ।

"ॐ अदित्य २१ स्वासीन्द्राण्या उष्णीषः" (३८३) ।

स्थूणायां धृत्वा पूपासीति वत्समुन्नयति ॥

"ॐ पूपासि" (३८३) ।

सन्दाय धर्माय दीप्तेति वत्समुन्नयति ।

"ॐ धर्माय दीप्स्व" (३८३) ।

अग्निभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि ।

"ॐ अग्निभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्य" (३८४) ।

स्याहेन्द्रघटिति विप्रुपोऽभिमन्त्रयते ।

"ॐ स्याहेन्द्रघटस्वाहेन्द्रघटस्वाहेन्द्रवत्" (३८४) ।

यस्ते स्तन इति स्तनमालभते (१) ।

औद्गात्रपदतिः ।

हो १ यि । २ । औ हो १ इ (२) ।

स्वादिष्ठया । मादिष्ठया । (हो ३ २ हा ३० । या २३४ औ हो
या ।) जेनत् । इडा (२३) हा ३ २ हा ३० । औ हो १ यि । ३ । पैवस्यसो ।
मा धारया । (हो ३ २ हा ३० । या २३४ औ हो या ।) धृधत् । इडा
औद्गात्रपदतिः ।

"समी यत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनं देवाढ्यं मदमभि द्विश-
वसोऽश्म" (३) ।

सं यत्स इय मातृभिरिन्दुहिन्वानो यज्यते देवाद्योमदे मतिभिः
परिष्कृतोऽश्म" (४)

इत्युपसृज्यमानायाम् (५) ।

"यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि चार्याणि
यो रत्नधा यमुविद्यः सुदधः सरस्वति तमिह धातवे कोऽश्म" (६) ।

इति स्तनं यत्सेऽमि पद्यमाने (७) ।

(१) 'अथास्यै स्तनमभिपद्यते यस्ते स्तन' (श० ब्रा० १४।२।१।१९) इति श्रुतेः ।
काण्वानां तु 'स्तनानालभते' इति पश्यते । अतोऽग्रेकवचनं आत्यपेक्षया तेन सर्वेषां
मेवालम्ब्यः ।

अभिस्तम्भः—यदि धर्मपुत्रोहवार्त्ता नागच्छेदन्त्यां दुग्ध्वा प्रवृज्य सां सुत्यायां प्राह-
णाय यत्सं यमयन्त्यागमिष्यन्तस्याद्यदि धर्मदुहि (गि) पश्ये न स्यादतेत्यतुर्थं पादं स्तनं
कृत्वा किञ्चिदेषदि दधि दुहीत बाह्यस्यत्यं संसिदि (१५।१८।१-३) त्यादि ।

(२) यमचिह्नान्तर्गतपाठास्तु संहिताया ॥ दृश्यन्ते ।

(३) ऋ० ९ । १०४ । २ ।

(४) ऋ० ९ । १०५ । २ ।

(५) उपसृज्यमानायां—सवत्सोऽभिमन्त्र्यमानायामित्यर्थः ।

(६) ऋ० १ । १६४ । ४९ । .

(७) यस्ते स्तनं गृह्णाति सतीत्यर्थः ।

शाध्यैवपद्यतिः ।

"ॐ यस्ते स्तनाः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसु विधः सुदमः ।

येन विभ्या पुष्यसि घाय्याणि सरस्थति तमिह धातयेऽकः"

(३भा५) । पद्यं (१) प्रतिप्रस्थाताजां मयूखे तूष्णीम् (२) ।

धेनुसामसमाप्तौ पयो गायेति प्रेष्यति । पयो गाय ।

शौद्राप्रपद्यतिः ।

(२३) हाँउ २ हाँउ० । औहो १ ६ । ३) इन्द्रायंपा । तं वांयिमुताः ।

(हाँउ २ हाँउ० पा २३४ औ हो पा ।) कंरत् । इडा २३ । हाँ-

उ २ हाँउ० । औ हो १ यि । २ । औ हो २ । यां २३४ औ हो पा । पै ३ ।
"धनुं (३) ॥ १२ ॥

पयसो (दोहन) राहरणकाले (४) अग्नेयुक्ष्येति पयः संज्ञकं साम
सकृद्गायेत् । प्रजापतिश्रुतिः गायत्राद्युद्दः घर्मोदेवता ।

इयो ३ । इ या । इ यो ३ । इ या । इ यो ३ । इ या । अग्ने युंक्ष्याही
शौद्राप्रपद्यतिः ।

"गौरमीमेदनु वत्से मियन्तं मूर्धानं हिङ्करुणोन्मातवा उ च्छकाणं
घर्मममि घायशाना मिमाति मायुं पयते पयोभोऽम्" (५) ।

इत्युन्नीयमाने (६) ।

"नमसेदुप सीदत दध्नेदमि धीणीतन इन्दुमिन्द्रे दधातनोऽम्" (७) ।

सज्जानाना उप सीदन्नमिशु पत्नीघन्तो नमस्यन्नमस्यन् रिरिकांसस्त-
न्यः कृण्वत स्याः सखा सख्युनिमिषि रत्तमाणोऽम्" (८) ।

(१) केचिदनुपयोगादूर्ध्वरसम्भ्रानं नेच्छन्ति तत्पुक्तम् । आपस्तम्बकठसूत्रादिषु
यैकैरेव साक्षात्पात्रात्, एवं शब्देन धात्यापनेनापि संगृहीतत्वाच्च ।

(२) अत्र कठसूत्रे विशेषः—

श्वशरिष्यन्प्रवर्ण्येण पूर्वेष्वन्तस्यर्करी ।

अपाकुर्पात्तया प्राक्तः सायं चोत्सृज्य धेनुके ।

नाशो घर्मदुहो पेन्वा घतधेनुं दुहेत्ततः ।

घर्मोपाधे मतायाधे दुह्यात्तुहो ह्री स्तनाविह ।

घर्मवतदुहो नाशो आज्येन प्रवोदद्विषा ।

अजानाशो ॥ गव्येनान्यां वा धेनुमानयेत् ।

सर्वनाशो वृता दुग्धं पयो वा दधि वा भवेत् । इति ।

(३) उ० आ० ५, २, ४, २, आ० गा० ३, १, ७ ॥

(४) "पय आहरन्ति तत्पयः" (द्रा० यौ० २।२।३४)

(५) अ० १।१६४।२८ ।

(६) स्तनादुन्मुज्य वत्से भीषमाने ।

(७) अ० १।१६।६ ।

(८) अ० १।७२।६ ।

साध्वर्धवरदतिः ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमाने उपोत्तिष्ठति ।

औत्ताप्रदतिः ।

३ "ये तवा । अर्गेने युंस्वा । १ही 'ये तवा । अर्गेनेयुंस्वाही ३ "ये ३ तवा । इ यो ३ । इ या । इयो २ इया । इयो ३ । इया । अर्वासोर्वायि-
या ३ साधवाः । अर्वासो दायि । वासाधवा । अर्वासो दायि वा ३ साधवाः । इ यो ३ । इया । इयो २ इया । इयो ३ । इया । अर्वाहान्ती ३ आशवाः । अर्वाहान्ती ३ आशवाः । इयो ३ । इया । इयो २ इया । इयो इया ३ उ वा ३ । आ २ । ३ । इस् । प ३ पेया ३ ४५ः (१) ॥ १३ ॥

द्वौत्रपदतिः ।

इत्युपसोदति ।

(२) "दोहेन गामुप शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जामिन्द्रं कोशं न पूर्णं धसुना न्युष्टमा व्यावय मधदेयाय शूरोऽम् (३) ।

दुहन्ति सप्तैकामुप द्वा पञ्च सृजत स्नोर्धेसिन्धोरधि स्यरोऽम् (४) ।

(५) आ दशमिर्विषस्तत इन्द्रः कोशमबुच्यवीत्वेदया त्रिवृता दिवोऽम् ।

(६) आत्मन्वन्नभो दुहते घृतं पय श्रुतस्य नामिरमृतं वि जायते समीचीनाः सुदानवः प्रीणन्ति तं नरो हितमव मेहन्ति पेरयोऽम् ।

(७) समिद्धो अग्निरध्विना ततो वां धर्म आ गतं दुहन्ते गाधो वृष-
णैह धेनवो दध्ना मदन्ति कारवोऽम् ।

समिद्धो अग्निरध्विना रयिर्विषस्ततो धर्मो दुहते धामिपे मधु
धर्मं हि वां पुरुनमासो अग्निना हवामहे सधमादेपु कारवोऽम् ।

(८) तदु प्रयत्नतममस्य कर्म दस्मस्य चारुनममस्ति दंसोपहरे
यदुपरा अपिन्वन्नध्वर्णसो नयश्चतस्रोऽम्" ।

इति दुह्यमानायाम् ।

(९) "अधुस्तपिप्युपीमिममूर्जं सप्तपदीमरिः सूर्यस्य सप्तर्षिममोऽम् (१०) ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र

(१) छ० आ० १, १, ३, ५, आ० गा० ३, १, ८ ॥

(२) गवि दुह्यमानायां "दोहेन गा" मित्याद्याः सप्तमिष्टयात् ।

(३) ऋ० १०।४२।२ । (४) ऋ० ८।७२।७ । (५) ऋ० ८।७२।८ ।

(६) ऋ० १।७४।४ । (७) गा० घा० ५।१०।८ । (८) ऋ० १।६२।६ ।

(९) गां दुग्ध्वाऽध्वर्यो उत्तिष्ठति सति "अधुस्तपिप्युपीमिममूर्जं" इति अमिष्टयात् ।

(१०) ऋ० ८।७२।१६ ।

आज्ययं पद्धतिः ।

उप द्रव पयसेत्युच्यमाने स यथायथेतद्गच्छत्युर्ध्वन्तरिक्षमिति ।

"ॐ उर्ध्वन्तरिक्षमन्येमि" (३८५) ।

तृष्णीं प्रतिप्रस्थाता उभाघ्नोधे पयसी प्रदाय,
अध्ययुः—

परीशासावादत्ते गायत्र्यं चन्दोऽस्योति प्रतिमन्त्रम् ।

"ॐ गायत्रं चन्दोऽसि । ऋग्यजुर्मं चन्दोऽसि" (३८६) ।

यशिष्ठशफौ गायेति प्रैष्यति । यशिष्ठशफौ गाय ।

औद्गाप्रपद्धतिः ।

आसेवनकाले आत्वाविशन्त्यति सिन्धुसाम सहस्रायेत् । असित-
क्रपिः गायत्रीचन्द्रः धर्मोदेयता—

आर्त्याविशन्त्यन्दा ६ योः । समुद्रमिवैसिन्धवेव । समुद्रमि । यैसिन्धा
२३ योः । न त्वा मिन्द्रातिरिच्येते । न त्वा मा २३ यिन्द्रो । तिरिच्या २३
तो ३४३ यि । ओ २३४५ इ । डा(१) ॥ १४ ॥

(प्रस्तोता) शफाभ्यां परिप्रदणकाले प्रथमं यस्येति यशिष्ठशफौ
(२) सहस्रायेत् । यशिष्ठक्रपिः त्रिष्टुप्चन्द्रः धर्मोदेयता—

हो उ प्राधोः । चयस्यसप्रथः । च ना २ । मा ३ उ यो ३ । ईर्हो । ३ ।
हुंवायि । ओ २३४ यो । ई २३४ डो । औनुष्टुभस्य हविषः । हवा १ यिः ।
या ३ उ यो ३ । ईर्हो । ३ । हुंवायि । ओ २३४ यो । ई २३४ डो धातु-
धुनानोत्सपितुः । चवा २ यि । ष्णो ३ उवा ३ । ईर्हो । ३ । हुंवायि ।
ओ २२४ यो । ई २२४ डो ५ । रधन्तरमाजभारो येसा २ यि । घा ३ उ
वा । ३ ईर्हो । ३ । हुंवायि । ओ २३४ यो । ई २३४ डो । ए ३ । एत् ॥ १५ ॥

प्राधोः । चयस्यसप्रथः । च ना २ । मा ३ उ वा २३ । ईर्हो । ३ ।

औद्गाप्रपद्धतिः ।

प्राशर्जवा सचोऽम्" (३) ।

इत्यु(प)सिष्ठति ।

(४) "उप द्रव पयसा गोधुगो पु मा घर्मे सिञ्च पय उन्नियायाः वि

(१) छ० गा० ३, १, १, ४—ये० गा० ५, २, २३

(२) "शफाभ्यां परिप्रदति यशिष्ठस्य शफौ" (द्वा० औ० २१२३६) इति ।

(३) ऋ० १।४०१ ।

(४) अत्राज्ययुर्ध्वेन क्रमेण गां दोग्धि तेनैव क्रमेण प्रतिप्रस्थाताऽर्जा मयस्ये बज्जा
तृष्णीं दोग्धि । सत एकं गज्यमेकमाजमेव द्वे पयसी, तयोर्द्वयोः पयसोरध्ययुप्रतिप्रस्था-
भ्यां शालायामानोयमानयो "स्य द्रव पयसे"त्यादिको कल्पज्ञानमिष्टयात् ।

आच्ययंपदतिः ।

ताभ्यां मदायीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यान्त्वा परिगृह्णामीति ।
“ॐ द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि” (३८६) ।

औदात्तपदतिः ।

५

हो यि । हो । यौहा ३१ उ वा २३ । ई २३४ हां । औनुष्टुभस्य द्विपैः ।
हं वा २ यिः । या ३१ उ वा २३ । ईडां । ३ । हो यि । हो । यौहा ३१
उ वा २३ । ई २३४ हां । यौतुंयुतानोत्सवितुः । चं वा २ यि । णा ३१
उवा २३ । ईडां । ३ । हो यि । हो । यौ हा ३१ उवा २३ । ई २३४ हां ।
रथन्तरं माजमौरी । यसा २ । हा ३१ उवा २३ । ईडां । ३ । होई । ० ।
ई २३४ हां । ३ प ३ । युता २३४१ः (१) ॥ १६ ॥

(प्रस्तोता) अच्ययुंभिर्मदायीरे (हि) हीयमाणे इन्द्रं शर इति प्रतपक्षी
(२) स हृतायेत् । प्रजापतिश्रुपिः शिष्टुर्गुण्डः घमोदेयता ।

हौ उ ३ । हं ७ हं ७ हं ७ हं ७ । ३ । हौउ । ३ । इन्द्रं शरो । ने ३
मंयि । ताहंयन्तोयि । यत्पौरियाः । गुनंजं । तांयिथियंस्तोः । शैरोनृपा ।
तां ३ श्रयसैर्धर्मोपि । आगोमतायि । ब्रजेभ । जौतुंयुताः । हौउ । ३ ।

हं ७ हं ७ हं ७ हं ७ । ३ । हौउ २ हौउ । वा ३ । ई २३४१ ॥ १७ ॥

हौत्रपदतिः ।

नाकमग्नयसप्रिता द्मूना भनु द्यावापृथिवी सुप्रणीतोऽम्” (३) ।

इत्याह्वयमाणयोः पयसाः ।

(४) “आ मुने सिञ्चत श्रियमा नूनमश्विनोर्कपि” रित्यासिच्यमानयोः ।
“उदु प्यदेयः सप्रिता हिरण्यये” ल्युद्यम्यमाने । अत्र कात्यायनानां परादु-
द्यम्यासेचनं विहित (का० श्रौ० २६।६।१५-१६) मस्ति कर्मविपर्यासे

(१) आ० आ० १, १, २, ६ = आ० गा० ३, २, ६-६ ॥

(२) “द्विषमाणे मठयशौ” (द्रा० श्रौ० २।२।३७)

(३) गा० श्रौ० ६।१०।१० ।

(४) अथ केषाञ्चिद्व्ययुतां दालायां पयसी आनीय शरस्य पर मदायीरं आतंक-
ज्यास्ति । तत्राभिच्यमानयोः पयसोर्वेयासद्वय “मामुने सिञ्चत श्रिय” मित्ये-
कस्मि “आ नूनमश्विनोर्कपि” रित्यपरस्मिन्नेव द्वे अमिष्टयान् ।

केषाञ्चिद्व्ययुतामार्त्रं प्रथमं केषाञ्चिद्व्ययुतं प्रथमम् । तत्राद्यवधनमुपे विशेषव्यव-
स्थाः “आसिच्यमान आ नूनमश्विनोर्कपिरिति मय्य, आ मुने सिञ्चत श्रियमिच्यमाने”
(आ० श्रौ० १०० ७० १ ४०) इत्यस्ति तथार्थं नाङ्गायनानां (६।१०।११) सूत्रक्रमेणैव
भवति । आप्यकारीति तर्पण व्याख्यातम् ।

आप्ययं वपद्धतिः ।

उद्यम्य मुलयेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति ।

"ॐ अन्तरिक्षेणोपयच्छामि" (३८६) ।

अजापयसाऽयसिच्य शान्ते गोः पयोऽचनयतीन्द्राश्विनेति ।

"ॐ इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्य धर्मम्पात व्यसवो यजत व्याद्" ।

स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिपनये" (३८६) ।

"प्रेतु प्रहणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि (१) जपति गच्छन्नाह्वयनीयम् ।

"ॐ समुद्राय त्वा व्याताय स्वाहा ।

सरिराय त्वा व्याताय स्वाहा ।

अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा ।

प्रतिघृष्याय त्वा वाताय स्वाहा ।

अघस्यघे त्वा व्याताय स्वाहा ।

अशिमिदाय त्वा व्याताय स्वाहा ।

इन्द्राय त्वा यसुमते रुद्रघते स्वाहा ।

इन्द्राय त्वाऽऽदित्यघते स्वाहा ।

औत्राप्रवृत्तिः ।

ह्रीं उ ३ । इहा । ह ५ ह ५ ह ५ । ३ । ह्रीं उ ३ । इन्द्रं प्रो (पूर्ववत्)

ह्रीं उ । ३ । इहा । ह ५ ह ५ ह ५ । ३ । ह्रीं उ २ ह्रीं उ । वा ३ ।

द्वैत्रपद्धतिः ।

यथा कर्मे(२)ति (शां० श्रौ० ५।१०।१३) स्यसूत्रात् ।

"उदु स्य देवः सविता हिरण्यया वाह अयंस्त सपनाय सुकतुर्धृतेन पाणो भमि मुष्णते मलो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणोऽम्" (३) ।

इत्युच्यमाने ।

"आ सुते सिञ्चत श्रियं रोद्रस्योरमिधियं रसा दधीत धृपभोऽम्" (४)

आ नूनमश्विनोऽर्घ्यः स्तोमं चिकेत वामया आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिञ्चादयर्घ्योऽम्" (५) ।

इत्यासिच्यमानयोः ।

(१) अत्र संहितास्यरेण जपः ।

(२) आसेकोद्यमकर्मणोर्विपवासे 'यथाक्रमं' (शां० श्रौ० ५।१०।१३)ति सूत्रात् प्रथम "उदु स्य देवः सविता" इत्येवामग्निमु "त्वासु ते सिञ्चत" इत्ययमानुममिधिनोऽर्घ्यं रित्येते अमिष्टुपाय । (३) अ० ६।१०।११ । (४) अ० ८।१०।१३ ।

(५) अ० ८।१० ।

आध्वर्यवपदति ।

इन्द्रायत्वाभिमातिष्ने स्वाहा ।

सवित्रे त्वा ऋभुमते त्रिभुमते स्वाजवते स्वाहा ।

वृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ।

२. माय त्वाहिरस्वते पितृमते स्वाहा" । (३८।७-९) ।

स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्यासिञ्चति घर्म ।

"ॐ स्वाहा घर्माय" ।

स्वाहा घर्मः पित्रे इति जपित्वा ।

' ॐ स्वाहा घर्मः पित्रे" । (३८।२)

अतिक्रम्याश्राव्याह घर्मस्य यजेति ।

मो३भा३व्य ।

अग्नीत्—अस्तु श्रौःपद् ।

आध्वर्युः—घर्मस्य यज ।

मौद्राप्रपदतिः ।

१ २ ३ ४ ५ (१) ॥ १८ ॥

घर्मे हुते इमाउचामित्यदिघनोर्मते (२) सठ्ठायेत् । अश्विनावृषी
हौत्रपदतिः ।

"प्रैतु ब्रह्मणस्पति. प्र देव्येतु स्रुता मच्छा वीरं तयं पङ्क्तिराधसं
देवा यज्ञं नयन्तु मो३म्" (३) ।

इति प्रयजेत्सु ।

"नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तं हृदा घेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा हिरण्यपर्शं
धरुणस्य दूतं यमस्य योनीं शकुल भुरण्यो३म्" (४) ।

इत्यनुसंयन् ।

ततो होतृपदन उपविश्य घर्मस्य यजेत्युक्ते ।

भूर्भुवर्ये ४ यजामहे ।

(५) "उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतमविष्ट्रियाभिरुतिमि(६)

(१) १७, १८—उ० आ० ४, १, ३, ६—आ० गा० २।२।९—६ ॥

(२) "हुतेऽश्विनोर्मतेऽहोरात्रयोर्वा" (दा० श्रौ० २।२।३८)

(३) ऋ० १।४०।३ । (४) ऋ० १०।१२३।६ ।

(५) अत्रो "परिष्ठाच्च ये यजामहाद्देवतादेशनं सपुरोऽनुवाक्ये" (दा० श्रौ०
१।२।१९) इति परिभाषितत्वात्पुरोऽनुवाक्याया अभावाद्देवतादेशनं न भवति ।

उमापिबतमशिना (ऋ० १।४०।१९) गायत्री, तस्यै वां घर्म इत्यादि ; कल्पजा
(शा० धौ० ५।१०।१८) त्रिष्टुप्, आभ्यामेकोऽस्त्य मध्येऽन्तवत्यन् वपदकुर्यात् ।

"द्राम्यां यजेत् त्रिष्टुप्वतोभ्यां पूर्वान्" इति (श्रौ० भा० ८।७) श्रुतेः ।

(६) ऋ० १।४६।१९ ।

आप्यदेवपद्धतिः ।

यपट्कृते जुहोति।विद्या आशा इति ।

"ॐ विद्या आशा दक्षिणसद्विद्यान्देवानयाद्विह ।

स्याहाकृतस्य।धर्मस्य मधोः पिवत मश्विना" (३८।१०) ।

स्याहाकारे (१) होमः । इदमश्विभ्याम् ।

दिविधा इति श्रित्कंपयति ।

"ॐ दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञन्दिवि(२)धाः" (३८।११) ।

स्याहाऽन्नय इत्यनुयपट्कृते सशेषम् ।

"ॐ स्याहाऽन्ने यज्ञियाय शं यजुभ्यः(३) (३८।११)

इदमग्नये स्थिष्टकृते न मम । उदकोपस्पर्शः ।

औत्राग्रपद्धतिः ।

पृथ्वीध्वः धर्मो देवता ।

हो इहा । ३ । ई हो इ हा ३ । ३ । ईमा उर्यां दिविष्टया ओ हो उ । उर्या-
ह्वन्ते अश्विनो ओ हां उ । अयं यामद्वेयसे शचीर्वर्षु धो हां उ । यिशं
हौत्रपद्धतिः ।

स्ततो धां धर्मो न क्षति स्यहोता प्र यामश्वर्युश्चरति प्रयस्यान्मधो-
र्दुग्धस्याश्विना तनाया धीतं पातं पयस उक्षिया(४)या ४ धौ ४ पट् ।
भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

ततो भूर्भुवः धर्मस्याग्ने धीही ४ धौ ४ पट् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

इति पूर्वाह्ने याज्या ।

अथापराह्ने—

भूर्भुवर्ये ४ यजामहे (५)ऽस्य पिवतमश्विना युधं मदस्य चारुणो-
मध्वोरातस्य धिष्ण्यायदुक्षिया स्याहुतं घृतं पयोऽयं सु यामश्विना
भाग आ गतम्माध्वी घर्तारा धिद्वस्य सत्पती ततं धर्मं पिवतं रोचने
दि(६)या ४ धौ ४ पट् ।

(१) मन्त्रात् एव होमः ॥ त्वन्तरा स्वाहाकारान्ते । अवरधं स्वाहा करोति परां
देवतामिति (शं० या० १।१।२।१६) मन्त्रस्वरूपाऽनुवादमात्रं न त्वन्तरा होमविधि-
परमिति देवयाशिकाः ।

(२) उदकम्पनमत्र सह्यमन्त्रेण द्विस्तृष्णौ "एकद्वये कर्मादृष्टौ सह्यमन्त्रवचन"
(का० धौ० १।१।८) इति परिमापायामुक्तत्वात् ।

(३) 'तत एव होम' (का० धौ० ३।३।२६) इत्युच्यते तत्राहो होमः ।

(४) शां० औ० ६।१।१८ ।

(५) का० ८।५।१४ । (६) शां० औ० ६।१।२१ ।

आध्वयंपदतिः ।

अग्निना घर्ममिति ब्रह्माऽ(१)नुमन्त्रयते ।

“ॐ अग्निना घर्मम्पातते० हाद्वानमहर्दिवाभिरुतिभिः ।

तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम्” (३८।१२) ।

अपातामिति यजमानः ।

“ॐ अपातामग्निना घर्ममनु द्यावापृथिवी अमर्तं० साताम् ।

इहैव रातयः सन्तु” (३८।१३) ।

ॐ इषे पिन्वस्येति पिन्वमानमनुमन्त्रयते

अध्वर्युः—

“इषे पिन्वस्वोर्जे पिन्वस्व ब्रह्मणे पिन्वस्व क्षत्राय पिन्वस्व
पाषाणपृथिवीभ्यां पिन्वस्व” (३८।१४) ।

औत्रात्रपदतिः ।

विशं हि गच्छ्यां ओ हो उ । हो इहा ३ । इहो इहा २ । इहो
इहा ३४ ओ हो या । इ५५ हो हो हो १ हो हो ॥ १९ ॥

हो इ हो । इ हो इ हा । ३ । इमाउवां दिविष्ट्या हो हो उ । उस्माह-
वन्ते । अदियर्माहो हाउ । अयं यामहर्येर्से शर्चा वस् हो हाउ । विशंवि-
शं हि गच्छ्यां होहा उ । हो इ हो इ हो इहा । २ । हो इ हा । इ हो इ
हा ३४ ओ हो या ॥ इ २ । ३ । (२) ॥ २० ॥

औत्रपदतिः ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

भूर्भुवः घर्मस्याग्ने वोही ४ वो ४ पट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

इत्यपराहो याज्या ।

ततः “स्याहारुतः शुचिर्देवेषु घर्मो यो अग्निनोऽध्वमसो देवपानस्तमी
विश्वे अमृतासो जुषाणा गन्धर्वस्य प्रत्यास्ना रिहन्तोऽम्” (३) ।

इत्यभिष्टुत्य ।

(१) “सद्य ब्रह्मानुमन्त्रयते ब्रह्मा वा कृत्विजां भिरक्तम्” (ता० भा० १।१।२।११
इति श्रुतेर्ब्रह्मानुमन्त्रयते । दुर्तं द्रव्यमिति कर्तुः । पात्रस्यमित्यन्ये । उभयमेतत्समूलं शा-
सान्तरात् । “विद्या आशा इति ब्रह्मा हुतमनुमन्त्रयत” इति काठके । “घर्मम्पातमग्नि-
नेत्यनुवाक्येणोपस्थापोपर्याहवनीये धार्यमाणमिन्त्यापस्तम्बसूत्रे (१५।१०।१२) ।
अतश्चेच्छयाऽनुष्ठानम् ।

(२) १९-२० छ० आ० ४, १, २, ३, वा० गा० ४, १, १५-१६ ।

(३) ता० धौ० १।१०।२३ ।

आग्न्यर्घ्यवपद्धतिः ।

धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्घ्यम् ।

"ॐ धर्मासि सुधर्म" (३८।१४) ।

अमेन्यस्म इति खरे करोति ।

"ॐ अमेन्यस्मे नृम्णानि धारय प्रह्य धारय क्षत्रं धारय विशन्धारय"
(३८।१४) ।

उपविश्य धिक्कृतशकलैर्नुदोति घर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे
शरस इति प्रतिमन्त्रम् ।

"ॐ स्वाहा पूष्णे शरसे" (३८।१५) ।

इदं पूष्णे शरसे न भम । हुत्वा हुत्वा प्रथमपरिधा उपध्रयति ।

"ॐ स्वाहा प्रायभ्यः" (३८।१५) ।

इदं प्रायभ्यो न भम ।

"ॐ स्वाहा प्रतिरयेभ्यः" (३८।१५) ।

इदं प्रतिरयेभ्यः । चतुर्थमहुतमुदङ्ग्रीक्षमाणो दक्षिणतो वह्निषुपगू-
हति । उभयोरपसव्यम् ।

"ॐ स्वाहा पितृभ्यः ऊर्ष्यवर्हिभ्यो घर्मपावभ्यः स्वाहा"
(३८।१५) इदं पितृभ्य ऊर्ष्यवर्हिभ्यो घर्मपावभ्यो न भम (१) । उभयोः
होत्रपद्धतिः ।

(२) "सखे सखायमभ्या ववृत्स्वाशुं न चक्रं रथेय रथ्यास्मभ्यं दस्म
रथ्याग्ने मृळीकं धरणे सखा विदो मरुत्सु विश्वभावुषु तोकाय तुजे
शुशुबान शं कृष्यस्मभ्यं दस्म शं कृषोश्म" (३) ।

इत्यायति ।

(४) "गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतो नृ-
भ्णाति रिपुं निधया निधापतिः सुरुत्तमा मधुतो भक्षमाशतोश्म" (५) ।
इति साधमाने ।

(१) अत्र त्पागोऽपि यजमानेनापसव्येन कार्यः । होमामात्रेऽपि "त्रया वै रितर-
स्तानेवैतत्प्रोणातो" (३०।१४।१।३।५) स्ववगूहने च पितृणां प्रीणनप्र-
वणात् । "स्वाहापितृभ्य ऊर्ष्यवर्हिभ्यो घर्मपावभ्य इति । अहुत्वेवोदङ्ग्रीक्षमाणो
दक्षिणाद्यं उपगूहति" (३०।१४।१।३।५) इति श्रुतेः ।

(२) अथवा उत्तरपूर्वादे आगच्छति सति सखे सखावमित्येतामभिन्दुयात् ।

(३) क० ४।१।३ ।

(४) अत्र पुंणाद्वनीवाहुत्तरतः खरे महावीरपात्रे साधमाने गन्धर्व इत्येता-
मभिन्दुयात् ।

(५) क० ९।८३।४ ।

आश्वयवपदतिः ।

सज्यम्, उदकोपस्पर्शश्च ।

"ॐ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्" (३८।१५) ।

इदं द्यावापृथिवीभ्याम्० ।

"ॐ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः" (३८।१५) ।

इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम ।

सप्तमं च सर्वलेपाक्तं(१) दक्षिणेश्चमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ।

"ॐ स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये" (३८।१६) ।

इदं रुद्राय रुद्रहृतये० । उभयोरुदकस्पर्शः(२) ।

तर्त० स उत्तरत शालाया उदञ्च निरस्यति तृष्णीम् ।

स्वाहा सज्योतिपेत्युपयमन्यामासिञ्चति घर्म्यम् ।

"ॐ स्वाहा सज्योतिषा ज्योतिः (३) गच्छताम्" (३८।१६) ।

निधनकाल उत्तरतर्त० रौहिणं जुहोति ।

औत्राप्रपदतिः ।

(प्रस्तोता) द्वितीयरौहिणपुरोडाशहोमकाले इन्द्रधर इति रौहिणं
साम सकृद् गायेत् । इन्द्रक्रपिस्त्रिष्टुप्छन्दः घर्मोदेवता,
होत्रपदतिः ।

(४) "तं धेमिन्था नमस्यन् उप स्वराजमासतेऽर्थं चिदस्य सुधितं
यदेतव आवर्तयन्ति दाघनोऽम्" (५) ।

इति प्रागाधिकामावत्स्यति ।

(६) "हविर्हविष्मो महि सन्न दैव्यं नमो वसानः परि यास्यस्यरं
राजा पविश्रयो वाजमारुहः सहस्रभृष्टिर्जयसि श्रयो बृहोऽम्(७)" ।

(१) अत्र सर्वस्याजनवचनात्पूर्वेषां शकलानानपमात्रस्याजनम् ।

(२) रौद्रस्वात् "रौद्रतर्त० राक्षसमासुरमाभिवरणिर्कमन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं वा-
लभ्योपलृपेदप" (का० श्रौ० १।१०।१४) इति परिभाषोक्तेः सप्तमसमर्पणानन्तरमुदक-
स्पर्शनम् । (३) अत्र गच्छतामित्यस्याध्याहारः ।

"अयं महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिरिति" (श्रौ० ब्रा०
१।१।२।१४०) श्रुतेः । पूर्वं "मयोपयमन्या महावीर आनयती" (श्रौ० ब्रा० १।१।२।
२।१३) न्युक्तम् । अपुन महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति पश्चात्प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

(४) अश्वयांदावत्स्यति = उपयमन्यां घमद्रव्यासेचनार्थं महावीरपात्रं न्युञ्जीकुर्वति
सति 'तं धेमिन्त्येति प्रागायिकां = प्रगायपिष्टमष्टममण्डलमशममिदुयात् ।

केषांचिद्रक्ष्यपूर्णां होमानन्तरमेव न्युञ्जीकरगमन्ति तत्र 'तं धेमिन्त्या' 'सन्वे स-
त्वार्यं' 'गन्धर्वे इत्ये' ति क्रमः । (५) ऋ० ८।७।१७ ।

(६) अत्राश्वयर्पणमुपयमनीम्यमर्मस्याग्निहोत्रावृता होमो भवति तद्धोमात्पूर्वं 'हवि-
र्हविन्म' इत्येतानमभिधुयात् । (७) ऋ० १।८।३।५ ।

आज्ययंपद्धतिः ।

“ॐ अहः केतुना जुपतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा” (३८।१६) ।

इदं धर्माय ।

उपधितानि(१) च प्रहरति ।

“(१)अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति । अपरेणाहवनीयं लौत्राग्रपद्धतिः ।

होतुः । ३ । आंयिही । ३ । आंयिहियां । ३ । ओसां । ३ । आंयाम्

। ३ । नोमोः । ३ । किदे । २ । इन्द्रघरोने मधितार्हया २ न्तांयि । यत्प्रांयं

युनजेतेधिया २ स्तोः । शूरोनृपाताथयसश्चका २ मांयि । आंगोमतिघ्रेज-

मर्जातु या २ स्तोः । मना २३ होद । प्राणा २३ होद । चक्षु २३ होयि ।

धोत्रा २३ होयि घोषा २३ होयि । वृता २३ होयि । भूता २३ हो-

यि । पांना २३ होयि । चित्ता २३ होयि । धीता २३ होयि । सुया

हौग्रपद्धतिः ।

इति पुरा होमात् ।

(१) उपधितप्रहरणं शास्त्रावतरात् ।

(२) अत्र होममात्रमग्निहोत्रवत्कार्यम् । न तु सञ्चाराधमनादिका सर्वैतिकसंश्रयता । यदि तथाभिमतमविविच्यसदाग्निहोत्रं हुत्वेत्येवमेवावस्थेत् । आपानकौण्डपादिनामपन-
वत् (का० श्रौ० १।४।४।१४) । अत्र त्वग्निहोत्रावृतोपपन्नोत्थं द्रव्यं हुत्वेत्येतावदेवोक्तं, अतस्तद्द्रव्यस्य समिदाधानपूर्वक आहुतिद्वयहोमः न प्राचीनोदीचीनामपह्नानि ।

अत्रापस्तम्बः—“अथोपरोमादो रात्रिये मा पाहि । अथोपरो मा रात्रिया अहो मा पाहि” (१५।१।४) ति मन्त्राभ्यां सायं प्रातः समिधमादधाति । “अग्निर्ज्योति-
र्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायमग्निहोत्रं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः। संसृष्टहोमं वा” (भा० श्रौ० १५।१।८-९) इति । एवमेव कठसूत्रेऽपि ।

अतोऽत्रापि प्रातः “सूर्यो ज्योतिषं त्ये” (का० श्रौ० ४।१४।१३) ति मन्त्रेण समिदा-
धानं “सूर्यो ज्योतिरि” (शु० य० ३।८) ति मन्त्रेण होमः । “सजृरि” (शु० य० सं ३।९) ति
या । सायं धर्मे चाग्निर्ज्योतिष” (का० श्रौ० ४।१४।१३) मिति समिदाधानं “अग्नि-
र्ज्योति” (य० सं० ३।९) रिति “सूजृ (३।९) रि” ति वा पूर्वाहुतिहोमः । एवं समन्त्रक
मेवाग्निहोत्रवद्दोमं कुर्यात् न त्वमन्त्रकम् । आवृच्छब्दस्येति कर्तव्यतावाचित्वात् । न ह्य-
वृच्छब्दः कचिदपि मन्त्ररहितां क्रियामभिधत्ते । तथासति “सर्वे सुज्योषां करोत्येतयैवा-
वृता जुपहरन्त्यस्तृष्णीमेव” इत्यत्रानुपहरन्त्यजुरित्याद्यवक्तव्यं स्यात् । आवृतेत्य
नेनैवार्थस्य सिद्धत्वात् उक्तं च, अत आवृच्छब्दो मन्त्रनिवृत्तिपरो न भवतीति गम्यते । अत
एवापस्तम्बसूत्रे (१५।१।४-९) समन्त्रकमेवाग्निहोत्रमुपदिष्टम् । अमन्त्रकपक्षेऽपि प्रातरिदं
सूर्यायेति त्यागः । सायं धर्मे चेदमग्नय इति । आपस्तम्बसूत्रे तथा दर्शनात् । “पूर्ववयो-
निः पूर्वावृत्पुनराधानकर्मणि” “पिण्डपितृवज्जावृता देयं” “सृताहितान्यवृत्र सोपकरण-
माहिताग्न्यावृता दग्ध्वा सामेतैरच यजुर्मिरतया वृता चिनोति तस्यैषैव सामान्यावृदि”

आज्वर्यवपदतिः ।

मौञ्जं कूर्चं निदधाति । सौदुम्बरीं समिधमादधाति ।

“ॐ सूर्यज्योतिषं त्वा वायुमर्तो प्राणवतोऽस्वर्गाऽस्वर्गायोपद-
धामि भास्वतोम्” (काथो० ४।१४।१३) ।

प्रदीपायां सजूरिति वा जुहोति ।

“ॐ सजूर्हयेन सवित्रा सजूरुपसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वा-
हा” (शु० य० सं० ३।१०) ।

इदं सूर्याय न मम । कूर्चं निधाय गार्हपत्यमनवेदयैव तृष्णीं भूय-
सीमुत्तराम् ।

इदं प्रजापतये न मम । भूयिष्ठं क्षुचि सिष्ट्वा(१) वाजिनवद्भक्षय-
न्ति मधुहुतमिति होत्रचर्युग्रहप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रग्रीधजमाना भक्षण-
औद्रात्रपदतिः ।

२३ ह्योयि । ज्योता २३ यिहो २ वां २३४ और् ह्यो वा । ऊं २३४५(२) ॥२२॥
हौत्रपदतिः ।

ततो हुतशेषस्य भक्षणम्, प्रापभक्षो होतुः, प्रत्यक्षो यजमानस्य,
ततो होता अर्घ्यं उपह्वयस्य ग्रहणुपह्वयस्य प्रस्तोतृपह्वयस्य । प्रतिप्र-
स्थातृपह्वयस्य । अग्नोदुपह्वयस्य । (यजमानोपह्वयस्य ।) एवं(३) तं तं

स्यादौ सवध समग्रकेऽप्यावृच्छाप्रयोगदर्शनाच्च समग्रक्रमेवामिहोत्रं होतव्यमित्या-
भातोति देवमाजिकाः ।

आवृच्छादो मन्त्ररहितक्रियामात्रम् इति कक्षांवायाः (का० श्रौ० १।२।४) ।

वाजिनवदित्युपह्वयपूर्वकं भक्षयितारः । तत्क्रमोऽपि वाजिनवदेव । तेन होत्रचर्युग्रहप्र-
स्तोतृप्रतिप्रस्थात्रग्रीधजमानानामनेनैव क्रमेण सोपह्वं भक्षयन् । उभयतो वा यजमानो
भक्षयति प्रथमं दक्षमथेति । अस्मिन्पक्षे आद्रावन्ते च उपह्वयप्रार्थनम् “अयं यजमानाय घ-
मोऽच्छिष्टं प्रयच्छति स उपह्वमिष्ट्वा भक्षयति मुधुहुत (श० मा० १।४।२।४२) मिष्ट्या-
दि धुनेः । अस्यां धुतौ केवलस्य यजमानस्यैव भक्षणमुक्तं कस्मिन्नां शास्त्रान्तरात् । अत्र
होत्रागसूत्रे विशेषः—सत्रं चेतस्यायजमाना उपह्वयश्चमित्येवोपह्वानमिति । एवकारः
सत्रेषूपह्वानेऽप्येवमेव प्रापगार्ह्य इति तद्वाच्ये ।

(१) न हि प्रकम्पना (का० श्रौ० ४।१।१९) दि हुत्वेत्यनेन होममात्रस्यो-
क्तत्वात् ।

(२) २२ छ० ला० ४, १, ३, ६, आ० गा० ४, २, २० ॥

(३) यजमानोऽपि होतारं ग्रहणं प्रस्तोतारमचर्युं प्रतिप्रस्थातारमाग्नोत्रं च ‘हो-
तारद्वयस्य’ इत्येवमादिना तं तं पृष्ट्वा ‘हुतं हवि’ (शां० श्रौ० १।१० ॥१) इति मन्त्रेण
भक्षयेत् ।

अत्र कात्यायनेन (श्रौ० २।५।१।१९) सवर्षां भक्ष उक्तः । शास्त्रायनानां (शां०
श्रौ० १।१०।२८-२९) तु होतृयजमानयोरेव भवति ।

आध्ययंवपद्धतिः ।

कमेण समुपहृत्य स्वस्वमन्त्रेण ।

“ॐ मधु हुतमिन्द्रतमे अग्राचश्याम ते देव घर्म नमस्ते अस्तु मा
मा हिर्यंसोः” । (३८।१६) ।

उच्छिष्टखरे(१) प्रक्षाल्योपयमनीं निदधाति ।

(२)अथ घोषधितप्रहरणम् । सठं० साधमानायानुवाचयति ।

सठं० साधमानायानुग्रहि ।

सठं० साधमानेभ्य इत्येके ‘सूयवसाद्भगवती’(शां०श्रौ०५।१।३३)
श्रुत्यमाने ययसोदके धेनवे प्रयच्छन्त्येके ।

सर्घमासन्धां करोत्यतः प्राक् । पूर्वयच्छान्तिपाठः सर्वेषाम् । ऋचं
याचं० शरदः शतात् ॐ शान्तिः ३ ।

सर्घमासन्धां करोति । अभीममिति महायोरम् ।

“ॐ अभीमन्महिमा दिवं विप्रो यभूय सप्रथाः ।

उत ध्रुवसा पृथिवीं सठं० सोदस्थ महर्षि अस्ति रोचस्थ देवधीतमः ।
गौत्रापद्धतिः ।

यदाध्ययंघो घर्मपात्राणि संम्राडासन्धां समारोपयन्ति तदा इत
एत इत्यारूढवदाहिरसन्निर्गायेत् । अहिरा अपिः अनुष्टुप्छन्दः
घर्मो देवता—

गौत्रापद्धतिः ।

पृष्ट्या तैः प्रत्येक ‘मुपहृत’ इति प्रयुक्ते ।

“ॐ हुतं हविर्मधु हविर्मिन्द्रतमेऽग्राचश्याम ते देव घर्म मधुमतो
घाजयतः पितुमतः(३)” इति भक्षमन्त्रः ।

ततः सठं०साधमानायानुग्रहोत्पुक्ते महायोरपात्रेषु (सं साधमानेषु)

“आ यस्मिन्सत वासवा रोदन्ति पूर्वा रुह । ऋषिर्हि दीर्घधुत्तम ।
इन्द्रस्य घर्मो अतिघोऽम्”(४) ।

इत्यभिष्टुत्य

“सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो घयं भगवन्तः स्यामाद्भि तृणमण्ये
विश्वदानीं पिय शुद्धमुदकमाचरन्तोऽम्”(५) ।

(१) केचिद् घर्मत्विजः सयजमाना अथ पवित्रैर्मर्जयन्त इत्याहुः । तथा चाधर्वणे
पठ्यते “उच्छिष्टखरे पवित्रैर्मर्जयन्त” इति । अथवा आधर्वणेऽप्युपयमनीप्रक्षालनमेवैतत् ।
शतपथे—“य एव मार्जालीये कन्धुः सोऽग्रे” (१४।२।१४३) वि वास्यरोपात् मार्जालीये
प्रक्षालनं पात्राणामेवास्ति नर्त्विजामत उपयमनीप्रक्षालनमेव युक्तम् ।

(२) स्वशाखायामत्रैव श्रुत्वात् “अनुप्रहरति शाकलानथोऽसदा चरन्तो” (शं
प्रा० १४।२।१४३) वि श्रुतेः । (३) शां० श्रौ० ५।१।३१ ।

(४) शां० श्रौ० ५।१।३२ । (५) ऋ० १।१६।४० ।

लाञ्छनप्रवृत्तिः ।

त्रि धूममग्ने अरुपम्मियेध्यं सृज प्रशस्तदर्शतम् (३८।१७) ।

अत्र वा शान्तिपाठः । ततो द्वारोद्घाटनम् । सकृदासादनप्रोक्षणे,
खरस्थूणामयूखकृष्णाजिनाभ्युपशयासन्दीनामावृत्तिर्वा प्रधानका
सत्वात् । इति पूर्वोक्तप्रवर्ग्यः ।

(उपसदिष्टिः)

मयोपसत् । उपसदेव वाऽप्रवर्ग्ये । प्रणीताद्युपसत् (१) । (२) पञ्चासनम् ।
औद्गाप्रवृत्तिः ।

१. ओं ३ हान् । ३ । इत एत ऊ ३ दां १ हा २ न् । दिवः पृष्ठानो ३
या कं १ हा २ न् । प्रभूज्ज्यो या ३ था पां १ था २ उद्योमाङ्गिरा ३ सो-
यो १ यू २ः । ओं २ हान् । २ । ओं २३ । सो २ । हां २ ३ ४ ओं
हो या । (अत्र स्वर्णिघनं भवति (३) । सू २३४ घोः (४) ॥ २३ ॥

प्रस्तोता यत्तानि घर्मसामानि प्रतिप्रवर्ग्यद्वापेत् ।

हौत्रवृत्तिः ।

सुयवसान्नगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्यामाहि तृणमभ्ये
विश्वदानोऽपि य शुद्धमुदकमाचरन्तोऽम् ॥

सुयवसान्नगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्यामाहि तृणमभ्ये
विश्वदानोऽपि य शुद्धमुदकमाचरन्तोऽम् ॥

इति त्रिः परिधाय मदन्तीरुपस्पृश्योत्सृज्यते । श्लुचं वाचमित्यादि-
पूर्ववत् । इति घर्मः ।

(१) प्रणीतादि-प्रणीताप्रणयनादि उपसदिष्टिर्भवति । अग्न्यन्वाधान-ब्रह्मवरण-
प्रतपद्विजानामभावस्यो (पू० ६० प० ८१) कृत्वात्प्रणीताद्येव घटते । तत्र प्रणीतानां
यदि सर्वार्थत्वं वादृष्टार्थत्वं वा दृष्टैतत्सूत्र (का० श्रीः ८।२।१०) मुपपद्यते न संयवनार्थ-
त्वे, अत्र संयवनस्याभावात् । तत्र प्रणीतानां सर्वार्थत्वेनैव युक्तं, तथा हि द्रव्यप्रकल्प-
नस्य परार्थत्वात् प्रणीतानामपि अस्मिन्प्रयोगे यद्वदकल्पार्थं तदर्थता गम्यते न च दृष्टे-
र्ये सम्भवत्यदृष्टं कल्पनीयं योऽपि त्रिनिर्योगः श्रूयते "प्रणीतामिहर्वीषि संयौगी" (आप०
श्रीः १।२४।३)ति स सर्वार्थत्वेन संयवनेऽपि प्राप्तानामेवानुवादः वर्तमानापदेशात् । सूत्र
कारस्याप्यमेवानिप्रायो गम्यते येन संयवनानावेऽपि प्रणीताद्युपसदिति सूत्रं कृतवान् ।

तत्र प्रणीताप्रणयनं यत्रमानमदन्तोऽम्यो गृहीत्वा क्तेव्यं "उद्गार्धस्तत" (का०
श्रीः ७।१।९) इत्युक्तत्वात् ।

(२) चतुरासनमिति देवयाज्ञिकाः । वाचस्पतिप्रेषार्थे प्रणीतार्थं च चतुरासनादान-
मिति रामचन्द्रवाजपेयिनः । नियोगार्थत्वाद्वाचस्पतिप्रेषः ।

(३) संहितायाम् "ऊ २, ३, ४, पा" इति निघनं श्रूयते । निघनं नाम साम्नोऽ-
न्तिमोभागः । (४) २३ छ० आ० १, २, ५, २, गे, गा, ३, १, २, ।

आचम्येपदति ।

पाचस्पतिप्रेषः, मदन्तीभ्यः प्रणीताप्रणयनम्, परिस्तरणमाहधनीयस्यैव ।

पात्रासादने—अग्निहोमप्रवृत्तौ, ६५४, पवित्रच्छेदनानि, पवित्रे, आ-
ज्यस्थाली, कुशमुष्टिः, वेदितृणम्, (१)पत्ते—योनकम्, ध्रुषो, जुहुः, उप-
भृत्सप्रदनायच्छेदनानि, आतिथ्यपरिधयो विभृत्यौ च । आज्यर्त० होतृ-
पदनम् ।

उपकल्पनीयानि—इष्टकाष्ठानि एकादश, आतिथ्यप्रस्तरोपसन्नद्धमे-
व, वृत्स्तरणार्थे (२)वर्हिः, उपसर्धमाज्यं, मदन्त्युदकम् (३), हिरण्यम् (४),
सुवर्णपयपात्रं च, चाग्न्यमनम्, पवित्रकरणं प्रोक्षणीसंस्कारः । पात्र-
प्रोक्षणम्, असञ्चरे प्रोक्षणीनिधानम्, चाग्न्यिसर्गः, कुकुटाहननम् (५),

(१) अयोऋषीक्षापथे इति भावः ।

(२) मुष्टिमात्रमिति रामज्ञाजोषिणः ।

अत्र सूत्रम् "मात्रावदिष्टमवर्हि" (का० ८।२।२३) इति । इष्टमावर्हिषीणां मात्रा
प्राज्ञेन क्षुता तत्परिमाणं भवति । अत एकादशकाष्ठक इष्टमो भवति, सामिधेनीनां
नवसहस्रपञ्चात्तार्षां प्रगवे प्रगवे षडैकस्य प्रयेपात् । रुद्रवातुरुद्रपथे च द्वे एवमेकाद-
शेति । वर्हिर्लोकपुरस्तरणपथसि भवति । "अष्टादशेष्टं परिधिगृह्णाणां" (का० श्रौ०
१।३।१८) इति परिमाणस्याष्टादशपदकाष्ठक इष्टमे प्राप्ते मात्रावदित्युक्तम् ।

(३) यजमानार्थम् ।

(४) आत्मापनार्थम् । अत्र प्रसङ्गादित्यसक्तप्रमाणमुच्यते—

हिरण्यसक्तलाभे तु हिरण्यं यस्य मोक्षये ।

कृष्णलेनैव सद्भ्यासया यत्ते सिद्ध्यति वाञ्छितौ ।

कृष्णले प्रियवं मार्तं ताम्रायसमतःपाम् ।

सुवर्णार्थं च मापाणां सुवर्णाश्च त्रिसप्ततिः ।

त्रौणि चैव सहस्राणि दद्याद्भुमुवर्णके । (का० श्रौ० शु० ७।२८) इति ।

(५) अत्रार्थ विचारः—किं पेण्यामावे चोदकप्राप्तं "कुकुटोऽग्नी" (शु० य० स०
१।१६) इत्यादिना दृष्टुपलयोराहननं भवति उच्यते । तत्र सूत्रेणैव पूर्वपक्षः—"हविःकृ-
त्समाह्वानाहननमपेयणे तीक्ष्णार्थत्वात्" (का० श्रौ० ८।२।१६) । अस्यार्थः—अपेयणे =
पेयगृहिते कर्मणि हविःकृतसमाह्वे अनाहननं भवति । हविःकृतद्वानकादे यद्दृष्टुपल-
योराहननं तत्र भवतीति । ययोपसत्सु पयस्यायां चर्वितेषु च । कुतः आहननस्य ती-
क्ष्णार्थत्वात् । प्रकृतौ दृष्टुपलयोस्तीक्ष्णार्थत्वात्माहननम् । तीक्ष्णार्थत्वात्मां हि सुरेव
पेयगं कर्तुं शक्यते । अतोऽपेयणेऽर्थेणोपाधिवत्तत्र इति प्राप्ते—

"स्याद्वा धर्ममात्रत्वात्" (का० श्रौ० ८।२।१७) । वाशब्दः पक्षस्यावृत्तौ । अपेयणेऽव्या-
हननं भवत्येव । आहननस्य धर्ममात्रत्वात् यत्तद्दृष्टुमाहननं धर्ममात्रमदृष्टार्थं न तीक्ष्णी-
करणार्थम् । यतो निपतप्रहारं काष्ठकणकं च न हि सम्पत्त्या त्रिसहस्रयाकेनाहननेन पापा-
णस्य तीक्ष्णतोपजायते । अतो धर्ममात्रमदृष्टार्थमात्रादुपकारकं प्रकृतावाहननम् । तेन
प्रकृतिवैवापेयणेऽपि पयस्याज्यचर्वितेषु भवत्येवेति सिद्धान्तः ।

माश्वयंपदतिः ।

अध्वर्योरान्यनिर्वापः, (१) वेदवन्धः, अध्वर्योरिवान्याधिभ्रयणम्, पर्पन्नि-
करणम्, उदकोपस्पर्शः । सतृणवज्रादानादि, पा० सुस्थाने (२) व-
र्हिषः प्रच्छेदार्थं हरति । पूर्वपरिग्रहान्ते उत्तरपरिग्रहः । नानुमार्जनम्,
वेद्युपरि प्रोक्षणीधारणम् । प्रैवे—मदन्तीरिति वा प्रैष्यति, प्रोक्षणीर्मद-

वपस्तु यादुक्तपयस्यायां चापूर्वत्वात्प्रकृतितः प्राप्तेरभावादेऽ न भवतीति हेतुः ।

उदसदो यावदुक्तत्वाच्च कुक्कुटाहननादीति रामवाजपेयिनः ।

अथ निर्णयसूत्रप्रणयनादुपसत्सु भवतीति याज्ञिकाः ।

“शुद्धेष्ट” (वा० धौ० ८।२।१९) सुनेरप्याहननमप्याहृष्टार्थैव गम्यते न सीदणीकरणा-
पेक्षा । तथाहि “स यत्रैव इविष्मन्मुद्रादयति तदेको हपदुपले ममाहन्ती” (शं० मा०
१।१।१।१३) इति तथा “सैषामुग्री (मरुग्री) वागुद्रति स यस्य ह्यैवं विदुष एतामत्र वार्ष
प्रत्युद्रादयन्ति पापीयां सो हेवास्य सरता भवन्ती” (शं० मा० १।१।१।१५) इति । अथ
प्राक्स्वरूपपा शुद्धा हपदुपप्योराहननमनुसरत्रहननार्थं न हपदुपलयोस्तोदणीकरणार्थ-
मिति प्रतीयते । हे.

(१) यजमावप्य वेदवन्ध इति रामः ।

(२) स्तम्बपशुहंशोऽध्वर्यवेर्द्विषः प्रच्छेदं पुरीषस्थाने बर्हिः प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य
हरति न तु पुरीषम् । अत एव बर्हिषः प्रच्छेदोपदेशादतिप्यायां पद्विहस्तीर्णे सस्तु-
तमेव तिष्ठति नोदृष्टस्य पुनस्तीर्यत इति गम्यते । अतश्च वेदेऽस्तुतत्वाग्नेशाकरणानुमार्ज-
नमननरजितानां वेदिसंस्काराणामप्राप्तानामेव वचनात्पुनः करणम् ।

अत्र कात्यायनः—“परिस्तरग—पात्रमर्दं मादन—प्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिभ्रयणानि
कृत्वा स्पर्शादि करोति” (८।२।२०) इति । सूत्रेणानेनानुष्ठानमौक्त्यायं प्राकृताः पदार्था
अनुष्ठाने न तु प्राप्ताः परिमण्डपयज्जने । तेनानुक्रमस्याज्यनिर्वापानन्तरं वेदकरणं आ-
ज्याधिभ्रयणानन्तरं च पयग्निकरणं अवत्येव । कुक्कुटाहननमत्र भवतीति केचित् । सूत्र-
कारेणात्रैव समर्थितत्वात् ।

अपरे त्वाहुः—“तस्मादग्न्यतरमेवाधारमाधारयति यं सुपेगे” (शं० मा० ३।१।१।१९)
ति, सुवायारस्य प्राप्त्यैव पुनर्विधानमित्रस्यैव जार्तस्यम्यारादुपकारकस्याहृष्टार्थस्य
परिमण्डपयानार्थमुपमदोऽपूर्वत्वात्प्राप्तार्थं (शं० मा० १।१।१।१४) च । तेनात्र कुक्कुटाहनन-
स्फोटोदप्रहरणोत्तरावार—प्रयात्रा—ज्यमागानुयात्र—परीसंयात्र—दक्षिगारिन्द्रोम—पूर्ण-
पात्र—विष्णुक्रमादिक्रमदृष्टार्थमारादुपकारकं न भवत्येवेति । अतोऽपूर्वत्वाद्यावत्पुन-
रुच्यते तावदेव मयति नाधिकं प्रकृतितः प्राप्तं किंचित् ।

तत आज्यनिर्वपणं वेदवन्धनं अग्नौ च एवाधिभ्रयणमध्वर्योरेव पयग्निकरणं च,
पुनानि कृत्वा तत्र स्पर्शादानादि कर्म कुर्यात् । स्पर्शादानं स्वप्राप्तमेव विधीयते वेदे-
स्तुतत्वेन स्तम्बपशुहंशस्य प्राप्त्यभावात् । यद्यप्युपमदोऽपूर्वत्वात्परिस्तरगादयोऽपि न
प्राप्नुवन्ति तथाप्यत्र पूर्ववारस्य विहितं (शं० मा० ३।१।१।१९) त्वात्, आग्नपात्रत्वि-
ग्रेष्वादीनां, चाहुप्रधानार्थं (पृ० भी० ३।१।३) स्वात्पूर्वाधारप्रयुक्ताः परिस्तरगादयोऽप्यत्र
भवन्तीति ।

साध्यं यथा ।

न्तीरासादयेध्मं धर्हि रूपसाद्य शुचौ सम्मृद्धि (१) पत्नी ५ सन्नद्याज्येना-
देहि । पक्षे—पत्नीसन्नहनाभायः । घेयां प्रोक्षणीनिधानम्, (२) स्फ्योद-
कप्रहारपाण्यवनेजनाभायः । अपरेण प्रणीताः स्फ्येध्मायर्हियामासाद-
नम् । घेदाग्रनिष्पत्तिः । शुचतृतीयाः शुचःसम्मार्ष्टि (३) सम्मार्जनापास-
नम् । पक्षे पत्नीसन्नहनम् । आज्योद्वासनादीक्षणान्ते (४) अष्टगृहीतं जुह्वां
चतुरूपभृति, यथाप्रकृति वा, इध्मप्रोक्षणम्, न वेदिप्रोक्षणं कर्तव्य-
मिति रामः ।

“ॐ धर्हिरतिं शुभ्यस्या जुष्टं प्रोक्षामी” (२।१) ति धर्हिः प्रोक्षणम् ।
(५) एकवृत्तरणम् । इध्मात्समिधमादाय आहयनीयकरूपनम् । नोऽमु-
कौद्वहनम् (६) । परिधिपरिधानम् । स्पृश्यास्पृश्ये च । सूर्यस्ये (२।५) ति
जपः । आयर्तनम् । विधृत्योः स्यापनम् । प्रस्तरासादनम् । अभिधा-
नम् । स्वह्यमन्त्रेण जुह्वपश्रुतोः सादनम् । आज्यस्थाली ध्रुवाय प्रिये-
णे (५।६) ति । ध्रुवा असद्वि (५।६) ति सर्वात्म्यः । पाहि मामि (५।६)-

• उपसशमपूर्वार्थस्वाधिकरणे व्यायमाडा—

उपसत्सु निषिद्धेभ्यः तिष्ठ सर्वे किमाचरेत् ।

यावदुक्तमुताऽऽद्योऽस्तु चोदकस्यानिवारणात् ॥

सौवाचारे पुनः श्रुत्या तिष्ठस्य परितः स्थया ।

अपूर्वार्थेऽवलो वाऽन्त्योऽनुवादोऽत्र निषेधयोः ।

(१०।७।२४—२५) इति ।

(१) अयोक्त्रदीक्षापथे—“पत्नी ५ सन्नद्याज्येनोदेही” ति प्रैपो नियमेन ।

(२) स्फ्योदकप्रहरणपाण्यवनेजनोत्साधाराज्यमागादि यावदुक्तवाग्निवर्तत इति
रामाशयः ।

(३) अत्र शुचौ सम्मृद्धीत्येव प्रैपो देयः । तथा च मानरे—“प्रोक्षणारासादयेध्म-
मुपसाद्य शुचौ सम्मृद्ध्याज्येनोदेहीति संशास्ती” (२।२।१।२२) ति ।

(४) अष्टगृहीतं जुह्वामाज्यं गृहीयादुपभृति च चतुर्गृहीतं गृहीयात्प्राहुने एव काले,
सम्मार्गेवेदिस्तरणयोरन्तराले सुश्रित (का० धौ० ८।२।२५) स्यात् । “स वा अक्षं कृत्वो
शुद्धां गृह्णाति चतुरूपभृती” (शं० भा० ३।४।४।७) ति श्रुतत्वात् । तूष्णीमेवैतद्व्यवहृत्य पूर्व-
स्यात् । प्रधानयागार्थमिदमाज्यपहणं न प्रयाजार्थमतो यावदूर्कं पहणमात्रमेव ।

पक्षान्तरे “यथाप्रकृति वा” (का० धौ० ८।२।२६) प्रकृतिवदेवाज्यं गृहीयात् चतु-
र्गृहीतं जुह्वामुपभृत्पष्टगृहीतमित्यत्र । एवमेव श्रूयते—“अथो इतरथाह्वचतुरेव कृत्वा जुह्वां
गृहीयादष्टौ कृत्व उपभृती” (शं० भा० ३।४।४।७) ति । अस्मिन्नपि पक्षे पहणं तूष्णीमेव
सहस्रयामाश्रत्यैव प्राकृतस्य श्रुतत्वात् ।

गृह्णातीति प्रकृतिलिङ्गा “आमनामासौ” (य० सं० १।३१) ति मन्त्रेण गृह्णातीति रामः ।

(५) स्तीर्णीया अपि वेदेर्वाचनिकमेकवृत्तरणम् ।

(६) अनुयाजमावात् ।

आचम्यैवपद्धतिः ।

त्यात्मात्मनः । उदकोपस्पृशः (१) । होतृपदनकरणम् । अप्रवर्ग्यं होतरे-
ही (२) ति । अग्नये समिष्यमानायेति प्रैषः । अववाधने-नवमेन वज्रेणे-
ति । प्रतिप्रणवमाधानम् । आहवनीयोपधाजनम् । जुवाधारमाधार्यं
अग्निसम्मार्गप्रैषः । अग्निसम्मार्गः । न निन्द्यः । नेत्तराधारः । सम्मृष्टेष्टौ
हौषपद्धतिः ।

अथोपसदिष्टिः । (३) इहि होतरित्यामन्त्रितः—आचम्यादिब्रह्मन्ता-
मिधेनी० हि ।

(१) ॥ व्रतोपायनं निर्वर्तितश्चात् ।

(२) अत्र रामवाजपेयिनः—होतुरपांशुप्रयोगानां लोपः । यथा—नमः प्रवक्त्रं
इत्यादि हौत्रं जुषस्वमित्यन्तस्य लोपः । न हिकारलोपः मन्त्रैरुद्देशत्वात् । एवं 'होतारम
यूया' इत्यस्य च न लोपः वषट्कारानुमन्त्रणस्य च न लोपः नैमित्तिकत्वादिति ।

(३) मन्त्रं ब्रह्मा सौर्धेन प्रविश्य प्रकृतिबन्धमन्त्रेणोपविशेत् । यज्ञमानस्य प्रकृतिवद्-
पदेनम् । होतृ पृष्टि होतरित्यामन्त्रित आचम्यान्त्रेण प्रणीतोत्कर्तौ प्रविश्यामये
समिष्यमानायानुमृ३हीति प्रेषितो ब्रह्मन्तामिधेनोरनुवक्ष्यामि इति ब्रह्माणं पृष्ट्वा अनुमृ-
३हीति तेनानुज्ञातः “कं प्रपद्ये ते प्रपद्ये यत्ते प्रजापते शरणं छन्दस्सत्प्रपद्ये यावत्ते विष्णो
पदं तावत्ते करिष्यामि देवेन सवित्रा प्रसूत आत्विर्ज्यं करिष्यामि नमोऽग्नये उपद्रष्ट्रे नमो
वायवे उपधोत्रे नम आदित्यायानुष्यात्रे जुष्टामघ देवेभ्यो वाचं वदिष्यामि शुभ्रपेभ्यो
मनुष्येभ्यः स्वचावर्ता पितृभ्यः प्रतिष्ठां विश्वस्मै भूताय प्रशास्त आत्मना प्रजया
पशुभिः प्रजापतिः प्रपद्येऽमर्षं वो अस्तु प्राजापत्यमनुवक्ष्यामि वागाः र्विज्यं करिष्यति
वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः स्यादिति जपं वर्जयित्वा पठेत् ।

“उपसदि चेत्याचार्या” (शां० धौ० सू० ३।१६।२१) इति कल्पवचनादुपसदि
विश्याधर्मप्राप्तेः “उत्सर्गो जपाना” (शां० धौ० सू० ३।१६।१९) इति कल्पवचना-
त्पित्र्यावदत्रापि “कं प्रपद्ये” (शां० धौ० १।४।९) इत्येवमादीनां प्राकृतानां जपानां
सुत्सर्गातिदिर्भवति । “उत्सृज्यन्ते इ निगदा” (कौ० भा० ८।८) इति श्रुतेः ।
“कमांणि तृष्णीं जपमन्त्राणी” ति (शां० धौ० ३।१६।२०) सूत्रात् कमांणि तृष्णीं, जपम-
न्त्राणि तृष्णीं, भूमिसम्भ्रानां सामिमर्शनादीनि तृष्णीं भवन्ति मन्त्राणां तृत्सर्गो मथति ।

त्रिद्विद्वत्पौत्राद्विद्वत्प्राप्तोपसदि उपसथायेत्येतास्तिष्ठः सामिधेनोरत्नवानमधर्चज्जुच्छ-
वसत्रैवेकां सप्रगवां मरारान्तप्रगवावसानां त्रिधिराह । एवं नव सामिधेन्यः ताः “सम-
नूत्ताः नव सम्पद्यन्ते” (कौ० भा० ८।२) इति श्रुतेः । तत्रैकामृचं द्विद्विद्वत्त्वा त-
स्यास्तृतीये वचने शुद्धप्रगवेनोत्तरामृचं सन्धाय मरारान्तप्रगवेनावस्येत् । तृतीयस्या-
स्तृतीयं वचने तु अन्ते शुद्धप्रगवं कृत्वा तेन सन्धायार्गिमाध्वह सोममाध्वह विष्णुमा-
ध्वहेति त्रिचो देवता व्यवस्यन्नाध्वहेत् । श्रुतावपि “अग्निमाध्वह सोममाध्वह विष्णुमा-
ध्वहे” (कौ० भा० ८।८) स्येतावदेवावाहनमुक्तम् ।

अत्र च यथापठितं नान्यदधिकं परिसङ्गतात् ।

“प्रगवेन सन्धायं” (शां० धौ० ९।१२।४) ति प्रगवेन सन्धानोपदेशादग्ने महं
असीत्येवमादेशाध्वह देवान्यजमानायेत्येवमन्तस्य चाभावः ।

आध्ययं पद्धतिः ।

इधमसन्नहान्यादायाथाव्य, ओ३धा३यय । अस्तु धौ३पद् । (१) सोद
होतरित्येव प्रयात् । न प्रयाजाः नाज्यमागौ । (२) क्षुचौ गृहीत्वा प्रसूतो-
ऽतिकामप्रसयेऽनुवाचयति ।

द्वौ प्रपद्धतिः ।

अनुमू३होति तेनानुधातः फं प्रपद्यादि भूर्भुवः स्वरित्यन्तं जपं धर्ज-
यित्वा यथैवैयमिषा संश्रयवीरन्निति ध्रुतेः (३) सर्वोपांशु ।

"हिं हिं हि (४) उपसद्याय मीळ्हुप आस्ये जुहुता हविर्यो नो नेदि-
ष्टमाप्यो३म् ।

उपसद्याय मीळ्हुप आस्ये जुहुता हविर्यो नो नेदिष्टमाप्यो३म् ।

उपसद्याय मीळ्हुप आस्ये जुहुता हविर्यो नो नेदिष्टमाप्यो३म् ।

यः पञ्च चर्पणीरभि निपसाद दमेदमे कविर्गृहपतिर्युयो३म्

यः पञ्च चर्पणीरभि निपसाद दमेदमे कविर्गृहपतिर्युयो३म्

यः पञ्च चर्पणीरभि निपसाद, दमे दमे कविर्गृहपतिर्युयो३म् ।

स नो घेदो अमात्यमग्नौ रक्षतु विश्वत उतास्मान्पात्वं हसो३म् ।

स नो घेदो अमात्यमग्नौ रक्षतु विश्वत उतास्मान्पात्वं हसो३म् ।

स नो घेदो अमात्यमग्नौ रक्षतु विश्वत उतास्मान्पात्वं हसो३म्" ।

अग्निमा ४ यह सोममा ४ यह विष्णुमा ४ यह यतायदेवायाहनम-
न्यस्य निवृत्तिः ।

ततोऽध्ययुणाऽऽधाव्य सोद होतरित्युक्तो होता उपविशेत् ।

ततस्तूर्णीं भूमिमन्वारभ्य तूर्णीमस्ताभिर्मशनं कृत्वा तूर्णीं तूर्णं

(१) "क्षुवाचारमाधायै सम्गृष्ट आधाव्य सोद होतरिति" (का० धौ० ८।१।१९)
सूत्रे "तस्मादन्यतरमेवाधारमाधारयति यच्छुधेने" (श० ब्रा० ३।४।४।९) ति
ध्रुतत्वात्क्षुवाचारमाधायैत्युचं, एवकारेणान्यत्पर्युदस्यते । अस्य चाधारस्य प्रकृतितः
प्राप्तयत् एव पुनर्वचनादेतेनैव केवलेन प्राकृताद्गोपकारः कियत् होतराग्यप्यह्वान्यत्र निव-
सेन्ते । अतो अपूर्वा उपसत् । तेन यावदुक्तमेवात्र भवति नाधिकं प्रकृतितः प्राप्तं किञ्चि-
द्विति । "अथामाव्य न होतारं प्रवृणीते सोद होतरित्येवादेति" (श० ब्रा० ३।४।४।१०)
ध्रुतत्वात्प्रयोक्तम् । अत्र न होतारमित्यनुवाद एव प्राप्त्यभावात् सोद होतरित्यर्थः ॥
विधिः । "उपविशति होते" (श० ब्रा० ३।४।४।१०) इत्यादिनिवर्तमानप्रतिप्रसवः ।

(२) वाचनिकमत्र सूमादायनमप्रयाजायत्वात् ।

(३) "तस्माद् तत्रोपांशु चरेयुर्धैवैव मिषः संश्रयवीर" (कौ० ब्रा० १।१) इति
ध्रुतेः । अन्यत्र दोषणीयादौ प्रधानमात्रमुपांशु, अत्र तु प्रधानमङ्गजातं सर्वमुपांशु । ध्रुतौ
"तस्माद् तत्रोपांशु चरेयुरिति पुनर्वचना "त्पित्र्योवसदः सतन्त्रा" (भाष० औ० २।१५)
इत्याद्यलपनभणितत्वाच्च ।

(४) ऋ० ४।१।१-३ ।

आध्वर्यवपदतिः ।

अग्नयेऽनुब्रूहि ।

अग्निं यज । (१) पूर्वार्धे होमः । इदमग्नये न मम ।

अर्द्धं० हुत्वा सोमाय मध्ये सोमायानुब्रूहि ।

सोमं यज । इदं सोमाय न मम ।

हौत्रपदतिः ।

निरस्यति । अप उपस्पृश्य तृष्णीं स्वासने उपविशेत् ।

तत एव वामाकाश(२) इति धक्तव्यम् ।

ततः क्षुगादापनमग्निर्होतेति ।

ततोऽग्नयेऽनुब्रूहि होतृयुक्ते—

"अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्वद्रिणस्युर्विपन्यया समिद्धः शुक्रं बाहु-
वोश्म्"(३) ॥

अग्निं यज ।

भूर्भुवये ४ यजामहेऽग्निं य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न धंसगः ।

अग्ने पुरो करोजिथा(४) ४ यौ ४ पद् । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

सोमायानुब्रूहि ।

त्वं सोम क्रतुमिः सुक्रतुर्भूस्त्वं वक्षैः सुदक्षो विश्ववेदास्त्वं वृषा
वृषत्वेभिर्महिहत्वा घुम्नेभिर्धुम्यभवो नृचक्षोश्म्(५) ।

सोमं यज ।

भूर्भुवये ४ यजामहे सोममपाङ्गुहं युत्सु पृतनासु परिं स्वर्गामप्तां
वृजनस्य गापाम् । भरेपुजां सुक्षितिं सुध्रुवसं जयन्तं त्वामनु मदेम
सोमा(६) ४ यौ ४ पद् ।

(१) "प्रतापो जुहोत्युपसत्सु च" (का० श्रौ० ३।१।१०—११) त्याम्नातत्वात्
"तस्मात् उपसद्रूपेण प्रत्यग्नौ इधन्त" इति धुनेश्चैतेषां अयागां प्रधानानां हो-
मोऽग्नौ प्रत्यङ्मुख्यः कर्तव्यः । पूर्वार्धे अग्नेः, मध्ये सोमस्य, अपराद्धे विष्णोरिति । तथा
॥ मानवे— "वृत्तवता अध्वर्ये" (का० हौ०प० १।४) इत्युच्यमाने सुचावादाय दक्षिणा-
तिराम्य यथादेवतमनुवाचयत्यग्निं पूर्वार्धे यजति मन्त्रं सोममौपश्रुतं जुष्टां समानीय
विष्णुं पश्चाद्ध" (२।१।३४—३५) इति । सहृदतिकान्तेनैव प्रयागि यागाः कर्तव्याः
"स यत्समानत्र विष्टजुहोति ॥ ययेदं प्रचरन्तस्ररता" (श्रौ०मा० ३।४।४।१४) ति धुनेः ।

(२) "उदङ्मुखं सर्वत्रादौ वामाकाश" (श्रौ० धौ० १।६।२२) इत्यस्मिन् सूत्रे आहित्य-
तिरिक्ते वृतास्य वचनस्याजपत्वं सूचितं तेनाग्न्य नोत्सर्गः ।

(३) ऋ० ६।१६।३४ ।

(४) ऋ० ६।१६।३५ ।

(५) ऋ० १।११।२१ ।

(६) ऋ० १।११।२ ।

आप्यर्चनपद्धतिः ।

विष्णवे समानाय पश्चाद्धे विष्णवेऽनुमू३हि ।

विष्णं यज । इदं विष्णवे न मम ।

उपभृत्यष्टगृहीतपक्षे सर्वमग्नये हुत्वा समानीय समानीयेतरयोः ।
समानयनकाले विष्णवेऽनुवाचनं समानीयेतरस्य । प्रत्याक्रम्य सदि-
यित्वा स्रुचौ सोमाप्यायनाद्यामुग्रहणयाग्रेणात् ।

आतिथ्या(१)यत्सोमाप्यायनं निहुवन्न । ततः शेषप्रतिपत्तिः ।
प्रस्तरे पवित्रकरणम् । अग्निसम्मार्गिप्रैवः । अग्निसम्मार्गः । ध्यूहने-अग्नेः
सोमस्य विष्णो रु० (२।१५) । अग्निः सोमो विष्णुस्तम० (२।१५) ।
औत्रापद्धतिः ।

अधोपसदन्ते आतिथ्यान्तयत्सोमाप्यायनं निहुवनं सुग्रहणयाह्वान-
ञ्च कार्यम् ।

हौत्रपद्धतिः ।

भोजः सहः सह भोजः स्यः ।

विष्णवेऽनुमू४हि ।

यः पूर्णाय घेषसे नयोयसे सुमज्जानये विष्णवे इदोशति । यो
जातमस्य महतो महि प्रयत्सेदु ध्रुवोभिर्गुण्यं चिदभ्यसोऽम्(२) ।

विष्णं यज ।

भूर्भुवर्धये ४ यजामहे विष्णं तमु स्तोतारः पूर्वं यथा विद् ऋतस्य
गर्भे जनुपा विपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो
सुमर्ति भजामहा(३) ४ इयौ ४ पद् । भोजः सहः सह भोजः स्यः ।

मदन्तोरुपस्पृश्य यावदादिष्टं (४)कुर्यात् ।

तत आप्यायनम् ।

(१) पूर्व (८३-८४) पत्रे द्रष्टव्यः ।

(२) अ० १।१५६।२ । (३) अ० १।१५६।३ ।

(४) “यावदादिष्टं कुर्यात्” (शां औ० १।१२।१०) इत्युक्तत्वात् “देवता उपसत्सु
प्रतिपद्यते” ति युतेश्च प्रयाजाज्यभागस्विष्टकृदनुवाज-सूक्तवाक-पत्नीसंधाजादीनां
घोतसर्गः सिद्धो भवति ।

“अत्र यावदादिष्टं कुर्यात्” (शां औ० १।१२।१०) इत्युक्तेऽप्यन्वयुं वशात्प्रतिपत्तिकर्म-
त्वेन सूक्तवाको भवत्येव, स चेत्तम्—

सूक्तान्हीत्युक्ते ‘इदं यावाष्टयिषीः सयोरविदि । अग्निरिदं हविः
सोम इदं हविः विष्णुरिदं हविः (देवा आज्याया अग्निर्होत्रेणेति च न भवति
प्रयाजस्विष्टकृदोरभावात्) अस्यामृषदोत्रायामित्यादि नमो देवेभ्यः (शां औ०
१।१४।१-२१) (का० हौ० प० १।८) इत्यन्तं भवत्येव । न ह्यधोवाकः । वेदविमोहः ।
आवेदेस्तरणमिति योऽनुवाजप्रयोगे विरोधः ।

आभ्यर्चयपदतिः ।

अभ्युक्ष्य जुह्वा परिध्यञ्जनम् । परिधि गृहीत्वाऽऽश्राव्य(१) सुक्तवाक्यै-
पः । प्रस्तरादानं न विधृत्योः स्थाने करणम् । अञ्जने—आज्यस्थाल्यां
मूलम् । अङ्ग्या प्रस्तरमुपसर्दं (२) जुहोति स्तुवेण या त इ(३)थयःश
यामन्वारब्धे (४)यजमानेन द्विरेकया चरति (५)सुसायर्द्धं सुपूर्वाहो
च । प्रतिप्रस्थातोपकल्पितमाज्यर्द्धः० सधंस्कृत्याभ्यर्चये प्रयच्छति ।

“ॐ या ते सग्नेऽयःशया तनूवर्षिष्ठा गहरेष्ठा ।

उग्रं, चक्षो अपावधोत्स्वेपं वक्षो अपावधोत्स्वाहा” (५।८) ।

इदमग्नेऽयःशयायै तन्वै । परिधिविधृत्योरासादनाद्यग्नेये समर्पणा-
न्तमानिध्या(६)वत् । “चक्षुष्वा” (२।१६) इत्यात्मात्मन्मः । उदकोप-
र्ययाः । सधंस्त्रवाहुतः । देशे निघ्नानम् । न वेधालम्भः । तूर्णानि वेदवि-
मोक्तः । पक्षे योयत्रस्य । एकवृद्धर्हिहोमः । प्रणीताविमोक्तः । पूर्ववत्-

हीत्रपदातः ।

“अंशुरंशुष्टे देव सोमा प्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।

आ प्याययास्मान्सखीन् सन्या मेधया । स्वस्ति ते ।

देव सोम सुत्यामुद्वचमशोयेति” ।

तत उरोभिर्मर्शनम् ।

“यमादित्या अंशुमा प्यायन्ति यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति ।

तेन नो राजा वरुणो वृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः” ।

इति पुनर्मदन्ती० ।

(१) देवयागिक्रमने न सुक्तवाक्यैः ।

(२) उपसदिति सामान्यसंज्ञा । (३) अय शरीरेति सम्प्रतिष्ठाद्विधेयसंज्ञा ।

(४) सनेकयजमानके एकस्यैवान्वारम्भः । पूर्णाहुतिप्रवृत्तित्वेनान्वारम्भः प्राप्त एव
परिवर्त्त्यार्थे पुनरुक्तः । उपसत्स्वैवान्वारम्भो नान्येषु होमेष्विति ।

(५) सार्धं द्वाद्देनात्रापराहो लक्ष्यते “स यत्सायंप्रातः प्रचरति तथा द्वे स संपत्स-
म्यधत्ते स यत्पूर्वाह्ने प्रचरति तत्रवत्यय यदपराह्ने प्रचरती” (शः मा० ३।४।४।२१)
ति सुवत्वात् “याः पूर्वाह्ने पुरोऽनुवाक्यास्ता अपराह्ने याज्याः करोति” (कां० मा० ८।९)
“तदाः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति ता अपराह्ने याज्या” (शः मा० ३।४।४।२) “सुर-
वाह्ने एव पूर्वयोपमदा प्रचरितव्य स्वपराह्ने परया” (ऐ० मा० १।४।२३) इत्यादि
श्रुतेरिव, सूत्रकारप्रस्थानाच्च “उपसस्य पौवाह्निक्यापराह्निक्यन्तरे चयनपुरोपनिवपने”
(का० मा० १।४।३) इति । सु- पूजायाम् । प्रशस्तः पूर्वाह्ने सुरवाह्ने । तस्य च
प्रशस्तत्वं प्रथमावपवः = उदयानन्तरमेवेत्यर्थः ।

(६) पूर्वं (८६) पत्रे ।

शास्त्रपद्धतिः ।

(१) सुमहत्प्रयागप्रैयगाने । इत्युपसदिष्टिः (२) सतन्त्रोपांशु ।

(अथ द्वितीयदिनस्यापराक्षिकः प्रवर्ग्यः ।)

अपराक्षे द्वापराधिपानम् । तानूनप्रमिथयतप्रदानमुभाभ्याम् । सप्र-
होत्रपद्धतिः ।

ततः प्रस्तरे निन्दुवते दक्षिणोत्तानान्याणोऽमृतवा (३) । यजुः—

ॐ एष्टरायः प्रये भगाय अतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्या-
मिति ।

इत्युपसदिष्टिः ।

(आरम्भाद्द्वितीयदिनस्यापराक्षिकः प्रवर्ग्यप्रचारः ।)

अथापराक्षिके प्रचरणे विशेष उच्यते । “अृचं वाचमि”त्यादि शान्ति-

(१) पूर्व (८७-८८) पत्रे ।

(२) एकाहस्त्र्युपसत्कः (का० श्रौ० ८।२।३७) । एकाहः—एष्टमुत्पः क्रतुस्त्र्युपसत्को
भवति । तिस्र उपसदो यस्यामो त्र्युपसत्कः एष्टमुत्पे पत्रे तिस्र उपसदो भवन्तीत्यर्थः ।
“स वै तिस्र उपसद् उपेया”दिति (श्रौ० भा० ३।४।४।१०) श्रुतेः

“द्वादश वा” (का० श्रौ० ८।२।३८) । अथवाद्वादशोपसदो भवन्ति “यद्य द्वादशोप-
सद् उपेयादिति” (श्रौ० भा० ३।४।४।११) श्रुतेः ।

अपरे त्वन्वया व्याचक्षते—एकाहस्त्र्युपसत्क इत्यत्र प्रकान्त एवैकाहे पुनरेकाहपहणं
द्वादशोपसत्कस्यानेकाहविषयत्वज्ञापनार्थं तेनेकाहस्त्र्युपसत्क एव । द्वादशत्वं स्विह
पठितमपि शाखान्तरीयवाक्यवशादुक्त्याहीनविषयं व्याचक्षते । तथा च वाक्यम् ।
“तिस्र एव सान्द्रूपोपसदो द्वादशाहीनस्ये” (आप० श्रौ० ११।४।७) ति । अग्रेहा सह
समाप्तिं प्राप्नोतीति सान्द्र एकाह इत्यर्थः ।

केचित्स्वैवं व्याचक्षते—एकाहस्त्र्युपसत्को ज्योतिष्टोमप्रतिरिक्तः तद्विकार एकाह-
स्त्र्युपसत्क एव भवति एकाहपठितः । “तिस्रः सान्द्रूपे”ति वाक्यात् “द्वादश वा” वैकृते
एकाहे तिस्रः स्थितः एव ज्योतिष्टोमे विकल्पो द्वादश वा तिस्रोपेति तत्प्रकरणे उभयस्य
विकल्पेन श्रुतत्वात् “स वै तिस्र” (श्रौ० भा० ३।४।४।१७) इति “यद्य द्वादशो”
(श्रौ० भा० ३।४।४।१९) ति च ।

(३) एवमापराक्षिके प्रचारे सञ्चालनान्दक्षिणाद्यौघैः कृत्वा निन्दुवीरन् ।
निन्दुवर्नं नाम द्यावापृथिव्योर्नमस्कारः । तथा च व्याख्यानम्—“प्रस्तरे निन्दुवते
द्यावापृथिव्यामेव तं नमस्कुरुर्वन्ती”ति । आप्यायनमुरोऽभिमर्जनं प्रस्तरे निन्दु-
वनमित्यादिप्रार्थनायां पूर्ववद्दक्ष्यमाणलक्षणायामुपपद्युपसदि समासायां कतव्यम् ।
तत्र पूर्वोक्तिक्यामुपसदि दक्षिणोत्तानधर्मः, अपराक्षिक्यामुपसदि सञ्चालनधर्मः ।
अत्राप्यायने “यजमानपृष्टा सोममाप्यायन्ती” (का० श्रौ० ८।२।६) ति शतयथक्षते
(३।४।३।१७) मन्त्रोद्गाहोत्तरवैश्वानरोऽथयजमानार्थं पृष्ठावेवाधिकारः, तदुद्गाहान्निन्दुवे-
ऽपि । शाह्वाननकल्पमाभ्ये (२३२ पत्रे) ऽथमेव पशोऽभिहितः । तैत्तिरीयार्णां सर्वेषामा-
प्यायनमभिहितं (आप० श्रौ० ११।१।११) तथैव शाह्वाननानामपि सर्वेषामाप्यायनं पद-
तावभिहितमतश्चेच्छ्यानुहाचं विवेकम् ।

आभ्यर्चयति ।

वर्ग्यं पुनः पूर्वाह्नप्रवर्ग्यवदपराह्नप्रवर्ग्यप्रचारः शान्त्यादिशान्त्यन्तः ।

तत्र त्रिशयः । रोहिणहामे—

‘ॐ रात्रिः कतुना जुषता ॥ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ’ (३५।२१)

इदं धर्माय ।

अग्निहोत्रावृता होमे (समिद्धामे) ‘ अद्रिज्योतिष त्वा वायुमती
प्राणवती ॥ स्वर्ग्या ॥ स्वर्गायोपदधामि भास्यतोम् ’ (ऋणस० ३।२।१
का० श्रौ० ४।१४।१३) इति । प्रधानहामे—

ह्रीं प्रवदति ।

पाठः पूर्वधम् (पत्रे ६१) कृत्वा ततो ‘ ब्रह्म यज्ञानमि ’ (१) त्यादि “ कएया
ना सजने सुतोऽमि ” त्यन्तः पूर्वधदभिष्टुत्य ‘ प्रातर्यागणे ’ (२) ति सूक्त
स्य स्थाने “ आ भात्यग्निरि ” (३) ति सूक्तमभिष्टुयात् ।

(“ आ भात्यग्निरुपसामनोरुमुद्विप्राणा देवया वाचो अस्थुर्याञ्जा
नूनं रय्येह यात पीपिषासमभिवना धर्ममच्छोऽम् ।

न ससृत्त प्रमिमोतो गमिष्टान्ति नूनमभिवनोपस्तुतेह दिवाभिपि
त्रेऽपसागमिष्टा प्रत्यर्ति दाशुपे शभविष्टोऽम् ।

उता यातं सङ्ग्रे प्रातरहो मध्यन्दिन उदिता सूर्यस्य दिवा नकमय-
सा शन्तमेन नेदानीं पीतिरग्निना ततानीऽम् ।

इदं हि धा प्रदित्रि स्थानमोऽरु इमे गृहा अभिवनेऽ दुरोणमा नो दिवो
वृहतः पर्वताद्भ्यो यातमिषमूर्जे धहन्तोऽम् ।

समभिवनोरपसा नूतनेन मयोभुगा सुप्रणीतो गमेमा नो रयिं वहत
मोतः पीराना त्रिवा-यमृता सौमगानोऽम् ” ।)

ततः “ ईळे (४) धात्रापृथिवी ” त्यादि “ यमस्य योनीं शकुनमुरणयोऽमि ”
त्यन्तः पूर्वधदभिष्टुत्याऽप्युणा धर्मस्य यजेत्युक्ता “ अस्य पित्रत ” “ यदु
न्निवात्तानुन ” मि-यते द्वे अनयान पठित्वा (द्वितीयस्याश्वन्तेवपद् कुर्या-
स्यैवानुपपत्त्यर्थः । भूमुर्य ४ यनामहे ऽस्य पित्रतमभिवना युष
मदस्य चाद्यः ॥ मध्यो रानस्य त्रिणपा (५) यदुन्निवात्तानुन घृतं पयोऽय
सु ग्रामभिवना भाग आ गत माच्यी धर्तारा त्रिदशस्य सत्पतो ततः धर्मे
पित्रतं रोचने दिवा ” (६) ॥ योऽपत् । ओज सह सह ओज स्त्र ।

(१) ता० श्रौ० ६।१।१। पूर्व ११-१०६ पत्रेषु ।

(२) ऋ० ६।१।१-१ (३) ऋ० ६।१।१-१ ।

(४) ऋ० १।१।१। पूर्व १०६-११९ पत्रेषु ।

(५) ऋ० ८।६।११ ।

(६) ता० श्रौ० ६।१।१।

अग्नि० १८

आज्यवर्णपद्धतिः ।

“ॐ सज्जदेवेन सवित्रा सजू रात्र्येन्द्रवत्या । जुवाणो अग्निर्देव
स्याहा” (३।१०)

इदमज्ञये न मम । इतरस्तर्घ्ये पूर्वघत् । इत्यपराहप्रवर्ग्यः ।

(आरम्भाद्द्वितीयदिनस्यापराह्निक्युपसत्)

ततः पुनः पूर्वघत्सायमुपसत् (पत्र १२७-१३६) । न तत्र विशेषः ।

द्वौत्रपद्धतिः ।

भूर्भुवः घर्गस्याग्ने योहो ४ योऽपट् । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।)

ततः “स्याहाकृत” इत्यादि (प० १२१-१२७) शान्तिपाठान्तः पूर्व-
घाप्रधार्य इति ।

(आरम्भाद्द्वितीयदिनस्यापराह्निक्युपसत् ।)

तत उपसत् । आज्यम्यादि ब्रह्मन् सामि० ।

हि हि हि “(१) इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेरिमा उ पु
धुधी गिरोऽम् ।

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेरिमा उ पु धुधी गिरोऽम् ।

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेरिमा उ पु धुधी गिरोऽम् ।

मया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादभ्यमिष्ट एना सूक्तेन सुजातोऽम् ।

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादभ्यमिष्ट एना सूक्तेन सुजातोऽम् ।

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादभ्यमिष्ट एना सूक्तेन सुजातोऽम् ।

न्तं त्वा गीर्भिर्गिर्यणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः सपर्येम सपर्ययोऽम् ।

तं त्वा गीर्भिर्गिर्यणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः सपर्येम सपर्ययोऽम् ।

तं त्वा गीर्भिर्गिर्यणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः सपर्येम सपर्ययोऽम् ।

मग्निमाध वह सोममाध वह विष्णुमाधवह ।

ततो होता उपवेशनादि सुगापादनान्तं पूर्वघत् (कुर्यात्) ।

ततो याज्यापुरेऽनुवाक्ययोर्विपर्यासं कृत्वा पठेत् ।

अग्नयेऽनुब्रूहीत्युक्ते—

“य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसगः । अग्ने पुरो वरोजि-
योऽम्” (२) ।

अग्निं यजेत्युक्ते—

भूर्भुवर्ग्ये यजामहेऽग्निं मग्निर्वृत्राणि जह्ननद्द्रविणस्युर्विपन्यया ।
समिधः शुक्र आहुता” इवौ पट्” (३) । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

साध्यदेवदक्षिः ।

अनस्तमिते चाग्न्यन्वप्रैवादि । त्रिस्तनमेकस्तनं वा(१) गोदोहनप्रैषो मेहनादिपूर्ववत् । अपररात्रे व्रतप्रदानं पूर्ववत् ।

इति द्वितीयः ।

औद्गात्रपदतिः ।

मद्यापराहे घर्मोपसदन्ते सोमाप्यायनं निह्वयनं सुब्रह्मण्याह्वानं च कार्यम् ।
हौत्रपदतिः ।

सोमायानुग्रहं हि—

“अयाळहं युत्सु पृतनासु परिं स्वर्गामप्सां वृजनस्य गोपाम् । भरेषु-
जां सुभितिं सुभ्रवसे जयन्तं त्वामनु मदेम सोमोऽम्” (२) ।

सोमं यज—

भूर्भुवर्येऽयजामहे “त्वं सोम कतुमिः सुकतुर्भूस्त्वं दसैः सुदक्षो
विभवेदाः । त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा युग्नेमियुग्न्यमया नृचक्षा” (३)
यौऽयद् । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

विष्णवेऽनुग्रहं हि—

“तमु स्तोतारः पूष्यं यथा चिद् श्रुतस्य गर्भे जनुषा पिपर्तन । आस्य
जानतो नाम विद्विषकन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहोऽम्” (४) ।

विष्णुं यज—

भूर्भुवर्येऽयजामहे विष्णुं “यः पूष्याय वेधसे नयोऽसे सुमज्जानये
विष्णवे ददाशति । यां जातमस्य महतो महि प्रवत्सेदु भयोमियुग्न्यं
चिदभ्यसा” (५) यौऽयद् । ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

यायदादिष्टं कुर्यात् ।

ततो मदन्तीरुपस्पृश्य पूर्ववद्राम्यायनेरोऽभिमर्शनानि च कृत्वा स-

(१) “त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति” (का० औ० १।८।३।१) प्रथमायामुपसदि त्रिस्तनं व्रत दोहयेत् । उपसत्त्वेव विशेषवचनाद्वाप्यायनं न नियमः । “एकापचरेनाचरयोः” (का० औ० ८।३।२) । उत्तरयोर्द्वयोरुपसदोरेकापचरेनैकैकस्तनापमारयेन व्रतं दोहयति । द्वितीयायां त्रिस्तनं तृतीयायामेकस्तनमिति भावः । अग्निव्यवहिते कृतो विषयस्य वा प्रथमायां त्रिस्तनं द्वितीयायां त्रिस्तनं तृतीयायामेकस्तनमित्येवं भवति । एवमपि हि श्रुतं “स यासामेकं प्रथमाहं दोहय्य द्वावय त्रीणि” (श० ब्रा० ३।४।४।२६) त्यादि । अनग्निवस्तरे उभयथा अवगात् साग्नित्वेन तु नियमेन त्रिस्तनापेव व्रतं भवति । अत्र हि “अयातः पयो मताया” इति प्रकृत्य “त्रीस्तवानुपेति स द्वौ स्तना उपति स एकस्तनमुपेतीति” पुनः अवगात् ।

(२) ऋ० १।११।२१ ।

(३) ऋ० १।११।२२ ।

(४) ऋ० १।११।३ ।

(५) ऋ० १।११।२ ।

आष्वयंवपद्धतिः ।

(अथ तृतीयदिनकृत्स्नम्)

(तृतीयदिनस्य पौर्वाहिकः प्रवर्ग्योपसत्प्रचारः)

अथ तृतीयमहः । प्रातर्धिवुद्धवाचनादि चाग्निसर्गान्तं पूर्ववत् ।

प्रतप्रेये—विस्तने गावो धुत्वेति । प्रतकरणम् ।

ततः पूर्वघटप्रवर्ग्योपसदी । पक्षे उपसदेव वा । तत्रोपसद्धोमे विशेषः ।

"ॐ या ते अग्ने रजःशया तनूर्गमिष्ठा गह्वरेष्ठा ।

उग्रं यचो अपावधोत्थेयं यचो अपावधोत्स्वाहा" (५।८) ।

इदमग्नये रजःशयाये तन्ये ।

औशाप्रपद्धतिः ।

निहुयने सध्यान् पाणीनुत्तानान् कृत्वा दक्षिणान्नोच्चैः कृत्येति विशेषः ।

अथ तृतीयदिवसे घर्मोपसदन्ते आतिश्यान्तवत्सोमायायनं निहुयनं सुग्रहण्याह्वानं च कार्यम् । सुग्रहण्याह्वानं ह्यहे सुत्यामिति विशेषः ।

होत्रपद्धतिः ।

ध्याम्याणीनुत्तानान् कृत्वा प्रस्तरे निहुयीरन् । एत्येकमुपसदहः ।

इति द्वितीयमहः ।

(अथ तृतीयमहः ।)

(आरम्भात्तृतीयदिनस्य पौर्वाहिकः प्रवर्ग्योपसत्प्रचारः)

तत आरम्भात्तृतीयेऽहि द्वितीये चोपसदहि पूर्वाह्नि प्रवर्ग्योपसद्भ्यां चरन्ति ।

तत्र शान्त्याविशान्त्यन्तः पौर्वाहिकः पूर्ववत् (पत्र१-१-१२७) प्रवर्ग्यः । उपसदि विशेष उच्यते । ग्रहन् सामिधेनी० । त्रिहिङ्कृत्य ।

(१) इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेरिमा उ पु धुधो गिरोऽम् ।

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेरिमा उ पु धुधो गिरोऽम् ।

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेरिमा उ पु धुधो गिरोऽम् ।

मया ते अग्ने विधेमोर्जा नपादश्वमिष्ट पना सूक्तेन सुजातोऽम् ।

अया ते अग्ने विधेमोर्जा नपादश्वमिष्ट पना सूक्तेन सुजातोऽम् ।

अया ते अग्ने विधेमोर्जा नपादश्वमिष्ट पना सूक्तेन सुजातोऽम् ।

न्तत्वा गोमिर्गिर्वणसं द्रविणस्यं द्रविणोदः सपर्यम सपर्यवोऽम् ।

तन्त्वा गोमिर्गिर्वणसं द्रविणस्यं द्रविणोदः सपर्यम सपर्यवोऽम् ।

तन्त्वा गोमिर्गिर्वणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः सपर्यम सपर्यवोऽम् ।

मग्निमावहेत्यादि सर्वे पूर्वदिनीयपौर्वाहिक्युपसद्विहिङ्कृत्यान्तम् ।

आष्वयंवपदतिः ।

(वेदिमानम्)

ततो वेदिमानम् । ओपदसध्यात्पूर्वेऽहनि पोर्वाहिकया प्रचर्य वेदिमिमीते ।

आहवनीयस्य दक्षिणतो महावेदेश्च दक्षिणतो द्विर्दिर्गाहंपत्याहवनीययोश्चरत एकैकमिति षडासनम् ।

ग्रह्या स्तम्ययजुर्हरिष्यत्याहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते वेदिसहित एषडं सर्वत्र प्रागग्नोपोम(मीय)प्रणयनात्कर्मणः कर्मणो वा सहितस्तत्तदेवान्येति ।

अत्र समन्त्रकमःसनमिति देवः ।

ततः प्रणीतांप्रणयनं (मदन्तीभ्यः) कर्कमते ।

याज्ञिकास्तु न प्रणयन्ति, यतस्तत्पक्षे ताम्य एव प्रोक्षणीसत्वे अग्नीपोमीये प्रणीतानिपेधात्सप्राणीताप्राणीतप्रोक्षणीभेदेन प्रयोगकाठिन्यम् ।

आहवनीयस्योत्तरतस्तासां निधानं कर्कमते प्रणयनपक्षे ।

आहवनीयस्य पश्चादुत्तरतो वा पञ्चकासादनम्—अग्निहोत्रहवणी वज्रः पवित्रकृद्देवानि पवित्रे अन्तर्धानकृणञ्च ।

उपकल्पनीयानि—रज्जुः शङ्कुः, शम्भा, अग्निः, पुरीषाहरणम्, प्रोक्षणीः, सिकताः, आच्छादनवर्हिः ।

पवित्रकरणम् । यथायथं प्रणीताभ्यो मदन्तीभ्यो वा प्रोक्षणयः । यजं प्रोक्ष्य तदुपग्रहे(णेन)णोत्तरप्रोक्षणम् । असञ्चरे प्रोक्षणीनिधानमग्नीपोमीयार्थं पवित्रयोश्च ।

ततः पूर्वाद्यास्तस्मिन्मातृपुरस्तात् त्रिषु (१)प्रक्रमेषु शङ्कु(२)निहन्ति होत्रपदतिः ।

(वेदिमानम्)

ततोऽध्वर्युणां महावेदिमानम् ।

(१) प्रक्रमप्रात्र द्विपदः सोमत्वात् । तथा चोर्कं शुक्लवृत्ता—

माघाने पदिकं कुर्यात् द्विपदः सौमिको भवेत् ।

अग्नी ३ त्रिपदं कुर्यात् प्रक्रमं यात्रिको वुयः ॥ (श्लो० शु० ॥ १३४) इति ।

अत्र परिमाणं अज्ञानयोमादृक्कर्मणो न अज्ञानस्य, शुक्लवृत्तत्वाद्भ्य इति कर्कमतम् । अन्ये तु 'दान-वाचना-न्वारम्भण-वर-वरण-वत-प्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादि' (का० धौ० १॥१०॥१२) ति परिमाणायजमानस्यैव प्रक्रमममाहुः ।

कात्यायनस्मृत्यावन्नेवमेव—

मानक्रियाधामुक्तायामनुष्ठे मानकर्तृति ।

मानहृद्यजमानः स्याद्विदुषामेष निश्रयः (५॥११) । इति ।

(२) शुक्लसूत्रे द्युपपरिमाणादुक्तम् ।

आध्वर्यवपद्धतिः।

सोऽन्तःपात्यः । तस्मात्पुरस्तात्पट्त्रिंशति शङ्कुः पूर्वार्द्धसंज्ञः ।

पट्कुलपरीणादं द्वादशाकुलमुच्छ्रितम् ।
 जरढं चाग्रं चैव शङ्कुं कुर्याद्विक्षणः ॥
 द्विवितस्तिप्रमाणस्तु खादिरो मुखस्तथा ।
 शङ्कुस्तेन निखातव्यस्तस्मात्तस्य परिवहः ॥
 एकतप्त शङ्कुस्तोदणः खादिरः सम आगतः ।
 शङ्कुः कायेस्तु शुल्वज्ञेस्तस्याहं गमयेन्महीम् ॥

(शु० प० ७।७-९)

कार्यायनस्मृतावपि—

शङ्कुश्च खादिरः कायौ रजतेन विभूषितः ।
 शङ्कुश्चैवोपपेदव द्वादशाकुल इत्यत्रे (१७।३) । इति ।

हविर्यज्ञे तु—

प्रादेशमात्रो हविर्यज्ञे पूर्वलक्षणलक्षितः ।
 शङ्कुरामक्षिराः कायेस्तस्याप्यर्थं नितापयेत् ॥
 चतुराक्षं मुद्गरं तत् षोडशाकुलमायतम् ।
 भविष्यं कमणोयं च दादमध्याच्च निमित्तम् ॥

(इलो० शु० ७।१०-११) इति ।

संबन्ध मानादिताधनोपयोगिनी रज्जुः कार्यायनोक्ता वाद्या । तेदृशी—

अजीवी प्रविभो सुदमा समा इलदणा स्वरोमशा ।
 रज्जुर्मानाधिका कार्या अज्यरे योगमिच्छता ॥
 शाणी वा बालवजो चैव वैणवी वा विधोयते ।
 रज्जुस्त्वमयतपाशा त्रिरृता यश्चक्रमणि ।
 रज्जुर्मुभ्रमयो कार्या शणैस्तु परिमिश्रिता ।
 कार्यायनो वदत्येवमपोढा कुशवज्रजैः ।

(शु० प० ७।१२-१४) इति ।

अपोढा—अलण्डा ।

अत्रार्थ साधनोपायः । काठके-सौमिकी वेदि विधितस्तत्र पञ्चदशसु प्रक्रमेषु लक्षणं कुरुते त्रिपदः प्रक्रमोऽर्द्धचतुर्थपदो वा पदं पञ्चदशाकुलं द्वादशाकुलं वा ततः एकविंशतौ तत्रस्त्रिषु ततो द्वादशसु पाशः पूर्वेण प्राग्बन्धं त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुं निदन्ति तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य प्राचीमायम्य यदेकविंशतौ तत्र शङ्कुं निदन्ति तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पञ्चदशः ॥ गृहीत्वा दक्षिणायम्य शङ्कुं निदन्त्येतेनोच्योऽन्तो व्याख्यातः । एवं पूर्वाहं विद्धाति त्रिषु गृहीत्वा द्वादशसु तत्र शङ्कुं निदन्तीति । परिशिष्टे च—

पञ्चदश(मर्षै)मकविंशं त्रिकमपरं च परतद्विकं चापि ।
 द्वादशसु पाश उक्तमः सोमे रज्जुप्रमाणमेतत् ॥

(इलो० शु० ७।१६) ।

रज्ज्वं पञ्चदशसु प्रक्रमेष्वेकं लक्षणं ओण्यङ्गुनायंमाकर्षणार्थं च तदेव, ततः पञ्चदशसु कृताल्लक्षणात् परं एकविंशं प्रक्रमे द्वितीयं लक्षणं प्राच्यङ्गुनायं, ततः परं त्रिषु प्रक्रमेषु तृतीयमाकर्षणार्थं ततोऽपि परं त्रिषु चतुर्थमंतोऽङ्गुनायं ततः परं द्वादशसु प्रक्रमेष्वन्तिमः पाश इति । एवं चतुःपञ्चाशः प्रक्रमा रज्जुर्भवतीति । तथा चोक्तं शुल्वहृता ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

अन्तःपात्यादक्षिणोत्तरौ च पञ्चदशसु पञ्चदशसु ओणयोः शङ्कू । अर्द्ध-
सप्तदशेषु वा । पूर्वार्ध्याश्च द्वादशसु द्वादशसु अंसयोः ।

वेदिं परिसमूहा चित्नीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति । चतुर्ङ्गुलो-
र्धां वेदेमध्ये प्राक् संस्थां (१) पृष्ठ्यामायम्य अन्तःपात्यदेशे -

‘प्रमाणार्द्धं वाऽभ्यस्याभ्यासचतुर्थे (पष्ठे) लक्षणं करोति तन्निरञ्जतमि”
(शुक्ल० १।१४) ति । तथा—“शास्त्रवद्वेषं शर्षचतुरस्रस्यो” (१।१०) त्युक्त्वा “एतेन
प्राक्कर्तव्यं—वेदिमानानि व्याख्यातानाः” (शुक्ल० १।१९) ति चाकम् ।

अत्र रज्ज्याः प्रथमं पाशमन्तःपात्ये प्रमुच्य प्राचीं निष्ठाप्य “पञ्चदशमधैकविंश-
श” मित्येकविंशतो शङ्कुं निहत्य तस्मिन्नन्तिर्म पाशं प्रतिमुच्य पञ्चदशे कृतेन लक्ष-
णेन रज्जुं दक्षिणत आहूय पञ्चदशे एव शङ्कुं निक्षेपेत् सा दक्षिणधोणिः । तेनैव गृही-
त्वोत्तरत आहूय तत्रैव शङ्कुः सा उत्तरधोणिः । ततः ‘क्षिप्रमपर’ मित्यनेन गृहीत्वा
दक्षिणतो रज्जुमाहूय ‘परतक्षिप्रमिरपस्मिन् शङ्कुः स दक्षिणोऽसः । ततस्तेनैव गृही-
त्वोत्तरत आहूय तत्रैव शङ्कुः स उत्तरासः इति । अत्र यूपवदाच्छङ्कोः पञ्चात्पदमाधं
पञ्चादन्तराले मुक्त्वा युगमाग्री यत्रमानदशपदप्रमाणा वीत्तरवेदिः साधनीया । प्रक्रम-
श्चानग्निके सोमे द्विपद इति पूर्वमुक्तम् । अयं च त्रिंशत्प्रक्रमा पञ्चादिति पथे साधनी-
या ।

अथक्षिप्रतपथे तु—पदत्रिंशत्प्रक्रमां रज्जुं द्विगुणं द्वारसप्ततिप्रक्रमां कृत्वा तस्यां सार्ध-
षोडशे प्रक्रमे शीर्षयङ्गुनार्धं लक्षणं कृत्वा सप्तविंशतितमे निरञ्जतं धोणिसाधने रज्ज्या-
राकर्षणायं पदत्रिंशत्तमे च यूपवद्विंशद्विंशत्तमः सतः परं नवसु प्रक्रमेषु अंससाधनकाले रज्जो-
राकर्षणार्थं ततोऽन्तिमात्पाशाद्द्वादशे प्रक्रमेऽप्याङ्गुनार्धमित्येवं विधया रज्जा साधनम् ।

अत्राहापस्तम्बः—“प्राग्दशस्य मध्यमालक्षणादिकाश्चान् प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रम्य
शङ्कुं निहन्ति । तस्मात्पञ्चदशसु दक्षिणतः । एवमुत्तरतस्ते ओगो । प्रथमनिहिताच्छ-
ङ्कोः पदत्रिंशति पुरस्तात्तस्माद्द्वादशसु दक्षिणत एवमुत्तरतस्त्वावसौ । विमिमेत्वा पर-
स्वतो देवानां धेनुं सुदुष्ममनःप्लुङ्कुर्यतीम् । इन्द्रः सोमं पि-तु सामो अस्तु ॥ इति वि-
मामः । सर्वतः स्यग्यथा पर्णातनोति । मध्ये पृष्ठ्यामिति (आपः धोः १।१।१२—
१६) । सधमनं च मध्ये सहगृहीतत्वम् । तथा चोक्तं दर्शपूर्णमासधोः—“मध्ये सङ्घातिता
(सः धाः १।१।१।१६) “मध्येसन्तततरा भवती”ति अतो महावेद्यो संवहामावः ।

(१) पृष्ठे भवा पृष्ठ्या वेदिषेक्षामायतां कृत्वेति पिश्रूतिः । वरण्डकमिति कवेः ।
पृष्ठेति संज्ञाकरणं संव्यवहारार्थं “मनुपृष्ठो बर्हिस्तृगातो” (का० धी० १।१।६) त्यादौ च

अत्रायं देवोक्तः क्रमः—पूर्वं शालामध्याग्निपु प्रक्रमेषु शङ्कुनिखननम् । ततो द्वि-
सनम् । प्रक्रमः समन्त्रकमुत्तरवेदिरेव दक्षिणतो बहिर्वेषपवेशनं वेदिपृष्ठ्या यत्रमानस्य
च । यत्रमानं वाचं यच्छेति ग्रैण, ततोऽग्निहोत्रद्वयणादीनां वेदिमानापयोगिनां पात्रा-
णामासादनं शालाद्वार्यस्य पञ्चादुत्तरतो वा, ततो वाय्वमः । पवित्रच्छेदनादि तेषां
प्राप्तुर्गं प्राश्नीनां पवित्रयोश्च यत्नेन रज्जो, ततो वेदिमानं परिसमूहनं, उत्कराकरणं,
पृष्ठ्याकरणं, ततः स्फ्यादानादि ।

आचरद्वयपद्धति ।

स्फयादि करोति (१) स्वादिरेणाच्छादनात् । उपरघदेशात्स्तम्ययद्वा
एतत् । अन्तःपात्ये उपविश्य पूर्णपरिग्रहप्रेयः । यूपावटावधिदक्षिणत
१ उन्नतरतश्च परिग्रहः । उपरघदेशे एव त्रिरहस्तैः । सम्मार्जनान्ते
(संमर्शनान्ते) अन्तःपात्ये महावेष्टां प्रणीतानिनयनमपरीत्यैव “क-
स्त्ये” (गु० य० सं० २।२३) ति । कर्षमने प्रणीताप्रणयनपत्र एवैतत् ।
२ सम्मर्शनान्ते चात्वालमानम् । महावेदेदुत्तराधंसात्पश्चात् (२) दध्यधे
पदे चात्वालं (३) यथोक्तं वा । शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वणे-
त्कर्त्त० सञ्चरं परिहाप्य । शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः
प्राचीमुत्तरतश्च स्फयेनान्तर्लिखति तत्तायनीति प्रतिमन्त्रम् ।

“ॐ तत्तायनी मेऽसि ।

ॐ विद्यायनी मेऽसि ।

ॐ भयतान्मा नाधिनात् ।

ॐ भयतान्मा व्यधिनात्” (१।९) ।

विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फयेनाग्नारध्ये यजमानेन ।

“ॐ विदेदग्निरनमो नाम” (५।६) ।

अग्ने अक्षिर इति पुरोयर्त्त० हरति हस्तेन च । चा(त्वाला)त्स्फयेन ।

“ॐ अग्ने अक्षिर भायुना गान्मेहि” (५।९) ।

योऽस्यामिति निचपति पूर्वार्द्धे शङ्कुसहितम् ।

(१) स्वात्वात् । स्फयादानमप्युपवेष्ट एव कृतं तदर्थं स्वात्, देशान्तरस्या-
नुपवेशाच्च ।

अनु “आदिरः सुवा, स्फयश्च” (का० श्रौ० १।३।३३—३४) इति परिभाषितत्वा-
त्स्वादिर एव स्फयः, किमर्थं पुनरुच्यते स्वादिरेणेति । अत्रोच्यते—“स्वादिरो यूपो भवति
स्वादिर स्फय” इति स्फययूपोरेकज्ञातोयत्वं श्रुतम् (श० ब्रा० ३।६।२।१५) तत्र यदि
स्वादिरामाये सोमे ईव्यो वा रौहित्यो वा (का० श्रौ० ६।१।९) यूपो स्यात्तदा
स्फयस्यापि ॥ ज्ञातोयत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं पुनः स्वादिरेणेत्युक्तम् ।

(२) अत्र पितृभूतिस्तु—अध्यधे पदे अतिक्रम्य चात्वालं परिलिखेत्, पदशब्देन
प्रक्रमस्तथा श्रुतत्वादिति वर्णितवान् ।

(३) “यज्ञैव स्वयं मनसा मन्येताण्येतात्करामि (श० ब्रा० ३।१।१।१६) इत्यादि
श्रुतेः । चात्वालशब्देन पुरोपायं स्वातोऽभिधीयते । परिशिष्टे त्वेवमुक्तमस्ति—

चात्वालदुत्कर्षं कुर्याद्व्यपरेण रथान्तरम् ।

उत्करादुत्कर्षं कुर्याद्व्यस्य रथान्तरम् ॥

ऊवच्यात्पूर्वतः कुर्याच्छामित्रस्य रथान्तरमिति ।

अत्र स्फयशम्यादानमुत्तरवेदि छादनान्तं इह कर्तव्यम् ।

आध्वर्यवपदतिः ।

"ॐ योऽस्याम्पृथिव्यामसि यत्तेऽनाष्टुष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा दधे"
(५।६) ।

अग्नीदुत्करचक्षुष्णीं हतम् । एवं द्विरपरम् । मन्त्रे अस्यामिति पद-
स्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः ।

ततस्तूष्णीमम्रया छात्वा अनुत्वेति चतुर्थे यथार्थमाहृत्य ।

"ॐ अनुत्वा देववीतये हरामि" (५।६) ।

सिं ह्यसीति न्युहृत्युत्तरवेदिम् ।

"ॐ सिं ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व" (५।१०) ।

अपरेण यूपावददेशर्द्धं सञ्चारमवशिष्य वेदां युगमात्रीं यजमानद-
शपदां षोत्तरवेदिं यथासम्भवमुच्चां करोति ।

युगमात्रिस्वरतिः स्यादङ्गुलानि चतुर्दश ।

सञ्चारस्वार्थवाञ्छापि शस्यतेऽपि दशाङ्गुलः ॥

इति युगमात्रीमानं परिशिष्टे ।

पदं तिर्यङ्गानी त्रिपदा पार्श्वमानो तस्यादणयाऽञ्जुर्दशकरणी-
(का० शु० सू० २।८) ति दशपद्यामानम् ।

तस्या मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुःशक्तिमीपदुञ्चाम् ।

लौकिकीभिर्वपकल्पिताभिरग्निः प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिं सिकताश्च प्रकि-
रति सिं ह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ।

"ॐ सिं ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्व ।

ॐ सिं ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्व" (५।१०) ।

पतां रार्थि धत्वादिनैवा(१)क्ष्मा वसति ।

इति वेदिमानम् ।

(आरम्भात्तृतीयदिनस्यापराहिकः प्रवर्ग्योपसत्प्रचारः)

अपराहे शालाद्वाराण्यपिधाय यथोक्तं व्रतप्रदानम् ।

ततोऽपराहे प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य रौहिणदोमो "रात्रिः केतुने"
औद्गात्रपदतिः ।

अथापराहे घर्मोपसदन्ते सोमाप्यापनं निद्वयनं सुव्रक्षण्याह्वानं च
हौत्रपदतिः ।

(आरम्भात्तृतीयदिनस्यापराहिकः प्रवर्ग्योपसत्प्रचारः ।)

तत अपराहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां चरन्ति ।

(१) छादने विशेष आपस्तम्बेनोक्तः "उदुम्बरशाखामिः प्लक्षशाखमिवां प्रच्छन्ना
वपते" (श्रौ० १।१।१५) ति ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(३७।२१) ति ।

अग्निहोत्रष्टोमे राज्यग्निपदविशिष्टो मन्त्रः । उपसद्धोमे “रजःशये”

(५।८) ति विशेषः ।

अनस्तमिते ग्रैयादि । द्विस्तनं गाधौ धुदधेति ग्रैयः । यतप्रहणम् ।
अपररात्रे यतप्रदानम् ।

इति तृतीयमहः ।

(अथ चतुर्थमहः ।)

अधोपयसस्यं चतुर्थमहः । विबुद्धयाचनादियतकऽणान्तं पृष्वत्
औत्रावपद्धतिः ।

कार्यम् । निहवने सध्यान् पाणीनुत्तानान् कृत्वा दक्षिणाग्रीचैः कृत्वेति
विशेषः ।

(अथ चतुर्थमहः ।)

अथ चतुर्थदिवसे धर्मोपसदन्ते आतिथ्यान्तयत्सोमाध्यायनं निह-
वौत्रपद्धतिः ।

तत्र शान्त्यादिशान्त्यन्तः पूर्वदिनापराहप्रवर्ग्ययत्प्रवर्ग्यः ।

उपसाद विशेष उच्यते—

प्रहन्तसामि० । हिंहिंहिं (१) “उपसधाय मीळ्हुप आस्ये जुहुता हवि-
र्यो नो नेदिष्ठमाप्यो३म् ।

उपसधाय मीळ्हुप आस्ये जुहुता हविर्यो नो नेदिष्ठमाप्यो३म् ।

उपसधाय मीळ्हुप आस्ये जुहुता हविर्यो नो नेदिष्ठमाप्यो३

म्यः पञ्च चर्षणीरभि निपसाद दमे दमे कविर्गृहपतिर्युवो३म् ।

यः पञ्च चर्षणीरभि निपसाद दमे दमे कविर्गृहपतिर्युवो३म् ।

यः पञ्च चर्षणीरभि निपसाद दमे दमे कविर्गृहपतिर्युवो३

स नो घेदो अमात्यमश्री रक्षतु विश्वत उतास्मान्पात्यंहसो३म् ।

स नो घेदो अमात्यमश्री रक्षतु विश्वत उतास्मान्पात्यंहसो३म् ।

स नो घेदो अमात्यमश्री रक्षतु विश्वत उतास्मान्पात्यंहसो३”

मग्निमावहेत्यादि पूर्वदिनोयापराहिक्युपसद्धविन्द्वान्ता ।

इति द्वितीयोपसदिनम् ।

इति तृतीयमहः ।

(अथ चतुर्थमहः ।)

(आरम्भाच्चतुर्थदिनस्य पौर्वाहिक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ ।)

ततस्तृतीये उपसदन्ति = आरम्भाच्चतुर्थे उपवसयसंज्ञकेऽहि प्रातः

आध्वर्पदतिः ।

(पृष्ठ ३३) । तत्र एकस्तनं त्रिस्तनं वेति त्रैवे विशेषः ।

(आरम्भाच्चतुर्थदिनस्य पौर्वाहिक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ ।)

ततः पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां (प्रचरेत्) प्रचर्य तत्रोप-
सद्धोमे विशेषः—

“ॐ या ते अग्ने हरिशया तनूर्वपिष्ठा गह्वरेष्ठा ।

उग्रं वचो अपावधोन्वेपं वचो अपावधोत्स्वाहा” (५।३०) ।

इदमग्नये हरिशयायै तन्यै ।

(आरम्भाच्चतुर्थदिनस्यापराहिक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ)

द्वारापिधानम् । (१) अर्घ्यव्रतप्रदानम् ।

पुनस्तदानीमेवापराहिक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ पूर्ववत् । (२) उभाभ्यां
औद्गात्रपदतिः ।

यनं सुग्रहण्याह्वानञ्च कार्यम् । सुग्रहण्याह्वाने भवः सुत्यामिति विशेषः ।

अथापराह्णे घर्मोपसदन्ते सोमाप्यायनं निहवनं सुग्रहण्याह्वानञ्च
हौत्रपदतिः ।

प्रवर्ग्योपसद्भ्यां चरन्ति । तत्र शान्त्यादिशान्त्यन्तः पौर्वाहिकः पूर्ववत्
प्रवर्ग्यः ।

उपसदपि प्रथमदिनपूर्वाह्णोपसद्वन्निहवान्ता ।

(आरम्भाच्चतुर्थदिनस्यापराहिक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ ।)

ततः पूर्वाह्णे एव अपराहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां चरन्ति ।

(१) यजमानायाद्व्रतं प्रयच्छेत्, भ्यायस्य च समानत्वात्पत्त्यर्थं च । तथा
च मानरे—“उत्तमायामुपमदि पूर्वाह्निकीं कृत्वा क्षास्त्रामच्छेति । अर्घ्यव्रते प्रदाय सयः
कुशांदापराह्निकी” (२।२।२।१) मिति । “अपराह्णे वेदिं स्तीत्वाऽऽजद्वर्तं प्रदाय
सम्प्रवय्यत्” इति जाम्बतत्वादर्धव्रतं प्रदत्तमिति गम्यते । यजमानः पत्नी च तदानी-
मेव व्रतयतः । व्रतस्यादौ समविमर्च अर्घ्यव्रतम् । “अदौ ननुवक्त्र” (पा० २।२।२) मिति
मन्मासः । तेन यावद्द्वयार्धं दुग्धं भवति त्रिस्तनमेकस्तनं वा तस्य समविमर्चं अदौ
दद्यान्न न्यूनातिरिक्तं वा ।

(२) उभाभ्यामुपसद्भ्यां चरिते प्रवर्ग्ये महावीरं यथोक्तमुत्सादयति यथाप्रवर्गा-
ध्याये उक्तं “उपसदन्ते प्रवर्ग्योपसादन” (का० श्रौ० २६।१।१) मित्यत्र । चेद्भोत्रि-
योऽभूवानः प्रथमयज्ञेऽपि प्रवर्ग्यं कुर्वात् । “स वे कृतोयेऽहन् पृष्टे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्यो-
पसदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयती” (श्रौ० वा० १४।३।१।१) ति ध्रुवेः ।

अग्नीचरने विशेषः । तत्र पौर्वाहिक्योपसदा प्रचर्य सत्रं वा व्रतं यजमानाय प्रय-
च्छेद्व्रतं वा । तथा च अत्रागत् “प्रत्येत्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति प्रवर्ग्योपसद्भ्यां
प्रवर्ग्योपसद्भ्यां व्रतं वार्ध्वजनं वा प्रयच्छेत्तस्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यामि” (१।२।१।१८) ति
अग्निविष्ये नियमेनार्धव्रतमेव, सामिष्ये तु विकल्पः ।

आर्घ्यं यवदति ।

चरिते सुग्रहाण्यान्ते प्रथम्यमुत्सादयति सप्रथम्ये ।

औद्गात्रपदतिः ।

कार्यम् । निदधने सध्यान् पाणोनुत्तानान् कृत्वा दक्षिणाध्रीचैः कृत्वेति विशेषः ।

हीनपद्धतिः ।

तत्र शान्त्यादिशान्त्यन्तः आपराहिकः पूर्वाह्नयप्रथम्यः ।

उपसदपि प्रथमदिनापराहिकयुपसदग्निदधान्ता ।

यथा प्रथमे तथा तृतीये । ययमेतास्तिष्ठ उपसदः(१) ।

(१) स्वधुतो तिस्र उपसदः । श्रुत्यन्तरे तु ज्योतिष्टोम एव द्वादशाप्याज्ञातः । तत्र प्रथमेऽहनि या क्रिया सैव चतुर्हं(प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थदिवसेषु)भवति । तथा द्वितीयेऽहनि या क्रिया सा चतुरहं (पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमदिषु) भवति । या तृतीयेऽहनि क्रिया सा चतुरहं (नवमदशमेकादशद्वादशस्वहःसु) भवति एवमेतः । स्वकाळा एव विवर्द्धेर-
द्वेवं क्रमो वाप्यितो न भवति । तदुक्तं जैमिनिहोत्रायायशाम्याम्—“स्वस्यानासु विदु-
ष्येरन् कृतानुपूर्व्येत्वात् (१।३।३) स्वस्यानविबुद्धि (८।३।७) रि”ति । न्यायमाकाश्यां च—

“आधुतिरुपसत्स्वेषा संवस्येकैक्याऽप्यवा ।।

त्रिरुपसदं पदेत्यादाविव स्यात्समुदायगा ॥

प्रथमा मध्यमाभ्येति प्राकृतक्रमसिद्धये ।

एकैकस्या द्विरभ्यासे षट् सङ्ख्यापि प्रसिद्धयति ॥ (१।३।३-४) इति ।

अत्र शाङ्खायनः—अद्वहर्वा विपर्यासः (१।१२।१६) यद्युपसदो विवर्द्धेरन् प्रत्यहं वा विपर्यासं कुर्यात् । एवमपि श्रुतत्वात् । केचित् शुक्तिमन्थार्या मन्यमानाः पूर्वेपक्षमेतदि-
च्छन्ति । सिद्धान्तसूत्रं तु स्वकाळास्तु विवर्द्धेरन्” (शां. श्रौ. १।१२।१६) इति ।

एवमुपवसये = सुरयायाः पूर्वस्मिन्नहनि प्रातरेव पूर्वाह्नापराहिके उपसदौ समाप्य प्र-
थम्यरहिते यज्ञेऽग्निप्रणयनं भवति, सप्रथम्यं यज्ञे तु प्रथम्योपसदौ समाप्य महावीरपात्रो-
द्गासनं भवति ततोऽग्निप्रणयनम् । तदुक्तं कात्यायनाचार्ये—“उमान्या चरिते प्रथम्यं मु-
त्सादयति यथोक्तं कुर्याच्चे (८।३।१८) दि”ति ।

यदाच्ययुर्न्तःपात्यदेशस्यापितानां प्रवर्धेपरानामुत्तरेद्वी निधानार्थमुद्गासनं
करोति तदा यज्ञा दक्षिणतः प्रवृत्तिवन्मन्त्रेणोपविशेद्यजमानोऽप्यमन्त्रकः ।

ततो निष्क्रमणकालेऽच्ययुः प्रस्तोतां प्रेष्यति सतः प्रस्तोता एव प्राविशति साम-
त्रिषु स्थलेषु द्रायति तत्र “यज्ञं विधं न्यत्रिणं न्दहा २३४६ । यज्ञं विधं न्यत्रिणं न्दहा
२३४६ ॥” इति निघनं त्रिषु स्थलेषु होता पठेत् । यदापि सौत्येऽहति प्रवर्धेत्सदापि
होतुर्निघनपाठः ।

यदा यजमानप्रवृद्धां होत्रे यजमानो ददाति तदा होता वदये (शां. श्रौ. ७।१७।२)
ति तां प्रतिगृह्णीयात् । यदा च प्रवृत्तनीयौ यजमानौ यज्ञे ददाति तदा यज्ञा अग्नये
त्वे (शां. श्रौ. ७।१७।१) त्यादिना प्रतिगृह्णीयात् । इति प्रवर्धेरसादने होतृप्रयोगः ।

आध्वपवपद्वति ।

(अथ प्रवर्ग्योत्सादनम् ।)

अथ प्रवर्ग्योत्सादनम् । उपसदन्ते (१) प्रवर्ग्योत्सादनम् । अन्तःपात्ये वेदिमध्ये परिधम्ये निधाय पूर्वापरौ खरावपि तत्रोत्तरतः दक्षिणेन निर्हस्योच्छिष्टखरं दक्षिणतो निप्रकृष्टं निदधाति ।

दक्षिणेनाहवनीयं तुष्णीं (२) ब्रह्मास्ते ।

आहवनीये ओन् शालाकान्प्रदीप्य प्रदीप्याग्नीध्रो धारयति शतसद्विय वत्प्रतिलोमं प्रमाणेषु ।

मौत्रावपद्वति ।

(अथ प्रवर्ग्योत्सादनम् ।)

अथ प्रस्नेता प्रवर्ग्योत्सादनकाले उत्तरेण सप्राडासदङ्गत्वा पश्चात्तिष्ठतश्चर्युप्रेषितस्त्यग्रायिरिति प्रवर्ग्यसामं सकृद्ग्रायेत् ।

बृहस्पति ऋषिः, अस्यष्टिच्छन्दः, अग्निर्देवता ।

त्यग्रायिः । प्रतिदहति । (संहितायाम्नु दीर्घान्तः पाठः) हा उ हो ५

हा उ । अग्नि० हो तारम्भा ३ न्ये ३ वास्वस्तम् । (३) (त्यग्रायि०) वसो सुनुठ० सहसा जा ३ ता ३ वदसम् (त्यग्रायि०) विप्राम् । न जा ३ ता वदसम् (त्यग्रायि०) य ऊ । अया ३ सु ३ वस्वरः । (त्यग्रायि०) देवा । देवा ३ वा ३ याकृपा (त्यग्रायि०) धृता । स्य निम्राष्टिमनु शू ३ का शाविपः (त्यग्रायि०) आङ् । हाना ३ स्या ३ सपिपः । (त्यग्रायिः) प्रतिदहति । हा उ हा ६ हा उ । वा । ए ३ । विश्वेठ० सम- त्रिण दहा २ ३ ४ ५ । ए ३ । विश्वे व्यत्रिणन्दहा २ ३ ४ ५ । ए ३ । विश्वे न्यत्रिण दहा २ ३ ४ ५ (४) ॥ २४ ॥ (५)

(१) प्रवर्ग्योत्सादनमिति सज्ञा सवपवपद्वति । अत्र प्रवर्ग्यशब्देन तत्सवधीनि वा प्राणि लक्ष्यन्ते । तेषां तत्स्थानात् निष्कासनं प्रवर्ग्योत्सादनम् ।

(२) अत्र प्रवर्ग्ये दक्षिणाग्निमपरेण वा शकृतस्य वा पूर्वेण परेण वा गाहपत्यस्य दक्षिणत आहवनीयस्य वा दक्षिणत आसीत् प्रज्ञा । तथा च कात्यायनः—दक्षिणाग्निं वाग्नेरेण धमे (११।१।५) इति ।

(३) कुल्लेखाद्वयान्तर्गतपाठा न दृश्यन्ते संहितायाम् ।

(४) संहिताया ॥ नीचैर्लिखितवान् पाठः ।

“ए ३ । विश्वे० समत्रिणन्दहा । ए ३ । विश्वे व्यत्रिणं दहा । ए ३ । विश्वे न्यत्रिणं दहा २ ३ ४ ५” इति ।

(५) छ० अ० १।२।३।४ ग गा १।२।३।४

आप्ययं वसवतिः ।

तिसृभिः शालाकाभिरेकः शालाकः ।

(१) पूर्णाहुतिपदाज्यं संपृष्ट्य चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म दिव्या गुगिति प्रतिमन्त्रम् ।

अध्ययुस्तिष्ठत्राज्यतृतीयांशं (२) मुखसमीपे (सम्मिते) ऽग्नीषा धारिते प्रदीप्ते शालाके जुहोति ।

"ॐ या ते घर्मे दिव्या गुग्या गायत्र्या संपृष्ट्य हविर्दाने ।

सा त आप्यायतां निष्ठपायतान्तस्यै ते स्वाहा" (३८।१८) ।

इदं घर्माय ।

अग्नीत् शालाकमग्नीं प्रक्षिप्य द्वितीयं प्रदीप्य नाभिमात्रे धारयति ।

अध्ययुस्तिष्ठन्नेव तत्र जुहोति ।

"ॐ याते घर्मान्तरिते गुग्या त्रिष्टुभ्यामग्ने ।

सा त आप्यायतां निष्ठपायतां तस्यै ते स्वाहा" । (३८।१९)

इदं घर्माय ।

अग्नीच्छालाकमग्नीं प्रास्य तृतीयं प्रदीप्य जानुमात्रे धारयति ।

अध्ययुः प्रास्याग्नीं शालाकं तृतीयं, उपविश्य जुहोति ।

"ॐ या ते घर्मं पृथिव्या संपृष्ट्या जगत्या संपृष्ट्या ।

सा त आप्यायतां निष्ठपायतान्तस्यै ते स्वाहा" । (३८।२०) ।

इदं घर्माय ।

अध्ययोः क्षत्रस्य त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय (३) ।

सर्वेषां तुष्णीं निष्क्रमणम् ।

"ॐ क्षत्रस्य त्वा परस्पाय ब्रह्मणस्तन्वं पाहि ।

विशस्त्वा धर्मणा ध्वयमनुकामाम सुविताय नम्यसे" (३८।२१) ।

अन्तःपारये तिष्ठन् साम प्रेष्यति । साम गाय । अथभृथवद्देशाः

निधनं च (४) । सप्तनीयजमाना घर्मोत्विजः सर्वेऽत्र निधनं त्रिद्वयुः ।

औद्राग्रपद्धतिः ।

एविश्वमित्यादीनि त्रीणि निधनानि घर्मोपयुक्ताः सर्वे द्रव्युः । पत्नी च द्रव्यात् । एवममध्ये हवनीयस्थाने च गायेत् ।

(१) निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽभिहित्य सुकसुर्वं च सम्पृज्योद्वाप्त्योत्प्राप्येक्ष्य चतुर्गृहीतं समित्पूर्वकमिति भावः ।

(२) मुखमात्रादिप्रमाणं यजमानस्यैव "दान-वाचेना-न्यारम्भण-वर-वरण-व्रत-प्रमाणेषु यजमानं प्रतीया (का, अ० १।१०।१२) दित्युक्तेः ।

(३) "अथोपनिष्क्रमति क्षत्रस्य त्वेति" (१।३।१।१) श्रुतेः । पत्न्यन्तर्धानं शालान्तरात् । (४) चकारादाहृतमादायोत्सादनं गच्छन्तीत्येतदप्यवभृथवद्वति ।

वाध्ययंवपदतिः ।

(१) उत्सादनदेशं गच्छन्त्यनग्रा उत्तरवेदिम् ।

अर्द्धपथे स्थित्वा साम प्रैवो गानं निघ्नानि । ततस्तथैवोत्तरवेदिस-
मीपे । ततो जलेनोत्तरवेदि त्रिः परिपिच्यचिक्रददिति (२) ।

"ॐ अचिक्रददुष्टृषा हरिर्महान्मित्रो न दशतः ।

सर्द्धं सूर्येण दिद्युतदुदधिनिधिः" (३८।२०) ।

ईशानकोणादारभ्य सङ्गमन्त्रेण द्विस्तृष्णीम् ।

मन्त्रक्रमेण चाऽग्रे परिपेचनम् । अन्ते इतरथावृत्तिः ।

महावेदेर्दक्षिणतः समन्त्रं ग्रह्णास्ते ।

अव्ययुर्नाभिस्पृशं प्रवृज्जनीय महावीरं निदधाति चतुःशक्तिरिति ।

"ॐ चतुः शक्तिर्नाभिर्धृतस्य सप्रयाः ।

स नो विधायायुः सप्रयाः ।

स नः सवायुः सप्रयाः ।

अपह्वेपो अप हरोऽन्यत्रतस्य सध्विम" (३८।२०) ।

प्राञ्चावितरौ तत्पुरतः । प्रत्येकं मन्त्रः । उपशयां च तत्पुरतस्तृष्णीम् ।
परोशासायमितः । रौहिणहवन्यौ चावरुष्टे बाह्ये । अग्निमुत्तरतः । आसन्दौ
दक्षिणतः । कृष्णाजिनमुत्तरतः । सर्वतो धवित्राणि प्राग्यज्ञं परिधींश्च
तथा रङ्गसन्धानं वेदमुपयमन्यामाधाय पश्चात् पिन्वने चाभिनो दण्ड
स्थूणामयुगं पश्चाद्रौहिणरूपाले धृष्टी च मध्येऽन्यत्सूचकूर्चादि । खटा-
वुत्तरतः पूर्वापरौ । दक्षिणतो मार्जालीयदेशं (३) बहिर्वेदुच्छिष्टप्रसरं आ-
भीद्राग्रपदतिः ।

प्रस्तोता परिपिच्यमाने धर्मे परिपेकजलमुपस्पृश्याचिक्रददिति वा-
पांहरान्मगायित् ।

(१) उत्सादनं—महावीरार्ण परित्यागः । तस्य देशोऽग्निचयने परिस्रयन्दो विहि-
तः । (शं० प्रा० ९।१।१।१९) स च जलपरितृप्तो द्वीपो निर्जलो भूभागः । अग्निरिति
वचनैरेव उत्सादनदेशः ।

(२) आत्रापस्तम्बे विशेष—“अपां मध्य उद्वासरेन्नदीद्वीपे दोद्वापयेद्यदि नदी
द्वीप उद्वासरेण परिपिच्ये (१६।१६।२-३) इति । तेन परिपिच्यन्त्य परिपेको न भवति
स्वत एव तस्यान्निवेष्टितत्वादिति ।

(३) ननु “आग्नीध्रादक्षिणर्द्धं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीय (का० श्रौ०
८।६।२०) इति वेद्यन्त एव मार्जालीयस्य विधानान्मार्जालीयं दक्षिणत इत्येवावतैव
बहिर्वेदित्वसिद्धेर्न्येयं बहिर्वेदिरिति । सत्यं अत एव वेद्यन्तसदिलक्षं न भवतीति प्रती-
यते । अत एव सूत्रकारेण सम्प्रतीति तत्रोक्तम् । सम्प्रति—सन्निहितं न सदिलक्षमिति ।
अत एव महायने छन्दोगसूत्रे—“सूद्रार्यो चर्मगो” (तां० ब्रा० ९।६।१४) ग० धौ० १३।३।९)
तद्व्याख्यस्य मार्जालीयं दक्षिणतोऽन्नवैधव्याप्तमुक्तम् । “मार्जालीयन्दक्षिणेनान्तर्गेदि-
क्षायो बहिर्वेदि सूद्र” इति ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

सेचनयन्ति पयसः पूरयति घर्मैतत्त इति ।

ॐ घर्मैतत्ते पुरीषं तेन ध्वर्घस्य वा ध्वप्यायस्य ।

ध्वर्घिपीमहि च ध्वयमा च प्यासिपीमहि (३८।२१) ।

महावीरययं—(पिन्वन)(ठे)-ध्रुक्-ध्रुवाणां सप्तानां सशेषं पूरणं
प्रत्येकं मन्त्रः ।

शेषं व्रतमिधं दीक्षिताय प्रयच्छति व्रतं चेन्मेवमम् ।

अत्र वा परिदेचनम् ।

घार्पाहरेष्टाहोत्रीये सामनी गायेति प्रेष्यति ।

घार्पाहरेठे० साम गाय ।

नात्र निघनपाठः सर्वेषाम् ।

इष्टाहोत्रीयठे साम गाय ।

निघनपाठः सर्वेषाम् ।

जौह्राप्रपद्धतिः ।

धृपाहरि ऋषिः गायत्रीछन्दः सोमोदेयता—

अचिकदा३त् । अचिकदा३त् । अचिकदा३त् । धृपाहरा ३

वि । धार्पाहरा३वि । धृपाहरा३प । महाग्नित्राः ३ । महाग्नित्राः ३ ।

महाग्नित्राः ५प । नदर्शताः ३ । नदर्शताः ३ । नदर्शता५प । सठे०सु-

रिया३वि । सां०सूरिया३ई । स०सूरिया५प । णादिद्युता३वि । णा-

दिद्युता३वि । णदा५विद्युताउ । घा(१) ॥ २५ ॥

परिपिके घर्म इष्टाहोत्रीयं त्रिर्गायेत् ।

अप्सराऋषिः गायत्रीछन्दः आपोदेयता ।

इष्टा होत्राः । आसृता २३४ ता । इन्द्रं धृषा । तां रे च्या २३४ रा-

यि । आद्या३योमृ । घर्मो३जा ५ सा ६५६ । प ३ । उदधिर्त्रिघो(२) ॥ २६ ॥

घर्मोपयुक्ताः सर्वे निघनं ध्रुयुः ।

प्रस्तोतापत्नीशालां प्रत्याग्रजप्रभिप्रव इति श्यैतं तृचे गायेत् ।

श्यैतऋषिः मृदतीछन्दः इन्द्रो देवता—

अभिप्रवः सुरा । घसा ३४ औहो वा । आभिन्द्रमर्ध । यथाविदा

(१) छ० आ० ६।१।२।१—मे० गा० १४, १, १,

(२) छ० आ० २, २, १, ५,—मे० गा ४, २, १२ ।

आध्वर्यवपदतिः ।

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न (१) इति धर्मत्विजः
पाणिनैवान्निः ।

"ॐ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु ।

दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः" (३८।२३)

उद्वयमित्युक्तामत्युत्तरपृष्ठाद्धे यजमानः ।

"ॐ उद्वयं तमसरूपरि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ॥

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्" (३८।२४) ।

अनपेक्षमेत्येधोऽसोति समिधमादाय यजमानः ।

"ॐ एधोऽरूपेधिपीमहि" (३८।२५) ।

आह्वयनीयेऽभ्याद्धाति समिदसोति ।

"ॐ समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि" (३८।२५) ।

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् (२) ।

औत्राग्रपदतिः ।

२३४ इ । ओ६हा । योजरितृभ्यः । माया २३ वा । पुवृ २ वा २३४

सू । सहस्रेणाधिया ३ शा । हुम्मायि । क्षा २ ता २३४ औहो वा ॥ + ॥ सह-

स्रेणे वशि । क्षता ३४ औ हो वा । साहस्रेणे । वशाधिस्तता २३४ यि ।

शतानीकेष । प्राजा २३ यिगा । तिधा २ । प्यू २३४ वा । हन्ति वृषा-

णी ३ दा । हुम्मायि श्रुषा २३ औ हो वा ॥ + ॥ हन्तिवृषाणिवा । श्रुपा ३४

औ हो वा । हान्तिवृषा । णिदाश्रुपा २३४ यि । ओ६ हा । गिरे रिचम ।

रासा २३ आ । स्थ पाऽयि । न्या २३४ यि रायि । दर्शाणिपुरु ३ भौ ।

हुम्मायि । जा २ सा २३४ औहोवा । वा २३४ सू(३) ॥ २७ ॥

(१) "अथ चात्वाले मार्जयन्ते सुमित्रिया न" (श०भा०१४।३।१।२७) इति धृतेः । अत्र "अञ्जलिनाऽप उपसिञ्चति, दुर्मित्रिया" इति प्रकृत्य "यामस्य दिशं द्वेष्ट्यः स्यात्तौ दिशं परासिञ्चे" (श०भा०१४।३।१।२७) दित्येतच्छ्रौत्रमगीवच् (श०भा०१२।१।२।६) द्रुतिपठितमपि सूत्रत्वा पदतिङ्ना च कथमपि नोपनिषदमिति न ज्ञायते ।

(२) आसान्तरात् ।

(३) उ० भा० १, १, १३, १-२-ऊ० गा० २, १, ३ ।

अग्नि० २०

आज्यव्यवहृतिः ।

यजमानः—स्वांसने उपविश्य प्रवृत्तनीये क्षतमाने ग्रहणे ददाति(१) ।
घर्मदुधामभ्यर्चये(२), यजमानयतदुधा ऽ होत्रे पत्न्या उद्गातृभ्यः(३) ।
अग्नौधेऽजाम्(४) । घर्मभेदे यथोक्तमुखायद्यान्यं कुर्यादभिधेन चरेत् ।

इति प्रवर्ग्योत्सादनम् ।

औक्तावपद्धतिः ।

इयैतस्य यजमानो निघ्नं ग्र्यात् ।

प्रस्तेता पूर्व्या द्वारा प्रपद्योत्तरेणाग्नौ गत्या पश्चाद्गार्हपत्यस्य ति-
ष्ठन् प्रवर्ग्यस्थानं प्रेत्यमाणो वामदेव्यं रुचे गायेत् ।

वामदेव्यश्रुतिः गायत्रीछन्दः इन्द्रोदेवता—

का ५ या । न आ ३ यित्रा ३ आमुवात् । ऊ । ती सदा वृधा स ।
जा । औ ३ हो हा यि । कया २ ३ शचायि । यौ हो ३ । हुम्मा २ वाऽ
२ तौ ३ हायि ॥ + ॥ काऽ ५ सवा । सरयो ३ मा ३ दानाम् । मा ।
हिष्टोमास्ता दन्ध । सा । ओ ३ हो हायि । हदा २ ३ चिदा । रु जो
हो ३ । हुम्मा २ वा २ सोऽ ५ हायि ॥ + ॥ आऽ ५ मी । पुणा ३ सा
३ जीनाम् । आ । विता जरायिह । णाम् । औ २ ३ हो हा यि । शता २ ३
भवा । सि यौ हो ३ हुम्मा २ । ताऽ २ यो ३ ५ हायि(५) ॥ २८ ।

(१) 'इच्छतो मन्त्रवचन' (का०धौ०१०।२।३०) मित्पुच्छे मन्त्रवचनेष्वा वेत्तदा-
मक्षा "अग्नये स्वा मर्हं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमसीवायुर्दोत्र एधि मयो मर्हं प्रति
पृथीत्रे" (य० सं० ७।४७।) (ता० धौ० ७।१८।१) इति प्रतिगृहीयात् ।

(२) आज्यव्युः "रुद्राय स्वा मर्हं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमसीय प्राणोदाश्र एधि
मयो मर्हं प्रतिप्रदाश्र" (य० सं० ७।४७ ।) (ता० धौ० ७।१८।२) इति प्रतिगृही-
यात् । एवं होता उद्गाता च रुद्रायेति प्रतिगृहीयाताम् ।

(३) यद्यपि "उद्गात्रे" (का०धौ०२६।७।४४) इति सूत्रे एकवचनं तथापि त्रि-
म्योऽपि दानम् । "अयं यैषा पत्न्यै मतदुधा तामुद्गातृभ्यो ददातीति (श०
मा० १४।३।१।३५) द्युतौ बहुवचनयुतेः । "सा विमर्का च विक्रीता दातारं पातय-
त्येषा" इत्यस्य श्रुत्या बाधः । (४) अजामग्नौवे ददाति शास्त्रान्तरात् ।

(५) २८—उ०आ०१,१,१२,१—३—उ०गा०१,१,५४

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(अग्निप्रणयनम् ।)

अथाग्निप्रणयनम् । अग्निं (१) प्रणयत्यौपनिवपनात्कृत्वा त्रियूनयद्धं द्वाविंशतिकाष्टमयमिध्ममाहवनीये प्रज्वाल्य निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधि-
श्रित्य श्रुक्श्रुवं सम्मृज्य उद्वास्योत्पूयावेदय पञ्चगृहीतं गृहीत्वा, आज्यं
श्रुक्स्यं लौकिकप्रोक्षणीश्चोद्यम्योत्पूयायान्यस्मै प्रदाय सोपयमनीकमग्निं
स्वयं गृहीत्वाह—

अग्नये प्रणीयमानायानुग्रूहि पकस्त्वयानुदेहि ।

जीज्ञात्रपद्धतिः ।

अथाग्निप्रणयने अभिमनुगच्छन्नग्नेर्मुर्द्ध्वतं त्रिर्गायेत् । अग्निं ऋषिः
गायत्री छन्दः अग्निर्देवता ।

हौत्रपद्धतिः ।

(अग्निप्रणयनम् ।)

अथाग्निप्रणयनम् (२) । होताऽऽचम्य सञ्चरेण (१) प्रविश्याग्नये प्रहि-

(१) अत्र महावेदिमुत्तरेणैवेष्मनयनं कृत्यं वरुणप्रघाते पशौ (का०धौ०१।१।१)
वापस्तम्बलौगाक्षिसूत्रयोस्तथादशं नात् । “इध्ममम्पादवती” (शां०धौ०३।१।२।१)
त्यत आरम्योत्तरपेशवमिनिधानान्तस्येह ध्रुवत्वात् ।

अत्र “एकविंशतिं वा” (का०धौ०१।३।१९) इति सूत्रेण एकविंशतितद्वयका-
ष्टकइध्मप्राप्ता “वपरिमितं प्रणयनीयं त्रियून” (का०धौ०१।३।२१) नित्यपरिमिते
उक्ते अपरिमितशब्देन पूर्वोक्तपरिमाणप्रतिषेधः उतापमपि सङ्ख्यान्तरविधिरिति संश-
यः । अत्र अपरिमितशब्दगतेन नाना परिमाणं नियम्यते । तथासत्यपरिमितशब्दस्य
स्यत्या (भाट्ट) श्रम्यस्य परिमाणश्रम्यता प्रतीयते इति पूर्वः पक्षः । अपरिमितशब्दस्य
स्यत्या बहुत्वमर्थः । तथैव प्रयोगबाहुल्यात् । ततः सङ्ख्यान्तरविधीयत इति सिद्धान्तः ।
तथा च जैमिनिष्कात्पायनौ—“अपरिमाणे शिष्टस्य सङ्ख्याप्रतिषेधस्तच्छ्रुतित्वात् ।
कल्पान्तरं वा तुल्यवत्प्रसङ्गानात्” (६।१।२१-२२) । “अपरिमितं प्रमाणाद्भूय”
(का०शु०१।२३) इति ।

अधिकप्रमाणता च एकैवैव सम्पादनीया न तु द्वित्रादिना, अत्रवस्थाप्रसङ्गात् । अत
एव पद्धतौ द्वाविंशतिकाष्टकमिध्मित्युक्तं युक्तमेवेति ।

(२) अत्र ब्रह्मपञ्चमानी दक्षिणत उपविशेयाताम् ।

(३) “वात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः प्रगोतोत्कराविष्टिष्वि” (का०धौ०१।३।४१-
४२) (शां०धौ०१।४।१) इति परिमाणोक्तेरेवन्तरेण वात्वालोत्करौ प्रपयाहवनीयस्यो-
परतस्त्वज्ज्योमुपविश्याह ।

वात्वालोत्करावन्तरेण प्रतिपादकः श्लोकः—

वात्वालो नाम पश्चादौ वेधर्थं कियनेष्वः॥

देशः स उत्करो ज्ञेयः क्षीयन्ते यत्र पांशवः । इति ।

वाच्यमवदति ।

प्रक्षयजमानो चानुगच्छतः ।

प्रक्षययतीये प्रणीयमाने अप्रतिरयस्य द्वादश (१७।३३-४४)
मुच्यमानो सर्वत्रैके ।

(अप्रतिरयसूक्तम् ।)

(आशु) शिशानो वृषभो न मोमो घनाघनः सोमं शर्षणीनाम् ।

सङ्क्रन्दनो निमिषऽप्ययोरः शतर्तं सेनाऽमजयासाकमिन्द्रः ॥१॥

सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्शय्यवनेन धृष्णुना ॥

तद्विद्रेण जयत तत्सहृदयं व्युधो नरऽश्पुहस्तेन वृष्ण्या ॥२॥

सऽश्पुहस्तैः सनिपद्भिर्व्यंशो सधं सष्टा समुधऽद्रो गणेन ॥

औद्गात्रपद्धतिः ।

हाड २ हाड । आ जा ओ या । ३ । अमिर्मुखा वी ३ वा । का १ कू
२ ल । पति पूयिषी ३ यात्रा १ या २ मं । अवा धं रेताठं सी ३ जांयि-
ष्या १ ती २३ । हाड २ हाड । आ जा ओ या । २ । आ जा ३ ओ ५ या

द्वौत्रपद्धतिः ।

यमाणायानुग्रहीत्युक्ते आसीनः प्रथमाम् ।

(१) "प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् ।

हव्या नो वक्षदानुपो ३ म् ।

॥ देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् ।

हव्या नो वक्षदानुपो ३ म् ।

॥ देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम्" (२) ।

तत उत्थाय अनुगच्छन् ।

"हव्या नो वक्षदानुपो ३ म् ।

अयमुष्य प्र देवयुर्होता यन्माय नीयते ।

रथो न यो रभोवृत्तो घृणीचाञ्चेतति त्मनो ३ म्

(१) अ० १०।१७।१२-४

(२) अत्रार्धे विरमेवावदध्यर्थो न गच्छन्ति, गच्छत्सु तेषु शिष्टमर्धेमासीन
पुनर्वत्वा तत उत्थाय उच्ये द्वे ऋचावनुगच्छन्त्येव "आसीनः प्रथमामुत्तरे अनुसंयति"
(शान् ३।१४।९-१०) त्युक्तत्वात् ।

आध्वर्यपद्धतिः ।

स० सृष्टिजित्सोमपावाहु शब्दयुग्मधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥३॥
 पृहस्पते परि दीयारथेन रक्षोहा मित्राँऽमपवाधमानं ॥
 प्रभञ्जन्तेनां ह प्रमृणो युधाजयन्नस्माकमेदयविता रयानाम् ॥४॥
 यलविज्ञायस्यविरहं प्रवीरं सहस्वान्वाजी सहमानऽग्रम् ॥
 अभिवारोऽभिसत्वा सहोजो जैश्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोविद ॥५॥
 गोवभिर्ज्ञोविदं वज्रयाहुजयन्तमज्जमप्रमृणन्तमोजसा ॥
 इमर्तं सजाताऽमनुवीरयद्भवमिन्द्रर्तं सखायोऽमनुस० रमद्भवम् ॥
 अभिगोव्राणि सहसा गाहमानोद्योग्योरं शतमन्युरिन्द्रं ॥
 वुश्रयधनं पृतनापाडं युद्धयोस्माक० सेनाऽभवतु प्रयुस्तु ॥७॥
 इन्द्रमासाक्षेता पृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञं पुष्टपंतु सोमं ॥
 देवेसेनानामभिभञ्जतीनाजयन्तीनाम्मरुतो यन्त्यग्रम् ॥ ८ ॥

औत्रात्रपद्धतिः ।

६ ५ ६ । ५ । वि इव स्य जगतो ज्यो ती २ ३ ४ ५ः(१) ॥ ५९ ॥
 औत्रपद्धतिः ।

अयमग्निरुप्यस्मृतादिव जन्मनः" (२) ।

तत इमे साधमाने—

"सहस्रधित्सहोयान्देवो जीवातवे कृतो ३ म् ।

इळायास्त्वा पदे वयं नामा पृथिव्या अधि ।

जातवेदो निघोमहाग्ने हव्याय वोळहवो ३ म् (३) ।

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरुर्णावन्तं प्रथमः सोद योनिम् ।

कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधो ३ म् । (४)

सोद होतः स्व ङ लोके चिकित्यान्साद्या यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

(१) २९७० आ० १, १, ३, ७ — आ० गा० ६, १, १, ॥

(२) "सन्तानार्थोऽध्वेन काष्ठसूतो" (ना० औ० १।१।२५) ति परिभाषणाया-
 वदिमासादनमत्र विरामः कार्यः ।

(३) अ० ३।२।१४।

(४) अ० ६।१५।१५

आध्वर्यवपद्धतिः ।

इन्द्रस्य वृषणो अथ वृषणस्य राशऽग्रादित्यानां मम कृतां शशऽगमम् ।

महामनसाम्भुवनञ्च्यवानाङ्गोपो देवानाञ्जयतां मुदस्यात् ॥ ६ ॥

वदध्वय मघयघ्रायुधान्युत्सत्प्रनाम्नामकानाम्मनां ॥ ७ ॥

वद्दध्वग्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानाञ्जयतां यन्तु घोषां ॥ १० ॥

वस्ममाकमिन्द्रं समृतेषु दध्वजे च वस्ममाकं याऽरपवस्तां जयन्तु ।

वस्ममाकं घोराऽउत्तरे मघन्वस्ममांऽउदेयाऽमवता हवेषु ॥ ११ ॥

अग्नीषांश्चित्तमग्निं लोभयन्तो गृहाणाह्नां न्यप्ये परेहि ।

अग्निमेहि निर्हह हस्तु शौकैरन्येनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

प्रथमायां त्रिरुक्तायामावेदिहरणम् ।

(रेखाकरणम् ।)

प्रतिप्रस्थाता स्वयेन लिखत्यावेदिभोषेवत्तरवेदेयां ।

(उत्तरवेदिप्रोक्षणम् ।)

उत्तरवेदिं प्राप्य अग्निमग्नीध्रे प्रदाय तदक्षिणतस्तिष्ठन्नुदङ्मुखं
उत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं ययालिङ्गम् ।

ॐ इन्द्रघोषस्तथा अथ सुभिः पुरस्तात्पातु ।

ॐ प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु ।

ॐ मनोजघास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु ।

ॐ विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पातु ॥ (५।११) ।

(प्रोक्षणीशेषनिषेधनम् ।)

दक्षिणाश्च ससहितं बहिर्धेदिशेषं निविञ्चति, इदमहं तप्तं धारमुनिध-
मिचरन् ।

दीपपद्धतिः ।

देवाधीर्देवाहविषा यज्ञास्यग्ने गृहयजमाने वयोधो ३ म् । (१) ।

निः होता होतृपदने विदानस्त्वेयो दीदिवाँ असदत्सुदक्षः ।

अदब्धवतप्रमतिर्यसिष्ठः सहस्रमरः शुचिजिह्वा अग्नी ३ म् ।

त्वं दूतस्यमु नः परस्पास्थं वस्य आ वृषम प्रयेता ।

आभ्यर्चनपद्धतिः ।

"ॐ इदमहं तत्तं वार्वहिर्द्धा यन्नाग्निःसृजामि" (५।११) ।

(पञ्चगृहीताज्यस्य होमः ।)

जुहोतिस्थाने उपविश्य मध्ये च हिरण्यं निधाय नाभ्याः श्रोण्यङ्ग-
सेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्षण्या दक्षिणेऽङ्गसे श्रोण्याऽङ्गश्रोण्यामङ्गसे मध्ये च
हिरण्यं पश्यन् सिंहासोति प्रतिमन्त्रम् ।

"ॐ सिंहासि स्वाहा" (५।१२) ।

इदं सिंहास्ये० ।

"ॐ सिंहास्यादित्ययनिः स्वाहा" ।

इदं सिंहास्ये आदित्ययन्ये० ।

"ॐ सिंहासि ब्रह्मयनिः क्षत्रयनिः स्वाहा" ।

इदं सिंहास्ये ब्रह्मयन्ये क्षत्रयन्ये० ।

"ॐ सिंहासि सुप्रजायनो रायस्पोपयनिः स्वाहा" ।

इदं सिंहास्ये सुप्रजायन्ये रायस्पोपयन्ये० ।

"ॐ सिंहास्यावह देवान्यजमानाय स्वाहा" ।

इदं सिंहास्ये० ।

सर्वत्र प्रथमेव धा त्यागः ।

भूतेभ्यस्त्वेति क्षुचमुद्यच्छति ।

"ॐ भूतेभ्यस्त्वा उद्यच्छामि" (५।१२)

(नामैः पश्चिमे दक्षिणे उत्तरे च क्रमेण परिधिनिधानम् ।)

नामि पैतृदारवैः परिदधाति पूर्ववद्भुवोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ।

"ॐ भुवोऽसि पृथिवीर्नृदं०ह" । मध्यमम् ।

"ॐ भुवसिदस्यन्तरिक्षंनृदं०ह" । दक्षिणम् ।

दीप्यदतिः ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यन्दीधि गोपो ३ म (१) ।

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पास्त्वं यस्य आ धृयम प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यन्दीधि गोपोऽम ।

(१) ऋ०२।१।१-२ "अत्रयानं मकारान्तं सर्वेऽनृगणेषु सपुरोऽनुवाक्येऽपि" (शां०
श्री० १।१।१२) ति सूत्रात्सर्वत्रावसाने मकारान्तः प्रगच्छे भवति ।

कातीयशुभ्रगमितशाङ्खायनसूत्रानुसारिमोमहौत्रप्रयोगेऽपि सर्वत्र मकारान्त एव
प्रगच्छे ।

"प्रथमोऽमयोऽस्त्रिंशन्मिति" (शां०श्री० १।१।१८) परिमाणित्वात्प्रथमोऽमयो-
स्त्रिंशत्तं सर्वत्र वेदितव्यम् ।

आध्वर्यवपद्विति ।

“ॐ अच्युतक्षिदसि दिवं दृढं०ह” (५।१३) । उत्तरम् ।

(नामैश्वरि संभारनिधानम् ।)

अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृक्षेस्तुकाधोपरि-
शीर्षण्या अमायेऽन्याः ।

“ॐ अग्नेः पुरीषमिति” (५।१३) ।

तेष्वग्निं निदधाति तृष्णीं उत्तरत उपयमनीरुपनिवपति ।

इत्यग्निप्रणयनम् ।

(हविर्धानप्रवर्तनं हविर्धानमानादि च ।)

अथ हविर्धानप्रवर्तनं हविर्धानमानादि च ।

हविर्धाने चात्वाले प्रक्षाल्य उत्तरयेद्यः पुरस्तात्स्थापिते, तपोर्मह-
दध्वर्युः प्रतिप्रक्षयात्ता लघुशकटं गृह्णीत्वा, विहारं शालां च दक्षिणेना-
ध्वर्युः प्रतिप्रक्षयात्ता चोत्तरेण विहारं शालां पश्चिमतः भागात् शकट-
योर्मुखे सन्धाय आत्मानाममितः गधर्व्यं (धृत्य) तथैव प्रायावृत्य यथा-
गतं शालापूर्वभागे वेदिमध्ये पृष्ठधामुभयतो दधरत्यन्तरे स्थापयतः ।
तत्र धर्षोयो दक्षिणं (१) तयोश्चदिरूपस्यति मिच्छं वाऽभावे, अन्यत्रापि
रराट्यां पुरस्तादासज्जयैषीकी (२) ए सर्वत उच्छ्रायोभ्यां परिधाय
होत्रपद्विति ।

त्वं दूतस्त्वसु नः परस्थास्त्वं यस्य आ वृषभ प्रणेत ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीयन्देधि गोपोऽम्”

ततः प्रदक्षिणमाधृत्य तथैव प्रत्येत्य सव्यावृत्पूर्यस्थाने, दिशत्वा
उत्सृज्यते ।

इत्यग्निप्रणयनम् ।

(१) एतन् मानवधौतसूत्रे विशेषः—“हविर्धानयोः प्रथमकृतान् ग्रन्थीन् विध्वंस्य
प्रक्षाल्यान्ध्रज्यामिनक्षामितः पृष्ठधामरतिमात्रेऽवस्थापयन्ति । बहिर्वेदि वक्राण्यन्त-
र्वेद्युपस्तम्भयन्ती” (२।१।३।१२-१३) ति ।

काटके—“स छदिच्छ्रयोर्हविर्धानयोर्वन्थीन् विवृत्य-प्रक्षाल्यान्ध्रज्यामितः पृष्ठधा-
मवस्थाप्येति ।

मापस्तम्बे च—“प्रक्षाल्य हयोः प्रथमप्रयितान् ग्रन्थीन् विध्वंस्य नवान् प्रजायान् कृत्वा-
ऽग्नेः प्राग्वंशममितः पृष्ठधामव्यवनयन्परिधिते सज्जद्विषी मवस्थापयती (१।१।३।३) ति ।

(२) इषिकामयोमिति ह्यासान्तरात् । रराटो हविर्धानस्य पूर्वद्वारे उपरिष्ठात्कदि-
केति धूर्तस्वामिनः ।

आभ्यर्चयन्पदतिः ।

छदिः(१) पश्चाच्च पुरस्ताच्च निदधाति ।

शालाद्वार्यस्य दक्षिणतस्तूर्ण्यो ब्रह्मास्ते ।

अभ्यर्च्युर्गाहपत्ये पूर्णाहुतिवद्वाज्यर्द्धं संपृक्त्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
शालाद्वार्ये समित्पूर्वकं जुहोति युञ्जत इति ।

“ॐ युञ्जते मनऽउत युञ्जते धियो धिमा विप्रस्य गृह्णतो विपश्चितः ।

धिय होत्रा दधे व्ययुनाविदेकऽऽन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः
स्वाहा” (५।१४) ।

इदं सवित्रे न मम ।

स गार्हपत्योऽतः(२) ।

पुनः शालाद्वार्ये पूर्णाहुतिवद्वाज्यर्द्धं संपृक्त्य चतुर्गृहीत्वा पूर्वया
द्वारा निष्कम्य अपरं दक्षिणे चर्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं मिधायाऽ-
मिजुहोतीदं विष्णुरिति समिद्वजं सशेषम् ।

दक्षिणस्य शकटस्य दक्षिणतस्तूर्ण्यो ब्रह्माऽऽस्ते ।

“ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे घेधा नि दधे पदम् ।

समुद्धमस्य पापं सुरे स्वाहा” । (५।१५)

इदं विष्णवे० ।

अभ्यर्च्युणा दक्षिण्या द्वाराऽऽनीता (३) पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रति-

(१) छदिस्तुर्ज्यं वा किलजं रात्र्या तेजनीत्यनर्थान्तरमिति पितृमृतिः ।

वाजनेयेऽत्र उच्छ्रायोविदारणेन कुडारं कुपां (का० औ० १४।१।१९) । तत एव सुग-
द्रव्याणि प्रवेक्षयेत् (का० औ० १४।१।२०) ।

(२) अस्याग्नेर्गार्हपत्यत्वमुदयनीयातः (का० औ० १४।१।११ वृ०) पूर्वमेव, उदय-
नीयामारभ्य तु आहवनीयत्वमेव भवति । नन्वेवं कौण्डपायिनामपनेऽ (का० औ० २४।४।२४-
२९) निमहोत्रद्वयपूर्णमासाद्री हवि भवगमपि शालाद्वार्ये एव स्यात् । धोदकेन तत्रापि-
शालाद्वार्यस्य गार्हपत्यत्वात् । सत्यं धोदकादेवं, अग्निहोत्रादिनामनेयात् नैयमिकाग्नि-
होत्रवस्तु एव गार्हपत्ये अग्रं प्रागितं तच्च धोदकद्वलोय इत्युक्तम् । एतच्च ज्योति-
ष्टोमप्रकरणे पठितत्वात् ज्योतिष्टोमार्थं, प्रसङ्गादग्नीषोमीयेऽपि गार्हपत्यकार्यमगार्हपत्ये
क्रियते तस्यापि ज्योतिष्टोमप्रतपत्वात् । अतः स्वतन्त्रेषु निरुदादिप्रेतग्न भवति
अत एवाग्नीषोमीयोपमोगेऽपि निरुदादिषु वेदिरपि सोमवन्न भवति । आपस्तम्बेन च
(औ० ४।४।३) पशुबन्धेऽप्येवमुक्तम् । “एष पशुबन्धस्याहवनीयो यतः प्रणयति स
गार्हपत्य” इति देवः ।

(३) “दक्षिण्या द्वारापत्नीं निष्कामयन्ती” (श्र० ब्रा० ३।१।३।१३) ति श्रुतत्वा-
दानीेत्युक्तम् । अतश्च बाहुं गृहीत्वा शालाया दक्षिणद्वारेण पत्नीं निष्कामयन्ती “पति-
निष्कामये” त्यज्रेपमया, वा उमययापि शिवर्योपपत्तेः । तथा “संयजत्रं पत्न्यै पाजा
वानयति साञ्जम्य सन्तापमुपावन्ति देवश्रुतावि” (श्र० ब्रा० ३।१।३।१३) ति श्रुत-
मग्नि० २१

आभ्यर्चयपद्धतिः ।

गृह्याक्षधुराद्यमक्ति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेनोभयत्रोदक्संस्थं पराग्देव-
धुताविति ।

“ॐ देवधुतो देवेष्वामो यतम्” (५।१७) ।

दक्षिणं धुरमङ्गत्वा सन्यहस्तेऽधस्थितमाज्यं दक्षिणहस्ते कृत्वा च
रामनक्ति पूर्वधत् ।

“ॐ देवधुतो देवेष्वामो यतम्” (५।१७) ।

युगपत्तद्वचनत्वात् भेदे मन्त्रावृत्तिः सामिपातिव्यात् । कुक्क्ष्णा-
त्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरायतीति पूर्वधत् चतुर्गृहीतं गृही-
त्योत्तरस्य दक्षिणे यत्नमिदं हिरण्यं निधाय जुहोति ।

“ॐ इरायती धेनुमतो हि भूतर्त० सूर्यवसिनो मनये दशस्या ।

इयस्कभ्ना रोदसी विष्णवे ते वाचं प्रथिवीमभितो मयूखैः
स्याहा” (१) (५।१६) ।

इदं विष्णवे ० ।

प्रतिप्रस्थात्रा नीयमाना दक्षिणद्वारेण शालां प्रविश्य पत्नी चापरेणा
ग्रीवपरीत्य पूर्वधा द्वारा निकम्योत्तरस्यानक्ति पूर्वधत् । भेदे मन्त्रावृत्तिः ।

अभ्यर्च्युर्हविर्ज्ञानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुवाचयति ।

“ॐ हविर्ज्ञानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुग्रहि ।

हौत्रपद्धतिः ।

(हविर्धानप्रवर्तनम् ।)

अथ हविर्धानप्रवर्तनम् । अहि होतरित्यामन्त्रितो होताऽऽध्वर्युः दक्षि-
णस्य हविर्धानस्योत्तरं यत्नोत्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् ।

“ॐ हावर्ज्ञानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुग्रहि” इत्युक्ते—

“ॐ अपेतो जग्यं भयमन्यजग्यं च वृत्रहन् ।

त्वात् । सन्तापमिति यस्मिन्प्रदेशे चक्रेणाधे धृष्यमाणः सन्तप्यते चक्रस्य धुरिकायाः
सन्तापः । आपस्तम्बः—“इदं दक्षिणामक्षधुरां दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन प्राचीनं ॥ च हस्त-
मावर्तयती”ति (१।१।६।९-१) । अक्षधुरामक्षशब्दं प्राचीनं प्रागपवर्गमनक्ति ॥
निवर्तयति हस्तमिति धूर्तस्वामिन् ।

(१) “उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतव” (श्रौ० १।१।१०) इति कात्या-
यनपरिभाषया स्वाहाकारे प्राप्ते—संहितायां स्वाहाग्वत्त्वेन पठिते मन्त्रे तु स्वाहाकार-
नाकुर्यात् । तथा हि पुरश्चरणे मन्त्रप्रकाशवचनम्—

“नमोऽन्ते न नमो दद्यात् द्विगन्ते द्विगमेव च ।

पूजायामाहुतौ चैव सर्वग्राहं विधिः शिवे” इति ॥

शिवे इति सम्प्रामनम् । द्विः स्वाहाकार इति साम्प्रदायिक इत्यपि तत्रोक्तम् ।

आश्वर्णवपदतिः ।

होत्रा त्रिरुक्तायामुद्गृह्योव(१) वर्तनमुमयोः ।

प्राचीप्रेतमिति घाचयति यजमानम् ।

"ॐ प्राची प्रेतमध्वरङ्कल्पयन्तीऽ ऊर्ध्वं यक्षं नयतं मा जिह्वरतम्"
(५।१७) । इति ब्रूहि ।

यजमानः—

"ॐ प्राची प्रेतमध्वरङ्कल्पयन्तीऽ ऊर्ध्वं यक्षं नयतं मा जिह्वरतम्"
(५।१७) ।

स्वहोष्टमिति खर्जति ।

"ॐ स्वहोष्टमा वदतन्देवो दुय्येऽ मायुर्मा निर्वादिष्टमजाम्मा नि-
र्वादिष्टमिति ब्रूहि ।

यजमानः—

"ॐ स्वहोष्टमा वदतन्देवो दुय्येऽ मायुर्मा निर्वादिष्टं प्रजाम्मा निर्वा-
दिष्टम्" (५।१७) ।

हौत्ररदतिः ।

अप चक्रा अवृत्सत(२)" ।

इति दक्षिणेन प्रपदेन प्रायश्च लो(ष्ठ)गमपास्य ततो पाणिपादौ प्र-
क्षाल्याचम्य ततस्तिष्ठ(३)न्नृच्य ।

"प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवा युवामिदा वृणीमहे ।

अग्निं च हव्यवाहनो ३

प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवा युवामिदा वृणीमहे ।

अग्निं च हव्यवाहनो ३

प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवा युवामिदा वृणीमहे(४) ।

अग्निं च हव्यवाहनो ३म(५) ।

धावा नः पृथिवी इमं सिद्धमद्य दिविस्पृशम् ।

यक्षं देवेषु यच्छतो ३ (६) ।

(१) आपस्तम्बः "उद्गृह्यन्तः प्रवर्तयन्ती" (१।१।११) इति । काटके च—'त्रि-
रनुक्तेऽनुद्गृह्यन्तो वतंयन्ती' इति । मानने "उद्गृह्यन्तोऽनुप्रवन्ती" (श्रौ० २।२।१।११) इति ।

(२) सोत्रमन्त्राज्यम् (शां० श्रौ० ५।१३।३) ।

(३) "आसोनन्यायं बाह्वृच्यम्" (शां० श्रौ० १।१।१५) अस्य प्रतिषेधाये पुन-
स्तिष्ठद्वचनम् ।

(४) अत्र विरमेधावदश्वयेवं गच्छन्ति, गच्छतस्त्वज्ज्वम्बादिषु तिष्ठन्नेव शिष्ट-
मधेधेमुक्त्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरघक्रप्रवाहिकासंलग्नोऽनुगच्छन् "धावा न पृ-
थिवी" तयोर्निर्दितवत्स्यो "यमे इव यतमाने" इत्येतास्तिष्ठः पठेत् ।

(५) ऋ० २।४।१।१। (६) ऋ० २।४।१।२० ।

आभ्यर्चयदिति ।

(१) अत्र कालाहुतिः ।

अभ्यर्चुः पश्चादुत्तरयेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मर्यादा नातिदूरे नातिसमीपे युगपत्स्थापिते नभ्यस्ये भामिमन्त्रयते अत्र रमेधामिति युगपत् ।

“ॐ अत्र रमेधां धर्म्मन्पुष्टिभ्याः” (५।१५) ।

द्वे अपि हविर्दाने उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणं हविर्दानमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमिति ।

“ॐ विष्णोर्नु कं द्योव्यां वि प्रवोचं द्यः पार्थिवानि विममे रजा-
ं०सि ।

हौत्रपदतिः ।

तयोरिदृष्टवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः ।

गन्धर्घस्य ध्रुवे परोक्षम् (२) ।

यमे इय यतमाने यदैतं प्र धां मरन्मानुषा देययन्तः” ।

विरमेत् ।

ततश्छदिष्याधीयमाने—

“मा सीदतं स्वमु लोकं विद्वाने स्वासस्ये भवतमिन्द्वे मोक्ष(३)म् ।

अधि द्वयोर्दधा उक्थ्यं ध्रुवो यतद्युवा मिथुना या सपर्यता” ।

विरमेत् ।

ततः परिधीयमाणयोः(४) ।

“अहंयत्त यते ते सेति पुष्यतिमग्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्यतोक्षम्(५)

विध्वा कृपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासादोद्भद्रं द्विपदे चतुर्ष्वदे” ।

विरमेत् ।

ततो नभ्यस्ययोः(६) ।

“वि नाकमव्यस्तविता धरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो वि राजतोक्षम्(७)

मा धामुपस्थमद्गुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाद्य सोमपीतयोक्षम्”(८) ।

(१) ईमिचिकमिदम् । अतश्च धरण्यावेति कालाहुतिरपि भवति । “यद्गुत्सर्जतामे-
तद्वाधयेत्स्वहोष्ठ (शा० मा० ३।१।३।१८) मिथ्यादि सुतत्वात् । यदि तादृशेन प्रप-
रनेन प्रवर्तमाने अभ्युत्सर्जतां तत् एतद्वत्प्रमाणं वाचयेदित्यर्थः ।

(२) ऋ० १।२।१४ ।

(३) ऋ० १।१।३।२ ।

“ॐ अत्र रमेधां धर्म्मन्पुष्टिभ्याः” (५।१५) ।

(४) भामिनेस्मिन्फलके तत्रभ्यं तत्स्ययोः चक्रमण्डलाकारे स्थापितयो-
रित्यर्थः । तादृशयोर्द्विद्वानयोः सतोरा वायुपस्थमित्यनुभूयात्

(५) ऋ० १।८।१२ ।

(८) ऋ० २।४।१२ ।

आध्वयंपदद्विः ।

यो ऽग्नस्कमायदुत्तरर्तं सधस्यं विचक्रमाणो घोरगायः" (५।१८) ।
हविर्दानमण्डपदेशादक्षिणतः समन्त्रं ब्रह्मास्ते ।

(हविर्दाननिर्माणम् ।)

अथ मानकरणम् ।

हविर्दानालयं दशहस्तं पूर्वपश्चिमद्वारं छदिस्रयं च, हविर्दानमण्ड-
पाग्नेयकोणे स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति ।

"ॐ विष्णवे त्वा उपनिहन्मि" (५।१८) ।

दिवो वेत्युत्तरं हविर्दानमुपस्तभ्नाति प्रतिप्रस्थाता ।

"ॐ दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उदोरन्तरिक्षात् ।

उमा हि हस्ता स्वसुता पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात्" (५।१९) ।

मण्डपस्योत्तरतो हविर्दानयोः पश्चिमेन गत्वा ईशानकोणे स्थूणां
पूर्ववदध्वर्युर्निहन्ति ।

"ॐ विष्णवे त्वा उपनिहन्मि" (५।१९) ।

ततः पश्चात्कोणयोः क्रमेण तथैव तुष्णोम् । यद्वा, वमे वा दक्षिणतः ।
प्रथमं मन्त्रेण इतरतस्ततस्तुष्णीं चतस्रोऽपि प्रादक्षिण्येनोपनिहताः स्युः ।
यदु च मानुष इति श्रुतेः (३।५।३।२१) ।

हौत्रपद्विः ।

कर्मविपर्यासे यथाकर्मैति (१) ।

"परित्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विभ्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयोऽम् ।

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विभ्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयोऽम् ।

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विभ्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयोऽम्" (२) ।

इति परिधाय, यत्र तिष्ठप्रथमामन्ववोचत्तत्र स्थित्वोत्सृज्यते ।

इति हविर्दानम् ।

(१) अत्र केषाञ्चिद्व्यर्थानां प्रथमं नम्यस्यकारणं ततो मध्यमस्य छदिस्र आरोप-
णं, ततो रज्जुमिर्धनम् । तत्र कर्मविपर्यासे यथाकर्म कुर्यात् ।

"आवागुपस्य" (ऋ० २।४।१।२१) मिति पूर्वा "विद्वयो" (ऋ० १।८।१२) रित्यु-
च्यते, ततो "विद्यारूपाणीति" (ऋ० ५।८।१२) ततः "परि त्वा गिर्वण" (ऋ० १।१०।१२)
इति परिधायोपा । (२) ऋ० १।१०।१२

आध्वपवपद्वक्ति ।

प्रतद्विष्णुरिति वाचयति यजमानं मध्यमं छुदिरालभ्य(१) ।

मध्यमं छुदिरालभस्य ।

“ॐ प्र तद्विष्णुस्तयते धोय्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु द्विक्रमणेष्वधि क्षियन्ति भुवनानि द्विधा”(५।२०) ।

इति ब्रूहि ।

यजमानः मध्यमं छुदिरालभ्य—

“ॐ प्र तद्विष्णुस्तयते धोय्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु द्विक्रमणेष्वधि क्षियन्ति भुवनानि द्विधा”(५।२०) ।

उचरे च द्वे वाचने इति कर्कः ।

विष्णोरराटमिति रराट्यामालभ्य वाचयति ।

रराट्यामालभस्य ।

“ॐ विष्णोरराटमसौ” इति ब्रूहि ।

यजमानो रराट्यामालभ्य ।

“ॐ विष्णो रराटमसि” (५।२१) ।

भालम्भनस्य युगपाकर्तुमशक्यत्वात् भेदेन प्रत्येकं रराट्योऽङ्ग-
श्वोऽथ वाचनप्रैवालम्भनानि भयन्तीति कर्कः ।

अध्वर्युः द्विष्णोः स्तन्त्रे स्य इत्युङ्ग्राव्यायालभ्य वाचयति ।

उङ्ग्राव्यायालभस्य ।

“ॐ द्विष्णोः स्तन्त्रे स्य” इति ब्रूहि ।

यजमानः उङ्ग्राव्यायालभ्य(२) ।

“ॐ द्विष्णोः स्तन्त्रे स्यः” (५।२१) ।

उद्गमप्राणि त्रीणि क्षुरींषि पञ्चाङ्गुतेः । अध्वर्युस्तूर्णी करोति ।

द्वार्याः परिसीव्यति लस्पृजनिप्रतिद्वतया रज्ज्वा द्विष्णोः स्यूट-

सीति । द्विष्णोर्ध्रुवोसीति प्रन्यि करोति । उपक्रान्ते प्रमुञ्चति ।

तद्विरथम् । पूर्वद्वारस्य दक्षिणद्वार्यायां दर्भमुष्टिं निधाय तत्र वरुण-
सूच्या रज्जुमुपगूहति ।

(१) ग्लु च स्पृशतेः परो वयर् अयते न स्पृशतेः । तत्र स्वपमेवाध्वर्युः स्पृष्ट्वा
वाचयेदित्यवगम्यते । न मन्त्रलिङ्गविरोधात् । मन्त्रोद्घाटनस्याभिधायकः स च यज-
मानो ब्रूयति अज्यर्हस्तु केचन ब्रूयन्ते । अज्यर्हस्तुऽङ्गुते यजमानो मन्त्रो न समर्थः
स्यात् । तस्मादस्पृशति वाचयतीत्यवगम्यते । एतेन सर्वे एवं आतोषका “अ-
ध्वममिपय वाचयती”त्यादयो विदेशा व्याख्याता इति इतिहामी ।

(२) अनेक्यजमानो उपस्पृशानमेकस्य वाचनं सर्वेषामिति सत्रेण हेयम् ।

भाष्यवैयर्थ्यवदतिः ।

"ॐ त्रिष्णोः स्यूरसि" (५।२१) ।

ततस्तनयैवरज्ज्वा प्रादक्षिण्येन सर्वास्थूणा अवशिष्टं द्वार्यात्रयं च परि-
वीक्ष्य पूर्वद्वारदक्षिणद्वार्यायां ग्रन्थिं कृत्वा तत्रैवोपकान्तेऽग्रं प्रतिमुञ्चति ।

"ॐ त्रिष्णोऽध्वेऽसि" (५।२१) ।

उत्तरपूर्वस्यां द्वार्यायां परिपीवणसमाप्तिरिति सम्प्रदायः ।

प्राग्ग्रहं शर्दं हविर्दानं (१) निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते ।

"ॐ ह्वैष्णवमसि त्रिष्णवे त्वा आलभे" (५।२१)

मौज्जनभक्षणे चास्मिन् (२) कुर्युः । अक्षरेण सप्तहविर्दाने प्रेक्षमाणं
प्राप्त्वा प्रेक्षया इति । पृष्ठयामुभयतो द्वार्यं ।

(इति हविर्दाननिर्माणम् ।)

(उपरवसंस्कारः ।)

अधोपरवसंस्कारः । तत्रोपकल्पनम् । अग्निः, दर्भमुष्टिः, यवाः, उद-
कम्, मृत्तिका, अधिपवणफलकैः, मानहुहं चर्म, सोमकण्डनाथं प्रस्तरः,
पञ्च प्राधानः, दक्षिणस्यानसोऽधः प्रङ्गं खनत्युपरधान् ।

तुर्ये प्रादमध्यरेखायां मध्यतश्चतुरस्रके ।

दिग्प्रादेशमिते क्षेत्रे कोणेष्वरचान्मिदुः ॥

दक्षिणतः समग्रं प्रज्ञाऽऽस्ते ।

अध्वर्युः प्राङ्मुख उपविश्य अग्न्यादिकरोत्यवदवदा परिलेखना-
च्चतुरः । देवस्य त्वेत्यग्निमावाय ।

"ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिनेर्वाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
आददे नार्यसि" (५।२२) ।

अथर्दं परिलिखतीदमहमिति ।

"ॐ इदमर्दं रक्षतां प्रीवाऽ अपिकृन्तामि" (५।२२)

उदकेऽपस्पर्शः । अक्षण्या व्याघारणवत् ।

अत्र पक्षे प्रथमं दक्षिणपूर्वस्य तत उत्तरापरस्य ततो दक्षिणापरस्य

(१) अत्र कठसूत्रम् । द्विपुरुषाया पञ्चम्या हविर्दानं विद्वज्यादन्तः सम्मिश्रं वैष स्याद्-
दिः प्रादेशया पञ्चाङ्गोपरवान्विद्वज्याद्विप्रादेशान्तरेषु पृष्ठमाप्रादेशं द्वैष्टं संमुन्यार्धप्रादे-
नेन पारश्चित्तैस्तदया पञ्चाङ्गोत्पत्तेर्दि विद्वज्याच्चतुः शम्वा पञ्चाङ्गयामोऽधो विद्वज्याभिः
पदया पञ्चाङ्ग्या चिन्म्यान्विद्वज्यादष्टादन्तः शम्वापञ्चाङ्ग्या सप्तो विद्वज्यादिति ।

(२) तपातिक्रमे निन्दार्थवादश्च "स यो इ तत्रान्नोपादा मक्षयेद्वा मूर्धास्य
विपदेति"ति ।

तत उत्तरपूर्वस्येति(१) क्रमः ।

उत्तरापरं वा प्रथमम् । अत्र पक्षे उत्तरापरदक्षिणपूर्वदक्षिणापरोक्ष-
रपूर्वाणामिति क्रमः(२) ।

सम्यग्या । अत्र पक्षे 'दक्षिणपूर्वदक्षिणापरोक्षरापरोक्षरपूर्वाणा-
मिति क्रमः(३) ।

सर्गयोत्तरपूर्वे त्यन्यम् ।

प्रादेशमानोस्तदन्तरान् ।

बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनति । भेदे मन्त्रावृत्तिः ।

"ॐ बृहन्नसि बृहद्वा बृहतोमिन्द्राय व्याचं इवद् ।

रक्षोहर्णं व्यलगहनं व्यैष्णवीम्" (५।२२—२३) ।

इदमहमिष्टुरिकरति यथास्नातं प्रतिमग्नम् ।

"ॐ इदमहं तं व्यलगमुरिकरामि यं मे निष्टयो यममात्यो निचखान्"

(५।२१) ।

इति प्रथमम् ।

(१)

ई०

प्रथमपक्षे—

४

पूर्वा

१

अ०

उत्तरा

दक्षिणा

२

पश्चिमा

३

नै०

वा०

(२)

ई०

अत्र पक्षे—

४

प्राची—

२

आ०

(३) सम्प्रवेति पक्षे—

ई०

४

पूर्वा

१

अ०

उदीची

अवाची

उ०

द०

३

नै०

३

वा०

३

प्रा०

३

नै०

३

प्राची—

३

वा०

आध्वर्यवपद्धतिः ।

“ॐ इदमहं तं बलममुत्किरामि यस्मै समानो यमसमानो निच-
खान” (५।२३) ।

इति द्वितीयम् ।

“ॐ इदमहं तं बलममुत्किरामि यस्मै सवन्धुर्यमसवन्धुर्निचखान”
(५।२३) ।

इति तृतीयम् ।

“ॐ इदमहं तं बलममुत्किरामि यस्मै सजातो यमसजातो निच-
खान” (५।२३) ।

इति चतुर्थम् ।

उक्त्याङ्किरामोति पश्चात्सर्वेभ्यः प्रादक्षिण्येन किरति पूर्वस्यामुत्त-
रस्यां वा दिशि ।

“ॐ उक्त्याङ्किरामि” (५।२३) ।

ततस्तूर्णौ जननोत्किरणाभ्यां बाहुमात्रानघः सम्पाद्य भक्षणया स-
म्निध्यात्(१), अशक्तौ सम्यक् ।

अत्र पक्षे पूर्वयोः परस्परमसम्भेदनमिति सम्प्रदायः ।

स्वराडित्यमर्शयति यजमान यथाख्यार्तं प्रतिमन्त्रम् । उपरवा
नवमृशस्य ।

यजमानः खानक्रमेणावमृशति(२) चतुर्मिर्मन्त्रैः ।

“ॐ स्वराडसि सपत्नहा ।

ॐ सवराडस्यभिमातिहा ।

ॐ जनराडसि रक्षोहा ।

ॐ सर्वराडस्यभिप्रहा” (५।२४) ।

अथद्वयोरन्तर्हस्तौ प्रक्षिप्य परस्परमध्वर्युयजमानौ सम्मृशेते पूर्व-
दक्षिणेऽध्वर्युरपरोत्तरे यजमानः ।

अध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्र इति ।

मन्त्रमि(३)न्याह यजमानः ।

(१) अत्राद्यापस्तम्ब — “यद्यस्तात्संनृग्मा भवन्ति उपरिष्टादसमिध्ना” इति
(१।१।१।१५) काठके च “बाहुमात्रान् सनन्त्यसन्निन्दन्तोऽथस्तात्संमिन्दन्ति ।

(२) अनेक्यजमानके चैकं पृथावमृशति ।

(३) अत्रेवं मोमांसा—

भद्रं तन्नौ सङ्केत्येतत्कस्मिन् स्वानिनि युज्यते ।

द्वित्वश्रुत्या द्वयोरेतदध्वर्युयजमानयो ।

(जै० न्या० मा० ३।८।२२)

आध्वर्यवपदति ।

तन्नो सहेत्यध्वर्युरपांशु(१) ।

पुनर्दक्षिणापरेऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः ।

यजमानः पृच्छति, अध्वर्यो किमत्र इति ।

अध्वर्युणा भद्रम्, इति प्रोक्ते तन्म इति यजमानो ध्यात् ।

ॐ तन्मे भस्तु ।

अध्वर्युः (२) प्रोक्तत्वेनान् रक्षोहण इत्याग्नेयादिक्रमेण । भेदे मन्त्रावृ-
त्तिः साग्निपातित्वात् (३) ।

"ॐ रक्षोहणो वो व्यलगहनः प्रोक्षामि व्यैष्णवान्" (५।२२) ।

अध्वनयनापस्तरणे चापटयद्रक्षोहणोरक्षोहण इति । स्नातकमेण प्र-
त्येकमुदकासेकः ।

"ॐ रक्षोहणो वो व्यलगहनोऽध्वनयामि व्यैष्णवान्" (५।२५) ।

तथैव दर्भैस्स्तरणम् ।

"ॐ रक्षोहणो(४) वो व्यलगहनोऽवस्तुणामि व्यैष्णवान्" (५।२४) ।

तनूतुपरि कुशान् पृश्या माधिपयर्षे फलकैर्द्रवकुलान्तरे र्थककृते(५) प्र-
क्षालिते प्राची अरुणिमात्रे सन्तृण्णोयोपदधाति,

पर्यहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाधिति ।

तत्राग्निष्टोमे असन्तृण्णे (६)पयः, अतो भेदादुभयत्र मन्त्रः ।
वक्ष्यादौ तु सन्तृण्णत्वेन मन्त्रः । सन्तृण्णे कीलकैः परस्परं संधिते
इत्यर्थः ।

(१) प्रश्नप्रतिवचनसम्बन्धादुच्छेदः प्राप्ते वचनादुपांशुत्वमुच्यते । अथवा वागन्त-
पक्षेऽप्युपांशुत्वप्राप्त्यर्थमुपांशित्वमुक्तम् ।

अथ च बोधितार्थानिषायो, अनेकयजमानके "तन्नः सहेत्येवधृष्टते ।

(२) प्रोक्षणमुक्तं परिशिष्टे—

"उत्तानेन तु इस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।

तिरश्चावोक्षणं प्रोक्तं नीचेनाभ्युसणं स्मृतम्" इति ।

(३) मन्वन्तदुपांजने (का० श्रौ० ७।१।११) अक्षोपाजने (का० श्रौ० ८।३।२८) चार्थ-
न्यायो वर्णितः । सत्यं—तथापि प्रत्युदाहरणमुच्यमानमादागसम्मायेनवन्निर्मलं भवतीति ।

(४) अत्रेयं भीमांसा—

सन्तृण्णोपरवे मन्त्रो मिषते वा, बहुक्तिः ।

सन्त्रं, बहुक्तिः पूजार्थं मिषोऽसौ स्वेवभेदतः ।

(जै० न्या० भा० १।१।४।२६) ।

(५) दधेनयागे शवनम्ये अधिपवर्णकलके भवतः (का० श्रौ० २।३।१२) ।

(६) अत्रार्थं विचारः—

सन्तृण्णेदीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विहृतावुत ।

भाष्यवैपक्ष्यम् ।

“ॐ रक्षोहणौ चां बलगहनोऽउपदधामि व्यैष्णवी” (५।२५) ।

चात्वालमृद्भिः पर्युहणम् ।

“ॐ रक्षोहणौ चां बलगहनौ पर्युहामि व्यैष्णवी” (५।२५) ।

तयोरानुद्वहं (१) चर्माधिपवणं परिकृत्त (२) सर्वरोहितं निदधाति व्यैष्ण-
वमसीति ।

“ॐ व्यैष्णवमसि” (५।२५) ।

तस्मिन् प्राध्वः पञ्च व्यैष्णवा स्थेति । मेदे मन्त्रावृत्तिः ।

“ॐ व्यैष्णवा स्थ” (५।२५) ।

खरं पञ्चचत्वारिंशदङ्गलायकारो उपरधानां पुरस्तात् करोति, उड-
तायोक्षने सिकतोपकीर्णं चतुरस्रं चतुरङ्गुलौघमथपरिमाणम् । अत्र
संस्कारद्वयमेव ।

इति हविर्दानसम्यन्धिकरणम् ।

(औदुम्बरीपानम् ।)

अथ सदासम्भान्य औदुम्बरीकरणम् । अन्तःपारयात् पदं प्रक्रमान्
प्राङ् यात्वा दक्षिणा सप्तमं महान्तं त्रिपदप्रकर्म मीर्या, तत्रौदुम्बरीं (१)

दीर्घस्य सोम इत्युक्ते प्रकृतावस्तु तर्देवम् ।

सामानाधिकरण्यस्य पद्योक्तो यत्नवत्त्वतः ।

देवैर्युक्तोक्तस्यसंस्थादातुरक्तयोऽप्यत्र वाचनात् ।

(कै० न्या० मा० ३।३।१९-४०) ।

(१) प्राग्मीवमुत्तरलोमेति परिभाषायामुक्तमेव, “वर्माण्युत्तरलोमानि प्राग्मी-
वाणी” (का० औ० १।१०।४) ति ।

(२) सर्वरोहितमिति वचनाद्गोचरम् । गोविपयो हि रक्तो वर्णो रोहित इत्यु-
च्यते मन्त्रवर्णाद्य । “अंशुं दुहन्तो अन्यासते गवी” (ऋ० सं० १०।१३।११) ति ।

(३) औदुम्बरी निखननप्रदेशादूर्ध्वं यत्रमानमाग्री कार्यौ । निखननाहंप्रदेशस्तु
उत्तोऽधिकः ।

उदुक्षमापस्तम्बेन—“ऊर्ध्वं निखाताद्यजमानसम्मिमे” (११।१०।१) ति । युक्तं
चैतत् । यदि वापरेण सह यजमानप्रमाणा क्रियते तदा सदसो नीचतया आरुहे
श्रुतं “मुत्पिता द्युपसंपन्तो” स्येतद्विरुध्यते । औदुम्बरीति सदसो मध्यस्थूणा विशाखा
मयति । “उदरमेवास्य सद” इति “तन्मध्य औदुम्बरीं मिनोती” (बा० मा० ३।६।१।२)
ति च प्रकृत्य “अथ य एष मध्यमः प्राङ्मुख इति वेदेर्जघनार्ध” (बा० मा० १।६।१।३)
इत्यादि श्रुतत्वात् ।

मानवे—उदरार्धं तत्रोऽन्तर्मांशु मिनोति । औदुम्बरी वर्षिष्ठा स्थूणानां सदसो
यस्योऽस्या अस्या इतिष्ठा (१।१।३।२९-३३) इति ।

‘आध्वर्यवपद्धतिः ।

मिनोति यजमानमाग्नीम् । तत्पुरस्ताद्यूपघच्छेते ।

दक्षिणतः नमन्त्रं ब्रह्मास्ते ।

(१) अग्न्यादि करात्याच(ट)स्तरणात् ।

देवस्य त्वेत्यग्निमादाय ।

“ॐ देवस्य त्वा सवितुः असवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम्पूष्णे हस्ताभ्याम् ।
मादद नायसि” (५।२६) ।

अघटं परिलिखतीदमहमिति ।

“ॐ इदमहटं० रक्षसाङ्गोया अपि कृन्तामि” (५।२६) ।

उदकोपस्पर्शः । तूष्णीमभ्यां स्वात्वा प्राचः पार्श्वशुद्धपति । पुरः-
स्थितायामौदुम्बरां कुशमुष्टिस्थापनम् । यवोऽसीत्यप्सु यवानोऽप्य ।

“ॐ यवोऽसि यवयास्मद्देवो यवयारातोः” (५।२६) ।

तेन प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् । प्रोक्षामाति स-
र्षश्च साकाङ्क्षत्यात् ।

“ॐ दिवे त्वा प्रोक्षामि” ।

अग्रम् ।

“ॐ अन्तरिक्षाय त्वा प्रोक्षामि” ।

मध्यम् ।

“ॐ पृथिव्यै त्वा प्रोक्षामि” ।

मूलम् ।

अघटे शेषमापिञ्चति शुभ्रन्तामिति ।

“ॐ शुभ्रन्ताल्लोकाः पितृवद्नाः” (५।२६) ।

उदकोपस्पर्शः । अघटोपरि यद्हींषि प्राञ्च्युदञ्चि च प्रास्यति
पदनमसीति ।

“ॐ पितृवदनमसि” (५।२६) ।

उदकोपस्पर्शः ।

(१) अग्न्यादानादेः सर्वस्यात्र पुनः अग्न्यादग्नीदानाद्यवयवमप्ये प्रागुद्गर्वा-
प्रासनपर्यन्तं सर्वं कर्म कुर्यात् । तथा हि श्रुतिः—

“तद्वदं परिलिखती” (श्र० भा० ३।६।१।३) सि प्रकृत्य “सोऽस्मिमादधे देव
स्य त्वेति(४) । अयावदं परिलिखतीदमहमिति(५) । अयं खनति प्राञ्चमि(६)ति । अयं
यवमस्यः प्रोक्षणीयं भवन्ति(७) । स यवानावपति यवोऽसीति(११) । स प्रोक्षति(१२) ।
अयं याः प्राञ्चयः परिलिखन्ते(१३) । अयं यद्हींषि(१४) । इत्यादि ।

औदुम्बरोमुदिवमित्युच्छ्रयति(१) सहोद्गात्रा ।

"ॐउदिव० स्तमानान्तरिक्षं पृण दृढं०ह्रस्व पृथिव्याम्" (५।२७) ।

द्युतान इति मिनेति(२) पञ्चमांशादधिकाम् ।

"ॐद्युतानस्तथा मारुतो मिनेतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण घर्मणा"(५।२७) ।

ब्रह्मवर्णित्वेति पा०शुभिः पर्यहति ।

"ॐब्रह्मवर्णि त्वा क्षत्रवर्णि रायस्पोषवर्णि पर्यूहामि" (५।२७) ।

ब्रह्मदृढं०हेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूहति । सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ।

"ॐब्रह्म दृढं०ह क्षत्रं दृढं०हायुर्दृढं०ह प्रजान्दृढं०ह" (५।२७) ।

समं(मां) भूमि(र्मि)कृत्वाद्भिरुपलिप्य उपसिष्य यजमानं ध्रुवा-
सीति वाचयत्यौदुम्बरोमालम्ब्य ।

औदुम्बरोमालम्ब्य ।

"ॐध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयादि"ति
ग्रहि ।

यजमानः-औदुम्बरोमालम्ब्य ।

"ॐध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयात्"(५।२८) ।

औद्गात्रपदतिः ।

अथोद्गाता औदुम्बरोमुच्छ्रयिष्यन् देवयजनं पूर्वेण गत्वा(३)आ-
प्रानेन तीर्णेन प्रविशेत् यद्युद्गातुर्गृहं देवयजनस्य दक्षिणस्यां दिशि स्यात् ।
यदि देवयजनस्य प्राच्यामुदीच्यां प्रतीच्यां वा उद्गातुर्गृहं स्यात्तदा देव-
यजनमुत्तरेण गत्वा आप्रानेन तीर्णेन प्रविशेत् ।

सदसः पूर्वद्वारे स्नातावस्तरेण प्रविश्य प्रागग्रामौदुम्बरी पूर्वेण
गत्वा दक्षिणत उद्दुमुखस्तिष्ठति ।

अथर्युणा सहोच्छ्रयेदक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामौदुम्बरीं गृहीत्वा ।
'द्युतानस्तथा मारुत उच्छ्रयतूदिव० स्तमानान्तरिक्षं पृण दृढं०ह
पृथिवीमि'ति

औदुम्बरीं स्नाते प्रक्षिपेत् ।

'मायोष्ठा सदने साद्याम्ययतश्छायाया० समुद्रस्य हृदय' इति
निधाय जपेत् ॥

(१) "प्राचीनऋणो० सहोद्गात्रोच्छ्रये" (१।१।१।१३) इत्यापस्तम्बः ।

(२) "प्राक्पूर्णाभवदधाती" (२।२।३।१६) ति मानवसूत्रे विरोधः ।

(३) अन्तरेण चत्वारोत्तरी सद्दसः सर्वग्रानादेशे तदाप्नानं तीर्थम् (द्वाःश्रीः२।
१।१) ।

प्रजया भूयादिति पशुमिरिति वा संसृज्य भूयात् । प्रजया पशुभि-
रिति यावत् ।

अध्वर्युः पूर्णाहुतवदाज्यं संपृच्छत्य औदुम्बरीकर्णे हिरण्यं निधाय
तत्र (१) क्षुवेण विशाखे जुहोति धृतेन घावापृथिवी इति ।

(२) भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति सर्वत्र मन्त्रवत्सु (३) जुहोत्युपदेशा-
दनाम्नातप्रतिषेधाच्च ।

औद्गात्रपद्धतिः ।

'नमः समुद्राय नमः समुद्रस्य चक्षसे मा मा युनर्वाहासीदग्नस्य-
जोदा ऊर्जम्मेधेहूर्जं मेधेधेहूर्जं मे धेहूर्जम्मे धेहीति यावदध्वर्युरैन्द्र-
मसीति हृदिमिरयच्छादयति तत्रादौदुम्बरीं न यिसृजेत् ।

अध्वर्युणा होमे कृते तस्यैव प्रकारेण (उद्गाता) विशाखयोर्मध्ये
क्षुवेण जुहुयात् ।

'धृतेन घावापृथिवी आप्रीणायां स्वाहेति पूर्वमाहुतिं यथा भूमि-
मन्त्रं प्राप्नोति तथा जुहुयात् ।

घावापृथिवीभ्यामिदं न मम ।

प्रजातये स्वाहेत्युत्तराम् ।

प्रजापतये इदं न मम ।

विशाखस्याधस्तादौदुम्बरीं हस्तद्वयेन परिगृह्य जपेत् ।

'दिवि देवा इदं ह मयि प्रजामिति ।

मध्ये परिगृह्य जपेत् ।

'अन्तरिक्षे यथांति इदं ह मयि पशुनि'ति ।

(१) क्षुवेणेति जुह्वा निवृत्त्यर्थम् । अतश्चात्र क्षुवस्यैव सम्मार्गः । "अथ क्षुवेणोपह-
स्याज्यं विष्टपममिजुहोती" (शंभा० ३।१।१।२०) ति धृतेः । विष्टं निविष्टं उपरिस्था-
पितं बटकादि पाति रक्षति अधःपतनाद्वारयतीति विष्टं विशाखं तदभिजुहोतीत्यर्थं
इति हरिस्वामी ।

मानवे त्रयोषः— "अन्तरा कर्णौ हिरण्यं निधाय धृतेन घावापृथिवी आपृणेत्यभि-
जुहोति । आमूलादभिघ्रावयती" (२।२।३।२०-२१) ति च ।

आपस्तम्बः— "तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय धृतेन घावापृथिवी आपृणेत्यामिति
क्षुवेण जुह्वाः अतमौदुम्बरीमग्नवस्त्रावयत्येषा सदसः स्यूषाणां वर्षिष्ठे" (११।१।४-५) ति ।

(२) भूमिप्राप्ते स्वाहा करोतीति शास्त्रान्वरात् ।

(३) षपट्कारेण वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽर्घ्यं प्रदीयते । तत्र षपट्कारस्य
यजतो नियतत्वात्परिषेधात्स्वाहाकारस्य जुहोती निवेद्यः । नियतो हि षपट्कारो यज-
ता "ता वा एतां पञ्च व्याहृतयो भवन्त्योऽत्राव्येत्यादेः" (शंभा० १।१।२।१६) याज्या
ना भविष्यट् करोतीति धृतेश्च ।

आध्ययनपद्धतिः ।

औदुम्वरौ विस्तृत्य प्रवेशमार्गेण निष्कामेत् ।

अपरपूर्वे च छदिषी मन्त्रेण त्रिवर्गा चोत्तरतः पूर्वधत् क्रमेण सम-
न्धौ एवं च नवकृत्यो मन्त्रश्छदिषां तावत्वात् ।

पूर्वदक्षिणादिक्रमेण पद्मिः कटैः परित्येति परित्यार्यं ।

"ॐ परि त्वा गिर्व्येणो गिरऽश्मा भवन्तु त्विष्यतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः" । (५।२९) ।

प्रतिकटं मन्त्रावृत्तिः ।

पश्चिमपूर्वोभयद्वारम् ।

हविर्द्वानपरपरिषीचणमन्त्रमिममर्शनान्यैर्द्वैः । परिषीचणम् ।

"ॐ इन्द्रस्य सूरसि" (५।३०) ।

प्रस्थिकरणम् ।

"ॐ इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि" (५।३०) ।

अभिमर्शनम् ।

"ॐ ऐन्द्रमसि" ।

इति सदामानादिकरणान्तम् ।

(धिष्यनिवपनम् ।)

अथानोभ्रमण्डपधिष्यनिर्मितिः ।

हविर्द्वानापरान्तमुत्तरेणानोभ्रमण्यागारद्वारमन्त्रवैधर्मं भूयः सर्वं
या पूर्वदक्षिणोभयद्वारं निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालमते ।

"ॐ वैश्वदेवमसि" (५।३०) ।

ततो धिष्यन्निवपति सर्वत्र प्राङ्मुखः । पञ्च भूतसंस्काराभूताया
पुनरुद्धताधोक्षिते पुरीषं निवपति यजमाने स्फुपेनाम्बारम्भ उदङ्मुख-
विश्वं विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् ।

तत्रा(१)नोधीर्यं पुर्यं होहृधिष्ययवर्जमुदङ्मुखः । सिकताञ्चोपरि
एवमत्र निवपति । मन्त्रे रौद्रेणेति सर्वत्रानुपजति (२) ।

आग्नीध्रीये दक्षिणतः समन्त्रं ब्रह्मास्ते । ततश्च सदसि स्थस्थाने ।

"ॐ विभूरसि प्रवाहणो रौद्रेणानीकेन पाहि(३) माऽग्ने विपृहि

(१) सदो मध्यमतेखायां तत्रोदीचीं निशामय ।

तस्याः प्राञ्चं पदं त्यक्त्वा ततो धिष्यन्निवपति कारयेत् ॥

(२) स च मन्त्रः प्राञ्चान्तरादेकवचनान्तपद्धतिः ।

(३) अर्थं च शास्त्रान्तरीय एकवचनान्तः । स्वशास्त्रीयस्य बहुवचनान्तस्य (५।

३४) ॥ धिष्योपस्थाने विन्विद्योऽ आम्नातः—"अग्नयः समरानिति धिष्यन् (का०
श्री० १।८।२३) नि"ति ।

आध्यर्वणपद्धतिः ।

माऽग्ने गोपाय मा नमस्ते ऽमस्तु मा मा हिर्दंसीः" (५।३१) ।

(१) सिकताप्रकिरणमन्त्रे प्राङ्मुखेन पट् सदसि धिषण्याः । तत्र किं-
चिद्विशेषः ।

प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुः । पुरीष(सिकता)निवापः पूर्ववत्सर्वम् ।

"ॐ वहिरसि हव्यवाहनो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने
गोपाय मा नमस्ते ऽमस्तु मा मा हिर्दंसीः" (५।३१) ।

तत आग्नीध्रीयमुत्तरेणोत्तरवेदिं पूर्वेण हविर्दानं दक्षिणेनागत्य
पूर्वद्वारेण सः प्रविश्य दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य धिषण्यम् ।

"ॐ श्वाधोऽसि प्रचेता रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने
गोपाय मा नमस्ते ऽमस्तु मा मा हिर्दंसीः" (५।३१) ।

ततो यथागतं सदसि प्रत्यागत्य होतृधिषण्यमुत्तरेण चतुरः समान्त-
रान् प्राह्मणाञ्छंसि-पोतु-नेष्टुञ्चावाकानां पूर्ववत्सर्वम् ।

"ॐ तुयोऽसि विश्ववेदा रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने
गोपाय मा नमस्ते ऽमस्तु मा मा हिर्दंसीः" (५।३१) (२) ।

"ॐ उगिगसि कवो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने
गोपाय मा नमस्ते ऽमस्तु मा मा हिर्दंसीः" (५।३२) (३) ।

"ॐ अङ्घारिसि धम्मारी रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि
माऽग्ने गोपाय मा नमस्ते ऽमस्तु मा मा हिर्दंसीः" (५।३२) (४) ।

"ॐ अवस्यूरसि दुवस्वान् रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने
गोपाय मा नमस्ते ऽमस्तु मा मा हिर्दंसीः" (५।३२) (५) ।

तत आग्नीध्रियादुत्तरेण पूर्वेणोत्तरवेदिं च गत्वा आग्नीध्रादक्षिणं
सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयं निवपति ।

"ॐ शुन्ध्यूरसि मार्जालीयो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽ-
ग्ने गोपाय मा नमस्ते ऽमस्तु मा मा हिर्दंसीः" (५।३२) ।

यथेनमेव सदाद्वारं पूर्वेण तत्तन्मुद्रस्तिष्ठन्नुदिशत्याहवनीय—
पहिष्यमानदेश-चात्वाल-शामिश्रौदुम्बरी-ब्रह्मासन-शालाद्वार्य-प्राज-
हितोत्तरान्-सम्प्रादसीति प्रतिमन्त्रं क्रमेण प्राडमुखः सप्राट् (इति) ।
आहवनीयम्—

(१) अत्र भूस्पर्काराः पुरीषनिवापः सिष्ठोपकिरणं चेत्येते पदायाः सर्वधिष्ये-
ष्वेकस्यामेव दिग्मुपविष्टेन कर्तव्याः । आग्नीध्र्या उदङ्मुखेन द्वात्रिंशे प्रत्यङ्मुखेन म-
र्जालीये दक्षिणामुखेन शेषेऽप्यङ्मुखेनेति ।

(२) इति प्राह्मणाञ्छंसि । (३) इति माह्मणाञ्छसिन् उत्तरतः पोतुः ।

(४) इति तत उत्तरं नेष्टुः । (५) इति नेष्टुद्वारमञ्जालीयस्य ।

॥ अग्नि० २३

आश्वयंवपद्यति ।

“ॐ सम्राडसि कृशानू रौद्रेणानोकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने गोपाय मा नमस्तेऽमस्तु मा माहिर्ठंसीः” (५।३२) ।

(१) बहिष्पद्यमानदेशम्—

“ॐ परिपद्योऽसि पवमानो रौद्रेणानोकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने गोपाय मा नमस्तेऽमस्तु मा माहिर्ठंसीः” (५।३२) ।

चात्वालम्—

“ॐ नभोऽसि प्रतक्या रौद्रेणानोकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने गोपाय मा नमस्तेऽमस्तु मा माहिर्ठंसीः” (५।३२) ।

शामिध्रम्—

“ॐ मृष्टोऽसि हस्यसूदनो रौद्रेणानोकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने गोपाय मा नमस्तेऽमस्तु मा माहिर्ठंसीः” (५।३२) ।

औदुम्वरीम्—

“ॐ श्रुतधामासि स्वर्ज्योती रौद्रेणानोकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने गोपाय मा नमस्तेऽमस्तु मा माहिर्ठंसीः” (५।३२) ।

प्रह्लासनम्—

तच्च प्रशाद्वृधिष्यन्नैऋत्यामिति बहवः ।

दक्षिणतो महादेवैर्वहिरिति रामः ।

शालामुखीयाद्दक्षिणत इति महादेवयाशिकाः ।

“ॐ समुद्रोऽसि विश्वव्यचा रौद्रेणानोकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने गोपाय मा नमस्तेऽमस्तु मा माहिर्ठंसीः” (५।३३) ।

शालाहार्यम्—

“ॐ अजोऽस्येकपाद्रौद्रेणानोकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने गोपाय मा नमस्तेऽमस्तु मा माहिर्ठंसीः” (५।३३) ।

(२) प्राजहितम्—

“ॐ बहिरसि बुध्न्यो रौद्रेणानोकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने गोपाय मा नमस्तेऽमस्तु मा माहिर्ठंसीः” (५।३३) ।

उत्करम्—

“ॐ समुह्याऽसि विश्ववेदा उनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा रौद्रेणानोकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि माऽग्ने गोपाय मा नमस्तेऽमस्तु मा माहिर्ठंसीः”

इति स्तोत्रप्रत्ययान्तिसुदेशमन्त्रम् ।

इति विहारारुतिः ।

(१) चात्वालस्य दक्षिणतोऽन्तर्बहिष्पद्यमानदेशः ।

(२) प्राजहितमिति आचस्य गार्हपत्यस्य यौगिकं नाम ।

आज्यवपदक्ति ।

(अग्नीषोमीयः पशुः ।)

अयाग्नीषोमीयः (१) पशुः ।

उत्करे विर्महावेदेर्दक्षिणतो बहिश्च द्विरिति चतुरासनम् ।

उत्करे चाचस्पतिप्रैषः ।

वेदैर्यहिः समन्त्रं ब्रह्मोपवेशनम् ।

यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः ।

तस्य वाग्यमनम् ।

आहवनीयशालाद्वार्यदक्षिणाग्नीनां परिस्तरणम् ।

शालाद्वार्यस्य पश्चादुत्तरतो वा पात्रासादनम् ।

अग्निहोत्रहवणी-चर्जनं—पते आसन्ने एष । शम्या, हृषदुपलम्, पवित्रे पूर्वै एव, आज्यस्थाली, कुशमुष्टिः, अग्निः, महान्त्यन्यानि सन्न-हनावच्छादनानि ।

(२) (पते—योजनम्,

सुवः, जुहपभृत्, आतिथ्यायां स्तृतानि सन्नहनावच्छादनानि ।) परिधयो विधृत्यौ च, आज्यम्, होतृपदनम्, वपाभपण्या, शूलम्, उक्षासिः, वसाहोमहवनी, प्राशिप्रहरणे, इडापात्री, अन्तर्धानकटश्च ।

उपकल्पनीयानि—इष्मा, महावेदेस्तरणार्थं शकटयहिः,

(३) (आतिथ्यसन्नहनेनातिथ्यप्रस्तरोपसन्नहमातिथ्ययहिः)

दधिपृषदाज्यपात्रद्वयम्, एकं संयोजनार्थं मपरं ग्रहणार्थम्, प्लक्षशाखा

(१) अत्रैता मोमांसा द्रव्याः ।

अग्नीषोमीयः कोऽपि छाग एवोक्तो बोद्धे ।

अविशेषेण कोऽपि स्थाव्यागो मन्त्रो विशेषयात् ।

(जै० न्या० मा० ६।८।११) ।

पशुरालम्ब्य इत्यत्र एकैक्ये यजनाद्वृत्ता ।

मास्त्यस्ति वाऽऽद्यः स्वपदे दृष्ट्या पञ्चद्वृत्तागतेः ।

आदौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके ।

श्रोतः प्रहो प्रहो चेति कसे आग्राह्योचितः ॥

(ज० न्या० मा० ४।१।१२-१३)

तु विलिङ्गे विवक्षा वा विवक्षाऽनुपयोगतः ।

आयोऽनुहितपेशत्वात्सङ्ख्यावत्तद्विवक्ष्यताम् ।

(जै० न्या० मा० ४।१।१४) ।

(२) रेखान्तर्गतः पाठः “क्ष” पुस्तके नास्ति ।

(३) रेखान्तर्गतः पाठः “क” पुस्तके नास्ति ।

साध्वर्यवपवतिः ।

यूपः,

प्रथमशकलं चपालं स्वकश्चेतियूपचतुष्टयम् ।

यथाः, आपः, अवटकुशाः, अवटार्धमाज्यम् , यूपालनीयञ्चेति ।

दोक्षितदण्डो मैत्रावरुणाद्गृह्योत्वा, त्रिगुणरशना ।

पक्षे उपाकरणवृणम् ।

शकलं कुशतदणायरणिद्वयं चेति मन्थनचतुष्टयम् ।

द्विगुणरशना, पशुः, शमिता ।

पक्षे पत्तिशब्दाज्यम् ।

पान्नेजन्य आपः, हिरण्यशकलानि षट् ।

द्विपशुपक्षे—

श्रुतोऽस्मात्सिचपाश्र्वणोद्विगुणरशनापशुनां द्वयं द्वयम् । हिरण्यशकला-

नि (१) द्वादशेति विशेषः ।

याग्यमनमग्नयोः ।

पूर्वेषुः सप्तस्रुताभिर्मदन्तीप्रोक्षणीभिः पाद्यप्रोक्षणम् ।

“ॐ देवाय कर्मणे शुभ्यध्वं देवयज्यायै यज्ञोऽशुद्धाः पराजन्तुरिदं

यस्तच्छुन्धामि” (१।१३) ।

अग्नापात्ये प्रोक्षणीनिधानम् ।

याग्यसर्त उभयोः ।

कुक्कुटाहननम् ।

“ॐ कुक्कुटाऽसि मधुनिह इपमृजेमा यद त्वया स्वयदं संघात-

दं संघातं जेष्म” (१।१६) ।

अध्वर्योराज्यनिर्वापः । वेदयन्धः । महावेदिखननम् ।

(२) उत्तरपरिग्रहः सप्तैवः ।

(१) हिरण्यशकलप्रमाणं परिशिष्टे—

हिरण्यशकलायें तु हिरण्यं यस्य नोप्यते ।

कुप्पलेनैव तद्व्याख्या यत्र सिद्धयति याज्ञिको ॥

कुप्पलं त्रिवर्धं मानं साधायसमतः, परम् ।

सुवर्णाधं च मापाणां सुवर्णांश्च त्रिसप्ततिः ।

(इलो० सु० २७-२८)

(२) अत्र सूत्रम्—परिस्तरण-पाद्यसदंसाद्व-प्रोक्षणाज्यनिर्वेपणानि कृत्वो-
त्तरपरिग्रहादिवर्षे (का० श्रौ० ८।६।२६) ति । अस्पायैः—आहवनीयशालाद्राये-
दक्षिणाग्नीनां परिस्तरणं पाशुकाणां पात्राणामासादनं तेषामेव प्रोक्षणं पाशुवस्यैवाज्य-
॥ निर्वपणम् । अत्रानुक्तमज्यज्यनिर्वापात्पूर्वं कुक्कुटाहननं, आज्यनिर्वापानन्तरं च
वेदस्तरणं स्वयदेव, कृतो महावेदेस्तरपरिग्रहादि भवति । महावेदेः सम्मर्शानन्तरं प्राकृत-

आध्वर्यवपदतिः ।

“ॐ ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं परिगृहीष्यामि” ।

“ॐ बृहस्पते परिगृहाण वेदिर्द० सुगायो देवाः सदनानि सन्त्वस्यां
वर्हिः प्रयतां साध्वन्तर्हिं स्रा पृथिवीं देवी देव्यस्तु [उपांशु-] देवता-
वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु । सप्तऋषीणां सुकृतां यत्र
लोकस्तत्रेमे यज्ञं यजमानं च धेहि ।

ॐ परिगृहाणेति ब्रह्मानुज्ञातः—

“ॐ सुदमाचासि शिवाचासि ।

ॐ स्योनाचासि सुपदाचासि ।

ॐ ऊर्जस्वतीचासि पयस्वती च” (१।२७) ।

अन्तःपात्यसहितमनुमार्जनम् ।

“ॐ पुराक्रूरस्य विसृपो विरश्निनुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् ।

यामैर्यंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासो ऽमनुदिश्य यजन्ते”

(१।२८) ।

वर्हिरन्तं प्रेष्यति ।

प्रोक्षणीरासादयेध्मं [वर्हिरुपसादय । (१)(आग्राणीताः प्रोक्षयः ।

प्राक्षणीपात्रे यदि स्युस्तर्हि ताः पात्राग्तरे कृत्वा तत्र पूर्वदिनसंस्कृत-
प्राणीताप्रोक्षणीनां निधानम् ।)

अन्तःपात्ये प्रोक्षणीनां सादनम् । न स्फयोदक्प्रहारः पाण्योरवनेज-
नम् । अन्तःपात्ये इध्मशकटवर्हिपोरासादनम् । अनुज्ञातोऽप्राणीतेनेध्मं

मयुना खननस्यावसरस्तन्निषेधाभावात्खननादि करोतीत्यर्थः । उचरपरिग्रहस्यादौ यत्ख-
ननं तदादि करोतीत्यर्थः ।

ननु कथमेतज् ज्ञायते परिस्तरणपात्रासादनादि सर्वं पाशुकमिति ।

उच्यते, धिष्यन्निर्धनानन्तरमग्नीषोमीयस्य पशोः प्रक्रमस्य धृतत्वात् “सोऽपराद्धे
वेदिर्द० स्तीर्त्वे” (शं०भा० ३।६।३।४) स्युप्रक्रम्याज्यमधिष्यति क्षुधः सम्मार्ष्टीति ।
प्रागाज्याधिष्यगतात्पूर्वाद् एव कृतमिति गम्यते महाभेदेरपि (कम) खननात्प्राक्
पूर्वद्वारेव कृतं इदानीं खननाद्येव कतव्यम् ।

ननु धृतत्वाद्देदिसंस्काराणामपूर्वत्वाच्च सोमे दार्शपौर्णमासिका वेदिसंस्कारा इह नैव
प्राप्नुवन्तीति । सत्यमपूर्वं सोमः । तथापि तु वेदिशब्दस्य तु संस्कारवचनत्वाद्देदिशब्दे-
नाश्लिषा इति कृत्वा क्रियन्ते । ननु चादयेन प्रापिता इति कथं पुनः संस्कारवचनो वेदि
शब्द इति । लोके कस्मिंश्चिद्दृश्ये वेदिशब्दस्याप्रसिद्धत्वादेव संस्कारसम्बन्धस्य धृत-
त्वात्पुनस्तसंस्कारवचन इति गम्यते । तेन “सोपराद्ध” इत्यपराद्धे स्तरणस्य विधानात्
स्तरणात्प्राग्देदिसंस्कारास्ते पूर्वाण्डे एव कर्तव्या इत्यभिप्रायेणोक्तमुत्तरपरिग्रहादि-
करोतीति ।

(१) रेखान्तर्गतः पाठः न पुस्तके नास्ति ।

आध्वयं वपद्मति ।

प्राक्षति, सप्राणीतेन वेदेः । अनुष्ठातः सप्राणीतेन शकटयर्हिः ।

पयस्यापक्षे यर्हिरसि द्युग्भ्यान्वेति ।

पशापक्षे यर्हिरसि त्वा जुष्टमित्येव ।

सामौ पशा नित्या ।

प्रणीतानो निःशेषो मूलावसेकः ।

अप्राणीतानां तु सशेषः ।

तः सपवित्रा मसिहोत्रद्वयस्यां कृत्वाऽन्तःपात्ये पश्वरं निदधाति ।
सुगुप्त इध्मं निधायाम्नोवोमीयाय अपराद्धे शकटयर्हिविघ्नः स्य । सन्नहनं
चिघ्नः स्य दाक्षिणस्यां महावेदिधोः शौ निधाय गृहदभ्येयच्छायापन्न-
ः स्तुणं निरस्येत् ।

ऊर्णम्वदसमित्युपपत्त्या मन्त्रावृत्त्या वेदिः स्तुणाति शकटयर्हिपोत-
रवेदिखरोपरवधिष्यवर्जम् ।

ब्रह्मा स्तोत्रार्थां यथेतमेत्यास्ते दक्षिणतः शाखाद्वार्यस्य ।

सप्रवर्ग्यं प्रवर्ग्योऽस्तादनपयःशेषमिधं द्वाराविधानपूर्वं प्रतप्रदानम् ।
अप्रवर्ग्यं केवलं वैधीन्धिषमित्यादि ।

अर्धं व्रते प्रचे(१) ।

(१) अर्धव्रते प्रचे प्रविश्य प्रणयनीयाधानम् (का० श्रौ० ८।१।३०) । वेदिस्तर-
गानन्तरं पत्नीयजमानाभ्यामर्धव्रते प्रचे सति प्रविश्य पत्नीशालां पत्नीशालाद्वार्येव प्रणय-
नीयस्येध्मस्याधानं कर्तव्यम् । “सोऽपराद्धे वेदिः स्तोत्रैर्वेत्यादि (श० ब्रा० ३।१।३।४) श्रुतेः ।
अपराद्धे स्तोत्रैर्वेति द्युवन्स्तरणारप्राक् पदार्थान् पूर्वतरमेव कृतान्दर्शयति । अर्धं व्रतं प्रदा-
येति द्युवन् पूर्वोऽप्यर्धव्रतमेव प्रचं दर्शयति । सम्प्रवर्ग्यन्ते समुदिताः । प्रपद्यन्तेऽग्नीषोमप्र-
णयनाय, तदर्थमेवेध्माधानादि कुर्वन्तीति ।

पृथक्चेध्माधानमाग्नीष्यप्रणयनार्थम् । अयमपीध्मोऽपरिमितकाष्ठकस्त्रिपूतवद्वा-
स्यात् । अपरिमितं प्रणयनीयं त्रिपूत (का० श्रौ० सू० १।३।२१) मित्युक्तत्वात् ।

प्रविश्येति प्रवेशनेन निष्क्रमणं कल्पते तच्च शाखाछेदनायम् । यतोऽग्रे आह्वयते
परिवाप्याये दोहन (का० श्रौ० ८।१।२४) मिति । अत्र च साक्षात्पयधर्मप्रवृत्त्या
शाखाछेदनवत्सापाकरणदिकमपराद्धे प्रवृत्तिवत्प्राप्नोति तस्य चादसरो न ज्ञायते
तेन प्रवेशनेन छक्षितस्य निष्क्रमणस्याज्ञातप्रयोजनस्येतत्प्रयोजनं कल्प्यते यच्छाखाछेद-
नार्थमेतन्निष्क्रमणमिति । तेनात्र शाखाछेदः प्रयुजितकरणं, तत्र सप्रवर्ग्यं चतुर्णां दोहानां
वत्सापाकरणम् । तत्र प्रयमत्पत्नीयचतुर्ण्यवत्सापाकरणे इन्द्राय सारस्वतिवते भागमिति
गोहपस्पर्शनमन्त्रे विशेषः । द्वितीये त्विन्द्राय भागमिति दधिघर्मस्य । अप्रवर्ग्यं तु त्रय
एव दोहाः तत्र दधिघर्मो न भवति । ततः शाखापरिवासम्पन्नपुनरेषकरणशाखोद्गृहणं चेति
पृथावत्कृत्वा शालां प्रविश्य प्रणयनीयाधानमिति ।

मागवधौतसूत्रे च स्तरगानन्तरं अर्धं व्रते प्रदायोत्तरत आहवनीयस्येध्मावर्हिष-

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(पलाशशाखाछेदनादिदोहधर्माः ।)

निष्क्रम्य (१) पर्णशाखां छिनत्ति शामिलीं वेपेत्वेत्युज्ज्वेति वा, छिन
दमीति धामयोः साकाङ्क्षत्वात् ।

सादयती (२।२।४।१३) ति । काठके च-वत्सापाकरणस्य कालान्तरमुक्तम् 'वत्सानपा-
कृत्य प्रवार्यवति पात्राण्युद्धास्याग्निर्कर्मणाग्निं ण्णीये'ति । उपसत्समासानन्तरं प्राक्
प्रवार्योत्सादनादिरर्थः । मानवे च "उत्तमायामुपसदि पौर्वाहिकीं कृत्वा शाखामच्छे-
त्यर्धमेते, प्रदाय सद्यः कुर्यादापराह्निकी (२।२।२।१) मिति । आपस्तम्बे चोत्तरपरि-
प्रधानन्तरमुक्तम् "उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णात्यत्र प्रतिप्रस्थाता शाखामाहृत्य मन्वायत-
ण्यायाः पयस्यायाः वत्सानपाकरोति प्रोक्ष्य बहिस्त्रिवर्दिं प्रोक्षति नाप्रोक्षिणामभिचर-
त्यथैनां बहिषा बहुलं प्राचोनें स्तोत्रं (१।१।११) ति ।

प्रतिप्रस्थातुः सवनोयनिर्वापविधानान्तस्यत्र शाखाहरणं वत्सापाकरणं च युक्तम् ।
एवं कात्यायनेनारनीदैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपती (श्री० १।१।१५) रयादिनाग्नीध्रस्य
पुरोडाशधानाकारमन्त्राधिपयस्यारूपसवनोयकरणविधानात्तत्करणरूपं शाखाछेदनं—वत्सा-
पाकरण—दोहादिकं तेनैव कर्तव्यम् । सवनोयानामलङ्घनान्तस्याङ्गकलापस्य तत्कर्तृकत्वं
विधानात् ।

सुत्रान्तरेषु शाखाछेदनादेः कालान्तरे दृष्टत्वात् भाष्यकार (पदतिकारै) रयं
काहः किं मूलं दृष्ट्वा कल्पित इति न ज्ञायते न च प्रविश्येत्यस्यान्यथालुपत्त्या कल्पयितुं
शक्यते अस्याभ्यधेयोपपत्तेः "नादीक्षितो व्रतयन्तं पश्यती"ति निषेधाद् व्रतकरणान्तरं
प्रविश्येत्यस्य सार्धकृत्वात् तेन प्रविश्येत्यनेनैव ज्ञायते नादीक्षितो व्रतयन्तं पश्यतीति
न च शाखाछेदनाध्वर्युकर्तृकं तस्याग्नीत्कर्तृकत्वात् येन प्रविश्यप्रणयनीयाधानं नित्यनेन
शाखाछेदनार्थं निष्क्रान्तस्य प्रवेशेन न समानकर्तृकमिध्माधानं विधीयते । न चेदमेकर्तृकं
प्रवेशनं येनैककर्तृकं शाखाछेदनार्थं निष्क्रमणमनेन लक्ष्यते श्रुतौ "अर्धमेतं प्रदाय संप्र-
धन्त" इति बहुवचनदर्शनात् । तेन एतत्प्रवेशनं बहुकर्तृकं नैकस्य निष्क्रमणं ज्ञापयति
प्रवेशनमग्नीषोमप्रणयनार्थं युक्तमेव तत्र बहुनामुपयोगात् अतः प्रवेशनेन शाखा-
छेदनार्थनिष्क्रमणं लक्ष्यत इति यत्किंचिदेव । तेन प्रागुक्तसुत्रान्तरोक्तकालेषु
शाखाछेदनादि कर्तव्यमिति युक्तं स्वशाखायां कालस्यानुक्तत्वात् । तेन प्रातः प्रथमो-
पसद्गोमन्तरं वा उससत्समासानन्तरं वा उत्तरपरिग्रहानन्तरं वा बहिः प्रोक्षणात्प्रागा-
ग्नेध्रेण शाखाछेदनादिकं वत्सापाकरणान्तं कर्तव्यमिति देवः ।

(१) अत्र पर्णशाखा "बहुलपलाशामशुष्काणां प्रागुदीचोमन्यतमां वे" (का० श्री०
४।२।४) ति सूत्रोक्ता शाखा । त.भावे—

प्रागुदीचादिका शाखा बहुपर्णादियोगिना ।

नास्ति चेत्तत्र पर्णादिगुणान् हित्वा दिगादरः ।

(त्रि० २०।२।१५) इति ।

अत्र मीमांसा—

प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक् शाखा याऽस्तु दिक्षुतेः ।

आहार्यत्वं दिक्षो नास्ति शाखा तेनोत्पश्यते ॥

(जै० न्या० मा० ४।२।३) ।

आध्यायपद्धतिः ।

“ॐ ह्ये त्वा क्षिप्रं (१)” (१११) । सत्रमयामिति धोत्तरे ।

“ॐ ऊजं त्वा सप्रमयामि” । (१११)

मातृमियैस्तानसंस्तुज्य धत्सर्तं शोखयोपस्पृशति धायव इति पदृक्त्वः ।

“ॐ धायवस्य” (१११)

देधो घ इति मातृणामेकां व्याकृत्य ।

“ॐ देधो घः सविता प्रार्पयतु धेष्टतमाय कर्मण ऽमाध्यायस्यमध्या इन्द्राय सरस्वतीतपते भागम्प्रजायतीरनमीवाऽमयद्धमा मा यस्तेन ऽईशत माऽघशर्तंसो जुधाऽभस्मिन् गोपतौ स्यात यही” (१११) ।

ततोऽन्यासां पञ्चानां तूर्णां पृथक्करणम् । इत्येकस्यापाकरणम् । यवमेव (२) त्रयाणामपाकरणम् ।

तत्र सप्रमयै सोमे इदृतीयोपाकरणे इन्द्राय आगमिति विशेषः । एवं चतुर्णां पङ्क्त्यर्गाणां क्रमेण धायवस्थेत्यादिमन्त्रावृत्त्याऽपाकरणम् ।

अप्रमयै इन्द्राय सरस्वतिपत इत्येव त्रयाणामेवोपाकरणं न चतुर्णाम् । (उपवेशकरणादि ।)

अप्रतः प्रादेशमितां शाखां (३) परिवारस्य मूलादुपवेपं करोत्यरति-मात्रम् ।

(१) अग्नेर्धं मीमांसा दृष्टव्या—

ह्ये त्वादिमन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।
असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ।
छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।
अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदता ।

(औ०न्या०सा० १।१।३१-३३) ।

(२) अत्र त्रिकाण्डमण्डने विशेषः—

गवां सान्नाप्यदोग्ध्रोणां पडादीनामसंस्मरे ।
दिदुर्वागन्तेऽत्र गास्तिस्त्र एकां परंस्त्य पर्ववा ।

। ११३) । वाच ।

(३) अत्र मीमांसा—

शाखां छित्त्वोपवेपं च मूले कुर्वीत शाख्यं
मुदेद्वत्सान्कपालानि स्यापमेदुपवेपतः ।
इयं प्रसोजकं छित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा ।
आघोऽप्रमूलयोरत्र विमज्ज्य विनियोगतः
उपवेपं करोतीति साक्षाद्दोऽन्यायंमूलतः ।
पृथतेऽतोऽनुनिष्पादो ॥ तस्माद्युज्यतेऽन्ति ।

आध्वर्यवपद्वि ।

वेयोऽस्युपवेयो द्विपतो ग्रीवा उपवेधिद्धि वेशाँ अग्ने सुभग धारयेद् ।

श्रद्धाः कर्मण्या अनपायिनो यथाऽसन्निति ।

यसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां वचनाति कुशौ त्रिवृद्धा ।

"ॐ वसतोः पवित्रमसि" (१।२) ।

यजमानस्य पशुन्पाहीत्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छालामुप-
मूहति ।

"ॐ यजमानस्य पशुन्पाहि" (१।११) ।

(अग्नीषोमप्रणयनम्)

अथाग्नीषोमप्रणयनम् ।

प्रज्ञा स्वासनादुत्पाय पूर्वणात्तरवेदिभग्नीधीयर्त्तं० सदृशोत्तरेण
पूर्वेण शालाद्वार्यमागत्य तदक्षिणतस्त्नूष्णीमुपविशति ।

तदुत्तरतो यजमानश्च ।

अध्वर्युः प्रविश्य प्रणयनीयाधानर्त्तं० शालाद्वार्ये ।

इषे त्वेत्याज्यमधिभ्रयति(१)शालाद्वार्ये ।

अग्नीदिति देयः ।

अध्वर्युरिति कर्कः ।

"ॐ इषे इमा" (१।१०) अधिभ्रयामि । पर्यग्निकरणम् ।

"ॐ मन्तरितर्त्तं० रक्षाऽन्तरिता मरातय" (का० श्रौ० २।५।२२) ।

उद्कोपस्पर्शः ।

जीज्ञात्रपद्विः ।

अग्नीषोमप्रणयनकाले प्रस्नोता अनुव्रजन्नग्निर्मुद्धेत्यग्नेर्वर्तं त्रिर्गायेत् ।
तदनन्तरमेव अनुव्रजन्तस्ते पयाँसि इति सोमं च त्रिर्गायेत् ।

सोमश्चपिः त्रिष्टुप्प्लुन्द्ः सोमोदेवता ।

सोमं पूर्वं नयन्ति चेत्सोमव्रतं प्रथमं गायेत्पश्चादग्नेर्व्रतम् ।

हीत्रपद्विः ।

(अथाग्नीषोमप्रणयनम् ।)

मितेषु यज्ञागारेषु अग्नीषोमौ प्रणयन्ति । तत्प्रभृत्यानूवन्ध्यायाः
संस्थानादन्तरेण चात्वालोत्कर्तौ तीर्थम् । तेन प्रपञ्चोत्तरेणाग्नीधीयं
धिष्ण्यं सदृशं गतोत्तरेणाध्वर्युं यज्ञपात्राणि च पूर्वया द्वारा शालां

(१) अग्निम् । आन्याधिष्ययज्ञसमाज्जोदासनावेक्षणानि कृत्वा (का० श्रौ०
५।१।११) इति ।

२४ अग्निः

आज्यमपदति ।

अन्तःपात्वे प्रोक्षणीप्रैषासादने—

“ॐ प्रोक्षणीरासादय, धर्हिरुपसादय, सुचौ समृद्धि, पत्नीऽस्र
छाज्येनोदेहि” इति प्रैषः ।

पक्षे—पत्नी (शब्दाभावाः) सन्नहनाभावः ।

स्फयोदकप्रहारः ।

न पात्योरचनेजनं कृतत्वात् ।

अन्तःपात्वे स्फ्यातिथ्यर्वाहः प्रस्तरपरिधिविघृतीनामासादनम् ।

वेदाप्रतिपत्तिः ।

अथसम्मार्गः, तद्वत्सेः, जुहाः, दृष्णौ घसाहोमहवर्षाः, उपभृतः,
प्राक्षिवहरो, इहापात्रा य सम्मृज्य सम्मार्जनानां यत्नेन रक्षणम् ।

पक्षे पत्नीसन्नहनम् ।

आज्योद्घासनम् ।

“ॐ ऊर्जे त्वा” (२।३०) उद्घासयामि ।

पान्याज्याघेक्षणम् ।

“ॐ अदधेन त्वा चक्षुषाऽवपश्यामि ।

आनेजिह्वासि सुहृद्वेभ्यो धाम्नेधाम्नेमे मव यजुवे यजुवे” (२।३०) ।

आज्यमस्तापात्वे कनेत्यपरं प्रोक्षणीभ्यः । शालाह्वार्यमपरेणास्ते (१)

यजमान उपस्थे सोमं कृत्वाऽ।

अथर्व्युः शालाह्वार्यमपरेण सोमकयणीपदं परिकिरति सव्यम् ।

चतुर्लोकं आहवनीयस्यापयमनीश्वान्नोधीयस्यातोपांक्षने च ।

आज्यप्रोक्षणीरन्तः (२) पात्यदेश उत्पूय सवितुस्तेति सवितुर्व इति ।

“ॐ सवितुस्तवा प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिः
मिः” (१।३१) । “ॐ सवितुर्व्यः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
रश्मिमिः” (१।३१) ।

आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति यजमानो वा ।

ईक्षणान्ते नानाऽज्यकरणम् ।

आज्ये दधिप्रक्षेपः । विपरीतं वा ।

(१) अनेकयजमानके एक पक्षेवविशेष । “उपस्थे सोमं कृत्वा” इति कृत्वाप्रत्यय
शान्त्युपमात्रे । यद्वापानां मित्रकर्तृकृत्वात् प्रणयनीवाधानानन्तरमाज्याधिध्रयणा-
(श० प्रा० ३।६।३।४) देवेन श्रुतत्वात्

(२) उत्पन्नत्वान्तःपात्यदेशनियमः शालान्तरात् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

सुवेणाज्यग्रहणं चतुर्लुहां धामनामेति सकृन्मन्त्रः । उपभृति चतुर्गृहीतम् ।

ततः पृषदाज्यं (आज्यं) दधिमिधं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति सामिदन्तेन पृषदाज्यपात्रे सकृन्मन्त्रेण चतुस्तूष्णीं न ध्रुवा ।

“ॐ ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां समित्” ।

अपित्वजो धारयन्त्याज्यानि । अपिप्रताश्चान्वारमन्ते(१) यजमानं, वाससाच्छादय(२)त्येनान् । चरस्तु नाद्रियेत(३) ।

(वैसर्जनहोमः ।)

अध्वर्युः शालाद्वार्ये पूर्णाहुति(४)वदाज्यर्तं० सधंस्कृत्य प्रक्षोतामध्वर्युर्दत्तं० सोमेति (५)प्रचरण्याभिजुहोति शालाद्वार्ये सकृद्गृहीतर्तं० समिद्वर्जम् ।

पालाशीं क्षुक् प्रचरणीति देवः ।

अग्निहोत्रहयणीति कर्कः ।

“ॐ त्वर्तं० सोमं तनूकृद्भ्यो ह्येषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः एव यातासि-
श्वरूपधं स्वाहा”(५।३५) ।

इदं० सोमाय० ।

पुनस्तथैव जुषाणो अभ्युदिति द्वितीयाम् ।

(१) अनेकयजमानके सर्वेषां यथास्वमपिप्रताश्चान्वारमन्त्रः । अपिप्रतास्ते उच्यन्ते येषां येषां यजमानजने अपित्वमस्ति । दायस्तेनाविमक्ता इति पितृभृतिः । अपिप्रता मोक्षज्ञा इति कर्कः । अपीति संपत्तिः । अतमिति कर्म नाम । संक्षुप्य साधारणं कर्म येषां ते अपिप्रता अविमक्तायादास्ते होकेनापि कृष्यादिकर्म कृतं सर्वे उपजीवन्तीति हरित्वा-
मिनः । अतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्तभोजनः कृशत् वन्धुवर्गः स्यादिति माधवः ।

(२) वस्त्रेणाच्छादनं शास्त्रान्तरात् । अनेकयजमानके सर्वेषां छादनम् । “प्राद-
येन वाससाऽमात्यं यजमानं प्रच्छादयन्ति पुमांसो यजमानमन्वारमन्ते क्षिपः पक्षी-
मिति (१।२।४।२३) मानवमौतसुवे विरोधः ।

(३) अतश्चापचारे प्रायश्चित्तमावः ।

(४) पूर्णाहुतिविधानम्—“निरूप्याज्यं गार्हपत्येऽधिधित्यं शुक्लधुवं च सम्यज्या-
हास्योत्पूपावेक्ष्य गृहीत्वाऽन्वारमन्त्रवर्तं० सर्वत्र स्वाहेति” (का० भौ० ४।१०।१) ।

(५) अस्या आसादनादि सहैव कर्तव्यम् । प्रचरणो वसाहोमद्वयोः पूयम् भवति यतोऽन्यज्यायां गर्भसंज्ञावे प्रतिप्रस्थाता वसावदानकाळे “प्रचरण्यां मेघमवपतो”
एव वसाहोमद्वयोः व्याश्रुतायां प्रचरणो दृश्यते । तथा च मानवमौतकल्पे—
“प्राद्वये पाशुकानि पात्राणि प्रयुनक्ति सुवाहसिगां च प्रचरणीं तस्याः प्रयमं तूष्णीं
सम्मादध” (१।२।४।२५) इति ।

भाष्यवर्णवपद्धतिः ।

“ॐ जुषाणोऽमन्तुराज्यस्य ध्येनु स्वाहा” (५।३५) ।

इदमस्ये (१) ।

अथर्व्युः सोपयमनोकप्रागमुद्यम्य अग्नये प्रहियमाणायानुवाचयति ।

अग्नये प्रहियमाणायानुग्रहि ।

सोमाय प्रणीयमानायेति (२) वा ।

अथर्व्युपुण्या आहवनीयं गच्छत्याशाय प्रायद्रोणकलशसोमपा-
त्राणी (३) अमचतुष्टयञ्च समर्द्धं, यथाश्रपण्यौ, दशने, शकलवृषणंमरणी
होत्रपद्धतिः ।

प्रपद्य शालामुखीयस्य पश्चादुपविश्य भाचम्य,

अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुग्रही (४) श्रुक्ते—

“ॐ (५) सायीहि देव प्रथमाय पित्रे यश्मिणमस्मै वरिमाणमस्मै ।

(१) अथमेव होमो वैसर्जयहोमोपवासतो महणस्मृतिः ।

वैसर्जनापयहोमोपवासतो महणस्मृतिः ।

प्रमा न वा श्रुत्यवाधारप्रमा स्याददृकादिष्व ।

दृष्टलोभैकमूलस्वसम्भवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्वदेष्टव्यवद्वाहोमाग्नेषा न हि प्रमा ॥

(जै० व्या० १।३।३।१)

(२) शाखास्तरे (शां० भौ० १।१।१०) स्वग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामित्येधं-
विश्रः प्रैव उक्तोऽस्ति ।

(३) कसुवे एतेषां सर्वेषामग्नीषोमोपवाग्नैः सहासादन्नं प्रोक्षणं नयनं च विहित-
मस्ति । स्वसुवे (का० भौ० ६।१।१५) द्रोणकलशस्य पूयगुपादानं श्रुत्य (वा० भा० १।६।३।१०)
शुक्लणमात्रम् ।

इहमं— विद्यविकाङ्क्षं परिव्यादि चतुष्टयं च सन्नद्धं सम्मग्नवद्धं, चतुष्टं च प्रागुक्तम् ।
आचवातः प्रस्तरः ऐश्वर्यौ विपत्तौ बहिःश्रेतदेवाग्नीषोमीयोपसत्स्वपि चतुष्टय (का० भौ०
६।१।११) मिति । उदेवेह नेधं, यथाश्रपण्यौ यथा श्रम्यते यान्यां ते यथाश्रपण्यौ कादम-
येमप्यौ विशाखाविशाखे । हे दशने द्विगुणरशभा पश्यां, यूषायां, त्रिगुणरशना च, शकल
एकम् । वृषणो द्वे दर्भवृणे । अरण्यो द्वे अघरारणिश्चरारणिश्चेति मन्यनचतुष्टयम् । मानव
धीतसुवैः प्रणीषोमीयमर्ज (१।२।१।२६) चेति पश्यते । एतानि सर्वाण्यादायाहवनीयं प्रति
गच्छन्ति मद्वायजमानाष्वव्यादयो बहवः । आभ्यानि च यैः पूर्वं एतानि च एव नयन्ति
दृष्टास्त्वात् । अतस्तानि पूषण्यौकान्यथप्रासत्वात् । आददते प्राण्याः द्रोणकलशं वाय-
व्यानोऽन्नं कादमयमयागपरिधीनाचवातं प्रस्तरमैश्वर्यौ विपत्तौ तद्बहिःस्वसन्नद्धं भवतो-
(वा० भा० १।३।३।१०) स्यादि श्रुतत्वात् । अतः प्रायव्यानि—सोमपात्राणि । यद्यप्य-
ग्नीषोमैपि मन्यनस्य विकल्पः, तथापि मन्यनचतुष्टयं नीयत एव सवनीयाधेम् ।
प्रायादीनामप्युत्तरेष्टरेषोपयोक्ष्यमाणानां न्यर्थाविधानात् ।

(४) अग्नये प्रहियमाणायानुग्रहि । सोमाय प्रणीयमानायानुग्रहीति वाञ्छ-
वृणवात् (का० भौ० ६।१।३) प्रेषितो वक्ष्यमाणा अथः पठेत् । (५) शां० भौ० १।१।१०

आज्ययन्पदति ।

व, आज्यानि स्रुधादीनि च ।

ब्रह्मा हुते च सोममादायाग्निमन्वेति ।

यजमानो वा सोमर्तं हरेत् ।

अध्वर्युर्गच्छन् अग्ने नयेति वाचयति यजमानम् ।

“अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम”ति ब्रूहि ।

यजमानः—

“अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम” (५।१६) ।

पूर्वद्वारेण निष्क्रम्योत्तरेण सद्यो(१) ह्रस्वाऽऽग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ।

ब्रह्मा च सोममन्वस्मै प्रदायानिहितेऽग्नी आग्नीधमुत्तरेण गत्वा पूर्व-
होत्रपदति ।

अथास्मभ्यं सवितः सर्वताता दिवे दिव आसुवा भूरि पथोऽम् ।

साधीहि देव प्रथमाय पित्रे धर्माणमस्मै धरिमाणमस्मै ।

अथास्मभ्यं सवितः सर्वताता दिवे दिव आसुवा भूरि पथोऽम् ।

साधीहि देव प्रथमाय पित्रे धर्माणमस्मै धरिमाणमस्मै” ।

इत्यासीनोऽनूच्य, विरमेत् ।

ततोऽनुगच्छन्नपरा अष्टौ ऋचोन्वाह ।

“अथास्मभ्यं सवितः सर्वताता दिवे दिव आसुवा भूरि पथोऽम् ।

उतिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप प्रयन्तु मरुतः सुदानय

इन्द्र प्राथम्यया सद्योऽम्(२) ।

मैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सन्नता । अच्छा धीरं नयं पंक्तिराधसं

देवा यज्ञं नयन्तु नोऽम्(३) ।

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदधानि प्रचोदयोऽम्(४) ।

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्रणोयते । विशो यज्ञस्य लाधनोऽम्(५) ।

धिवा चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमादधे(६) । दक्षस्य पितरं

तनोऽम्(७) ।

(१) “ह्रस्वाग्नी” इति ख पाठः ।

(२) ऋ० १।४०।१। (३) ऋ० १।४०।३। (४) ऋ० ३।२७।७।

(५) ऋ० ३।२७।८।

(६) “होता देवो अमर्त्यः” इत्यस्य तृचस्य तृतोवायासृचि “भूतानां गर्भमादध”
इति पः पाठस्तं बुक्त्वा गर्भमादधेति गर्भमिति अमर्तामिति ध्यायादुत्तरेण सद्योऽनुच्यन् ।
यदा सद्य इति सामान्यात् ।

(७) ऋ० ३।२७।९।

आध्यप्यपद्धतिः ।

द्वारेण प्रविश्य धिष्यस्य दक्षिणत उपविशति तूष्णीम् ।

यजमानश्च तत्पश्चिमतः निहितेऽग्नौ प्राधक्षौ मकलशसामपात्राणि च तत्र निदधाति । सोमासन्दीं च आग्नेयकोणे । अग्नीषोमोयं पशुमप्यानीय तत्र पश्नाति शाखान्तरात् ।

संस्कृतेनैवाज्यशेषेण प्रचरणयां सकृद्गृहीतेन समिद्धजंमयन्न इति जुहोत्यस्मिन् ।

“अथ सोऽमग्निर्वैरिव स्कृणोत्स्वयम्भृघः पुर एतु प्रमिदन् ।

अयं व्याजाक्षयतु व्याजसाताययर्धं शश्रूक्षयतु जर्हुपाणः स्वाहा”

(५।३।७) ।

द्वौषपद्धतिः ।

उप त्याग्ने दिघे दिघे दोषाघस्तर्धिया ययं । नमो भरत एमसोऽश्म । राजन्तमप्यराणां गोपाश्रुतस्य क्षीद्विम् । धर्म्ममानं स्त्रे दमोऽश्म । स नः पितेय सुनवेऽग्ने स्वायनो भव”

धिरमेत ।

ततोऽप्ययुः आग्नीध्रीयेऽग्निं निदधाति (१) आहुती हुयमानायाम् ।

“सद्यस्था नः स्वस्तयोऽश्म (२) ।

मग्ने जुषस्व प्रति ह्यं तद्वचो मग्द्र स्वधाव ऋतजात रुक्मोम् ।”

भारमेत् ।

तत उचरेणाग्नीध्रीयमग्निं अनुसंयन् ।

“यो यिभ्यतः प्रत्यङ्मुखः दशतो रयवः सन् दृष्टो विनुमौ इव क्षयोऽश्म (३) ।

सोमो जिगाति गातुविदेवानामेति निष्कृतम् । ऋतस्य योनिमाः सद्योऽश्म ।

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इवस्करोऽश्म ।

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातोः सहमानः” ।

भारमेत् ।

तत आहवनीये हुयमानायाम्—

“सोमः सद्यस्थमासद्योऽश्म () ।

उप प्रियं यन्निपतं युवानमाहुतीवृधम्”

(१) अग्निनिधानात्पूर्वं ब्रह्मयजमानाहुपविशतो दक्षिणतः । यद्वा आग्नीध्रमुत्तरेण गत्वा पूर्वद्वारेण प्रविश्य धिष्यस्य दक्षिणतस्तूष्णीमास्ते ।

(२) ऋ० १।३।७-९ (३) ऋ० १।१४।७ (४) ऋ० १।६।१-१९ ।

आध्वपंषदतिः ।

इदमग्नये ।

तमुत्तरेण परिक्रम्य पूर्वया द्वारोपनिष्कम्याहवनीयस्योत्तरतो नि-
दधात्यन्यदाज्यसोमवर्जम् ।

ब्रह्मा यथेतमेत्यास्ते दक्षिणतो हुते च सोममादायावहनीयं चातीत्य ।

यजमानः स्वसञ्चरेणेत्य दक्षिणतो वह्निर्वेद्युपविशति ।

आज्यानि सोमं च धारयन्त्येव ।

औद्गात्रपदतिः ।

मौ धा २।३। सर्गे पया । सौ ३ समु । यन्तु धाजाः । संवृष्ण्या ।
मी ३ अमि । माति पाहाः । आप्यायमा । नौ ३ अमृ । तायसोमा
दौत्रपदतिः ।

अत्रारमेत् ।

ततः प्रपाद्यमाने—

“अगन्म विप्रतो नमो(१) ३म् ।

तमस्य राजा वरुणस्त्वमश्विना कर्तुं सचन्त मारुतस्य धेधसः ।

दाधारदक्षमुत्तममहर्विदं प्रजं च विष्णुः सखिषाँ अपोर्णुतो(२) ३म् ।

मन्तश्च प्रागा अदिर्तिर्भवास्त्यवयाता हरसो दैव्यस्य” ।

इत्यनुप्रपद्य, अत्रारमेत् ।

ततो दक्षिणे हविर्दाने राजानि सन्न उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठन् ।

“इन्द्रधिन्द्रस्य सत्यं जुषाणः धौष्टीवधुरमनु राय अधो ३म्(३) ।

इयेनो ॥ योनिं सदनं धिया कृतं हिरण्ययमासदं देव एषति

परिणतिं वह्निं प्रियं गिराश्वो न देवाँ अभ्येति यद्वियो ३म्(४) ।

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कर्वि कवीनामुपध्वस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणस्पतिमानः शृण्वन्नुतिभिः सोद सादनो ३म्(५) ।

अस्तम्नाधामसुरो विश्ववेदा अमिमीत चरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानो ३म्(६) ।

एवा घन्दस्य वरुणं गृह्णन्तं नमस्या घोरममृतस्य गोपां स नः शर्म

त्रिवरुधं वि यंसत्पातं नो धावापृथिवी उपस्यो ३म् ।

एवा घन्दस्य वरुणं गृह्णन्तं नमस्या घोरममृतस्य गोपां स नः शर्म

त्रिवरुधं वि यंसत्पातं नो धावापृथिवी उपस्यो ३म् ।

(१) ऋ० १।६७।२९ । (२) ऋ० १।१५।४ । (३) ऋ० ८।४८।२ ।

(४) ऋ० १।१७।६ । (५) ऋ० १।२३।१ । (६) ऋ० ८।४२।१ ।

आध्वर्यवपद्यति ।

धिष्ण्याध्वयायोऽध्वर्योरेवापरिसमाप्तेः ।

उत्तरवेदाधिष्मप्रोक्षणादि करोति ।

प्रक्षत्रिष्मं (१) मनुष्ठात इष्मं प्रोक्षति

“ॐ कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वाजुष्टम्प्रोक्षामि” (२।२) ।

खरोत्तरार्द्धं वेदिप्रोक्षणं (२) वेदिरेसीति ।

सौत्राग्रपद्यति ।

द्विधिधया । सी ३ उत । मानिधिध्या । औवा २ । २ । ओ २ पां ४

औ हो पां । न्य । ३ (१) ॥ ३० ॥

सौत्रपद्यति ।

एवा धन्वस्य धरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य गोपां स नः शर्म
त्रियरुथं पि यंसत्पातं नो धायापृथिवी उपस्योऽ(४)म् ।

इति परिधाय ततो मद्गन्तोरुपस्पृश्य अग्नौ येन मन्त्रयनकाले येन पटे-
नाच्छादितो भवति तं गोत्रपटं बृद्धसम्प्रदायादुगृहीत्वा सध्यावृद्धविधा-
नयोः (५) पूर्वस्यां द्वायुं पविशति । सध्यावृद्धचरेण हविर्दानेन गत्वा तत्रै-
वोपविशति ।

इत्यग्नीषोमप्रणयनम् ।

(१) “प्रक्षत्रिष्मं प्रोक्षिष्यामि” इति मन्त्राणामामन्त्रयेत् ।

ततो मन्त्रा—“ओ प्रोक्ष यज्ञं देवता कर्षय त्वं नाकस्य वृष्टे यज्ञमानो जस्य सप्त
क्षपो गां सुकृता यत्र छोकस्तत्रेयं यज्ञं यज्ञमाने च वेदि” (का० श्रौ० २।१।८) इति
मन्त्रमुपांशु पठित्वा “ॐ ३ प्रोक्ष” इत्युच्चारणं च यमनुजानीयात् ।

ततोऽध्वर्युः ॐ कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति मन्त्रेणैव प्रोक्ष्य
“ॐ वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति खरोत्तरार्द्धं वेदिप्रोक्षणं कुर्यात् ।

(२) प्रकृती । शास्त्रान्तरे श्रूयते “वेदिरसि बर्हिषा त्वेति त्रिवेदि प्रोक्षतीति ।
उत्रार्थं संशयः—किं प्रत्याभ्यासं मन्त्रावृत्तिरत सहदेवादी मन्त्र इति । प्रोक्षणाद्यं त्वा-
न्मन्त्रस्य प्रोक्षणस्य च संख्याया मिश्रत्वात्प्रतिप्रधानं च गुणानामावृत्तेः प्रत्यभ्यास-
मावृत्तिः । किं चानेन मन्त्रेण त्रिः प्रोक्षतीति वचनाद्विसिष्टमन्त्रावृत्तिर्गोत्रे इति
पूर्वपक्षे—संस्काराद्येवेष्टा एकत्वेन समन्त्रकप्रथमप्रोक्षणेन तत्संस्कारातिदौ पुनर्न मन्त्रः,
वैयर्थ्यात् । प्रोक्षणावृत्तिस्तु वाचनिकी, इति वैयर्थ्यम् । अतः सहदेव मन्त्रावृत्तिरिति प-
र्वमीमांसा सिद्धान्तः । तथा च सूत्रे—“वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ।
एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वाच्चस्मात्सहृत् प्रयोगः स्या” (मो० दृ० १।१।४७-४८) इति ।

(३) आ० मा० १, २, २, = आ० मा० ४, १, ९ ।

(४) ऋ० ८।४।२ ।

(५) केतिदध्वर्यवोऽपरथा द्वारा हविर्दाने सोमं प्रवेशयन्ति, तस्मिन् क्रियमाने

आध्वर्यवपदतिः ।

"ॐ वेदिरसि वह्निषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (२।१) ।

पश्चाद्भोत्तरवेदेदेशे ब्रह्मन् वह्निः० ।

अनुज्ञातो वह्निः प्रोक्षति स्रुग्म्यस्त्वेति ।

"ॐ वह्निरसि स्रुग्म्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (२।१) ।

सशेषो मूलावसेकः(१) । वह्निर्विस्रभस्य पुरस्तादातिथ्याप्रस्तरं
ग्रहणं विष्णोरिति ।

"ॐ विष्णोस्तुपोऽसि" (२।२) ।

ग्रहणे समर्पणं सन्निहन् विस्रभस्य स्तोत्र्यमाणदेशस्य नैश्वर्य-
त्वां निधायाभ्यैरवच्छादयति । खरोत्तराद् प्रोक्षिते एकवृत् स्तरणं पश्चा-
द्भोत्तरवेदेः ।

"ॐ ऊर्णमम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थान्देवेभ्यः" (२।२) ।

दक्षिणतस्तृष्णो वह्निपि त्वक्षशाखां स्तृणाति ।

नापन्नतृणनिरसनम् ।

इष्मात्समिधमादाय प्रक्षणः प्रस्तरं चादायाहवनीयं कल्पयत्युप-
रिपरि प्रस्तरं धारयत्युत्तुके उद्धृत्यनुयाजाध्वेत् ।

आतिथ्यपरिधीन् परिदधाति गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रम् ।

मध्यमम् ।

"ॐ गन्धर्वस्त्वा विश्वायसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमा-
नस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः" (२।३) ।

दक्षिणम् ।

"ॐ इन्द्रस्य वाहुरसि दक्षिणे विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधि-
रस्यग्निरिड ईडितः" (२।३) ।

उत्तरम् ।

"ॐ मित्रावरुणौ खोत्तरतः परिधत्तान्ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्या-
रिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः" (२।३) ।

प्रथमं परिधिर्दं० समिधापस्पृश्य वोतिहोत्रमित्पादधाति ।

"ॐ वोतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तर्दं० समिधोमहि ।

येनैव मार्गेण ते गच्छन्ति तेनैव पृथतो होताऽनुगच्छेत् "तमस्य राजेति प्रपाद्यमान" (शां० श्रौ० १।१।१।१०) इत्याद्यनुवचनमत्रापि पूर्वेण तुल्यम् । इषांस्तु विशेषः—अनु-
वचनममासौ गोत्ररटं गृहीत्वा दक्षिणावृत्त्वाऽपरया द्वारा निष्क्रम्य ततः सभ्यावृद्ध-
विधानागारमुदरेण मत्वा तत्रैव पूर्वस्यामेव द्वायुपविशेत् "अनुममेति होता" (शां०
श्रौ० १।१।१।२२) इति कल्पसूत्रात् । अस्मिन्नपि पक्षे मध्ययत्रमानयोः प्राग्द्वारैव प्रवेशः ।

(१) "ॐ अदित्यं द्युमन्तमसौ" ति (२।२) मन्त्रेण ।

२५ अग्नि०

आच्ययंपदति ।

आने गृहन्तमभ्वरे" (२ । ४) ।

अनुपस्पृश्य द्वितीयां समिदसीति ।

"ॐ समिदसि" (२ । ५) ।

प्रागाहवनीयेक्षणात्कृत्वोरुचिष्ण इति जुहोति सकृद्गृहोते प्रवर-
एवा स्रवेण धोत्तरवेदौ ।

"ॐ उरु विष्णो विक्रमस्वोरुक्षयाय नस्कृधि ।

घृतं घृतयोने पिव प्र प्र यज्ञपतिन्तिर स्वाहा" (५ । ३८) ।

इदं विष्णवे० ।

सूर्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमोक्षमाणः ।

"ॐ सूर्यं सवापुरस्तात्पातु कस्याश्चिद्भिः सत्यै" (२ । ५) ।

सस्वरं मन्त्रपाठः ।

आष्टय वेदिं यहिपस्तुणे तिरस्त्री निदधाति सवितुरिति ।

"ॐ सवितुर्वाह स्थः" (२ । ५) ।

अन्ये पाऽपुक्तपात ।

"ॐ सवितुर्याह स्थः" (२ । ५) ।

तयोः प्रस्तरं स्तुत्यायूर्णमप्रदसमिति ।

"ॐ ऊर्णमप्रदसन्वा स्तुयामि स्यासस्थ देवेभ्यः" (२ । ५) ।

पाणी अभिनिदधात्या त्या वसव इति ।

"ॐ मा त्या वसवो रुद्रा आदित्याः सद्गन्तु" (२ । ५) ।

कुवा(वा)सि निधानं तूष्णीम् ।

शव्याश्रये जुहुं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचोति ।

"ॐ घृताव्यसि जुहुर्नाम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियर्तं सदऽ
आसीद" (२ । ६) ।

वर्हिष्युपभृतम् ।

"ॐ घृताच्यस्युपभृताम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियर्तं सदऽमा-
सीद" (२ । ६) ।

तूष्णीं तदुत्तरतो वसाहोमहवनीयम् ।

उपभृन्मन्त्रेण वृषदाज्यम् । प्रियेण धाम्नेति वाऽविशेषोपदेशात् (का०
भो० ५ । ४ । २७) ।

"ॐ प्रियेण धाम्ना प्रियर्तं सदऽआसीद" (२ । ६) ।

तूष्णीं वानस्पत्यम् । वाज्यस्थालीं प्रियेणेति ।

"ॐ प्रियेण धाम्ना प्रियर्तं सदऽआसीद" (२ । ६) ।

आध्वर्यवपद्वतिः ।

ध्रुवा ऽमसदन्निति स्थालीपूर्वकमालम्भः । (पाहिमामित्यात्मा-
लम्भः ।) उदकोपस्पर्शः ।

दक्षिणानसो दक्षिणतः समन्त्रं ब्रह्मास्ते ।

(१) मासाद्याज्यानि पाणी प्रक्षाल्य यजमानस्य ब्रह्मणो वा सकाशा-
त्सोममादाय हविर्दानमगडपं पूर्वया द्वारा सयजमानः प्रविशति ।

दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तोर्यं यजमानान्वारब्धस्तस्मिन् सोमं
निदधति (२) देवसवितरिति ।

"ॐ देव सवितरेष ते सोमस्तर्तुं रक्षस्व मा त्वा दमन्" (५।३४) ।

एतस्वमिति विसृज्यो (३) पतिष्ठते यजमानः ।

"ॐ एतस्वन्देव सोम देवो देवां उपागा ऽइदमहमनुष्यान्सह रा-

(१) अत्र यद्यपि सूत्रकारेणामाघाज्यानी (८।१।१६) स्याज्यासादनान्तरमेव
कृष्णाजिनास्तरगाद्युक्तं तथापि "प्राहृतं च विहृता (का० धौ० १।१।१४) वि"त्यनेन न्या-
येनाज्यालम्भमारालम्भोदकोपस्पर्शनानि ततः पूर्वं भवत्येव । तथा च शास्त्रागते—
"मासाद्य हवींषि सम्मृज्याप उपरुडय राजानमादाय प्रपद्यत" इति ।

(२) श्वश्रोत्रक्षेत्रस्यापि सोमेन सहैव प्रणयनमासादनं च, ऊहश्च मन्त्रे । "देव स-
वितरेतौ ते सोमन्यपोवौ तौ रक्षस्व मा त्वा दमन्ता" (५।३५) मित्युभयोः स्थापनम् ।

(३) अत्र विसर्गोपदेशात्कृष्णाजिने निधानकाले यजमानो सोममन्वारमत इति
प्रतीयते । "अयामुसृज्योपतिष्ठत एतस्वं देव सोमेति" (श० ब्रा ३।६।३।१८) श्रुतत्वा-
त् । अनुसृज्य सोमं मुक्त्वा यजमानो सोममुपतिष्ठते कुत एतत् "अग्नीषोमी वा उपत-
मन्तर्जन्म आदधाते यो दीक्षत" (श० मा० ३।६।३।१८) इति वचनात् । सर्वमेव चात-
ज्ज्यं निष्क्रमणादि याजमानं कर्म, मन्त्रलिङ्गवाक्यशेषेभ्यः आ माह्वणसमाप्तेः । तत्र
आध्वर्युणानुसृष्टे यजमान उपतिष्ठत इत्यसमानकर्तृकयोः पूर्वकालेऽनुसृष्टेति क्यप्
प्राप्नोति नैष दोषः । आध्वर्यवोऽपि अनुसर्गो यजमानेन क्रियत एव हेतुकर्तृकत्वात् ।
यथा "आर्चं विसृज्य समिधादानमिति (का० धौ० १।६।६।२) समिधमाघाय अ-
स्मापोऽन्यवहरती"ति । ननु च यथा "प्रतिप्रस्थाता पशुना प्रत्युपतिष्ठते"
एवमीदृशो वाक्यशेषो भवति । तत्प्रत्यक्षं वरुणपाशादग्नेच नियुज्यत इति ।
तथा मन्त्रलिङ्गान्यपि "थां वै कां च अस्विज आशिषमाशासते यजमानस्यै
ष से"त्ये न विधास्यन्ते । नैतदेवम्—तत्र हि प्रतिप्रस्थातृध्रुवणाद्युक्तं यद्यजमानो
न प्रत्युपतिष्ठते । इह तु समारयानप्रमाणकोऽध्वर्युर्न शक्नोति लिङ्गवाक्यशेषगम्यं
यजमानं बाधितुं तस्मादाजमाना एवोपस्थानादयः । अन्ये त्ववान्तरदीशाविसर्गाथं
समिधाधानं याजमानं मन्यन्ते तेनोपस्थाननिष्क्रमणे इति हरिस्वामिनः ।

श्वश्रोत्रे चास्य मन्त्रस्योहः "एतद्वां सोम न्यश्रोतौ देवौ देवां उपागा" इति ।

अनेकयजमानके म सर्वे गृहपतिमन्वारमन्ते विसृज्योपस्थानं कुर्वन्त, तन्मन्त्रे
"उपागा इदं वयं मनुष्यानि"ति बहुषु । "इदमार्वा मनुष्यानि"ति द्वियजमानके विशेषः ।

आप्यर्णवपद्रति ।

यस्योपेण" (५।३९) ।

यजमानः इवाहा निरिति निष्कम्प्य(१) ।

"ॐ स्वादानिर्व्यरुणस्य पाशान्मुच्ये" (५।३९) ।

अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय ।

"ॐ अग्ने व्रतपा या तव तनूर्मय्यभूदेपा सा त्वयि यो मम तनूस्त्व-
य्यभूदियर्त्त० सा मयि ।

यथायथज्ञौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षान्दीक्षापतिरम०स्तानु तप-
स्तपस्पतिः" (५।४०) ।

मदन्तीरुपस्पृश्य, बहुलोर्विसृजते ।

पत्नी च (२)गार्हपत्ये तुष्णीं समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याहुली-
विसृजते ।

अध्ययुंश्चात्वाहो मदन्तीः कृत्या नामग्रहणभोजने(३) अस्यातः
कुर्धन्ति । मृत्युनिवृत्तिः । हविःशेषमक्षः(४) सधनीये ।

अग्नीषोमीयोऽतः(५) पशुस्तदेवत्यः पशुपुरोडाशः ।

अभ्यादि(६)करोति । देवस्य स्वेत्यग्निमादाय ।

"ॐ देवस्य त्वा सयितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम्पृणो हस्ताभ्याम् ।
आददे नार्यसि" (६।१) ।

(१) अनेकयजमानके निष्कमणाट्टुलिबिसर्गन्तं सर्वेषां भवति ।

(२) नामागार्हपत्यपक्षे तु स्वस्वगार्हपत्ये सर्वांसां समिधादानाद्यहुलिविसर्गा-
न्तम् । एकगार्हपत्यपक्षे तस्मिन्नेव सर्वाः पत्न्यः समिध आदन्त्युः ।

(३) पुरपमात्रधर्मोऽर्थ "तस्मादस्यात्रावन्ति मानुषो हि भवति" इत्यादि धृतेः ।

(४) हविःशेषमक्षः प्रातरेव नाम "तस्मादुपवसते नाऽऽनीया"दित निषेधात् ।
"प्रातः शेषांश्च भक्षांश्च भक्षयतीति धृतेः । स चायं शेषो सवनीयशेषो न हवि-
र्मात्रस्य ।

सत्रेऽपि यजमानानां भक्षणाय सवनीयपुरोडाशानामेव कृद्गुपदेशात् "अयं यजमानः
पुरोडाशः भूयो हविरुच्छिद्यरत्नमाप्स्या" इति । अथ मानवे विशेषः "हविष्यं
पत्नी प्राङ्नीयाद्धविरुच्छिद्यं यजमानोऽप्येव हविर्धाने परेण धुग्दण्डान् दक्षिणातिष्ठ-
म्यापरो ब्रह्मण उपविशत्येव सञ्चर" इति ।

(५) पशोदवतामिधानार्थमेतत्सुप्रमव्यवधानज्ञापनार्थं च । अतः परं सौमिकैः
पदार्यैरव्यवहितं पाशुकमेव कर्तव्यमिति । "उषांश्च चरति प्रागग्नीषोमीयादि" (का०
श्रौ० ५।२।२९) त्यस्यायमवधिर्निति ज्ञापनार्थं, साक्ष्ये च "पुरोडाशो याऽऽनीयोमी-
स्यान्" (का० श्रौ० २।३।२९) इत्युक्तं सोप्यस्मिन्वसरे यथा स्यादित्येवमर्थमग्नी-
षोमीयोऽतः पशुरितिसूत्रं कृतम् ।

(६) आज्यासादनान्तस्य पूर्वं कृतत्वाद्दम्पादानादेरेवायमवसर इति ।

आध्यपेवपदतिः ।

यूपावटं परिलिखत्याहवनीयस्य पुरस्तादन्तर्वेधघर्मम् (१) ।

“अदमहर्दं० रक्षसाङ्गोवा अपिठन्तामि” (६।१) ।

उदकोपस्पर्शः । उपरसम्मितं खनति । प्राचः पा० शुनुद्वपति ।

तदग्रेण यूपं (२) प्राञ्चं निदधाति । कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन्

(१) अत्र मीमांसा—

सन्तर्वेदि मिनोत्यये यूपाङ्गमुत् लब्धयेत् । देशं यूपाङ्गमावेन वेदिभागोऽत्र चोद्यते ॥

बहिर्वेधमिस्तेतद्वाक्यं मिधेत तद्विधौ । मीयमानस्य यूपस्य ठावान्देशोऽत्र लब्धये

(जी० श्या० मा० १।१।११-१२) ।

(२) यूपलक्षणं कात्यायनपरिसिद्धे—

चातुर्दण्डे प्रवक्ष्यामि वृक्षागं पशुमिः सह । वृक्षा षष्ठेदेन विज्ञेया वर्णेन पशवस्तथा ॥
 इतस्तु ब्राह्मणो ज्ञेयः पित्रः क्षत्रियः स्मृतः । वैश्यस्तु वृक्षवर्गः स्यात् कृष्णं शुद्धं विनिर्दिष्टेत् ॥
 ब्राह्मणे ब्राह्मणो यूरः क्षत्रिये क्षत्रियो भवेत् । वैश्ये तु वैश्ययूपः स्यात् कृष्णं शुद्धं तु वर्जयेत् ॥
 यत्वात्मा तथा यूरौ यूपं छात्मा प्रतिष्ठितः । अत्मा वै यजमानस्य यूपरवमनुगच्छति ॥
 मिन्दां प्रशस्तिं ब्रूयामः कात्यायनमतं यथा । यूपस्य सप्तपालस्य अध्ययुः कारयेत्सदा ॥
 आत्मनं यजमानस्य यूपमाहुर्मनापिणः । यूपं धेष्टतमं कुर्यादध्ययुः सर्वकर्मसु ॥
 समनूमिषु ये जाता विविध काननागरे । त्रिगथा बहुलपर्णाश्च ते यूपा यज्ञकर्मणि ॥
 वर्जयेत्कन्दरे जातं तद्व्रातं तथैव च । गिरिमूर्धनि ये जाता बर्हीकुलाश्रिताश्च ये ॥
 बर्हीमिवेष्टिताश्चैव वध्विनिहतास्तथा । सुपिरा जजंताश्च कोदरीराश्रिताश्च ये ॥
 शीर्गाश्च कटम्बबन्धान्पूरांश्च परिवर्जयेत् । छेदनेन प्रमाणस्तु सन्तुको यदि दृश्यते ॥
 तन्तुकेन तु विज्ञेयः कण्ठो वा यदि वा हृमिः । मात्रिहरणसंकाशे दावये भवति द्दुरः ॥
 पीतके मण्डले गोषा नीते विषाद् भुजङ्गमम् । इयामं वा यदि वा कृष्णं मण्डलं यदि दृश्यते ॥
 दीर्घसर्पविकाराः स्याद् दृश्यते नात्र संशयः । कपिटे मूर्धिकं विद्यात्कृकलामं तथाऽग्ने ॥
 शुक्लवर्गं तु पापागं कपोने गृह्णोषिकाम् । क्षते च क्षिरक्षावं गोविद्धे रोगिता तथा ॥
 शुल्कं वर्जयेद्विषं सर्वयज्ञेषु निश्चितम् । उच्छिद्रतो यजमानस्य यूपवक्त्रं तु नाहरेत् ॥
 शीर्गावृतिरिदं स्तम्भैव धनुरावृतिः । उच्छिद्रतो यजमानस्य पशुपुत्रविनाशकृत् ॥
 अन्नगो न च शुष्कापो मय्ये चोरनतो भवेत् । अथे चोपवतः किञ्चित्स यूपो यज्ञियः स्मृतः ॥
 उच्छिद्यमानो यूपस्तु दक्षिणा पतितो यदि । तस्मिन्सम्बत्सर्पं सृत्युपंजमाजस्य निर्दिशेत् ॥
 प्रत्यगुत्तरतो वापि यस्य यूपोन्नतो भवेत् । प्रागेव तु विनाशः स्याद् ध्रुवमन्सु भयं भवेत् ॥
 अथ तस्यैव यूपस्य सदृष्टाभीनि कुर्वते ॥ शौराद्राजकुलाद्वारि तमयत्र भयं भवेत् ।
 प्रथमाश्रिबिनाशे च तमयत्र भयं भवेत् । द्वितीयस्यामिष्टनाशस्तृतीया तु प्रजां हरेत् ॥
 चतुर्थ्यां मारणं त्रिस्ताप्यवस्थां तु धनशयः । पटौ पत्नीविनाशाय सप्तम्यामनिताद्वयम् ॥
 शौराद्राजकुलाद्वारि अष्टम्यां भयमिष्यते । प्रथमा अग्निदेवत्या द्वितीया सोमदेवता ॥
 तृतीया वारुणी प्रोक्षा चतुर्थी यमदेवता । पंचमो नागदेवस्या पटौ अग्निदेवता ॥
 सप्तमी विष्टदेवत्या अष्टमी सूर्यदेवता । अश्वीनां देवता छेता यूपो वृष्येव दृश्यते ॥
 वज्रस्य देवता छेता एतच्चे यूपलक्षणम् ॥

वाग्वर्णवपद्धतिः ।

(१) प्रथमशकलञ्च, अग्रमुत्तरेण चपालम् ।

यवोऽसीत्यप्नु यवानोप्य ।

“ॐ यवोऽसि यवयास्मद्वेपो यवयाराती” (६।१) ।

प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ।

“ॐ दिवे त्वा प्रोक्षामि ।

ॐ अन्तरिक्षाय त्वा प्रोक्षामि ।

ॐ पृथिव्यै त्वा प्रोक्षामि” (६।१) ।

अवटे शेषमापिञ्चति शुन्धन्तामिति ।

“ॐ शुन्धन्ताल्लोकाः पितृपदनाः” (६।१) ।

उदकोपस्पर्शः ।

यर्हीँपि(२) प्राञ्च्युदञ्चि च मास्यति पितृपदनमंसीति ।

“ॐ पितृपदनमसि” (६।१) ।

उदकोपस्पर्शः ।

अग्र मीमांसा—

अमीपोमीयमुषेषेण वृषो मिम्रोष्य तन्त्रता । उपदेशातिदेशाभ्यां मिम्रो नो काष्ठभेदतः
संस्कारास्तक्षणाद्याः किं मिम्रास्तन्त्रेण वा ऽपिम । पशुकालवतो मे * यूपरवापादका यतः
(जै० न्या० मा० १।१।३।३-४) ।

(१) अयमेव (छिद्यमानस्य यूपस्य प्रथमं पतितः) शकलः स्वस्त्यन्दवाच्यः ।

■ ■ यूपवत् (जै० सू० १।१।३।३-४) तर्नपशुसाधारणः ।

तथा हि मीमांसा—

स्वरमिन्द्राभ्यर्चकः स्मादस्वकाष्टत्वतो मिम्रा । प्राणम्यमेकशकले तन्त्रे स्वाशुविशेषतः ।
(जै० न्या० मा० १।१।३।१)

अन्यथा—

स्वरं कुरुत इत्यत्र स्वरयुपात् शृण्वक् छिदाव् ।

प्रयोजयेन्न वाऽऽपोऽऽस्तु विशिष्टस्य विधरन्तः ।

आद्यस्य यूपरवापस्य स्वरत्वाद्यविशेषणे ।

विहिते लाघवे तस्मादनुनिष्पन्न एव सः ।

(२) अत्र वासंस्तृता एव कुशा बाह्या । तथा हि कात्यायन “कौशं वद्वि”
(१।३।१२) इति ।

मीमांसा च—

वर्धिराज्यपुरोद्वाशशम्भ संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररुदेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥

जातिं स्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकेदयोः ।

मिनापि संस्तृतिभ्येके दृष्टत्वाच्चातिवाचिनः ॥

(जै० न्या० मा० १।४।२२-२३)

साध्वयं वदतिः ।

प्रथमशकलं चाग्नेणीरसीति ।

“ॐ अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामेतस्य त्रिस्तादधिं वा स्यास्यति”
(६।२) ।

मवटार्थमाज्यर्त्तं शालाद्वार्ये सश्रुत्य सुवेणावटे जुहोति तृणीम् ।
इदं प्रजापतये ० ।

यूपमुचरेत् पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा यूप(१)मनक्त्युद-
हृत्पविश्य ।

यूपायाज्यमानायानुवाचति ।

यूपायाज्यमानायानुब्रूहि ।

देवस्येत्यनक्ति ।

“ॐ देवस्या सविता मध्वानकु” (६।२) ।

हीत्रवदतिः ।

अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजते ।

(यूपाञ्जनम्)

यूपाञ्जनम् ।

(२) यूपायाज्यमानायानुब्रूहोत्युक्ते ।

ततो होता हविर्दानिपूर्वद्वार्युपविष्ट पशान्वाह ।

“ॐ अजन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो घनस्पते मधुना दैव्येन । ”

(१) यूपाञ्जने घृतमन्यदेव कौटिल्यं वाचं न स्यात्पशुमाज्यम् । तथा च सूत्रम्—
‘यूपाञ्जने च मतिः’ (का० श्रौ० २।१।८) इति ।

मायस्क (ता० मा० १६।१।१।८ का० श्रौ० २२।३।२०) सत्वेवासी यूपो मवति
तत्रागि पशून्—परितेवन—अजन्त—ग्रोहणादिभ्यः कारणाग्रामनुष्ठानं मवतेत्येव ।

तथा हि मीमांसा—

पशून्नाज्यमाज्यं न स्यात्पशुमाज्यं पूर्वंवत् ।

न स्यात्पशुमाज्यं पशुमाज्यं तद्वत् ।

(उःश्रौ० मा० १०।२।११) ।

यूपैकाग्रिग्यामजनादः परित्यक्ताग्राग्राग्रामः कर्तव्यः ।

तथा हि मीमांसा—

यूपान्नाज्यमाज्यं न स्यात्पशुमाज्यं ।

पशून्नाज्यमाज्यं न स्यात्पशुमाज्यं तद्वत् । (उःश्रौ० मा० १।३।८) ॥

(२) यूपाञ्जने शाङ्खायनानां यजमानोऽर्थेभ्यः । अत्र यथाहि कात्यायनेन “यूप्या
परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्त्युदहृत्पविश्य (६।३।३१) तद्वत्पशुमाज्य-
माज्यं कर्तव्यमिति तत्रागि शाङ्खायनानां “यूप्याध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्त्युद-
(ता० मा० १।३।१) इति विहितं तद्वत्पशुमाज्यं कर्तव्यमिति तद्वत्पशुमाज्यं कर्तव्यमिति ।

आध्यर्धवपदति ।

चपालमुभयतोऽन्तर्वह्निश्च । देशमेदान्म-प्रादृति ।

“ॐ देवस्तया सविता मध्वानकु” (६।२) ।

अक प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति ।

“ॐ सुपिप्पलाभ्यस्त्यौपधीभ्य प्रतिमुञ्चामि” (६।२) ।

सोपरममिष्टादेशमववा,

ॐ देवस्तया सविता मध्वानकु” (६।२) ।

परिव्ययदेशर्ष०समन्ता(१)त्परिमृश्याभ्यर्गुनायस्त्रजेदापरिव्ययणात्।

उच्छ्रयीयमाणायानुवाचयति ।

यूपायोच्छ्रयीयमाणायानुमृ३हि ।

धाममेणेत्युच्छ्रयति(२) ।

सौक्ष्मात्रपदति ।

यूवोच्छ्रयणकाले उद्गातृमस्तात्प्रतिहर्तृरि उच्छ्रयीयमाण यूप पश्येयुः।

हौत्रपदति ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताघट्टा क्षयो मातुरस्या उपस्थोऽश्म् (३)

अजन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो धनस्पते मधुना दव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताघट्टा क्षयो मातुरस्या उपस्थोऽश्म् ।

अजन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो धनस्पते मधुना दैव्येन” ।

अत्रारमेत् ।

तत उच्छ्रयीयमाणायानुमृ३हीत्युक्ते—

(१) अत्र यूपस्पर्शने प्रायश्चित्तं भूयते ‘यच्छक यूपमुपस्पर्शयेदप त वायो इति मया यदि द्वौ पृथौ वा इति यदि षड्नु पृते ते धावव’ इत्यादि । तदिदं प्रायश्चित्तं किं वैदिके यूपोच्छ्रयणादिविषये स्पर्शो उक्तं लौकिके उक्तो भवति सशये—विशेषाश्रयणादिविषय प्रवर्णात्फलकल्पनापरिहाराच्च वैदिकं भवेति पश्यत्ये—‘यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमासृजते तस्मात्पूषो नोपस्पर्शयत’ इति प्रतिषिध्य पश्चादिदमुच्यते ‘यच्छकमुपस्पर्शये’ इत्यादि । प्रतिषेधश्च रागप्राप्ते लौकिके, वैदिकस्य विहितत्वेन प्रतिषेधान्हेत्वात् प्रतिषिद्धानुष्ठाने प्रत्यवायोत्पत्तेः प्रतीकारापेक्षया प्रायश्चित्तविधिरपेक्षितार्यो भवति तस्मात्लौकिके प्रायश्चित्तमिति सिद्धान्तः । तथा हि जैमिनि—लौकिके दोषसयोगादपवृत्ते हि यो घते निमित्तं प्रवृत्तौ स्यादभ्यागित्वात् (१।३।१९) । सूत्रार्थस्तुल्लोकिके उपस्पर्शने अयविधि स्यादोपसयोगात्, कथं दोषसयोगः, हि तस्मादपवृत्ते प्रतिषिद्धस्पर्शने तेन निमित्तेन विधीयते मन्त्र प्रवृत्तौ प्रतिषेधस्याभ्यागित्वादोषनिनिघातार्थत्वाल्लौकिक एव स्यादिति ।

(२) अत्र सोमासा—सलेवाव्या जोषणं च छेदं सम्पन्नोच्छ्रयौ ।

स्थुवां नो चोदकात्स्युर्नो वैवर्धीच विरोधतः ॥ (वे० व्या० भा० १०।२।४०)

(३) ऋ० ३।८।१॥

- ८९ आगदीपोष्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचितं गंगाधरपञ्चाङ्गा-
टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे २) द० १—८
- ९० काव्यरत्नप्रकाशवृत्तिः । श्रीमरचन्द्रयतिनिर्मिता भरिसिंहकृतसूत्रसहिता ।
(अलङ्कारविभागे २) द० १—४
- ९१ त्रैपाकरसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाक्षरप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या,
श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्या च सहिता । यं श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा-
निर्मितया चन्द्रधराय महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियायाः
उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) द० पूर्णं । द० १—०
- ९२ त्रिपुरारहस्यम्- (महात्म्यसङ्गम्) । (पुराणेतिहास वि० १) द० १—०
- ९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्वरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलादयश कृत्या
संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ३) द० ४—०
- ९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-
मिश्रविरचितं गंगाधरपञ्चाङ्गा टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) द० १—४
- ९५ (१) संस्कारदीपकः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त परंतोय विरचितः ।
गणेशपूजादिप्रहयागान्त-पूर्वाङ्क निरूपणात्मकः प्रथमोभागः । (कर्म० वि० ८) द० १—०
- ९६ (२) संस्कारदीपकः । " " " " विवाह-
गर्भाधानादिकशास्त्रान्तर्गतरनिरूपणात्मकः द्वितीयोभागः । द० १—०
- ९७ (३) संस्कारदीपकः । " " " " मृगदास्यादि-मृगदास्यादि
निरूपणात्मकः त्रितीयोभागः । द० १—०
- ९८ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयप्रतोद्यापन सहितः । म० म० पण्डित नित्यानन्द पन्त-
परंतोय विरचितः । (कर्म० वि० ९) द० १—८
- ९९ औनसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निहोत्रात्मकम् । (कर्म० वि० १०) द० १—०
- १०० जलधम्पूः अथवा दम्पन्तीकथा । महाकविधोत्रिविक्रममहद्विरचिता । विषमपद्-
प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि० १६) द० १—४
- १०१ श्रीमद्भस्मसूत्रम् । श्रीभगवत्सिम्बाहं महामुनीन्द्रविरचितं वेदान्तपारिजात सौरभा-
ट्यसूत्रवाक्यायै न श्रीश्रीश्रीवासाचार्यवरणप्रणीतं श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च
सनायोदितम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) द० १—०
- १०२ बाणबल्लभः । श्रीमता देवशास्त्रेसरेण गममार्मिकेन कविपुङ्गवेन दुःसुभजनविदुषा
विरचितः, तत्सुनेन बहुशास्त्ररारेण कविचक्रवर्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद-
पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्गिण्या टीकयोपलब्धः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) द० १—८
- १०३ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-
विरचितं गंगाधरपञ्चाङ्गा टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे ४) द० १—८
- १०४ वेदभाष्यभूमिकासंज्ञः । (साधनाचार्यविरचितानां स्वरेदभाष्यभूमिकानां
संज्ञः) । (वेद० वि० ५) द० १—८
- १०५ माधवोपयानुवृत्तिः । श्रीमत्सायनाचार्यविरचिता । (व्या० वि० १२) द० १—०
- १०६ बौधायनधर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् । (कर्म० वि० ११) द० ४—०
- १०७ ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् । मायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् । (वेदवि० ६) द० १२—०
- १०८ न्यायमञ्जरा । जयन्तमहर्षता । न्याय-व्याकरणाचार्येण यं सूर्यनारायणशास्त्रिणा
कृतया टिप्पण्या समेता । सम्पूर्णं । [व्या० वि० १९] द० ८—०
- १०९ धारदातिश्रुतम् । श्रीमद्भाषवमहर्षतरदायोदयोटीकासहितम् । (तन्त्र० वि० १) द० ६—०
- ११० मन्त्राष्टाशिका । म० म० श्रीशङ्करविरचिता । सट्टक । (वेद० वि० ७) द० १—०
- १११ रश्मिप्रकाशिका । श्रीमत्तद्वेदान्ततर्कालङ्कारविरचिता । श्रीकृष्णकान्त-
विद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तटीकया श्रीमद्भाषमहर्षिद्वन्द्वराजोत्तरविरचितया
राममदाटीकया च समलङ्कृता । यं हुजिराजशास्त्रिहृतया छात्रोपयुक्तया
विषमस्यलटिप्पण्या मूलकारिकायन च सहिता । (व्या० वि० १६) द० ४—८

- ११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पञ्चतन्त्रादिभिः, राघवानम्भुसूरस्वतोक्त-
 "पातञ्जलहस्याख्य"टिप्पणीयुक्तया द्वादशदर्शनज्ञानन्यायानवाच्यमिति मधवि-
 रचितया "तरवज्जीशारणा"ख्याख्याया भूषितेन विज्ञानविभुनिर्मित "योगशास्त्रम्".
 समुद्रासितेन मधुपुरीषकाविक्रमस्यस्वामिहिरिरामद्वाराण्यकृतभास्वतोक्तया
 सहितेन भगवच्छ्री१५५५पायनक्यासदेवोपज्ञ-"सांख्यप्रवचन" भाष्येनोद्घोषि-
 तम्, प्रदेशविशेषेषु श्रीमन्माध्वसम्प्रदायाचार्य-दार्शनिकसाधर्म्य-साहित्य-
 दर्शनाचार्य-सर्वरत्न-न्यायभूषण गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा विहितया टिप्पण्या
 "पातञ्जलप्रमाणान्तिकया भूमिकया च संश्लिप्तम् । (योग वि. ३)
- १११ सारस्वत व्याकरणम् । कौमुदीतिस्वरूपाचार्यप्रणीतम् । श्रीवन्द्यकांतिसुरि
 प्रणीतचन्द्रकोटिनाम्न्या भूषोधिकया व्याख्याया, श्रीवासुदेवमहेश्वरचितप्रसादा-
 ख्यदीकया च समन्वितम् । कवितार्किकोत्कल-भास्व खोन्नदितोरशास्त्रिणा
 निर्मितया मनोरमाविवृत्या च समुद्रासितम् । (व्या. वि. १३) सम्पूर्णम् । ६०
- ११२ सामान्यनिर्दिष्ट-गाथाधरी-गदाधरवाक्यः । पं० कुरुपति सोपाख्य-श्री-
 घमंदेश [श्रीधरा प्रा] शर्मन्निचितः । (व्या. वि. १४) ६०
- ११३ जागदीशो पक्षता । गंगाख्यव्याख्या टिप्पणीसहिता । (व्या. वि. १५) ६०
- ११४ मनुस्मृति । कुल्लुकभट्टकृतमन्वर्चमुक्तावलाख्याख्याया काशील्यगवर्मेश्वर काठेन
 व्याकरण-मोमासा-धर्माशास्त्राध्यापकेन पं० नेने इत्युपाहृत गोपालशास्त्रिमं
 शीतपरिशिष्टटिप्पण्यादिभिरपि सहिता । सम्पूर्णम् । (धर्मशास्त्र. वि. १) ६०
- ११५ व्युत्पत्तिशास्त्रः । श्रीमद्भगवत्पञ्चतन्त्राचार्यचक्रवर्तिविरचितः । वैषाकरजगिरोमणि
 शुद्ध श्रीवेणीमाधवशास्त्रिचित [शास्त्रार्थ-परीक्षापयोगि] शास्त्रार्थ-कृष्ण दीका,
 सहितः । (व्या. वि. १६) ६०
- ११६ नामती । महासूत्रशास्त्रमाध्यायव्याख्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविर-
 चिता । व्याख्याया पं० दुर्गादराजशास्त्रिणा सङ्कलितया विषमस्यकटिप्पण्या सम-
 लङ्कृता । सम्पूर्णः । (वेदान्त. वि. ११) ६०
- ११७ जम्भपत्रदीपकः । सोदाहरण-सटिप्पण-हिन्दोदीकासहितः । ज्यौ० पं० आवि-
 ष्येध्वरीप्रसादशिवेदिना विरचितः । (ज्यौ. वि. ९) ६०
- ११८ गोभिलगृह्यसूत्रम् । सटीकम् । (कर्मकाण्डं वि० १२) ६०
- ११९ सिद्धान्तकौमुदी । व्याकरणाचार्य नेने पं० गोपालशास्त्रि विरचित सरला
 टिप्पण्या सहिता । "अष्टाध्यायी-पट्टिच्छेदप्रकाराण्यपरिशिष्ट सहिता च ।
 व्याख्यानान्ता भागः । (व्या० वि० १४) ६०
- १२० कात्यायनशुक्लसूत्रम् । कर्कभाष्य-महिषारक्षसि सहितम् । (कर्म० वि० १४) ६०
- १२१ अक्षिपिकेकः । श्रीराजान्कर्महिममहस्तः । श्रीराजान्कर्महिममहस्तः व्याख्याया
 साहित्याचार्य पं० श्रीमधुसूदनशास्त्रिचित मधुसूदनोक्तवृत्त्या च समुद्रासिता ६०
- १२२ आर्द्धविवेकः । श्रीरघुविरचितः । वेदाचार्य पं० जयन्तरामशास्त्रि टिप्पणी
 सहितः । (धर्म० वि० १३) ६०
- १२३ सांख्यतत्त्वकौमुदी । पण्डितराज श्रीराजेश्वरशास्त्रिद्वारिह मद्रोदयनामाशया
 न्यायाचार्य श्रीहिराम शुद्ध विरचितया "सुखमाख्य" कौमुदी व्याख्याया
 समलङ्कृता । (सांख्य वि० १) ६०
- १२४ वाक्यपदीयम् । श्रीमत्तद्विरचितवैषाकरज विरचितम् । व्याख-व्याकरणाचार्य पं०
 श्री सुरेश्वररायण शर्म शुद्धेन विरचितया भावप्रदीपाख्य व्याख्याया टिप्पणेन च
 संपादितम् । (महाकाण्डम्) । (व्या० वि० १५) ६०

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 479.

अग्निष्टोमपद्धतिः ।

वामनाचार्योपरचिता कर्कनुसारिणी
आध्वर्यवपद्धतिः ।

नानाभाई हत्युपनामक रामकृष्णत्रिपाठिकृता
औद्गात्रपद्धतिः ।

तथा

रघुनाथद्विवेदिनिर्मिता शाङ्खायनसूत्रानुसारिणी
हौत्रपद्धतिः ।

Agnistoma Paddhati

Consisting of (i) ĀDHVARYAVA PADDHATI by
Vāmanāchārya, (ii) AŪGĀTRA PADDHATI
by Rāmakṛṣṇa Tripāṭhi Nānābhāi and
(iii) HŪTRA PADDHATI following the
Sāmkyāyana Sūtras by
Raghunātha Dvivedi.

Edited with notes etc., by

PANDIT BHAGAVAT PRASĀDA S'ARMĀ,
Vedāchārya, Profesora of Veda.

Government Sanskrit College, Banaras.
FASCICULAS. III-3.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE,

Banaras City.

आध्वयैवपद्धतिः ।

“ॐ धामग्रेणस्पृत्तः आन्तरिक्षं मध्येनाग्नाः पृथ्वीमुपरेणादृष्टं ०हीः”

(६।२) ।

या त इति मिनोत्यग्निष्ठा सम्प्रत्याहवनीयम् ।

“ॐ या ते धामान्युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिष्टृक्का मयासः ।

अत्राह तदुक्तगायस्य त्रिष्णोः परममृदमवमारि भूरि” (६।३) ।

ब्रह्मवन्तिचेति पांशुभिः पर्यहति(१) ।

“ॐ ब्रह्मवन्ति त्वा क्षत्रवन्ति रायस्योपवन्ति पर्यहामि” (६।३) ।

भौद्राप्रपद्धतिः ।

“तृमण ऊर्ध्वं भरसग्योर्ध्वं भरद्रशेयमि”ति ।

अग्नीषोमीयदिवसे रुक्षयनं न कुर्युः ।

अथ प्रस्तोता अश्वत्थादियच्चिद्यवृक्षसम्यन्धिनीः प्रादेमाभीस्वन्नप्र-
देशे (स्वप्रदेशे) कुशवृणवदुन्नतपृष्ठाः काष्ठिका भित्वा तदन्तःप्रदेशे
समाः पृथुत्वेनाङ्गुष्ठपर्वपरिमाणास्नीदणाग्राः ज्योतिष्टोमे एकविंशति-
सङ्ख्यायुक्ताः कुशाः कारयिष्वा कुङ्कुमादिगन्धैः प्रलिप्य सौमशाणका-
पांसानामन्यतमेन वसनेन परिवेष्टयौदुम्यया उपरि वासयेत् ।

हौप्रपद्धतिः ।

“यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा स्यो मातुरस्या उपस्थोऽश्म ।

ॐ उच्छ्रयस्व वनस्पते धर्मन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्धधा यज्याहसोऽश्म ।(२)

समिद्धस्य धयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म धन्वानो अजरं सुधीरम् ।

आरे अरुमदमर्ति पाधमान उच्छ्रयस्व महते सौमगायोऽश्म(३) ।

जातो जायते सुदिनत्वे ब्रह्मा समर्थ आ विद्ये वर्द्धमानः ।

(१) अथ मीमांसा—

पर्यहणाद्यजनादि न स्यात्स्याद्वाऽथ पूर्णवत् ।

न स्याद्दृष्टादृष्टमावाद्गिरोधाच्च तद्वदेत् ॥ (जै० न्या० मा० १०।१।३१)

(२) उच्छ्रयस्य वनस्पते उच्छ्रयस्व वनस्पते (ऋ० ३।८।३) समिद्धस्य धय-
माणः पुरस्तात् (ऋ० ३।८।२) जातो जायते (ऋ० ३।८।१) ऊर्ध्वं उपरि (१।३।१३)
ऊर्ध्वो न (शां० भौः ५।२।१३) । इति ।

अथ मीमांसा—

उद्विक्तपृथिव्यस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः स्मारकत्वैक्यदाकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥

उच्छ्रयस्य समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ।

समुच्चयो वा कार्यक्याऽदाघोऽनुस्मृत्येऽन्तिमः ॥ (जै० न्या० मा० १२।३।१८।)

(३) ऋ० ३।८।२ ॥

२६ भक्ति०

आभ्यर्णवपयति ।

ब्रह्म दृष्टं हेति मैत्रायण्यदृष्टेन समन्तं त्रिः पयंपति । सहस्रमन्त्रेण
द्विस्तुणीम् ।

"ॐ ब्रह्म हृत् ० ह्र स्वनन्द ० ह्रा युह ० ह्र प्रज्ञानन्द ० ह्र" (६।३) ।

समं (मां) भूमि (मिं) कृत्याऽद्भिदः । सिन्धु विष्णोः कर्माणीति घा-
चयति यपमन्वारब्ध यज्ञमानम् ।

यपमैन्वारमरच ।

“ॐ विष्णोः फर्माणि पश्यन्त यतो मृतानि पश्यते ।

इन्द्रस्य पुत्र्यः सखा" (द्वा४) ।

इति ग्रहि ।

यजमानो यपमन्वारभ्य ।

“ॐ विष्णोः कर्माणि पश्यन् यतो ज्ञेयानि परपश्ये ।

【न्वस्य यज्यः सखा^१ (६।४) ।

तद्विष्णोरिति चपालमोक्षमाणम् ।

चक्षुःश्रोत्रं चक्षुःश्रोत्रं ।

‘ॐ तद्दिष्णोः परमम्पदं सदा पश्यन्ति सुरयः ।

दिषीय चक्षुराततम्" (६।५) ।

इति ग्रहि ।

यजमानध्वपालमीक्षमाणः—

"ॐ तद्विष्णोः परममपदं० सदा पश्यन्ति सुरयः ।

द्विषीव चक्षराततम्" (६।५) ।

परिधीयमाणायानुवाचयति ।

शुपाय परितोयमाणायानुग्रहः ।

होत्रपद्धतिः ।

पुनन्ति धीरा नपसो मनीषा देवया विप्र उदियति वाचे॥३॥

ऊर्ध्व ऊ पु ए ऊनये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदस्त्रिभिर्वाघद्भिर्विद्वयामहोऽम् । (२)

आश्वद्वपद्वतिः ।

त्रिगुणा त्रिज्यामा कौशो रथना तथा नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति
(१) परिवीरसीति ।

"ॐपरिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्ताम्परीमं यजमानर्द्धं
रायो मनुष्याणाम्" (६।६) ।

सर्द्धं सृज्यान्यतरस्यामन्तं प्रवेशयति ।

यूपशकल(२)मस्यामवगूहत्युत्तरेणामिष्टां दिवः सनुरसीति ।

"ॐदिवः सनुरसि" (६।६) ।

[वर्षिष्ठादक्षिणं धितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इति यूपैकादशिनोपक्षे ।

ॐ यप ते पृथिव्याँल्लोक उमारयस्ते पशुः" (६।६) ।]

बहुषु ययास्वम् ।

तूर्ध्ना वाससा यूपं परिवेष्यति ।

उपाकरणमग्नये विकल्पेनाग्नीषोमीये ।

सवनीये = सुत्याहे नित्ये । ते च सन्नियोगशिष्टे ।

तत्र करणपक्षे—

उपावीरसीति वृणमादाय ।

"ॐउपावीरसि" (६।७) ।

तेन (३)पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति ।

हौत्रपद्वतिः ।

युधा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयाग्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्या मनसा देवयन्तोऽश्म ।

(१) एते परिव्ययमादि संस्कारा उरगये यूपे न भवन्ति—

तथा हि श्रीमांसा—

संस्कारः स्यादुपचारं न वा, यूपोक्तितोऽग्निः ।

न स्यान्नियोजनमात्रात्तूर्ध्ना छेदेन दूयता । (जै० न्या० मा० ७ । ३ । ३३)

रथानात्रिवृत्वादीनां सर्वपशुधर्मता श्रीमांसिता —

एकत्रैवोत्त सर्वत्र रथनावेदनादयः ।

अग्नीषोमीय एवैते क्रानाल्लिङ्गादितोऽग्नितमः । (जै० न्या० मा० ३।६।१८) ।

(२) अयमेव स्वरशब्दवाच्य इत्युक्तं प्राक् ।

(३) अथ श्रीमांसा—

अग्नीषोमीयमवनीयानुदन्त्यपशुधर्मता । उपाकरणमुत्थास्तु धर्मा साधारणा न वा ॥
ज्योतिषोमप्रकरणे पाठात्साधारणा अग्नी । पशुधर्मापेक्षात्सोन्याये ते स्युर्निरर्थकाः ॥
अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्यात्तात्प्रमिद्वयति । द्वयोस्तिरयोः पक्षोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥

(जै० न्या० मा० ३।६।१३-१५)

अत्र पशुः इत्याद्यनपत्तिशिष्टोऽव्ययः एव बाह्यः ।

आज्ययंवपद्धतिः ।

“ॐ उप देवान्दैवीर्विशः प्रागुरुशिजो वह्नितमान् ।

देव त्वष्टर्वसु रम हव्या ते स्वदन्ताम् ।

देवतो रमश्चमृहस्पते धारया व्यसुनि” (६।७-८) ।

द्विप(शौ)शुपक्षे तेनैव तृणेन पेन्द्राग्रं पशुमुपस्पृशति ।

“ॐ उप देवान्दैवीर्विशः प्रागुरुशिजो वह्नितमान् ।

देव त्वष्टर्वसु रम हव्या ते स्वदन्ताम् ।

देवतो रमश्चमृहस्पते धारया व्यसुनि” (६।७-८)

तृणं प्रक्षिपति चेद्याम् ।

द्वीत्रपद्धतिः ।

युवा सुवासाः परिधीत आगात्स उ धेयान् भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उग्रयन्ति, स्वाध्वो मनसा देययन्तोऽम्” (१) ।

इति यूपाखनम् ।

सप्ताहं परिशिष्टम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि छागानां लक्षणं शुभम् ।

अशुभं च वक्ष्यामि संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥

एकवर्णो द्विवर्णश्च बहुवर्णस्तथैव च ।

रोहितो यस्तु व छागः स पटः कुलमुदरेव ॥

यस्तु श्वेतमुखशृङ्गाः, कृष्णग्रीवः सितोदरः । पशुर्ना चैव मुदयः स्वार्थपशुकामस्तमालभेव ।

सज्जिष्ठवर्णस्तद्भासः शङ्खैस्तुचतुरङ्गुलः । स शृङ्गाः पालको नाम महान्, पालयते धनम् ॥

विकटो धामनो देहस्तादृशः पशवस्त्रयः । शोषयति महापक्षं महच्च लभते फलम् ॥

यत्ते तु दक्षिणे पादौ मण्डलं यस्य वै भवेत् । छागः सर्वार्थको नाम सर्वकामफलप्रदः ॥

श्वेतं तु दक्षिणे पादौ भवेद् यस्य मण्डलम् । स छागो विजयो नाम कामिप्रदमनः स्मृतः ॥

श्वेतकृष्णप्रतिष्ठायां कृष्णः श्वेतः प्रतिष्ठितः । प्रतिष्ठितो तु सौ छागो प्रतिष्ठायेंतु याजिकैः ॥

पञ्चवर्णः पञ्चवर्णः शुक्रशीरो महोदरः । सिन्धवानुलोमवर्णश्च छागः सर्वार्थसाधकः ॥

लोहवर्णः पुष्पवर्णो यस्य नीतवर्णश्च भवेत् । लोहवर्णस्तस्वर्णो वा शुण्डावर्णस्तथैव च ॥

नीलः सप्तशोऽभ्यङ्गः शुश्रूषस्तथैव च । क्षारिद्वयं पुत्रनाशश्च मरणं चैव सादये ॥

एकवर्णस्तत्रयः पादास्तुरीयस्तन्वया भवेत् । स छागो सुखलो नाम अथस्तापयते कुलम् ॥

कृष्णाङ्गः कृष्णपूर्वाभ्यः कृष्णो पादः प्रतिष्ठितः । छागो वैश्रवणो नाम सौभाग्यायोपतिष्ठति ॥

॥ दन्ताभ्यां न शृङ्गाभ्यां छागः पन्नद उच्यते । यः प्रयुज्यामदशृङ्गाः स पन्नद इति स्मृतः ॥

मिः विवस्त्रिद्विषरीषं श्वेतं वृद्धमन्त्रापतिम् । वार्ध्नीयं तु संप्रादुर्भवेत्तद्विषयम् ॥

तस्मादेवं विदित्वा तु लक्षणं पशुयूपयोः । यज्जविषयज्जर्मोण सोऽज्वयुः कर्तुमर्हति ॥

(१) अत्राग्नीषामीपपशौ “परिवीरसि” (शु० य० सं० ६ । ६) इत्यनेन वरुणम-

न्त्रेणाज्ययुर्वसु रमश्चमृहस्पते धारया व्यसुनि करोति । तदानीं क्रिममार्ण । तत्परिष्वयणं होता “युवा सुवासाः” इत्यनेन मन्त्रेणानुवदति तदेतदुभयं चोदकपरम्परया (ज्योतिष्टोमाद्-
द्वांशदं ततो गवामयने ततः) कुण्ड्याविधौ भवने (का० श्रौ० २।४।२१) प्राप्तम् ।

आध्वर्यवरदत्तिः ।
(अग्निमन्थनम् ।)

अग्निं मन्यत्या होमात्करोति ।
अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय ।
“ॐ अग्नेर्जनित्रमसि” (५।२) ।
घेष्ठां करोति तृष्णोमुदगग्रम् ।
वृषणाचिति कुशतरुणे तस्मिन् ।
“ॐ वृषणौ इय” (५।२) ।
उच्यसीत्यधरारणि तयोः ।
“ॐ उर्ध्वयास” (५।२) ।
मायुरसीत्युत्तरयाऽऽयस्यासी५स५स्पृश्य ।
“ॐ मायुरसि” (५।२) ।
पुरुषा इत्यभिनिधानं तथा ।
“ॐ पुरुषा असि” (५।२) ।
अग्नये मध्यमानायाऽनुवाचयति ।
“ॐ अग्नये मध्यमानायानुमूहि” ।

हौत्रपदतिः ।
(अग्निमन्थनम् ।)

अथाग्निमन्थनम् ।

(१) तत्र पूर्वस्थां हार्यैव तिष्ठतग्निमन्थनीया अन्वाह ।

“अग्नये मध्यमानायानुमूहि” इत्युक्ते—

तत्राध्वर्योर्होत्रश्च समास आह्नात् “यो होता सोऽध्वयु” इति । तत्रैको होता सोऽहौ मन्त्री प्रयोक्तुमशक्तः किं होत्रं ध्यादुताध्वर्यवमिति संशये—“यो होता सोऽध्वर्यु” रित्यत्र होतारमनुधाध्वर्यवविधानादध्वर्युकार्यं होत्रानुष्ठेयम् । ततः “परिवीरसि” इत्यनेन कारणमन्त्रेण होता यूपपरिष्यपर्णं कुर्वीत । तदानीं स्वस्य चोदकप्राप्तं हौत्रमपि होता न त्यजेत् । तस्मात् क्रियमाणं परिष्यर्षणं “युवा सुवासा” इत्यनेन मन्त्रेण होतानुवदेदिति पूर्वपक्षे ह्योरन्वर्द्धुहोत्रोदचितं कर्म द्वयमेको होता युगपत्कर्तुं न शक्नोति ततोऽन्यतरस्या वदयन्माविनि ह्यागे चोदकप्राप्तं हौत्रमेव त्यजेत् । आध्वर्यवं तु “यो होता सोऽध्वर्यु” रित्यनेन प्रापितत्वादानुष्ठेयमेवेति सिद्धान्तः । तथाहि सूत्रम् । विप्रतिषेधे कारणं समं वायविषेपादितरमन्थस्तेषां यतो विशेषः स्यात् (जै० सू० ३।८।१२) ।

(१) “उपाकरणमन्थने वे” (का० धौ० ६।४।२३) ति सूत्राद्वैकल्पिका यथो-
क्ताग्निमन्थनीया । होता अन्तरेण चात्वालोदकसौ सञ्चरस्तेन प्रविश्य वेदे पश्चादवस्थि-
तोऽ(ऋतुरत्नमाला) ग्निमन्थनीया अन्वाह “विष्टन्नन्वाहाग्निमन्थनीया” (शां० धौ०
१।१।१६) इति सूत्रात् । उत्तरागस्या “सोनन्याय वाङ्मन्य” (शां० धौ० १।१।१६)
मित्यप्यतिरिक्तम् ।

आज्यपदपद्धतिः ।

मन्यति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणम् ।

“ॐ गायत्रेण त्वा च्यन्दसा मन्यामि ।

ॐ त्रेष्टुमेन त्वा च्यन्दसा मन्यामि ।

ॐ जागतेन त्वा च्यन्दसा मन्यामि” (५।२) ।

जाते जातायेति ।

“ॐ अग्नये जातायानुग्रहि” ।

प्रद्वियमाणायेति प्रास्यन् ।

हीनपद्धतिः ।

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।

सदाधन्भागमीमहो३म् (१) ।

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।

सदाधन्भागमीमहो३म् ।

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।

सदाधन्भागमीमहो३म् ।

महो पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपृतां नो भरोमभो३म् (२) ।

स्यामग्ने पुष्करादध्ययर्वा निरमन्यत ।

मूर्ध्नो विक्ष्यस्य वायतो३म् (३)

तमु त्वा दध्यङ्गुपिः पुत्र ईधे मधर्वणः ।

वृत्रहणं पुरन्दरो३म् (४)

तमु त्वा पाथो वृषा समीधे दस्युहन्तमं” ।

अत्र विरमेत् ।

ततो “जातायानुग्रहि” इत्युक्ते—

“धनजयं रणे रणो३म् । (५)

उत ध्रुवन्तु अन्तय उदग्निर्बृहजनि” ।

विरमेत् ।

हस्तेन धार्यमाणं दृष्ट्वा—

“धनजयो रणे रणो३म् (६) ।

आ यं हस्ते न स्वादिनं शिशुं जातं न विम्रति” ।

अत्रारमेत् ।

ततः “प्रद्वियमाणायानुग्रहो” इत्युक्ते—

(१) अ० १।२।३ ।

(२) अ० १।२।१।३ ।

(३) अ० ६।१६।१३ ।

(४) अ० ६।१६।१४ ।

(५) अ० ६।१६।१५ ।

(६) अ० १।७।३ ।

आध्वर्यवपदतिः ।

"ॐ भग्नये ग्रहियमाणायानुग्रहि" ।

भगतघ्न इति प्रास्यत्युत्तरवेदावग्रावग्निम् ।

"ॐ भगतं नः समनसो सचेनसावरेपसौ ।

मा यशुर्दं हिर्दंसिष्टम्मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भगतम-
द्य नः" (५।३) ।

अग्रावग्निरिति जुहोति स्वाह्याः क्षुरेण ।

"ॐ अग्रावग्निश्चरति प्यविष्ट ऽक्षणीणाम्पुत्रोऽ अभिशस्तिपावा ।

स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यर्दंसदमप्रयुच्छन्स्वाहा" (५।४) ।

इदमग्निभ्याम् ० ।

अग्नय इति देवाः ।

एतदग्नं चिकल्पेन ।

(पशुनियोजनादि ।)

द्विगुणरक्षणया द्विभ्यामया कौश्या पाशं कृत्वाऽन्तरा शृङ्गमभिद-
क्षिणं यज्ज्नात्युतस्य श्येति ।

हौश्वपदतिः ।

विशामग्निं स्वध्वरोऽम् (१)

प्र देवं वेद्यतीतये भरता वसुचित्तम ।

आ हवे यो नो नि पीदतोऽम् (२)

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् ।

स्योन आ गृहपतोऽम् (३) ।

अग्निनाग्निः समिध्यते कविगृहपतिर्युधा ।

हव्यवाङ् जुहास्योऽम् (४)

एवं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्सता ।

सता सरया समिध्यसोऽम् (५) ।

तं मर्जयन्त मुक्तुं पुरो यावानमाजिषु ।

स्वेषु क्षत्रेषु वाजिनोऽम् (६)

यद्येन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नार्क महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवोऽम् ।

यद्येन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नार्क महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवोऽम्

(१) ऋ० ६।१६।४० । (२) ६।१६।६१ । (३) ऋ० ६।१६।४२ ।

(४) ऋ० १।१३।६ । (५) ऋ० ८।३३।१४ । (६) ऋ० ८।८।८ ।

आज्ययंपदतिः ।

"ॐ ऋतस्य त्वा देवहविः (१) पात्रेन प्रतिमुञ्चामि धर्मा मनुषः"
(६।८) ।

देवस्य त्वेति यूषे (२) नियुनक्ति ।

"ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्याहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्याम् ।

अग्नीपोमाभ्याञ्जुष्टं नियुनक्ति" (६।९) ।

पक्षे ऐन्द्राग्रस्य द्विगुणरक्षानयेत्योदि ।

नियोजने—

"इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं नियुनक्ति" ।

प्रोक्षणी (णीह) हस्ते कृत्वा—

"ब्रह्मन् हविः प्रोक्षिष्यामि" ।

"प्रोक्षे"त्यनुज्ञातो ।

अद्भ्यस्त्विति पञ्च प्रोक्षणीमिः प्रोक्षति ।

"ॐ अद्भ्यस्त्वौपधोभ्योऽनु त्वा माता मम्यतामनु पिता—

नु भ्राता सगम्योऽनु सखा सयुधः ।

अग्नीपोमाभ्यान्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (६।९) ।

हीत्रपदतिः ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नार्क महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सान्त देवोऽम् (३)

(१) अत्र मीमांसा—

पार्श्वपाशाद्भयोः पक्षोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम् । एकैकस्ये द्वयस्ये किमेकस्योद्दोषया द्वयोः ॥

एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च । अविकारेण बह्वर्थे एकार्थः समवायतः ॥

प्राकृतत्वादुमात्रेण एकार्थोऽत्र विवक्षया । बह्वर्थोऽप्युद्दोषोऽत्र द्वयोः शब्देत्कलुषितः ॥

वत्कृत्यो न वा मन्त्रो बह्वर्थोऽर्थगतस्तदत्र । उदकर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे तदव्यापक्यपत्ता ।

(जै० न्या० भा० १।३।४-७) ।

(२) अत्र मीमांसा—

अमुप्ये संस्कृते मुप्यलाभे किं शास्त्रमेतयोः ।

अमुप्यस्तज्ञात्वा सादिरस्तज्ञात्पुनः ॥

पक्षो नियुक्ते सादिरलाभे कार्ये पुनर्न वा ।

साद्रूप्याय पुनः कार्यं मुप्यवात्तिर्गुणैर्हि ॥

अमुप्यमुप्ये संस्कारयोस्यायोग्ये तदा नु हिम् ।

साधो बहुगुणालोपान्न मुप्यवापस्तु लोपनम् ॥

नियोजनेऽप्ययोग्यश्वेत्सादिरः किं सदा अनेन ।

मुप्यत्वेन स एव स्यात्तद्वैषम्येन हीतरः ॥ (जै० न्या० भा० ६।३।१८-२१)

(३) ऋ० १०।१०।१६ ।

आज्ययन्पदतिः ।

पते ऐन्द्राक्षस्य ।

"ॐ इन्द्रम्यस्वौपधीम्योऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता
सगम्योऽनु सखा सयूयः ।

इन्द्राक्षिम्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (६।६) ।

अपाम्पेक्षरित्यास्य उपगृह्णाति पानार्थम् ।

"ॐ अपाम्पेक्षरिति" (६।१०) ।

आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति ।

"ॐ आपो देवीः स्वदन्तु स्वात्तश्चित्सहेयहविः" (६।१०)

प्रोक्षणीनां निःशेषकरणम् ।

ऐन्द्राक्षपक्षे तमपि

"अपाम्पेक्षरिति" पाथयित्वा

"आपो देवीरित्युपोक्षणे प्रोक्षणीनां निःशेषकरणम् ।

पवित्रे निधाय प्रणीतासु, उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य "होतरेही"ति
होतारमामन्त्र्य होतृपदं तत्रैव कृत्वा इक्ष्मणैवादि करोत्याप्रयाजेभ्यः ।

तत्र विशेषः—

अथवाघने सप्तदशेन वज्रेणेति ।

उत्तराधारमाधारं ग्रन्थाक्रम्य उत्तरेणाहवनीयं पुर एव (१) जुह्वा
होत्रपदतिः ।

इति परिधाय (२) ।

इत्यग्निमन्थनम् ।

अयाज्ञीयोर्माँचैन्द्रा(अयोः) गम्योः समानतन्त्रः पशुः ।

तत एहि होतरित्यादि तीर्थेन प्रविश्योत्तरवेदिसमीपे महावेदेद्विरा-
क्रमणं कृत्वा कं प्रपद्यादि सप्तदश सामिधेन्यः ।

आयाहने—

"आश्वत् देवान्यजमानाय ।

(१) अत्र मीमांसा—

न पशवैदिकः स्पादा, न कपालाद्यमावतः । स्पादाकद्रव्यदेवत्वप्रयोजनमुच्यमान्यतः ।
(जै० न्या० भा० ८।१।८) ।

(२) यस्मात् चातुर्नाम्यप्रक्रमे वैधेदेवादिर्नमि "तं मज्जयन्त सुभु" (क० ८।
८।८) नित्येववाग्निमन्थनायानां परिधानाया हवयने तयानि पशो 'यजेन यत (क०
१०।१०।१६) नित्येवैव परिधानाया "अथ यत्र पशुरालम्ब्य तदेतां परावीमन्त्य यजेन
यजनयन्त देवा इति । त्रिष्टमा परिधातो" (कौ० भा० ८।१) ति श्रुतेः । अयाज्ञी-
योपप्रक्रमे "यजेन यतनिति परिधाने" (कौ० भा० ८।११।१) ति सूत्राच्च पशवैवैव
परिधानाया ।

२३ अदि०

आध्वर्यवपद्धति ।

पशुं पूर्वदं० समनक्ति ललाटेऽं स ग्राणिषु सन्न इति प्रतिमन्त्रम् ।

“ॐ सन्ते प्राणो व्यातेन (१) गच्छताम्” (६।१०) ।

ललाटे ।

“ॐ समहानि यजत्रैः गच्छताम्” (६।१०) ।

दक्षिणेऽंसे ।

“ॐ समहानि यजत्रैः गच्छताम्” (६।१०) ।

वामेऽंसे ।

“ॐ सं यक्षपतराशिषा गच्छताम्” (६।१०) ।

दक्षिणधोणी ।

“ॐ ॥ यक्षपतिराशिषा गच्छताम्” (६।१०) ।

वामधोणी ।

यद्येतमेत्य जुहं निधायेतरां वेदोपग्रहेण इक्ष्मससहान्यादायोऽकटे तिष्ठन्नाश्राभ्य प्रत्याश्राविते—

“ॐ अग्निर्देवो देव्यो होता देवान्यस्रद् विद्वाँश्चिकित्यान् मनुष्यद् भरतवत् (शाण्डिल्यवत् असितवत् देवलवत्) ब्रह्मण्वः । अ वक्षद् ब्राह्मणाऽमस्य यक्षस्य प्रायितारः अमुकशर्मा होता मानुषः” (का०धौ१।२।१३)

होत्रपद्धति ।

नाज्यभागौ भवतो वृधन्वतो वा ।

अग्नीषोमा (वा) यज्ञ आ ४ वह वनस्पतिमाधवह देवानित्यादि । इत्यनाज्यभागपक्षे ।

आज्यभागपक्षे तु—

आ ४ वह देवान्यजमानाय अग्निमग्न आधवह सोममाधवह अग्निषोमावाधवह इन्द्राग्नी आधवह (२) वनस्पतिमाधवह देवानित्यादिसमानम् ।

(१) अत्राभीमांसा—

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गाऽस्ति न धोपरि ।

संयजपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्ति पूर्ववत् ।

सदेकवचनं माध्यमन्येऽङ्गानीत्यनेन हि ।

गान्धेति उद्व्यवायेन नोपध्व्यन्त्युपपद्यते ॥

(जै० न्या० मा २।१।३८) ॥

(२) “पशुदेवतामावाहानन्तरं यवस्याति” (शा० अौ० ६।१६।८) रितिसूत्रात्संज्ञं पशुदेवतावाहनादूर्ध्वं वनस्पतेरावाहनं वेदितव्यम् ।

आञ्चयेदिति ।

प्रवृत्तिवत्प्रवृत्त्य होतास्माभ्याम्याह ।

"अग्निर्ह दैवीनां विशां पुर एताड्यं यजमानो मनुष्याणां तपोरस्थूरि
गार्हपत्यं दीदयच्छतर्त्तं हिमादायू राधापंसीत् सम्पृञ्जानाविसम्पृञ्जाना
तन्यः" ।

इति यजमानस्य वरणम् ।

क्रीने सोमे (प० ६६ प) दण्डो न दत्तश्चेदत्र होतृयजमानौ स्वस्य-
णास्तीयमन्त्रेण युगपन्मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतः (१) ।

"ॐ मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिवा प्रयच्छामि" ।

तत्र दत्तश्चेदत्र होतैश्च ददाति ।

सम्पृष्टा उपविशतः ।

सदस्युपविष्टेन होत्रा घृतयतीमित्युक्ते क्षुवावादायातिशय(२)एका-
दश प्रयाजान् यजति ।

होत्रपदतिः ।

ततो होता प्रवृत्तिवद्ध्युमान्नीध्र च समृश्य पणमोर्वीरहसः पा-
नियति जपित्वा तिष्ठत सति ।

ततो मैत्रावरुणस्तोत्रेण प्रविश्यापरेण होतारमागत्य होतुर्दक्षिणे-
न पूर्वार्द्धे स्थितो यजमानेन दीयमानं दण्डं प्रतिगृह्णोयात् ।

ततो यजमानो—

"मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिवा प्रयच्छामि यदस्यादिष्टपा"

इति मन्त्रेण दण्डं प्रयच्छेत् ।

"मित्रावरुणयोः स्त्रे"त्यनेन मन्त्रेण प्रशिवा "प्रतिगृह्णामी"त्युहितेन
(मन्त्रेण) मैत्रावरुणः प्रतिगृह्य दक्षिणेन होतारं दक्षिणाघृतपूर्वः प्रतिपद्यत
उत्तरेण हविर्दाने दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्यं गत्वा पूर्वया द्वारा सदः
प्रपद्य स्वस्य धिष्यस्य पश्चादुपविशत् ।

होता च पचमेयं पृष्ठतो गत्वा स्वस्य धिष्यस्य पश्चाद्गत्वा एङ्गीमा-
घृतमित्यादि प्रवृत्तिवदुपविशेत् ।

ततः क्षुवादापनान्तं प्रवृत्तिवत् ॥

तत एकादश प्रयाजान्यजति । प्रैया मित्रावरुणस्य सप्रपे च पुरोऽ-

(१) अत्र मीमांसा—

मैत्रावरुणे दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता । उतार्थकर्मताऽऽद्योऽस्तु धारणे हृतवृत्ततः ॥
युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया । स्मिरवा प्रैवानुवचने दण्डोऽप्येस्योपयुक्तं सत् ।

(जै० न्या० मा० ४।१।१२-१३)

(२) अत्र मीमांसा—

एकादशप्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुक्तान्यथा ।

मन्त्रव्यवहारीति ।

मोऽन्धाश्च य ।

अस्तु श्रोऽपट् ।

समिधः प्रेक्ष्य ।

द्वितीयादिषु प्रेक्ष्येत्येव ।

हौत्रपञ्चतिः ।

नुषाकयाः तथानुषचनानि । प्रहाणस्तिष्ठन् दण्डं पराक्रम्य कुपक इष
प्रणतोऽनुब्रूयादिति श्रुतेः ।

मध्ययुणा समिधः प्रेक्ष्येत्युक्ते—

मन्त्रावरुणः—

होतायत्तर्दग्निं समिधा सुपमिधा समिद्धं नाम्ना पृथिव्याः संगये-
वामस्य ।

वर्ध्मन्दिष इलस्पदे वेत्याज्यस्य होतयंज ।

होता(१)

भूम्ययं यजामहे (२)समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यज-
सि जातयेदः ।

आ च यद् मित्रमहध्विर्दिवान्मव दूतः कविरसि प्रवेताऽयौऽपट् ।

आजः सहः सह आजः स्वः ।

मैत्रावरुणः—

होता पक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भे भुवनस्य गोपां ।

मन्त्राय देवो देवेभ्यो देवयानान्पथो अवनक्तु वेत्याज्यस्य होतयंज ।

सहपावृद्धिरिहाऽऽद्योऽस्तु प्रतिमुखं शुणो यतः ।

प्रत्येकं समुद्राये वा स्वरूपेण न सिद्ध्यति ।

सहपावृद्धिः प्रयोगाशु साऽऽनृत्या संमविष्यति ।

(जै० श्या० मा० ५।३।१-२) ।

प्रयाजेष्ववरुणोऽनुयाजेष्वृक्कयं इत्यम् । अतमाग्रे तदश्वेषु तदाद्येषु च वागिमः ।

अन्येषां मुख्यालत्वाग्नेयं व्युत्क्रमशक्तितः । प्रयाजान्ते अनुयाजादिके चेतौ समूहके ।

(जै० श्या० मा० ५।१।२४-२५)

प्रयाजैरादशत्वारिविधेषु विविधैर्मयुते। पदवादी सामिधेन्यादिविधन्तो नास्त्युतास्त्यसौ।
विनिष्ठाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तः। लाघवाद् गुणमात्रस्य विरेः सोऽस्त्यतिदेशतः।

(जै० श्या० मा० १०।३।१-२) ।

(१) होता प्रतिप्रेषं यद्रापेक्षो यजमानो भवति छट्पिष्टा आग्नीतंजका प्रयाज
याज्याः पेटे । अथवा "समिद्धो अद्य मनुष" इति सर्वेषाम् स्वातु पाराशसीवत्प्रया
जस्य । कातीयस्मृतौ तु "समिद्धो अद्य त्वेतावतीमिराग्नीमिर्यजे" (पा० द्वा० ५०) इत्य
प्रेतावतीमिरिति पारिभाषितत्वादग्नेषोमोयादिषुमात्रेषु समिद्धो अद्येत्यादिप्र-
याजा एव भवन्त्येतावताः ।

(२) अ० १०।१।१।१।

आश्वय्येवपद्धतिः ।

चतुर्थसप्तमदशमेषु समानयनम् ।

आद्यानां चतुर्णां प्रकृतिवत्प्रयाजानुमन्त्रणानि त्यागः ।

पंचमप्रभृति पञ्चमवत्प्रयाजानुमन्त्रणम् ।

त्यागो विशेषः ।

होत्रपदनिः ।

होता—

भूर्भुवर्ये ४ यजामहे (१) तनूनपात्पय स्रुतस्य यानान्मध्व सामञ्जनस्य-
दया सुजिह्व ।

मग्मानि धोमिरुन यश्चमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नाश्वीपद्,
भोजः सहः सह भोजः स्वः ३ ।

नाराशसयाजिनां तु द्वितीयं नाराशं प्रपमाह ।

अश्वय्युः—प्रेष्य—

मैत्रायणः—

होतायज्ञराशंसं नृशखं नैः प्रणेत्रं ।

गोभिर्वपावानस्याक्षीरैः शकीवानूधैः प्रथमया या हिरण्यैश्चन्द्रो
धेत्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता तु स्वस्वाय्येयस्यां याज्यां पठेत् । येषां स्या नास्ति तेषां “न-
(२) राशंसस्य महिमानमि”त्येषा ।

मैत्रायणः—

होतायज्ञदग्निमीलईलितो देवोदेवाँऽभ्यावक्षदूतो हव्यवाल्मूरः ।

उपेमं यश्चमुपेमां देवो देवहूतिमवतु धे त्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्ये ४ यजामहे (३) आजुह्वान ईडधो घन्यध्वा याद्यग्ने वस्तुभिः
सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यज्ञ होता स दानान्यक्षोपितो यज्ञीया ४वोपद्,
भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

मैत्रायणः—

(१) ऋ० १०।११०।२

(२) अश्वय्यं प्रयोगः । होता—

भूर्भुवर्ये ४ यजामहे नाराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यज्ञतस्य यज्ञेः ।

ये सुव्रतयः शुचयो धियन्धाः स्वर्गं देवा उभयानि हव्या (ऋ० ७।२।२) वो ४
१२, भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(३) ऋ० १०।११०।३।

आन्वर्धवपद्धतिः ।

इदं द्वाभ्यां० ।

इदमुपासानकाभ्याम्० ।

द्वीत्रपद्धतिः ।

होतायस्तद्वर्हिः सुष्टोमेणैत्रश अस्मिन् यज्ञे विश्वं प्रच प्रयतां स्वा-
सह्यं देवेभ्यः ।

एमेनद्य यस्यो रुद्रा आदित्याः सन्तु प्रियमित्रस्यास्तु घेत्वा-
ज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्धे ४ यजामहे(१) मासीर्न वर्हिः मदिशा पृथिव्या यस्तोरस्या
धृज्यते यज्ञे यहा ।

न्यु प्रयते वितरं यरोयो देवेभ्यो अदितये स्वेतां ४ धौ ४ पट्,
भोजः सहः सह भोजः स्वाः ।

भोजः सहः सह भोजः स्वाः ।

मैत्रायणः—

होतायस्तद्वर्हिः ऋष्याः कव्योकोपधावनी रुद्रा तामिर्जिहतां विप-
क्षामिः धयतां ।

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्वन्तामृतावृषो व्यन्वाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्धे ४ यजामहे(२) व्यचस्वतीर्विया वि धयतां पतिभ्यो न
जनयः शुम्भमानाः ।

देवीर्द्वारे वृहतीर्विभ्रमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणा ४ धौ ४ पट् ।

मैत्रायणः—

होतायस्तदुपासानका वृहती सुपेशसा नृपतिभ्यो योर्नि कृण्वाने
संस्मयमाने इन्द्रेण देवैरेवं वर्हिः सोदतां वोतामाज्यस्य होतर्यज ।

होता—

भूर्भुवर्धे ४ यजामहे(३) आ सुष्ययन्ती यजते उपाके उपासानका-
सदतां नि योनौ ।

दिभ्यो योषणे वृहती सुरुक्मे अधि धियं शुक्विशं(४) दधाने ४ धौ
४ पट्, भोजः सहः सह भोजः स्वाः ।

(१) ऋ० १०।११०।४ , (२) ऋ० १०।११०।६ , (३) ऋ० १०।११०।६ ।

(४) अत्र "एकारोकारो व प्रवृत्ता" (शां० श्रौ० १।२।५) निति प्रकृतिविधाना
"दाह इकारो भावो" (शां० श्रौ० १।२।४) न भवति ।

माध्वर्षवद्वक्तिः ।

इदं देवा(व्या)भ्यां होतृभ्याम् ।

इदं तिसृभ्यो दवीभ्यो ।

इदं त्वष्ट्रे ।

होत्रपदतिः ।

मैत्रावरुणः—

हातायन्नद्वैद्याहातारा मन्द्रा पोताराकथो प्रचेनसा ।

स्विष्टमद्यान्यः करदिपा स्वमिगूर्तमन्य ऊर्जा सतप्रसेमं यज्ञं दिधि देवेषु घृतां योतामाज्यस्य होतयज ।

होता—

भूर्भुवये ४ यजामहे (१) दैव्या होतारा प्रथमा सुधाधामिमाना यज्ञं मनुषो यजष्य ।

प्रचोदयन्ता विद्येषु काक प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ४ यौ ४ पद् भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

मैत्रावरुणः—

होतायन्नत्तिष्ठो देवीरपतामपस्तमा अन्विद्रमयेद्रमपस्तम्यता ।

देवेभ्यो देवीर्देवमपो व्यन्तवाज्यस्य होतयज ।

होता—

भूर्भुवय ४ यजामाहे (२) आनो यज्ञं भारती त्वमेतिवळा मनुष्यदिह चेतयन्ती ।

तिष्ठो देवीर्गृहिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सद्गन्तु ४ यौ ४ पद् भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

मैत्रावरुणः—

होतायन्नयष्टात्मन्विष्टमपाकं रेतोर्धा विश्रवसं यशोर्धा ।

पुढरुपमकामकर्शनं सुपोपः पोपः स्यात्सुवीरो धीरैर्वैराज्यस्य होतयज ।

होता—

भूर्भुवये ४ यजामहे (३) यज्ञमेधावापृथिवी जनित्री रूपरपिष्टानुय-
नानि विभ्वा ।

तमथ होतरिपितो यजोयान्देधं त्वष्टारमिह यज्ञि विद्धा ४ न्यौ ४ पद् भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

भाष्यरं वपदति ।

इदं घनस्पतये० ।

दशेष्टा प्रयाजानाह शासमाहरेति प्रतिप्रस्थातारम् ।

तदाहृतं शासं पूर्ववद्वत्वा यूपाय (१) स्वयमादावाक्स्वोमौ जुहमे
ताभ्यां पशोर्लक्षाटमुपस्पृशति घृतेनाकाचिनि ।

'ॐ घृतेनाकी पशूँ छायेयाम्' (६।११) ।

पक्षे पेन्द्राग्नस्य च ।

यूपे स्वयमथगुह्य क्षामित्रे अर्क्षि प्रयच्छन्नाह—

एषा ते प्रज्ञाताधिरस्तु ।

यथायथं प्रत्येत्य पूर्ववत् सादयित्वा सृचौ चात्वालानुचरेण क्षामि-
त्रायोज्ज्वलति ।

तत्र पञ्च भूसंस्काराः ।

अग्नीदध्वर्युषां पर्यग्नयेऽनुयाचयति ।

पर्यग्नयेऽनुग्रूहि ।

हीत्रपद्धतिः ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षद्वनस्पतिमुपाधस्रक्षद्वियो जोष्टारं शशमं नरः ।

स्वदान्स्वधितिर्भृत्तुयाद्य देवो देवेभ्यो हव्यवाङ्मेत्वाऽमस्य होतयंजः ।

होता—

भूर्भुवर्धये धयजामहे (२) उपाधसृज तमन्या समञ्जस्देवानां पाथ ऋतुया
हयौधि ।घनस्पतिः क्षामिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेनाभ्यौ यद्,
भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

वृशमिध्वरित्वा पर्यग्नयेऽनुग्रूहि हीत्युच्यते—

मैत्रावरुणः—

(३) अग्निर्होता नो अवर्ये वाजी सन्परि णीयते । देवो देवेषु यज्ञि-
यो ३ ।

अग्निर्होता नो अवर्ये वाजी सन्परिणीयते । देवो देवेषु यज्ञियो ३ ।

अग्निर्होता नो अवर्ये वाजी सन्परि णीयते । देवो देवेषु यज्ञियो ३ ।

(१) अत्र विचार—

स्वययूपे पशौ वाङ् यूपस्येष्ट्युचितोऽग्निः ।

स्वरणा पशुमज्ज्यादित्युच्यते पशुता स्फुटा ॥

(जै० न्या० मा० ४।४।१३)

(२) ऋ० १०।११।१०

(३) ऋ० ४।१५।१-३,

आज्यं वदति ।

आहवनीयोऽल्मुकमादायाग्नीत् त्रिः समन्तं पर्येति पश्वान्यशामित्र-
देशयूपचत्वालाहवनीयान् । आज्यपशुशामित्रान्वा ।

आहवनीये प्रतिप्रास्थोऽल्मुकं रिक्तहस्तस्तावत्प्रतिपर्येति । अग्ने
सकृत्तावर्ता प्रदक्षिणेनेनरयावृत्तिः ।

उल्मुकं पुनरादायादङ् प्रतिपद्यते पशुश्चाग्वक् शमित्रा नीयते ।
प्रतिप्रस्थाताऽन्धारभत्र एनं यथाश्रपणीभ्यां काष्मर्यमयीभ्यां
विशाखाऽविशाखाभ्यां तमध्वर्युर्यजमानोऽध्वर्युम् ।

द्विपशुपक्षे युगपदुभयोर्नयनम् । तच्चद्वपाश्रपणीभ्यां युगपदन्धारमः ।
घेदितृणेऽध्वर्युरादाय पक्षे चत्वारि तृणानि आश्रान्याह ।

श्रीः आः यय ।

अस्तु श्रीः पद् ।

उपमेष्य होतर्हव्यादेवेभ्यः ।

रेवति यजमान इति वाचयति यजमानम् ।

"ॐ रेवति यजमाने प्रियन्धाऽन्धाविश ।

होत्रवदति ।

परि त्रिविष्टपश्चरं घान्यग्री रघोरिव । आ देवेषु प्रयो दधोः ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्वक्रमीत् । दधद्रक्षानि दाशुपोः ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्वक्रमीत् । दधद्रक्षानि दाशुपोः ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्वक्रमीत् । दधद्रक्षानि दाशुपोः ।

तत उपमेष्य होतरित्युक्ते मैत्रावरुणः—

अजैद्ग्निरसनद्वार्ज नि देवो देवेभ्यो हव्यवाद् प्राजोभिर्हव्यानां
येनाभिः कलयमानो यज्ञस्यायुः प्रतिरन्नुपमेष्य होतर्हव्या देवेभ्यः ।

ततः मग्निर्गुहोता—

"दैव्याः शमितार उत चमनुष्या नारमध्वमुपनयत मेघ्या दुर आ-
शासाना(१) मेघपतिभ्यां मेघम् ।

(१) अविद्यतो विकारो वा स्यान्मेघपतिरादयोः ।

विकारे स्यामिदेवायं पृक्तार्थो वाऽन्तिमेऽपि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्त्याप्यस्वतोऽस्तिमः ।

अयमेवाद्विकारोऽत्र द्वावपौ शब्दयोर्द्वयोः ।

मग्नेर्यादयं पृक्तोऽत्र स्वाम्यस्मिन्नायथा द्विती ।

देवार्थोऽदेव पृक्तोऽपि पृक्ताने द्वे द्विरेवम् ॥ (त्रैः न्याः मा० १।३।१४-१५)

आदित्येभ्योऽङ्गारयेभ्योऽङ्गो नोर्विद्यतेऽन्यवत् ।

गगार्पत्वादनहोऽन्तो विद्वन्ः प्रहृताविव ॥

२८ अग्नि०

आश्वयं वपद्धतिः ।

उरोरन्तरिक्षात्सजूर्देवेन घातेनास्य हविषस्तमना यज्ञ समस्य तन्या भवे"ति प्रूहि ।

यज्ञमानः—

'ॐ रेयति यज्ञमाने प्रियन्धाऽमाविश ।

उरोरन्तरिक्षात्सजूर्देवेन घातेनास्य हविषस्तमना यज्ञ समस्य तन्या भवे" (६।११) ।

शामित्रं नातीयात् ।

शामित्रेऽग्निं निदधाति निर्मेभ्यमेके । तदाऽऽहयनीयान्नोहमुका-
वातम् ।

शामित्रस्य पश्चाच्छुणमुपास्यति घर्षो घर्षीयसीति ।

'ॐ घर्षो घर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिन्धाः" । (६।११)

पक्षे वेन्द्राग्रस्यापि च ।

हौत्रपद्धतिः ।

(१) प्रास्मा अग्निं भरत स्वृणीत वर्हिरग्येन माता मम्यतामनु पितानु
म्राता सगभ्योऽनु सखा सयूयः ।

उदीचीनां अस्य पक्षो निधत्तात्स्यं चक्षुः(२)गमयताह्वतं गाणमन्य-
वसृजताद्वत्तिक्षमस्तुं दिशः धात्रं पृथिवीं शरीरम् ।

(३) एकघाऽस्य त्वचमाच्छ्रपतात्पुरा नाभ्या अपि शसो वपामुत्ति-
वतादग्नेरवाभ्राणं धारयध्वात् ।

(४) श्येनमस्य घृताः कृणुतात्(५)प्रक्षता याहू शला दोषणी कश्यपे-
पांताऽच्छिन्ने ध्रोणी वयपेरुच्छेकपर्णाग्नीधस्ता ।

कृणुणीवाविके मोह ऊहो वाऽस्य न पृथेवत् ।

देवत्वं न गगस्मात् ऊहो बह्वभिधित्तया ॥ (जै० न्या० मा० १।४।१७-१८)

(१) अग्नौपोमीय सवनस्यास्तुत्यविचयो यदि ।

प्रास्मा इति तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन मोहनम् ॥ (जै० न्या० मा० १।३।१०)

दैव्या इत्यस्ति मेभ्यो नो वाऽस्मा इति पशुच्छिन्नः ।

अस्ति कैवं पशुच्छे- पुंस्त्वचित्त्वविदक्षया ॥ (ज० न्या० मा० १।१।१४) ।

(२) द्विपञ्चोऽश्वरुःपुहो न वोहः पशुभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्योदावेकीमावादनूहनम् ॥ (जै० न्या० मा० १।३।१२) ।

(३) एकघेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।

आपो मैवं प्राकृतस्य सवृत्त्वस्योचितत्वतः ॥ (जै० न्या० मा० १।३।१३) ।

(४) सादृश्यमुत् सावत्वं दयेनाद्युक्त्वा विवक्षितम् ।

प्रसिद्धमंनिधेशाद्यस्तत्सत्त्वा दक्षिलोद्धतिः ॥ (जै० न्या० मा० १।४।१०) ।

(५) प्रक्षेत्यसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसि ।

स्तुतिकारस्मार्थं वाहोः स्यात्स्वधितिरुद्धेसाधनाम् ॥ (जै० न्या० मा० १।४।१९)

आध्वयेवपदतिः ।

“ॐ यपो ययीयसि यज्ञे यज्ञपतिन्वाः” (६।११) ।

तस्मि (१)न्नेन (-पशुं) निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं प्राक्-
शिरसं वा सङ्गृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्वमानं वेष्केणवा ।

हौत्रपदतिः ।

(२)पद्विंशतिरस्य यङ्कयस्ता अनुष्ठयोच्छयावयताद् गाग्रं गाग्र-
मस्या नूनं कृणुतात् ।

ऊयप्यगोर्हं पार्थिवं रत्नतात् ।

अस्ता रक्षः संसृजतात् ।

धनिःकुमस्य मा राविष्टो(३)कं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रवि-

(१) अत्र मोमांसा—

पशुरालम्ब्य हस्त्यत्र पदवैक्यं यज्ञनाङ्गता ।

नास्त्यस्ति वाऽऽधः स्वरपदे श्रुत्या पञ्चद्वतागतेः ॥

आदौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके ।

योगः ऋतौ पशौ चेति ममे यागाङ्गतोचिता ॥

न पुर्विलङ्गे विवक्षा वा विवक्षाऽनुरयोगतः ।

साधोऽनुष्ठिप्येक्ष्यवात्संययावत्तद्विवक्षयताम् ॥ (जै० न्या० भा० १।१।१२-१४)

(२) पद्विंशतिवङ्कयोऽस्येत्यनूः स्यादुतोक्षते ।

ऊहोऽपि यचनाभ्यस्त्वमस्येत्यावर्धतेऽथवा ॥

पद्विंशतेत्याभ्यासः समस्तोक्तिमिदुत ।

अनूहोऽङ्करणस्येन दृष्टलमासदूहनम् ॥

संययावाश्च पशौपुष्टैर्वैकीर्णा मुखवतावसात् ।

अर्मी पश्चा मुज्यतेऽस्त्यस्ता अनुष्टेति शेषतः ॥

न चतुस्त्रिंशदित्येव निदेशो नियतो न वा ।

गिरापदवदायः स्यान्नैवकारद्वयत्वतः ।

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽप्राप्तुमीयते ॥

निषेधकप्रारकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्पते ।

पृथग् वचनमस्य स्यादभ्याभ्यां समस्य वा ॥

आधः पदे निषिद्धेऽत्र विज्ञेयो नियतो यतः ।

यङ्कीयत्तानुक्तिदोषादगोवात्र निषिध्यते ।

पदे प्राप्तः प्राहृताऽस्मिन्समस्योक्तः पुरा यथा ॥ (जै० न्या० भा० १।१।१-३) ।

(३) पशोवशाभ्यांरुको रत्नयोरविशेषतः ।

पशोवशासंनिधानाद् आन्तिष्ठेद्विनिषेधतः ॥ (जै० न्या० १।१।८)

अग्निगुमन्त्रे ऊहविचारः—

आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रहृताऽग्नीषोमाभिप्रायं द्विवचनम् । एकदेवत्ये
पशौ मेधपतये । बहुदेवत्ये मेधपतिभ्यः (ऐ० भा० द्वि० वं० ६) । प्रयोगनियमायं वचनम् ।

एतेन स्त्रीपशौ मेघपतिरिति न भवति । यज्ञाभिधाने तु मेघशब्दे विवक्षिते देवता-
याश्च स्त्रीत्ये सति मेघपरस्या इति प्रयोगसंदेहो मामृदिति ।

मेघपतिभ्यां मेघमित्यत्र मेघमित्येतत्पशुपदम् । तत्पशुद्वित्रे मेघौ बहुत्ये मेघानो-
त्येवं प्रयोक्तव्यम् । अनारम्भाद्यज्ञाभिधानमिति गम्येत प्रकरणात् । ततोऽनूहः स्यात् ।
स्त्रीपशौ मेघौ द्वयोर्मध्ये बहुषु मेघाः । केचिन्मेघशब्दं जातिवचनं मन्यन्ते, तेषां स्त्रीपशौ
मेघौ मेघ्यौ मेघीरिति । एवं छामडेभिर्नां सूत्राएवोह ईदृशः पठितः ।

प्रास्मा इति पुल्लिङ्गवचनम् । प्राभ्यामिति द्विवचनम् । एभ्य इति बहुवचनम् ।
तत एवं पशुद्वित्रे पशुबहुत्ये च वचनोहः ।

एकस्मिन् स्त्रीपशौ प्रास्या अग्निं भरत, द्वयोः प्राभ्यामग्निं भरत, बहुषु प्राभ्यो
अग्निं भरतेति ।

पुल्लिङ्गपशुद्वित्रे अग्नेनौ माता मन्यतामिति । बहुत्ये अन्वेनाग्न्याऽऽ मन्यतामिति ।
स्त्रियां अन्येनां माता । द्वित्रे अग्नेने माता । बहुत्ये अग्नेनां माताः ।
मन्यतामित्यस्यानूहो ज्ञातिनामभिः समानाधिकरणत्वात् ।

पुरुषे एकस्मिन्नालम्यमाने उद्गोचीनां अस्य पदो निधत्तात् । पुरुषपशुद्वित्रे उद्गो-
चीनां एनयोः पदो निधत्तात् । पुरुषबहुत्ये उद्गोचीनां एषां पदो निधत्तात् ।

स्त्रियां एकस्ये उद्गोचीनां अस्यः पदो निधत्तात् । स्त्रीपशु द्वित्रे उद्गोचीनां एनयोः
पदो निधत्तात् । बहुत्ये उद्गोचीनां आसां पदो निधत्तात् ।

ननु चास्येति प्रथमादेशस्तेन द्विवचने अनयोरिति प्राप्नोति । नेत्युच्यते । अस्मा
अग्निं भरतेति प्रथमरूपनादन्वेनमिति प्रकृतत्वात् । चरकाणां चानुशतपाठादन्वादेशो-
ऽस्य शब्दः ।

पृथिवीं शरीरमिति पञ्चैकस्ये । शरीरे शरीराणीति द्विवक्तोः ।

एकधास्य स्वधमाच्छयतादित्यत्रैकधाशब्दस्यानेकपशोःषीप्ता ।

अस्येति पूर्ववद्बहु विकारेषु ।

पुत्राशब्दोऽवयवम् । तस्य द्विवचनबहुवचनयोर्विशेषाभावात् ।

षीप्सया द्वित्वबहुत्वप्रदशनमन्यमानाभिधानात् ।

विश अवयवे(१५११) । विश छेदने वा धातुः । अतो निरवयवां वषामुत्खिदताद्विड-
न्दस्त इति वेति । अपिशत् इत्येकवचने प्राप्ते अपिशस इति बहुवचनं तेनाप्यपार्थनियमा-
दनूहम् ।

वषामुत्खिदतात् । वषे उत्खिदतात् । वषा उत्खिदतात् । वषा वचनं विकारेषु ।

अन्तरितमन्यवयवम् । तस्य षीप्सयैव द्वित्वबहुत्वयोरभिधानम् ।

अस्येति प्रदर्शितम् ।

द्वित्रे वक्षसौ बहुत्ये वक्षांसि ।

प्रशसेति प्रकृष्टेन शासेनेति केषांचिन्मतिः ।

अपरेषां प्रशस्तौ बाहू इति । सतश्रोदनासन्देहादनूहः ।

बाहूनिति बाहुबहुत्ये ।

दोषाणीति बहुवचनं तद्बहुत्ये ।

कश्यपेषां सानष्टिद्वाः श्रोत्रोः क्वचोरुन् व्येक्यणांष्टोवतः । पश्यनेकस्ये बहुवचनान्ये-
तानि । ननु च्छान्दस आकारः सर्वविभक्तीनामविशेषेण स्मर्यते । किं सत्रोदेन ।

आप्वर्यवपद्वति ।

पक्षे अन्यमपि पशुमैन्द्राक्षम् ।

एत्याह्वनीयमावृत्य पराङ्मुखा अभ्यर्च्यजमानप्रतिप्रस्थात्रयीधू
आसते इति वेधः ।

आह्वनीयसम्मुखा इति श्री मनन्तः ।

हौत्रपद्वति ।

ता रघच्छमितार (१) ।

अधिनो शमीध्व सुशमि शमीध्व शमीध्वमधिनो ३

अधिनो शमीध्व सुशमि शमीध्व शमीध्वमधिनो ३

अधिनो शमीध्व सुशमि शमीध्व शमीध्वमधिनो ३ ।

उभाधपापक्ष इत्यपाशु जपत्यनुच्छुसन्नेय ।

उच्यते । शलादि प्रतिषेधोज्ञापकम् । भवत्येव रूपानामूह इति । पक्षविशतिरस्य वक्ष्य
इत्यत्र पक्षविशतिशब्दस्थानेकपक्षो बोधः ।

अस्येति कृतविचारम् ।

अनुष्ठेयव्यर्थं निश्चयेनेत्यर्थः ।

गात्र गात्रमिति धेयस्यैवानिहितत्वादविचारः ।

अस्येति पूर्ववत् ।

अभूनामिदमस्याविकारं प्रकृतावनूहितत्वात् ।

ऊर्ध्वगोह पाधिवम् । अस्नारक्ष रुसृजतात्, इत्येतानि विकारोऽप्यनूद्धानि ।

वनिष्ठु स्थूलान्तरम् । पदवनेकस्ये तस्योह ।

अस्येति पूर्ववद्वृत्तम् ।

मा राविष्ट माठिःसीष्टत्यर्थः । ततश्च पशुष्ठित्वे वनिष्ठु पदयोर्मा राविष्ट । बहुत्वे
वनिष्ठूनेषां मा राविष्ट ।

स्त्रिधा अस्या एनयो आसामिति यथोक्तम् ।

वनिष्ठुसनिधानादूरुकेण वपामिधानमिति मीमांसकाः तस्माद्वपामिधानम् । सव
बहुत्वादूरुकरोतीत्युक्तम् । इविरमिप्राय नपुंसकम् । अत ऊहः । ऊरुक ऊरुकाणीति
यथा वचनम् । नेष्टुष्माकमपि पुत्रे वा पौत्रे वा रविता छेत्तेत्यर्थः । रवच्छिद्यदित्यर्थः ।

हेममितारो युष्माकमपि कवचाणमन्त्रेत्यभिप्रायः ।

(१) अत्राधिनौ “नवहृदोऽधियाववानोति” “त्रि परिध्यात्पपरत्वादे” (कौ०
मा० १०।४) इति श्रुतत्वात् “शमितार इत्यधिनौ नवम उष्वासा” (शा० श्रौ० १।१।१)
इति सूत्राच्च “दैव्याः शमितार” इत्यत आरभ्य “रवितारमच्छमितार” इत्यन्त नवैवो
उष्वासा कर्तव्याः । ते च पल्लोकेन प्रदर्शयन्ते—

अत्रावसानानि वदामि मेघ (१)

यूप (२) शरीर (३) विरमेत्यप्यात् (४) ।

विरम्य वन्ता (५) कृणुताम् (६) नताम् (७)

होताऽऽरमेय ससृजताम् (८) मितार (९) च

आभ्यर्चयन्वदति ।

अभ्यर्चुः संश्रयान्वगमत्येव मूयाच्छ्रमितारम् ।

पक्षे संश्रयान्वगमतामिति प्रैषः ।

परिपश्याज्यं शालाद्वार्यं पूर्णाहुतिवत्संस्कृत्य स्रुद्गृहीतेन
पसाहोमहवया समित्पूर्वकमाहवनीये स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ।

“ॐ स्वाहा देवेभ्यः” (६।११) ।

इदं देवेभ्यः० ।

(१)शामना संश्रयः पशुरिति प्रोक्तः ।

पक्षे संश्रयौ पशू इति ।

न श्रयेतां जु प्रैषः ।

पूर्वसंस्कृताज्यादेव समित् रहितां देवेभ्यः स्वाहेति तथ्योत्तरं
परिपश्याहुतिं जुहोति ।

“ॐ देवेभ्यः स्वाहा” (६।११) ।

इदं देवेभ्यः० ।

न घृते जुहुयात् अग्नीषोमीये सुरयाहे सवनीये तु नित्ये ।

घषाध्रपणीभ्यां नियोजनीं चत्वाले प्रास्यति माऽहिर्भूरिति ।

“ॐ माऽहिर्भूर्मा पृदाकुः” (६।१२) ।

पक्षे माहिर्भूत मा पृदाकुरिति म(त)न्त्रेणोमयोः प्राप्तनम् ।

“ॐ माहिर्भूतम्मा पृदाकुः” (६।१२) ।

नेष्टः पत्नीपुदानयेत्याहाभ्यर्चुः ।

नेष्टा पत्नी पान्नेजनहस्तां घ्राचयति शामित्रं तीर्थेण नयन्नमस्त भा-
षानेति ।

“ॐ नमस्तऽमातामानः० प्रेहि ।

घृतस्य कुर्याऽऽपऽमृतस्य पश्याऽमनु ।

देवीरापः शुद्धा योद्ध्वर्ध्वं सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा धयम्प-
रिवेष्टारो मूयास्म” (६-१२-१३) । इति ग्रही ।

होत्रपद्धतिः ।

न पशुं संक्षप्यमानमीक्षेत ।

(१) अत्र भीर्मासा—

किं प्रकृतेभ्यो ब्रह्मादिभ्योऽन्यः शमिता तेषां वाऽन्यतम इति संशये, सज्ञाभेदाद-
न्यत्वं योगिकरवात्सज्ञाया वरणाभावाच्च तेषामेवान्यतम इति पूर्वपक्षे, तथाभ्यर्च्योः परा-
कावर्ततेऽभ्यर्च्युः पशोः सञ्जयमानादिति वचनसामर्थ्यादन्य एवेति सिद्धास्तः । तथा च
सूत्राणि—“शामता च शब्दभेदात् । प्रकरणाद्भोत्पत्य सवोमात् (जे० सू० ३।१।२८।२९)
विशस्ति पशुमन्यः । कृत्विर्जा वैकोप्रवृत्तत्वाच्छामित्रे । अपगाश्शेनाच्च” (का० श्रौ०
६।१।१—३) इति ।

आध्यदंवनदतिः ।

पत्नी—

"ॐ नमस्तऽमातानानर्वा ग्रेहि ।

घ्नस्य कुल्याऽऽपऽऽकृतस्य पश्याऽऽब्रु ।

देवीरापः शुद्धा घोह्द्वयठे० सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं प-
स्विष्टारो भूयास्म" (६।१२-१३) ।

इमं मन्त्रं पठन्तो तत्रगतोद्दङ्मुख्युपविश्य पशोः प्राणान् शुन्यति
पत्नी, मुखं-नासिके-चक्षुशी-कर्णौ-नाभि-मेढू-पायु-पादान् स-
ठे० ह्य धाचं ते शुन्यामीति प्रतिमन्त्रम् ।

"ॐ धाचन्ते शुन्यामि" (६।१४) ।

मुखम् ।

"ॐ प्राणन्ते शुन्यामि" (६।१४) ।

नासिके मन्त्रावृत्या ।

"ॐ चक्षुस्ते शुन्यामि" (६।१४) ।

चक्षुशी मन्त्रावृत्या ।

"ॐ धोमन्ते शुन्यामि" (६।१४) ।

मन्त्रावृत्या कर्णौ ।

"ॐ नामिन्ते शुन्यामि" (६।१४) ।

नाभिम् ।

"ॐ मेढून्ते शुन्यामि" (६।१४) ।

प्रजननम् ।

"ॐ पायुन्ते शुन्यामि" (६।१४) ।

अपानम् ।

"ॐ वरिषांस्ते शुन्यामि" (६।१४) ।

सठे० ह्य पादान् ।

पत्ने पयमेव मुखादिपादपर्यन्तमैन्द्राग्रस्य च ।

शरैणाश्रय्युयजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुपिञ्चनो मनस्त इति शिरः ।

"ॐ मनस्तऽमाप्यायताम्" ।

शिरः ।

"ॐ आक् तऽमाप्यायताम्" ।

मुखम् ।

"ॐ प्राणस्तऽमाप्यायताम्" ।

मावृत्या नासिके ।

भाष्यवर्णवपदति ।

“ॐ चक्षुस्तऽमाप्यायताम्” ।

भेदेन चक्षुषी ।

“ॐ धोत्रन्तऽमाप्यायताम्” (६।१५) ।

भेदेन धोत्रे ।

यत्ते मूरमित्यहानि ।

“ॐ यत्ते मूरं यदास्थितस्तत्तदमाप्यायतामिष्टयायतामत्ते शुद्धयतु”

(६।१५) ।

सकृन्मन्त्रः ।

शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चतः ।

“ॐ शमहोभ्यः निषिञ्चामि” (६।१५) ।

पक्षे शिरःप्रभृति निषेकान्तमैन्द्राग्नस्य च ।

अभ्यर्च्युत्तानं पशुं कृत्वाऽग्नेः नार्मि तृणं निदधात्योपध इति
माकू शिरः ।

पक्षे प्रागर्थः, इतर्योदगमम् ।

“ॐ भोपधे प्रायस्य” (६।१५) ।

स्वधित इति प्रज्ञातयाऽभिनिधाय ।

“ॐ स्वधिते मैनर्तं० हितं०सीः” (६।१६)

तूष्णीर्तं० सतृणं चर्म । च्छत्या तृणस्याग्रर्तं० सन्ने कृत्वा दक्षिणेन
मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति द्विगुणोक्तम् ।

“ॐ रक्षसाग्मागोसि” (६।१६) ।

निरस्तमित्यपास्यति भक्तं मूलमुत्करे ।

“ॐ निरस्तर्तं० रक्षः” (६।१६) ।

उदकोपस्पर्शः ।

इदमहमित्यभितिष्ठति यजमानः ।

“ॐ इदमहर्तं० रक्षोऽमितिष्ठामीदमहर्तं० रक्षोऽवधाधऽइदमहर्तं०
रक्षोऽधमन्तमो नयामि” (६।१६) ।

उदकोपस्पर्शः ।

पक्षे-उत्तानकरणादिमूलाखनान्तमन्द्राग्नस्य च कृत्वा निरस्तमि-
त्यनुहितेन मूलद्वयापासनं तन्त्रेण तथैवाधिष्ठानमपि तन्त्रेण (कुर्यात्) ।
उदकस्पर्शस्ततः । यषामुत्तिष्ठ यषाथपण्योरादानम् ।

“ॐ द्यौः स्यः पृथिवी स्यः” (१।२) ।

यजमानेनान्वारब्धे यषाथपण्यौ प्रोर्णोर्ति धूतेन चात्रापृथिवी इति ।

लाज्यपेक्षपद्धतिः ।

"ॐ धृतेन द्यावापृथिवी प्रोणुंवायाम्" (६।१६) ।

परिवास्य प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ।

पक्षे वपोत्खेदनाद्येतदन्तमैन्द्राग्नस्य च ।

प्रतिप्रस्थाता चात्वालेऽवसिच्य शामित्रे प्रतपति ।

शामित्रैः देशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत् ।

निर्मग्न्यपक्षे नोत्सुकप्रासनम् ।

तृणामं चाध्वर्युर्धायोषेरिति ।

"ॐ धायो वेस्तोक्तानाम्" (६।१६) ।

पक्षेऽनुहितेन तृणामप्रदं प्रासनं तन्त्रेण ।

उत्तरवेदेकत्तरतस्तिष्ठन् प्रतप्य वपामन्तरा यूपानीं हृत्वा दक्षिणतः
प्रतिप्रस्थाता भ्रपयति परंतप्य ।

अध्वर्युर्धूपं पूर्वोणासीनस्तिष्ठन् वा स्थाहयाज्येन वपाधंशवेणाभि-
घात्यत्यग्निराज्यस्येति ।

"ॐ अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा" (६।१६) ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्य च प्रतपनं हरणं भ्रपणमभिघातणं च मन्त्रेणैव ।

अध्वर्युः-स्तोकेभ्योऽनुवाचयति ।

"ॐ स्तोकेभ्योऽनुमृद्महि" ।

(इति मैत्रावरुणं प्रेष्येत् ।)

पृषदाज्यावेक्षणं प्रायश्चित्तम् । ^{हौत्रपद्धतिः ।} ऋचं वा वैष्णवीं (१) जपेत् ।

ततः स्तोकेभ्योऽनुमृद्महि ।

मैत्रावरुणः—

(२) जुपस्य सप्रयस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान् भासनोऽ

जुपस्य सप्रयस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् हव्या जुह्वान् भासनोऽ

जुपस्व सप्रयस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान् भासनोऽ

(३) इमं नो यज्ञममृतेषु घेहीमा हव्या जातवेदो जुपस्व । स्तो-

यपि "होता ॥ कुर्यादनादिष्टम्" इति परिमापितत्वात् "न पशुं संश्रयमान-
मीक्षेत" इति एकवचनेन होतुरेव अवेशगमिषेधः प्राप्नोति, तथापि सर्वेषामीक्षयनि-
षेधोऽज्ञान्तव्यः । नेदस्य संश्रयमानस्याध्यक्षा मत्तामेति (शा० ३।८।१।१६) क्षातप-
यधुतो बहुवचनप्रवणत्वात् ।

(१) यां कांविद्वैष्णवोमित्यत्रिशेषा "एवमं वा नियम्येते" (जै० १।१।१।४३) वि-
न्याया "दिदं विष्णुर्विचक्रम" (ऋ० १।२२।१०) इति ।

"अतो देवा भवन्तु म" (ऋ० १।२२।१६) इति ।

(२) ऋ० १।१०।१ । (३) ऋ० ३।२।१।१-६ ।

२६ अग्नि०

आप्यर्धपत्न्या ।

पक्षेऽपि सकृदेव त्रैयोऽनुचचनं च ।

श्रुतायां श्रुता प्रचरेत्याह प्रतिप्रस्थाता ।

पक्षे श्रुते प्रचरेति ।

अध्यर्धोस्तप्रस्थाभिधारणम् ।

प्रतिप्रस्थाता यथानीतां प्रत्याहृत्या सरतः कुशेषु तूष्णीं निदधाति ।

पक्षेऽपि अपि तूष्णीं निदधात्युत्तरतः कुशेषु अध्यर्धुः ।

प्राणदाने—

“ॐ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्णामनु यो वितस्ये ।

आत्मन्यान् सोम घृतवान् हि भूत्याग्नीषोमी गच्छ स्वर्गजमानाय
विन्द” (का० श्रौ० २।८।१४) ।

पक्षे ऐन्द्राग्रस्य च ।

“ॐ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्णामनु यो वितस्ये ।

आत्मन्यान् सोम घृतवान् हि भूत्येन्द्राग्नी गच्छ स्वर्गजमानाय
विन्द” (का० श्रौ० २।८।१४) ।

प्रियेणेति चेद्यां पञ्चशखां पृष्ठयां लादयति ।

“ॐ प्रियेण धाता प्रियर्तं सदऽभासीद” (२।६) ।

पक्षे—

“प्रियाभ्यां धामभ्यां प्रियर्तं सदऽभासीदतम्” (२।१) ।

इष्टुभयोस्तन्नेनासादनम् ।

ध्रुवा असदन्निति घणामालभते ।

“ॐ ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि
यज्ञपतिम्” (२।६) ।

पक्षे ऐन्द्राग्रस्य च ।

हौत्रपद्धतिः ।

कानोमग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निपद्यो ३

घृतवन्तः पायक ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदसः स्वधर्मन्देवश्रोतये
श्रेष्ठं नो धेहि धार्यो ३

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विषाय सन्त्य ऋषिः श्रेष्ठः समिष्यसे
यज्ञस्य प्रायिता भवो ३

तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य कवि
शस्तो गृहता भानुनागा हव्या जुवस्व मेधिरो ३

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भूतं प्र ते ययं ददामहे श्रोतन्ति ते
वसो स्तोका अधि त्ववि प्रति तान्देवयो विहो ३

साध्वर्यवपदतिः ।

“ॐ ध्रुवा असदन्वृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम्” (२।६) ।

नात्मालम्भः कृतत्वात् ।

ततो होत्रा घृतवतीमित्युक्त—

अध्वर्युः श्रुचावादायातिक्रम्याश्चाग्न्य प्रत्याग्राविते-

“स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्य” ।

इति प्रेष्यति ।

यपदकृते यागः ।

होत्रपदतिः ।

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते ययं ददामहे ओतन्ति तेवसो
स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहो ३

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतं प्र ते ययं ददामहे । ओतान्त ते
वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहो ३म् ।

ततो होतुः जुगादापनमग्निर्होतेति ।

स्वाहा कृतिभ्यः प्रेष्येत्युक्तो

मैत्रावरुणः—

होतायज्ञदग्निं स्वाहाज्यस्य स्वाहामेवसः स्वाहा स्तोकाणां स्वाहा
स्वाहाकृतीनां स्वाहा हव्यसूक्तीनां

स्वाहा देवा आज्यपा जुपाणा अग्न आज्यस्य(१) हविषो व्यन्तु
होतयंज ।

होता—

भूर्भुवर्धये ४ यजामहे—

(२)सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभयत्पुरोगाः । अस्य
होतुःप्रदिश्यतस्य याचि स्वाहा कृतं हविरदन्तु देवा ४ यथापद ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

अन्तरेणोत्तमं प्रपाजं यथा च वाग्यमतमुभयाः(३)

(१) अत्र आश्वलायनानां “हविष” इत्येतपदं न भवति (श्री० सु० १।५।२४)
शाङ्खायनानां तु “स्वाहा देवा आज्यपा जुपाणा अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति हेतु आहुते
तथा कुर्यात्” (कौ० भा० ३।४) इतिनिषिध्य “तन्मात्स्वाहा देवा आज्यपा जुपाणा
अग्न आज्यस्य हविषो व्यन्त्वित्येवम्यात्” (कौ० भा० ३।४) इति श्रुतेर्हविष
इत्येतपदं भवत्येव । शाङ्खायनसूत्रे(१।७।३)ऽपि “अग्न आज्यस्य हविषो व्य-
न्त्विति प्रथमयाज्या” इत्युक्तम् । (२) (अ० १।०।११०।११

(३) इत उत्तरमावगहोमान्तं होतृमैत्रावरुणयोर्वोग्यमनम् । “न स्वाहाकृतीभ्य
यथा चान्तरेण वार्धं विसृजेत” (कौ० भा० १।५) इति श्रुतेः ।

आज्यव्यवदतिः ।

इदं स्याद्वा कृतिभ्यो न मम । पञ्च मम न तस्य किञ्चन योऽस्मान्
द्वेष्टि यञ्च वयं दिग्मः । अन्नादोभूयासम् ।

हुत्वा प्रत्याक्रम्य वपामभिचारयति ततः वृषदाज्यम् ।

ना(१)आज्यभागी ।

वपया चरिष्यन् । जुहामुपस्तौर्यं हिरण्यमयधाय अग्निना वपाम-
वपन्नाह ।

हौत्रपद्धतिः ।

आज्येऽनुमूहि ।

मैत्रावरुणः—

(२)अग्निः प्रत्नेन अन्नमना शुम्भानस्तन्वं स्यां कविर्विभ्रेण वावृधोऽम् ।

अज्ये प्रेभ्य—

मैत्रावरुणः—

होतायक्षश्मिमाज्यस्य जुपतां हविर्होतयंज ।

होता—

भूर्भुवये ४ यजामहे(३)जुपाणे। अग्निराज्यस्य हवियो वेत् ४ पौ ४ पद् ।

यद्यपि 'विसृजेत' इत्येकवचनेन होतुरेव वाग्यमः प्राप्नोति स्याप्येकवचनमग्रावि-
सृष्टं स्वाहाहृतिप्रसम्भवात् । तेन उभयोरपि याग्यमनम् ।

(१) अत्र मीमांसा—

आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

सुसस्तौ न तौ मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् । (जै० न्या० १२।१।३१) ।

न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ निषेधः पर्युदस्यते ।

वृत्ताद्येवाहो वाऽऽद्यः स्यादसमस्तपदोक्तिः ।

सोमे प्रसक्तिरङ्गेष्वेवाविक्रमणाय मध्यमः ।

मैवास्त्यत्र समासस्य नियमः पाणिनेर्मते ।

पुरैतस्मात्सोमयाग आज्यभागोप्रसक्तिः ।

न पर्युदासः ॥ स्वर्गवादे दृष्टान्तवर्णनात् ।

—

(जै० न्या० १०।८।३-५) ।

(२) श्रु० ८।१४।१२। अग्निः प्रत्नेनेत्यग्नेः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह मैत्रावरुण एव

“प्रया मैत्रावरुणस्य” इत्युपक्रम्य “सप्रैवे तु पुरोऽनुवाक्याः” (शा० श्रौ० ५।१६।१।२)
इति सूचनात् । तेन उच्यते प्रापि यत्र सप्रैवप्रदानं सत्र मैत्रावरुणस्य पुरोऽनुवाक्यापाठेऽ-
धिकारः । यत्र तु अप्रैव प्रदानं सत्र होतुरेव न मैत्रावरुणस्य ।

(३) होता अग्निमिति देवतादेशमुद्घृत्य जुपाणा इत्यादिकां याज्यां पठेत् । इत
उत्तरमपि यत्र सप्रैवप्रदानं यत्र याज्यायां देवतादेशमुद्घृत्यैव याज्यां पठेत् । “उ-
रिष्टाच्च येयजामहादेवतादेशनं सपुरोऽनुवाक्ये । सप्रैवेतु न विघने” (शा० श्रौ० १।२।
१९-२०) इतिपरिभाषितत्वात् ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

स्वधितिं धिनैव येन केनचिद्वपाग्रहणमिति कर्षः ।

अग्नीषोमाभ्यां ह्यगस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि ।

उपरि हिरण्यमवधाय सकृदभिचार्य अतिक्रम्याध्याध्याह ।

अग्नीषोमाभ्यां ह्यगस्य वपां मेदः प्रेष्य ।

इदमग्नीषोमाभ्यां न मम ।

हौत्रपद्धतिः ।

भोजः सहः सह शोजः स्वः ।

सोमायानुब्रू ३ हि ।

मैत्रावरुणः—

(१) सोम गीर्भिष्ठा वयं वर्धयामो ववाविदः । सुवृत्तीको न आधि-
शो ३ म् ।

सोमाय प्रेष्य—

मैत्रावरुणः—

होतायज्ञसोममाज्यस्य जुपतां हविर्होतयज ।

होता—

सुमूर्ध्व ४ यजामहे जुपाणः सोम आज्यस्य हविषो धेत् ४ पौ ४
पद् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः (२) ।

ततोऽग्नीषोमाभ्यां ह्यगस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि ।

मैत्रावरुणः—

(३) मग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हव्यं प्रति सुकानि हर्यंतं
भवतं दाशुपे मयोश्म ।

अग्नीषोमाभ्यां ह्यगस्य वपां मेदः प्रेष्य ।

मैत्रावरुणः—

होतायज्ञसोमो ह्यगस्य वपाया मेदसो जुपेतां हविर्होतयज ।

(१) ऋ० १।१५।११ ।

(२) नाज्यमागौ यजति (शां० श्रौ० १।१।८।१५) “तौ न यज्ञौ न सोमे करोति”
(कौ मा० ३।१५) इति धृतेः ।

“अग्नायमागौ कुर्वन् (श्रौ० सू० ६।३।२१) इति कृत्वापनवचनादग्नायसरे
आज्यमागौ कुर्वन्ति तदा वृषन्वन्तानाज्यमागौ भवतः । एतोः सान्नायविकारित्वात्
(ज० न्या० सू० १०।२।१०-१४) सान्नायव्यं च अमावास्याद्विद्वाद् दशोत्तम्वग्धि-
वृषन्वन्तोऽपि भवन्तः । एतदेवामिष्टेत्युक्तं “वृषन्वन्तो वा” (शां० श्रौ० १।१।८।१५)
इति कल्पसूत्रे । अग्नीषोमोऽपि नाज्यमागौ न स्त इति कर्मावाप्याः ।

(३) ऋ० १।१५।११ ।

आज्यव्यवहृतिः ।

पक्षे (एवमेव) उपस्तरणादि त्यागान्त येन्द्राग्न्यपायाः, एवमेव यागः । तत्र अग्नीषोमाभ्यामित्यस्य स्थाने इन्द्राग्निभ्यामिति विशेषः ।

दुत्या जुहोतिस्थाने उपविश्य यपाधपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते इति ।

“ॐ स्वाहा कृते ऊर्ध्वनमसस्माद्यतङ्गच्छतम्” (६।१६) ।

पक्षे यपाधपणीनां प्राकृतमन्त्रेण प्रासनं तन्त्रेण ।

“ॐ स्वाहाकृता ऊर्ध्वनमसं मादधं गच्छते” इति ।

सादयित्वा सुखौ चारवाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रपहेतेति ।

“ॐ इदमापः प्रयहतायधं च मलं च यत् ।

यद्याभिदुद्रोहानृतं यद्य शेपेऽभमीकणम् ।

आपो मा तस्मादेनसः यपमानश्च मुञ्चतु” (६।१७) ।

(वसतीवरीग्रहणम्)

ततोऽग्नीषोमीयस्य यपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम् । अस्तमितश्चे-
न्निनाह्वारपुरेजानश्चेत् । अनोजानोऽग्न्यस्यावि समोपावसितस्य पुरेजा-
नस्योभयामाध उहकुपीठं० हिरण्यं, घोपर्युपरि धारयन् गृह्णाति हवि-
ष्मतीरिति ।

यपाहोमाग्नागस्तसम्भाषनायां तत्पूर्वमेव वसतीवरीग्रहणमिति के-
चित् ।

“ॐ हविष्मतीरिमा आपो हविष्मौ आधियासति ।

हौत्रपद्धतिः ।

होता—

भुर्भुवर्धे ४ यजामहे (१) युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम
सक्रतू अधर्चं युधं सिन्धूरमिशस्तेरवद्यादग्नीषोमायमुञ्चतं शुभोता ४
यौ४पट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्यः ।

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य यपाये मेदसोऽनुग्रहः ।

मैत्रावरुणः—

(२) उमाधामिन्द्राग्नौ आहुवध्या उमा राधसः सह मादयध्मै ।
उमादाताराविषा रयोणामुमा धाजस्य सातये हुवे वोऽम् ।

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वर्षा मेदः प्रेष्य ।

आध्वर्यवदक्षि ।

हविष्मान्देवोऽमध्वरो हविष्माँ अस्तु सूर्यः" (६।२३) ।

तीर्थेनेत्य शालाहार्यमपरेणाग्नेर्व इति निदधानि ।

"ॐ अग्नेर्वोऽन्नगृहस्य सदसि सादयामि" (६।२४) ।

उत्करे स्थावा सुव्रह्मण्यां च(१) प्रेष्यति पैतापुत्रीयाम् ।

सुव्रह्मण्ये सुव्रह्मण्यामाह्वय पैतापुत्रीयाम् ।

औद्गात्रदक्षिः ।

अग्नीषोमीयवपाहोमान्ते अध्वर्युणा सम्प्रेषितः सुव्रह्मण्य आप्मानेन तीर्थेन प्रपथोत्करे प्राङ् मुखस्तिष्ठत्सनामप्राह्णं सुव्रह्मण्यामाह्वयेत् ।

सुव्रह्मण्योमित्यादि गौतमब्रुवाणेत्यगतमुक्त्वा श्वः सुत्यायाः पूर्वे यजमानस्य नामानि गृह्णीयात् ।

अमुकशर्मा यजते ।

अमुकशर्मणः पुत्रो यजते ।

अमुकीदायाः पुत्रो यजते ।

अमुकशर्मणः पौत्रो यजते ।

अमुकीदायाः पौत्रो यजते ।

हौत्रदक्षिः ।

मैत्रावरुणः—

होतायज्ञदिन्द्राग्नी छागस्य वपाया मेदसो जुपेतां हविर्होत र्यज ।

होता—

भूर्भुवर्येध्वजामहे (२) शुचिं नु स्तोमं नवजातमग्नेन्द्राग्नी धृत्रहृणा

(१) चकारादसतीवरीणां निधानकाल एव पैतापुत्रीयां सुव्रह्मण्यां प्रेष्यति पिता पुत्रादेर्नामकीर्तनसम्बन्धिनी पैतापुत्रीया वाम् । अथवा चकारेण वषामार्जनान्त इत्ये तदेवानुवृण्यते वषामार्जनान्त एव सुव्रह्मण्यां प्रेष्यति, पैतापुत्रीयामिति सुव्रह्मण्याविशेष-णम् । सुव्रह्मण्ये सुव्रह्मण्यामाह्वय पैतापुत्रीयामित्येवं शास्त्रान्तरे वषामार्जनान्त एव सुव्रह्मण्यायाः पैतापुत्रीयायाः विहितत्वात् सूत्रकारप्रस्थानाच्च । तथा च साधुपञ्चे सूचि-तम्—“वषान्ते सुव्रह्मण्यानिवृत्तिः” (का० श्रौ० २।१।३।३०) इति एककालत्वेऽपि सूत्र-पाठ्यमात्रेण वसतीवरीषहणं तत्र सुव्रह्मण्याप्रेषः । एवं चेद्वृत्तायां वसतीवरीषहणे वषामार्जनान्त एव सुव्रह्मण्याप्रेषो वसतीवरीभिरभिम्यन्वन्वादिति पितृभूतिः । “हुतापां वपायां वात्वाले मार्जयित्वा सुव्रह्मण्ये सुव्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यति पैतापुत्रीयां सुव्रह्मण्यामाह्वयति नान्नीषोनीये हृदयशूलं करोति न सवनीये न स्वस्मनुप्रहरति नान्तरापो देवयजनं च पन्था द्यवेयात्प्रागस्तनवाग्निः क्रम्य वसतीवरीर्गृह्णाति वदन्तीनां प्रतीप स्तिष्ठन् हविष्मतीरिना । आप इति प्रतीपं कलशमुपमारयती” (१।२।१।१९-१४) इति मानव-भौतसूत्रम् । अतस्त्वेध्वयमेव धम उच्यते ।

(२) अ० १।१।१२ ।

शौत्रापद्धतिः ।

अमुकशर्मणो नमो यजते ।

अमुकीदाया नमो यजते ।

द्विपितृकस्य द्विमातृकस्य च द्वयानां पित्रादीनां मायादीनां च प्रत्येकं नाम ग्रहणम् । अमुकशर्मणः पुत्रो यजते । अमुकीदायाः पुत्रो यजते इति । भार्यानेकत्वेऽपि विवाहक्रमेण सर्वासं ग्रहणं प्रत्येकम् । एवं पूर्वदां नामानि गृहीत्वा यजमानस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां स्त्रीपुंसां जीवतां ज्येष्ठक्रमेण नामानि गृहीयात् ।

अमुकशर्मणः पिता यजते ।

अमुकीदायाः पिता यजते ।

अमुकशर्मणः पितामहो यजते ।

अमुकीदायाः पितामहो यजते ।

अमुकशर्मणः प्रपितामहो यजते ।

अमुकीदायाः प्रपितामहो यजते ।

जनिष्यमाणानां पिता पितामहः प्रपितामहो यजते ।

इत्युक्त्वा श्वः सुत्यामित्यादि समापयेत् ।

यजमानराचनादि पूर्ववत् । यदा पुत्रवर्गात्पौत्रवर्गो ज्येष्ठस्तदापि पुत्रवर्गाद्भानं समाप्य पौत्रवर्गस्य ग्रहणम् ।

यदा पौत्रवर्गान्तपुत्रवर्गो ज्येष्ठस्तदापि पौत्रवर्गस्याद्भानं समाप्य मत्पुत्रवर्गस्याद्भानम् । पतितप्रव्रजितनपुंसकसूकादीनां न नामग्रहणम् ।

अथ नाम(१)ग्रहणे वक्ष्यमीदृशस्वर उच्यते । नामसु चान्यमुच्यस्य शौत्रपद्धतिः ।

जुपेयाम । वभाहि यां सुहवा जोहवीमि ता वाज सद्य वशते धेष्टा धवौ धपद् । ओजः सह सह ओजः स्वः ।

(१) अत्र रामवाजपेयिष्यस्तुक्तः सुप्रज्ञाया निगदस्वरविचारः । 'एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ (पा० १।२।३३) इत्येकश्रुत्ये प्रवृत्ते 'यज्ञशर्मण्यजपन्यूहसामसु' (पा० १।२।३४) जपन्यूहसामानि वर्जयित्वा एकश्रुति भवतोऽथैकश्रुत्ये प्राप्ते 'न सुप्रज्ञायायां स्वरितस्य वृद्धात्' (पा० १।२।३७) इति स्वरितस्योदात्तो भवति—सुप्रज्ञायायामेकश्रुतिर्न भवति किन्तु वक्ष्यान्तरप्राप्तस्य स्वरितस्य वृद्धात् भवति । सुप्रज्ञयो ३ अथ सुप्रज्ञाशब्दः वितस्वरेणा (पा० ६।१।१८९) न्तस्वरितः, तस्य निपातोऽन्तोदात्तः । देरोद्वाः सोऽपि तथैव तस्योदात्तो भवति। इन्द्रागच्छेत्वादौ पाश्चिक्कामन्त्रितस्वरेण इन्द्रेत्याद्युदात्तः सत एकरस्य 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा० ६।१।१९८) इत्यनुदात्तः, तस्य स्वरितः ।

आगच्छेति आकार उदात्तः "तिङ्श्रुतिङः" (पा० ८।१।२८) इति गच्छेति निद्वन्द्वे "उदा-
चादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा० ८।१।६६) इत्याद्यः स्वरितः अत्रोभयोः स्वरितयोर्दत्त-
त्वमनेन (पा० १।२।३७) विधीयत इत्याद्याश्चत्वार उदात्ताः । तेभ्य परः छ इत्यनुदात्तः, न
चाप छस्यो "दाचादनुदात्तस्ये"ति (पा० ८।१।६६) स्वरितत्वप्राप्तिः "देवप्रहणोरनुदात्तः"
(पा० १।२।३८) इति वचनात् क्षापकात् "तस्यादितः" (पा० १।२।३२।) इत्यादिनव-
सूत्र्या "उदाचादनुदात्तस्यस्वरितः" (पा० ८।१।६६) इत्यनन्तरं कर्तव्यतया 'न सुप्र-
हण्यायामि' (पा० १।२।३७) ति गकारस्मोदात्तस्यासिद्धत्वाच्च स्वरितत्वम् ।
इति इति आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः (पा० ६।१।१९८) उतः परः स्वरितः तस्यानेनो-
(१।२।३७) दात्तः इति द्वावुदात्तौ अन्त्योऽनुदात्तः । आगच्छेत्प्रापि द्वावुदा-
त्तौ अन्त्योऽनुदात्तः । मेधातिथेरेति पठ्यन्तस्य "सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे"
(पा० २।१।२) इति मेपेस्यामन्त्रिते पराङ्गवद्भावः, तस्य पूर्ववत् "आमन्त्रि-
तस्या" द्वादत्तत्वम् । उतः परस्य धा इत्यस्य स्वरितस्य सतो "न सुप्रहण्या-
यामि" (पा० १।२।३७) ति उदात्तत्वमिति द्वावुदात्तौ अन्त्योऽनुदात्तः । एवं वृषणादवस्य
मेने यौतवस्त्वन्निष्ठइत्यस्यै जारेत्यादियु पराङ्गवद्भावादि पूर्ववत् । कौशिकः प्राङ्गण
गौतम मुवाणे इत्यत्रापि द्वौ द्वावुदात्तौ, अन्त्योऽनुदात्तः । अनु वृत्तौपस्यापि "उ-
दाचादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा० ८।१।६६) इति स्वरितस्मोदात्तत्वं प्राप्नोति ।
एवं परस्यापि स्यात् । न स्यात्—स्वरितप्रहणस्यामप्यात् वद्वि सर्वे उदात्ता अनेयु-
स्तदा मेति प्रतिषेधोऽप्यनर्थकः स्यात् "सुप्रहण्यायामनुदात्तः" इत्येव वक्ष्यं स्यात् डमप-
प्रहणस्यामप्याच्च सगैपानुदात्तत्वम् । डवः सुरयामागच्छ मजवन्निति डय इति निपात-
स्वरणोदात्तः । सुत्याशब्दः "संज्ञायाम् समजनिपदनिगतमनविदुश्चोद्गीह्मुप्रिणः" (पा०
३।३।९९) इति सुनोतेः क्यप् । तत्रोदात्त इत्यनुवर्तते तेन उदात्तः इति सुत्याशब्दोऽ-
न्तोदात्तः सु इत्यनुदात्तः "उदात्तस्वरिततरस्य सप्रतरः" इत्यनुदात्ततरः (पा० १।२।४०)
आगच्छेति द्वावुदात्तौ परोऽनुदात्तः तदन्तर्वाक्यत्वेन पदान्यन्तरत्वाद्यधिकेन आमन्त्रि-
तस्य (पा० ८।१।१९) इत्येनेन मजवन्निति सर्वनिपातः "देवप्रहणोरनुदात्तः" (पा० १।२।
३८) देव प्रहणित्येतयोः स्वरितस्यानुदात्तो भवति । देवा प्रहणाग आगच्छतागच्छता-
गच्छत देवप्रहणोरनुदात्तत्वमेक ? इति वार्तिकाल्पद्रव्यसामानाधिकरण्यापत्तेः "आमन्त्रितं
पूर्वमविप्रमानवत्" (पा० ८।१।७२) इत्यनुपल्लितौ "निमापितं विनेषवने बहुवचनम्"
इति (पा० ८।१।७४) विप्रमानत्वात् "आमन्त्रितस्ये"ति (पा० ८।१।१९) निपाते प्रहणाग
इत्यस्य सिद्धे देवस्ये (पा० १।२।३८)ति कर्तव्यसूत्राद् दे मात्रमुदात्तं माग्यत् । 'मसा-
वित्यन्तः' (वा० ८।९) इतिवार्तिकेन प्रयमान्तस्यान्तउदात्तः 'अर्थनिर्घटनगुच्छागत-
(१।३।२३) मिति चाप्यं द्वाभ्यामनिसुवचनान्तरं अर्थो निद्वच्य प्राभाभ्येन प्रतिपा-
द्यते तदर्थनिर्घटनं पदं पदमित्येव तु चोक्तं समासे पूर्वैरदानामन्तोदात्तता मागृदिति ।
ततो यजत इति निद्वच्यस्याद्यस्मोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितस्ये (पा० ८।१।१६) स्वर-
ितस्यनुदात्तः । अनुप्येत्यन्त इति तु पठ्यन्तोपलक्षणापत्तेः दाद्ये ओदेविदायाः मित्र-
दामेगः पिनेति रिता "असावित्यन्तः" (वा० ८।९) इत्यन्तोदात्तः "स्यान्तस्मोरो-
चमं घे" (वा० ८।९)ति गार्ग्यस्य पिनेति गार्ग्यशब्दस्य चकाराद्य स्यादन्तस्य
चोदात्तत्वम् "वैमच्छत्वं च स्यादौ वैमच्छत्वे" (वा० ८।९।१।२।४)ति निर्घटनाग-
रात् "वा मानवेपस्ये" (वा० ८।९)ति स्यान्तस्यापोचमं वा उदात्तं स्यादन्तस्य स्यादेव,

अनिष्यमाणानामित्यत्र ॥ प्रत्ययस्वरैण स्व उदात्तः "तास्यनुदात्ते (पा० ६।१।१८६) इति शानवः अनुदात्तस्ये "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित" (पा० ८।१४ ६१) इति स्वरितस्ये ष्यमा एतादुदात्तो, अन्त्यत "अनुदात्तं पदमेकवर्णं (पा० ३।१।१९८) मि"त्यनुदात्तं "पिता-पितामहप्रपितामह इत्यत्र तु पितामहप्रपितामहयो "स्तावि" (पा० ८।१९) स्यन्तोदात्तत्वेऽपि "उदात्तादनुदात्तस्ये"ति स्वरित (पा० ८।१४।६९) इवे "न सुप्रहण्ययावा" (पा० १।२।३७) मिति ऋदाक्षरयोरेव पिप्रयोऽदात्तता न तु प्राप्तरस्य "पि" दादस्येति सुप्रहण्ययान्तादस्यः । अत्रेदं चिन्त्यते । ज्योतिष्टोमे "सुप्रहण्यं च प्रेप्यति वैतापुत्रीया (का० औ० ८।१।११) मिति सूत्रितम् । तत्र संगणः । पित्रादीनां पतितस्ये सुप्रहण्ययानामप्राहः कर्त० ह्यो न वेति सन्देशे पित्रादीनां दाओयर्मेसम्बन्धमाभावात् कर्तव्य इति पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणा सिद्धान्तः— पितुर्न नाम निर्देशं महापातकप्रोक्तिः ।

आरेदनादिकाद्येषु किन्तु उत्तरमाविनाम् ॥
पितामहपुरोमानां प्रयाणां नाम निर्दिशेत् ।
पितामहोऽपि दुष्टश्चेत् प्रपितामहपूर्वकः ॥
निर्देशद्वयाद्यधोऽमर्त्यास्तस्मिन्नपि विदुषि ।
प्रपितामहपित्राद्याद्यो वाच्या पयाममम् ॥
दुष्टश्चेन्मध्यमः कश्चित्पूजं पूर्वपश्चिमान् ।
श्रीतेषु निर्दिशेन्मर्त्यान् किंस्वप्रेतद्विशिष्यते ॥
तेषां केषाञ्चिन्मर्त्यानां नामान्यध्वर्युरादिशेत् ।
तेषां पुत्रश्च पौत्रश्च मत्तेत्यादिष्यते पतिः ॥
पितामहादिप्रितये पित्रादिप्रपभावात् ।
अग्न्यादौऽपि सम्बन्धे निर्देशस्त्रेवमेव हि ॥
मात्रादीनामिदं ऋणां योजनोपमेष्वतः ।
निर्देशात्प्राग्योर्नाम्नो महापातकसम्भरे ॥

वृक्षे निर्णयः—यजमानस्य यस्य द्वौ पितरौ वा पितामहौ ।

पितुः पितामहौ तस्य निर्दिशेद्देशयोनेरान् ॥

मात्रादिबंधे उत्सपरत्नोनामप्युल्लेखो भवति—

निर्देशयानां च योषाणां सप्तत्योऽत्र भवन्ति चेत् ।

तासामपि समस्तानां नामनिर्देशो हृष्यते ॥

पुत्रनामनिर्देशे निर्णयः—औरसापुत्रं पुष्पा ये महापातकवर्जिताः ।

तेषां नाम षड्वीतव्यं सुप्रहण्ययादिकमेतु ।

पुत्राणां क्षेत्रजादीनां खाधुनामपि नेष्यते ।

सर्पैव आतृपुत्राणां पुत्रिकासन्ततेरपि ।

ओषतामेवापत्यानां यथा ज्येष्ठं प्रकीर्तितम् ।

क्षोप्रजानामप्येवं च पुंवदेव प्रकीर्तयते ।

अग्न्यादीनामपत्यानि यदि जातानि कामिचिन् ।

तेषामपि समस्तानां नामधेयं विनिरिषेत् ॥

अनिष्यमाणोपत्यानामिदानीं नाम वक्ष्येत् ।

अनिष्यमाणशब्देनैवैह सम्बन्धकोत्तेनम् । त्रि० मं० १।१९०-१६३ मिति ॥

आश्वयंवपदतिः ।

आदित्याभ्यषेडुतायामपि ।

(पशुपुरोडाशनिर्वापादि ।)

ततः पशुपुरोडाशनिर्वापः(१) । तत्र यदि पूर्वे प्रणीताप्रणयनं न कृतं चेदत्र शालाहार्योत्तरवेद्योत्तरतो द्विस्तृकरे द्विश्चेति चतुरासनम् । वत्करे धाचरूपतिप्रैयः । पूर्वप्रणीतानामभावेऽत्र प्रणीताप्रणयनम् । उत्तरवेद्युत्तरतो निधानम् ।

जौह्राप्रपदतिः ।

शब्दश्च यस्मिन्नुपदेशो यजनेत्यादिर्जनिष्यमाणानाञ्च समासवचने एतौयचतुर्थेऽष्टमनवमे द्वादशात्रयोदशचतुर्दशान्यञ्च सप्तदशं नीचमनादिष्टमिति ।

रात्रौ वसन्तीधरीपरिहरणे कृते अश्वयुषा मेपितः सुग्रहणयः पूर्वध-
त्तनामग्राहा सुग्रहणयामाहयेत् ।

हौत्रपदतिः ।

ततो यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्येदमाप इति तृचेन चात्वाल उपस्पृश्यो-
त्सृज्येते ।

(२)“इदमापः ॥ बहव यत्किञ्च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह
यद्वा शेष उतानृतम् ।

आप्ते अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि । पयस्वानग्न आ गहि तं
मा संसृज पर्वसा ।

तां माग्ने पर्वसा सृज सं प्रजया समायुषा । विधुर्मे अस्य देवा
इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः” ।

ततः पशुपुरोडाशायामन्त्रितावाग्नीध्रीयं होतृभिर्पयञ्चोत्तरेण गत्वा

(१) अत्र मीमांसा—उपकारी संसृतिर्वा पुरोडाशः पण्डितः ।

तद्विलोक्य द्यौर्देवभेदादुपहृतिर्मेता ॥

सन्दर्शान्निष्ठितेऽन्त्रे दृष्टेऽग्रे स्मृतिर्संस्मृतिः ।

देवान्तरं चेद्विदुतावाग्नीषोमनिर्वचनम् ॥

(जै० न्या० भा० १०।१ अ० ९) ।

अन्यच्च—बहिराज्यपुरोडाशभेदाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यया वा शास्त्ररूढेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकोद्देश्योः ।

विनापि संसृतिं लोके दृष्टवान्जातिवाचिनः ॥ (जै० न्या० भा० १।१।२२-२३।

(१) भा० १।२३।२२-२३

आध्वपेवपदति ।

पात्रासादनम् । शूर्पाग्नहोत्रद्वलिकपालान्येकादश(१) । पक्षे द्वा-
विंशतिः । रुक्णाजिनम् । उलूखलमुशलम् । उपवेयः । उपसर्जनोपात्रम् ।
ध्रुवा । पुरोडाशपात्रो । पक्षे पात्रयो । शृतावदानम् । मौपधम् । पूर्णपा-
त्रम् । पक्षे समिच्च ।

उपकल्पने पडपत्तम् ।

शालाद्राय स्फयोपहिताया पात्र्यामोपधकरणादि ।

धिलालम्भे देवयोः इति ।

मुशलावधाने देवाभ्या(१।१५) मिति(२) ।

घाभ्यावाये धिनुहि देवावि(१।२०)ति ।

पक्षे अयोऽप्यनूहिताः ।

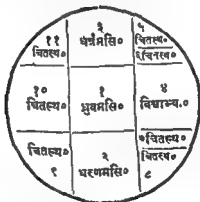
ग्रहणे मग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टं गृह्णामि ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्य च । इन्द्राग्निभ्याञ्जुष्टं गृह्णामि ।

प्रोक्षणे त्वाधिकः ।

पात्रप्रोक्षणान्ते (३)प्रोक्षणोर्मा निःशेषकरणम् ।

(१) समन्त्रक्रमेकादशकपालोपधानचित्रम् ।

(२) अत्र वाग्विसर्जनम् । तत्र मीमांसा—

पशुकाळे पुरोडाशकाळे वा वाग्विसर्जनम् ।

तन्निवृत्त्यादिमोऽन्त्यः स्याद्वाग्यमाहर्कसंस्कृतिः । (जै० न्या० मा० १।१३।९)

(३) अत्र मीमांसा—प्रोक्षणो संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु ।

तयोर्धेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्भूदेः प्रवक्तव्यतः ।

अन्योन्याश्रयतो नाऽऽद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः ।

योगः स्यात्कृत्यशक्तित्वात् कृत्यसिद्ध्याकरणाद्भवेत् ।

(जै० न्या० मा० १।४ अ० ९) ।

आश्वयंवेदति ।

पक्षे संयवनान्ते निर्देशः । इदमग्नीषोमीयोः । इदमिन्द्रान्योः ।
माप्त्योदकदानान्ते अग्नीत्स्वमुद्यन्य सुचर्त्तं (१) सन्मृद्वाति प्रै-
पोऽन्तःपात्ये ।

ततो ध्रुवाभ्युतावदानपुरोडाशपात्रीणां सम्मार्गः ।

सम्मार्गनापासनम् ।

अन्तःपात्ये ध्रुवाभ्यां चतुर्गृहीतग्रहणम् ।

उपभृत्समीपे घृताचीति मन्त्रेण सादनम् ।

ततः पुरोडाशविभस्मीकरणादि ।

प्राणदाने-अग्नीषोमी गच्छ । पक्षे-इन्द्राग्नी गच्छ ।

ध्रुवाब्जन्मः । पुरोडाशस्य च । पक्षे द्वयोः । नात्माब्जन्मः । कृतत्वाद् ।

न व्रतग्रहणं (२) यज्ञप्रैषावाज्यमागी ।

अग्नयेऽनुमूत्रेहि ।

आभ्याभ्याभ्याभ्य चतुर्गृहीतग्रहणम् ।

अग्नि यज ।

इदमग्नये न मम ।

हाश्वदतिः ।

यथाधिष्ण्यमुपविशतः (३) ।

ततोऽश्वयुतो यज्ञप्रैषावाज्यमागी (४) वार्त्तर्त्तौ ।

(१) अत्र मीमांसा—सम्मार्गं सुच इत्यत्र किं प्रयत्नाद्यवकमेता ।

गुणकर्मत्वमयदा दद्यामीरेज्वातवत् ॥

गुणत्वं न हि सम्मार्ग्यं प्राचार्ग्यं तु प्रयाज्यम् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद् द्वितीयया ॥

(जै० न्या० भा० २।१। १६-१७) ।

(२) न प्रयाजानुष्ठानम् । अत्र मीमांसा—

पञ्चयानुष्ठितेनास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विज्यमावान्नो ह्यर्थेत्स्वस्त्यु षोडशम् । (जै० न्या० भा० १।२। ११) ।

अत्रैव "इदमवदत्यक्रियाज्यस्य समानार्थत्वात् । न, षोडशभेदात् । आद्यगुण-
भेदाच्च (६।१। २६-२८) इति कात्यायनसूत्राण्यपि दृष्टव्यानि ।

(३) अत्र ब्रह्मचरिणो स्वस्थाने दक्षिण आसते तृतीयम् । एवं होतृर्मेधावग्राहयति
पशुपुरोडाशयागार्थमामन्त्रितौ चात्वाकोत्तरावन्तरेण प्रविश्य आग्नीषोमीयपशुतरेण
गत्वा सः प्रविश्य होतृविष्यं चोचरेण गत्वा यथाधिष्ण्यमुपविशतः । यदा च पशुपुरो-
डाशप्रचारे उत्तरपदे दक्षिणतो ब्रह्मिणोऽपि समन्त्रक उपविशेत् ।

(४) अत्र केन्द्राग्निद्वयपूर्णं पशुपुरोडाशादून्नेन यज्ञप्रैषावाज्यमागी भवति, तत्र
प्रैषावाज्यद्वयपुरोडाशवत्त्वात् । आभ्यावाज्य देवताध्वनपूर्वकं प्रवृत्तिरुक्तम् ।

भाष्यपर्यवस्यति ।

सोमायानुग्रूहि ।

सोमं यज ।

इदं० सोमाय न मम ।

पुरोडाशयागे अथयन्नाह—

अग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशस्यानुग्रूहि ।

जुहामुपस्तीर्य उपभृति च स्विष्टकृदर्थं जुहामवदाय उपभृति च स्विष्टकृदर्थं जुहो प्रत्यभिघार्य । पक्षे नोपभृति ।

अत्याक्रम्याभास्य प्रत्याध्राविते—

अग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य ।

इदमग्नीषोमाभ्यां न मम ।

पक्षे यस्य जुहामुपस्तारः ।

अथयन्नाह—

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुग्रूहि ।

उभयप्रावदायोभयत्र प्रत्यभिघारः ।

द्वौत्रपद्यति ।

ततोऽग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशस्यानुग्रूहि ।

मैत्रावरुणः—

(१) "अग्नीषोमा यो अथ धामिद् धचः सपर्यति तस्मै धचं सुधीर्यं गयीं पोषं स्वप्न्योऽम्" ।

अग्नीषोमाभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य ।

मैत्रावरुणः—

होतायज्ञदग्नीषोमौ पुरोडाशस्य जुयेतां हविर्होतव्यज ।

होता—

भूमुर्वर्यं ऽ यज्ञामहे (२) अग्नीषोमा विपृतमर्षतो ॥ मा प्यायन्तामुं स्त्रिया इत्यसूदः अस्मे यलानि मयवत्सु धत्तं कृणुत नो मज्जरं भुष्टिमं स्ता ऽ धौ ऽ यद् ।

मोजः सहः सह मोजः स्वः ।

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुग्रू ३ हि, इत्युक्ते ।

मैत्रावरुणः—

(३) मा वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्र यातं नमोमिरग्ने अवाक् युवं राधोमिरकवेमिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमो भोऽम् ।

आश्वयन्तरतिः ।

आश्राविते इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य—

इदमिन्द्राग्निभ्यां न मम ।

हुत्वा समानीय ।

अग्नये स्विष्टकृतेऽनुमूद्वेदि ।

ओ३धा३वय ।

अस्तु ओ३पद् ।

अग्नये स्विष्टकृते प्रेष्य ।

इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ।

हौत्रन्दतिः ।

तत इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षदिन्द्राग्नी जुपेतां हविर्होतयंज ।

होता—

भूर्भुवये ४ यजामहे (१)मीर्मिर्विशः प्रमतिमिच्छमान ईद्रे रयि यशस
पूर्वभार्ज इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नय्येमिस्तिरतं देष्णीयां ४ पद् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

तर्ता (२)निर्गुणः स्विष्टकृचागः ।

अग्नयेऽनुमू३हीत्युक्ते ।

मैत्रावरुणः—

(३)ऽल्लामग्ने पुर्वदंसं सनि गोः शश्वचमं हवमानाय साय स्वात्रः

सुनुस्तनयो विज्ञावाग्ने सा ते सुमतिभूंत्यस्मो३म् ।

ततोऽग्नये प्रेष्य ।

मैत्रावरुणः—

होतायक्षर्दिग्नि पुरोडाशस्य जुपेतां हविर्होतयंज ।

होता—

भूर्भुवये ४ यजामहे (४)र्दिग्नि सुदीर्ति सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्तपेऽहं
जातवेदः त्वां दूतमरति हव्यवाहं देवा अक्षयवन्नमृतस्य नामी वो३पद् ।

ओजः सहः सह ओजः स्वः ।

(१) अ० ७।१।१।

(२) मत्र मीमांसा—स्विष्टकृत्पुणो लोप्यो वा न पश्यादिषु वा ।

मन्वन्वपाद्याम एव प्रयोगाग्न्यप्यग्नौऽग्नितमः ॥

(जै० व्या० भा० १०।२।३०) ।

(३) अ० ३।१।२३

(४) अ० ३।१।७।

आध्ययपद्धति ।

पक्षे तन्त्रेण स्विष्टरुत् । उदकोपस्पर्शः ।

निधाय चूर्चो इतरां वेदोपग्रहेण । न सञ्चराम्युसणम् ।

प्राशिवादिचतुर्धाकरणयजंम् । भागपरिहरणान्तं पौर्णमासवत् । न
पवित्रप्रतिपत्तिः ।

(पशुपागः)

ततः पशोर्घिशसनम् । पक्षे पश्वोः ।

प्रयेकमङ्गान्यवधति (१) हृदयं जिह्वां क्रोडठं सस्यसविधपूर्वनहकं
पार्श्वं यकृद्बृको गुदमध्यं दक्षिणा थोणिः, इत्येकादश जौहवानि ।
दक्षिणसविधपूर्वनहकं गुदवृत्तीयाणिष्ठं सस्या थोणिः, इति त्रीण्यौ-
पभृतानि ।

गुदवृत्तीयं धर्पिष्ठमुपयङ्म्यः ।

अयदानकाले प्रयिमाणः । (२) धनिष्ठुज्ञाघनो च । नात्र भागाध
होत्रपद्धति ।

उदकोपस्पर्शनम् ।

ततो पुरोडाशेडोपह्वानं पर्वाजनादि, देवो देवपुत्रे उपहृतोऽयं यज
मानोऽस्य पशस्यागुर उह्वमशोयेति तस्मिन्नुपहृत । प्राशनं नात्र
मैत्रायणस्य । केचित्तु भक्षणमिच्छन्ति । मार्जनम् ।

(पशुपागः)

अथपशुनाऽऽचरन्ति ।

(१) हृदयमात्रफलसदृशम् । वृक्षो कुक्षिस्थो गौलक्षो महशमलकृतुक्ष्यौ । आत्र-
पकाकृती इति धूर्तस्वामिन् । गुदमध्यं येन वाकृत्तिर्गच्छति तत् ।

अत्र मीमांसा—हृदादि वाकृदादिषु पञ्चाङ्गम्यप्रयोजकाः ।

हृदादिरेव वाऽऽधोऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्यत ॥

हविषा यागोपत्वाद् हृदादेर्हविरात्मनः ।

प्रयाजकृत् तस्यैव नेतृत्वात्तथात्वतः ॥ (जै० श्या० ४।१।२४-२५) ।

पशु इत्यनो हवि किं वा प्रत्यङ् हविरन्यथा ।

आद्यश्रोदनया मैत्रमवदानपृथक्त्वतः ॥

एकेनाङ्गेन सर्वेषां यद्वैकादशमिषंजि ।

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषा भेदतोऽखिले ॥

एकादशमिष्येषां परिसङ्ख्या मवेद्यतः ।

न त्रिदोषी मत्स्यभावादश्रुतोक्तेषु सोचिता ॥ (जै० श्या० मा० ७।१०।१।१-३)

(२) धानिष्ठु—स्युलान्त्रम् ।

जाघनी—जघनप्रदेशे भवा, पुच्छदण्डः ।

अत्रैवैतद्विधिः ।

दातानि । पक्षे पेन्द्राग्रस्यापि ।

तत उत्तरादुत्तरतः श्वत्र उदग्मवयाद्य पक्षे उन्नमो, तस्मिन्लो
हितं० रक्षसामिति ।

(१) "ॐ रक्षसान्मागोऽसि" (६।१६) ।

पक्षे तन्त्रेण मन्त्रोऽनूहित एव ।

उदकोपस्पशः । शूलादानम् ।

"ॐ शौरसि पूयिष्यसि" (१।६) ।

यजमानान्वाक्यः शूले हृदयं प्रवृष्य शामित्रे श्रवयति ।

पक्षे पेन्द्राग्रस्यापि शूलादानादेतदन्वम् ।

पक्षे तन्त्रेणोहितः प्रैयः ।

(२) पशुं चोगायामं श्रवयति ।

जायती पशोः पुच्छमिति हरिश्चामिनः ।

जायती बालद्रव्य इति मायगवायाः ।

जायती येन मग्नज्ञानमपवतीति घृतेऽस्वामिनः ।

जायती बालधिरव्यते इति ज्ञानदारिद्र्याः ।

सुभातंशानु मल्लविन्दवामित्रः द्रव्यायनीम् ।

बागबालदस्तादादाय घर्मागमनिवृत्तः ।

इत्यत्र राजाजयोः पुच्छमिति स्मृतिवन्तिद्रव्याः व्याख्यातवान् ।

जायती पशोः पुच्छमित्यविध्वंसमायामां दुर्गतेऽप्यत्र जायती गौर्दक्षता—

(३।३।१०) इत्यविध्वंसः ।

जायती कथी इति पितृमृतिहरिश्चो ।

तदुपक्रम—कथिश्चम्य श्रोगिपदन्तस्वान् श्रोगिषोत्र प्रागुत्तरादिति । पुच्छद्रव्य-

मेव जायतीशब्देनोच्यत इति देवः ।

सा च परलोसंजायती ।

उदरमेधोऽपिगुं गुदे प्रास्यति दृष्टव्येन (का० श्रौ० ३।३।१०) ।

पशुवेषादि हृदो दुर्गतेः स्याच्छता अवशिष्टं मेधो वशाप्रदाने क्रियमाणे मू मूर्धनि
तद्गुदे प्रास्येत—आन्त्रमन्त्रे प्रवेशयेत् । "स ह त्वेव पशुमाकमेत स एव मेवमृगमेधेति
हृदोः स्याच्छतुर्दस्य मेधस्य परिशिष्येत तद्गुदे मृष्येत्" (३।८।३।५) इति श्रुत्यात् ।
अस्यायाः—य एनं पशुं मेधमुगमेधेत्—प्रास्येत् स एव कुशलोऽप्ययं पशुमाकमेत
नाम्यो अत्र इत्यर्थः । यदि स एव पशुः हृदोः स्याच्छता मू मूर्धनि मू मूर्धनि मेधस्य
क्रियन्परिशिष्येत वशाप्रामर्शयमानायां तद्गुदे मृष्येत् । अर्था गतो (पा० शा० ३।३।१०)
निर्गमो निशेपे वर्तते । ममयेदित्यर्थः ।

(१) यत्र 'हृदं रक्षोऽप्य' इति त्यागोऽनुप्रेयः, उदकोपस्पशं च । प्रशिष्यतिनेत्यम् ।
गतत्र बहुषु पशुषु सर्वेषां प्रतिगतिरिति कथं ।

(२) मत्र पशोः साक्षाद्व्यवर्तनादया तच्छ्रवणार्थमावा उवाचाः सज्जानोपा-
धर्मप्राप्तिः ।

आज्यवपदतिः ।

सखादानम् ।

“ॐ घौरसि पृथिव्यसि” (१।२) ।

मातरिभवन इत्यधिश्चयति ।

“ॐ मातरिभवनो घर्मोऽसि त्विभवा घसि ।

परमेण धाम्ना दृढं हस्य मा हामा ते यज्ञपतिर्हार्षीत्” । (१।२)

यज्ञमानान्वारधायामद्धानि प्रक्षिपति ।

पक्षे ऐन्द्राग्नस्यापि तस्यामेव थपणम् ।

सौकर्यादभ्यस्यां घा । अन्यपक्षे तस्या अपि मन्त्रचारुंस्काराः सर्वे ।

ततः शमितारुढं शास्ति त्रिः प्रच्यावयतात्रिः (१) प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताघस्या पृच्छाच्छ्रुतं हविः शमिता इति श्रुतमित्येव ध्रुतान्न श्रुतं भगवो न श्रुतं हीति (का० श्रौ० ६।८।१) ।

त्रिः प्रच्युते हृदयं प्रपृच्छात्तमं उपास्याङ्गोपरि करोति । शूलं चाभूमौ । पक्षे तन्नेषोदितः प्रैषः ।

त्रिः प्रच्यावयतात्रिः प्रच्युतस्य हृदये उत्तमे कुरुताघत्वा पृच्छाच्छ्रुतं हविः शमिता इति श्रुतमित्येव ध्रुतान्न श्रुतं भगवो न श्रुतं हीति ।

ऐन्द्राग्नस्यापि तथा करोति ।

अध्वर्युर्हृद्वा पृषदाज्यस्यादायोपनिष्कम्य पृच्छति त्रिवारं श्रुतं हविः शमितः ।

तेन श्रुतं इति प्रोक्ते उपांशु अध्वर्युः तद्देवानामित्याह । एवं विरपत्म् तत्र गत्वा पृषदाज्येन सन्ते मन इति हृदयमभिधार्य ।

“ॐ सन्ते मनो मनसा सप्रणः प्राणैर्न गच्छताम्” (६।१८) ।

पञ्चोः साक्षाप्यधर्मतातिदेशे मीमांसा—

पुरोडाशस्य साक्षाप्यस्य वा घर्मः पञ्चौ यतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्मात्त्रो हविर्जन्मादिसाम्यतः ॥ (जै० न्या० मा० ८।१।२) ।

(१) अनेकपाशुके-त्रिः प्रच्युतयोः हृदये उत्तमे कुरुताघ, इति पशुद्वयोः । त्रिः प्रच्युतानां हृदयानि उत्तमानि कुरुताघ, इति षड्पशुषु च विगणिताः ।

केचित् प्रच्युतस्येत्यस्याप्यस्य हविः पस्त्वं मन्यमानाः अन्वहमिच्छन्ति, तद्युक्तम्-अस्य पशुपरता युत्यैव (ष० ३।८।३।३) प्रकृतित्याह । तेन पक्षनेकस्ये यथार्थमूहो भवत्येव । अत्र द्वे अनुशासने त्रिः प्रच्यावयतादित्येकम्, यत्त्वा पृच्छादिति द्वितीयम् । अतस्तृतीयसवने “शमित्रनुशासनप्रभृतीढान्तं कृत्वे” (का० श्रौ० १०।६।१२) इत्यत्र द्वितीयशमित्रनुशासनप्रभृति ज्ञातव्यम् । पूर्वानुशासनस्य कार्यस्य प्रातःसवन एव क्रियमाण-त्वात्तत्रैव कर्तव्यम् ।

आन्वमेवदति ।

आज्यस्यात्याः क्षुवेण गृहीत्वा सर्वं पशुमभिचारयति तृष्णीम् ।
वदगुह्यास्य वसापात्रे वसाग्रहणम् ।

पक्षे हृदयाभिचारपादि वसाग्रहणान्तमैन्द्राग्रस्यापि ।

(१) हृदयादिजोहवानामेकादशानां मन्त्रेण प्रत्येकं प्राणदानम् ।

“ॐ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्ये ।

आत्मन्यान् सोम घृतवान् हि मृत्वाग्नीषोमौ गच्छ स्वयंजमानाय
विन्द” (का० श्रौ० २।८।१४)

औपभृतानां वसायाश्च तृष्णीम् । जाघन्या मन्त्रेण ।

पक्षे ऐन्द्राग्रस्याप्येवमेव प्राणदानम् ।

“ॐ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्ये ।

आत्मन्यान् सोम घृतवान् हि मृत्वा इन्द्राग्नी गच्छ स्वयंजमानाय
विन्द” ।

औपभृतानां वसायास्तृष्णीं जाघन्याश्च मन्त्रेण ।

पश्चत्तो वपावदन्तरा यूपान्नी हुत्वा (२) दक्षिणतो वेद्यां प्रियेणेति
हृषींस्यासादयति मेदेन ।

“ॐ प्रियेण घाम्ना प्रियटं० सद् आसीद” (२।६) ।

औपभृतानां वसायाश्च तृष्णीमासादनम् । जाघन्या मन्त्रेण (३) ।

पक्षे ऐन्द्राग्रस्य जोहवानि मन्त्रावृत्यासाद्य तृष्णीमौपभृतानि ।
वसां चासाद्य जाघन्यैर्युगपदासादनं मन्त्रेणोहितेन ।

“ॐ प्रियाभ्यां घामभ्यां प्रियटं० सद् आसीदतम्” (२।६) ।

प्रत्येकं समन्त्रकमालम्भनं जोहवानां, औपभृतानां, वसायाश्च
तृष्णीं जाघन्या मन्त्रेण ।

पक्षे ऐन्द्राग्रस्यापि ।

ध्रुवा असदप्रिति जोहवाभ्यामनेऽप्ययुः ।

“ॐ ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यदं पाहि
पशुपतिम्” (२।६) ।

(१) अत्र हृदयादीन्वेव हवींषि, पशुस्तु मोहिषवत्प्रवृत्तिरूपं, अतो हृदयादीनां
प्रत्येकं प्राणदानं मन्यात्पूर्वार्द्राद्वदानं च भवतीति इतिस्वामिकः ।

(२) उच्यते आसादनेप्राप्ते “दक्षिण” (का० श्रौ० १।८।१०) इति वचनादक्षिणत
आसादनम् ।

पयोः साग्राप्यजिह्वास्त्वात्स्याख्या (उद्यापा) मेवाग्रादेने प्राप्ते “वेधामि” तिबच-
पात् (का० श्रौ० १।८।१०) वेधामामादनम् ।

(३) सौविट्टृतानां आगावदानानां आगादानामने च भवतः ।

१

वाच्यव्यवपदलि ।

औपभृतातां वसायाध तृष्णीम् । जाघन्या मन्त्रेण । नारमात्मन्मः ।
तृष्णीं घनिष्टोर्निधानम् ।

दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता येषां प्लक्षशात्तास्थवयति ।

जुह्वपभृतोरुपस्तृष्णीते वसाहोमदयन्यां प्राशिन्ने पात्र्यां च जुह्वपभृ-
तोर्हिरण्यशकलावधानम् ।

मनोतायै हविषोऽवधीयमानस्यानुग्रहः ।

इति प्रतिप्रस्थानेके सूचोत्तरवयति यथोक्तं द्विष्टिः ।

अथेते गुदवृत्नीये वपावद्धिरण्यम् ।

तच्छेयम्—प्रतिप्रस्थाता प्राशिनाद्गुदपर्वमात्रं हृदयर्द्धं सतथा
कृत्वाध्वयं प्रपचयेत् ।

ततोऽध्वर्युर्भागद्वयं जुहां भागद्वयं प्राशिन्ने भागद्वयमिडायां एकं स-
म्भर्तार्यै निदध्यात् । पथं जिह्वाक्रोडयोः भागश्चरयं प्रतिप्रस्थातुः ।

हीनपदलि ।

(पशुप्रचारः)

तत्र मनोतायै हविषोऽवधीयमानस्यानुग्रहः ३ हो स्थुलो—
मैत्रायणः—

(१) एवं ह्यग्ने प्रथमो (२) मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

एवं सौ वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वौ ३ ।

एवं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

एवं सौ वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वौ ३ ।

एवं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

एवं सौ वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वौ ३ ।

अथा होता न्यसीदो यजीयान्विष्ठस्पद इषयजीव्यः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनुग्रमो ३

वृतेय यन्तं वहुमिवसव्यैस्त्वे रयिं जागृषांसे अनु ग्रमन् ।

रुशन्तमग्निं दर्शतं वृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिषांसे ३

(१) ऋ० ६। १। १—१३

(२) अत्र मीमांसा—

मनोतामन्त्र ऊहोऽस्ति वाच्ये नास्ति वाऽस्त्यसौ ।

अग्नेर्येरेतिवचनं प्रवृत्तौ सायकं यत् ॥

अग्नीषोमावग्निरैव कथ्येतां वचनं विना ।

अनर्थकाच्चत्र वाक्याद्विज्ञातवृत्तवारणम् ।

(जै०न्या० १०।४।३४—३५) ।

आध्वयंवद्भतिः ।

निधानमध्वर्योः सर्वत्र ।

सव्यसक्थिपूर्ध्वनडकपाश्वर्योश्च पञ्चधाकरणम् । तत्रावदानद्वयं जुह्वा
भागद्वयं प्राशिन्ने एकं सम्मर्शनार्थं ।

ततो यकृतो वृक्कयोश्च सतधा हृदयवद्भागकरणं निधानञ्च । गुद-
मध्यस्य द्वेधाकरणं तच्च जुह्वायामेव ।

ततो दक्षिणश्रोणयोः पञ्चधा सव्यसक्थिपूर्ध्वनडकवत् ।

ततो दक्षिणसक्थिपूर्ध्वनडकगुदतुनीयाणिष्ठसव्यश्रोणीनामवदानद्वयं,
द्वयमुपभृति । तद्वशिष्टं सम्मर्शनार्थं वषाषद्विरणयम् । जुह्वपभृतोरुप
रिष्टाकृत्वा जुह्वां सकृत्प्रत्युपस्तौर्यं उपभृति द्विः प्रत्युपस्तारः ।

ततो घसापाश्रेण घसाग्रहणं रेडसीति ।

“ॐ रेडस्यग्निष्ठा श्रोणाश्वापस्त्वा समरिणन् धातस्य त्वा धाउयै
पृष्णे २४६॥ ऊष्मणो व्यतिपत्” (६।१८) ।

द्विरभिघार्यं प्रयुतमिति पाद्वेन सडंसृज्यत्यसिना वा ।

“ॐ प्रयुतद्वेपः” (६।१९) ।

हौत्रपद्भतिः ।

पदं देवस्य नमस्ता ध्यन्तः ध्रुवस्यवः ध्रुव आपन्नमृकम् ।

नामानि विद्धिरे यशियाणि भद्रायां ते रणयन्त संहृष्टो३ ।

त्वां यधन्ति क्षितयः पृथि यां त्वां राय उभयासौ जनानां ।

त्वं ज्ञाता तरणे देव्यो भूः पिता माता सद्मिन्मानुषाणो३ ।

सपर्येण्यः स प्रियो विश्वाग्रहोता मन्द्रो नि पसाश्च यजीयान् ।

तं त्वा ययं दम आ दीदिघांसमुप श्रुवाधो नमस्ता सहमेो३ ।

तं त्वा ययं सुष्ठो नव्यमग्ने सुस्तायव ईमहे देधयन्तः ।

त्यं विशो मनयो दीधानो दिवो अग्ने गृहता रोधनेनो३ ।

विशां कर्वि विश्पति शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चपणोताम्

प्रेतोपणिमिपयन्तं पावकं राजन्तमग्नि यजतं रथोणो३ ।

सो अग्न ईजे शशमे घ मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदार्ति ।

य आहुति परि वेदा नमोमिर्विश्वेत्स घामा दधते त्वो तो३ ।

आस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्येः

पेदी सुतो सहसो गोभिदकूयैरा ते भद्रायां सुमतो यतेमो३ ।

आ यस्ततग्य रोदसो वि आसा श्रोमिश्च ध्रुवस्यस्तद्वयः

गृहद्विर्वाजैः स्थविरेमिरस्मे रंयाद्भरग्ने पितरं वि माहे३ ।

नृगृहसो सद्मिन्देष्टस्मे मूरि नोकाय तनवाय पश्या ।

आभ्यर्चयन्पद्धतिः ।

यसायाः शेषमिडापात्र्यामासिच्य तस्यां क्रोडममस्थीनि च प्रास्यति श्रोणियर्जम् ।

घनिष्ठं च प्रास्यति उपयद्दोमार्थं पत्नीसंयाजार्यं च ।

सुगुप्ते जाघनीं गुदं निधाय इडां छिरमिधाय्य अवशिष्टानामङ्गानां सम्म-
र्शनमैन्द्रः प्राण इति विकल्पेन ।

“ह्यैन्द्रः प्राणोऽभङ्गेऽभङ्गे निदीध्यैन्द्रोऽउदानोऽभङ्गेऽभङ्गे निधीतः ।

वैष त्यष्टर्भूरि ते सठं०समेतु सलक्ष्मा यद्विषु रूपं भवति ।

वैषत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु” (६।१०) ।

तत्रोपविष्ट एवाह ।

(अग्नीषोमीयः प्रधानयागः)

अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहि ।

अतिक्रम्याध्याह्न—

अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषः प्रेष्य ।

हौत्रपद्धतिः ।

पूर्णीरिषो पृथ्वीक्षारे अघा अस्मे भद्रा सौधवसानि सन्तोः ।

पुरुषयग्ने पुरुषा त्वाया वसूनि राजन्यसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुषार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वोः ।

पुरुषयग्ने पुरुषा त्वाया वसूनि राजन्यसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुषार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वोः ।

पुरुषयग्ने पुरुषा त्वाया वसूनि राजन्यसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुषार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वोः ।

(अग्निषोमीयः प्रधानयागः)

ततोऽग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहि त्युक्ते—

मैत्रावरुणः—

(१) अग्नीषोमा य आहुति यो वां दाशाद्विष्कृतिं

स प्रजया सुवोषे विश्वमायुष्येन्नवोऽश्वम् ।

ततोऽग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येत्युक्ते—

मैत्रावरुणः—

होता यत्तदग्नीषोमौ छागस्य हविष आत्तामघ मध्यतो मेद उद्भृतं

पुरा द्वेपोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभः ।

आश्वयंवापदतिः ।

(वसाहोमः)

प्रतिप्रस्थाता जुहोतिस्थाने उपविश्य याज्याया अर्द्धर्चान्तरे वसैक-
देशं जुहोति घृतघृतपावान इति ।

"ॐ घृतं घृतपावानः पिवत वसाम्बसापावानः पिवतान्तरिक्षस्य
हविरसि स्वाहा" (६।१६) ।

इदं वसाये न मम ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम इति वा ।

अन्तरिक्षायेति वा ।

षपट्कृते देवतर्द्धं हुत्वा ।

इदमग्नीषोमाभ्यां न मम ।

प्रदक्षिणमावृत्य नेतरयावृत्तिः ।

जुहोत पृथदाज्यस्योपमन्नाह ।

(वनस्पतियामः)

वनस्पतयेऽनुमू३हि ।

हौत्रपदतिः ।

घस्तान्नूनं घासे अजाणां ययसप्रथमानां सुमक्षराणां शतर-
द्रियाणामाग्नधातानां पीवोपवसनानां पादर्वतः भ्रूणितः शितामत
असादतोहादङ्गादपत्तानां करत पयाम्नीषोमौ जुपेतां हविर्होतयंज ।

होता—

मूर्मुयवै४ यजामहे(१)ऽग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य धीतं हर्यंतं
घृपणा जुपेतां ।

अत्रार्धं च विरमेदा वसाहोमात् ।

(वसाहोमः)

कृते(२)वसाहोमे—

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा घत्तं यजमानाय शं यो४ वौ४पट् ।
भोजः सह सह भोजः स्वः ।

(वनस्पतियामः)

ततो वनस्पतयेऽनुमू३हीत्युक्ते—

मैत्राघरुः—

देवेभ्यो वनस्पते हवीं नि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थं ।

(१) ऋ० १।१३।४

(२) वसाहोमेन पशुअपगार्थं निशिसमुद्यामाग्दस्ये अलमुष्यते ।

आचक्षतेपद्धतिः ।

आध्याह्न्यं घनस्पतये प्रेष्य ।

इदं घनस्पतये न मम ।

हुत्वा समानीय सौविष्टकृतं जुह्वाम् ।

(स्विष्टकृद्यागः)

अग्नये स्विष्टकृतेऽनुग्रूक्षहि ।

आध्याह्न्याह—

अग्नये स्विष्टकृते प्रेष्य ।

हीनपद्धतिः ।

प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठोऽम् ।

घनस्पतये (१) प्रेष्येत्युक्ता—

मैत्रावरुणः—

होतायस्तन्नस्पतिममि हि विष्टतमया रमिष्टया रशनयाधित यत्रा
श्रेताज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया
धामानि यत्राग्नीषोमयोश्चागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्रा-
ग्नयोश्चागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र घनस्पतेः प्रिया पार्थांसि
यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तजोतं
मरुत्येवोपस्तुत्येवोपावसन्नद्रभोर्यासमिय कृत्वी करदेधं देवो घनस्पति-
र्जुपता हविर्होतयंज ।

होता—

भूर्भुवर्धये ४ यजामहे घनस्पते रशनया नियूय विष्टतमया घयुनानि
विद्वान् ।

यह देवत्रा दिधिषो हवींषि म च दाताममृतेषु धेवा ४ यौ४पट् । :

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(स्विष्टकृद्यागः)

ततोऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुग्रूक्षोत्पुते—

मैत्रावरुणः—

(२) पिप्रोहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वान् ऋतुं ऋतुपते यजेह ये देव्या
ऋत्विजस्तेभि रग्ने त्वं होतृणामस्या यजिष्ठोऽम् ।

ततोऽग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येत्युक्ते—

(१) अत्र घनस्पतिद्यागप्रैषे आषष्ठायनार्क आज्यसामयोर्नियमनमस्ति 'यत्राग्ने-
राज्यस्य हविषः' इत्यादि । आध्याह्न्यानामाज्यसामयोर्नियमनं प्रैषेषु न भवति । "दार्श-
पौर्णमासिका निगमास्तेषु निगच्छत " (५११८१) इत्युक्त्वा 'न प्रैषेषु' (५११८८)
इति निषिद्धत्वात् ।

इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ।

(वसाशेषेण दिशां व्याघारणम्)

प्रत्येत्य वा दिशो व्याघारयति वसाहोमहवन्त्या वसाशेषेण वाजिन-
घत्सर्वे जुहोति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणम् ।

पुरस्तात्प्रथमम् । उत्तमाभ्यां मग्नये पूर्वार्द्धं च ।

"ॐ दिशः स्वाहा" (६।१४) —

पूर्वस्याम् ।

इदं दिग्भ्यो न मम ।

"ॐ प्रदिशः स्वाहा" (६।१६) —

दक्षिणस्याम् ।

इदं प्रदिग्भ्यो न मम ।

"ॐ मादिशः स्वाहा" (६।१४) —

पश्चात् ।

इदमादिग्भ्यो न मम ।

द्वीप्रपदति ।

मैत्रायणः—

होता यज्ञदर्शिं स्विष्टकृतमयाङ्गिरस्तेराज्यस्य हविषः प्रिया धामा-
न्ययाद् सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययाङ्गनीषोमयोऽश्वलग्नस्य
हविषः प्रिया धामान्ययाद् वनस्पतेः प्रिया पायांस्यस्याद् देवानामाज्य-
पानां प्रिया धामानि यज्ञदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यज्ञतत्त्वं महिमानमा-
यज्ञतामेज्या इयः कृणोतु सा मध्वरा जातघेदा जुपतां हविर्हति यज ।

होता—

भूभुवर्गेषु यजामहे (१) ऽग्ने यद्घ विशा अश्वरस्य हातः पावक-
शोचे वेष्टुर्ह हि यज्वा ।

अथ यजामहि महिना वि यद्भूहव्या वह यविष्ठ या ते अथा
४ यौ ४ पट ।

नात्र (२) निगदः । उदकोपस्पर्शनम् । ततः पञ्चिद्विधोपह्वानम् ।
वपहृतं गृह्ण देवो देवपुत्रे । उपहृतोऽयं यजमानोऽस्य यज्ञस्यागुर
उहृचमशीयेति तस्मिन्नुपहृतः ।

(१) ऋ. ६।१९।१४ ।

(२) 'अनिगदाप्राज्या' इत्युक्त्वाव 'अग्नेः स्विष्टकृतम्' इत्यादिकं प्राकृतो निग-
दोऽग्नये न भवति ।

३२ अक्षि०

आप्पयं वपदतिः ।

“ॐ विदिशः स्वाहा” (६।१६)—

उत्तरतः ।

इदं विदिग्भ्यो न मम ।

“ॐ उदिशः स्वाहा” (६।१६)—

मध्ये ।

इदमुदिग्भ्यो न मम ।

“ॐ दिग्भ्यः स्वाहा” (६।१६)—

पूर्वाञ्ज ।

इदं दिग्भ्यो न मम ।

क्षुचौ सादयित्वा ।

(ऐन्द्राग्नयागपक्षे प्रयोगक्रमः)

ऐन्द्राग्नपक्षे त्वेधं प्रयोगक्रमः ।

पूर्वं सर्वत्रोपस्तारं कृत्वाऽग्नीषोमीयस्यावदानानि गृहीत्वा जुह्वा हिरण्यावधान-प्रत्युपस्तारेण कृत्वोपभृति हिरण्यशकलावधान-प्रत्युपस्तारौ चाकृत्वा, पात्रे घसाग्रहण-द्विरभिघारण-सर्द्धं सज्जनानि च कृत्वा इहायां घसाशेषमासिच्य श्लोहं भोगियज्जनस्थीनि च प्राप्त्य अन्नभिघार्य जाघन्यादि निधाय पशुसम्मर्शनमकृत्वाऽग्नीषोमीयप्रधानयामं कृत्वा घसाहुतशेषं पात्रास्तरे कृत्वा प्रत्येत्य जुह्वा घसाहोमहवर्मा चोपस्तीर्य जुह्वा हिरण्यं निधाय जुह्वपभृतप्राशिन्नेडास्तु पूर्ववद्वदाय जुह्वपभृतोर्हिरण्यशकले अवधाय सर्वत्र प्रत्युपस्तीर्य घसाग्रहणादि-जाघन्यादिनिधानान्तं पूर्ववत्कृत्वा उभयशेषं तन्नेणाभिमृश्य—

(ऐन्द्राग्नः प्रधानयागः)

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुवृद्धिः ।

होत्रपद्यतिः ।

प्राशनम् । (१) मैत्रावरुण-प्रतिप्रस्थात्रोरप्यत्र केचिद्भक्षमिच्छन्ति । मार्जनम् ।

(ऐन्द्राग्नः प्रधानयागः)

तत इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुवृद्धोत्पुक्तो—

मैत्रावरुणः—

(२) ता योधिष्टममि गा इन्द्र नूनमपः स्वरूपसोर अन्न ऊर्द्धाः

(१) 'अभ्यर्चुविकारात्प्रतिप्रस्थाता मध्येषु, मैत्रावरुणञ्च होत्राभ्यर्चुविकारात्' (का० श्रौ० १।१।२१ २६) इति कात्यायनवचनादत्र मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थात्रोरपि इडा-भक्षणं केचिदिच्छन्ति ।

(२) ऋ० ६।६०।२

आश्वयंषपदतिः ।

ओ३था३वय ।

अस्तु ओ३पट् ।

इन्द्राग्निभ्यां द्वागस्य हविषः प्रेष्य ।

अर्द्धचान्तिरे वसाहोमः (१)पूर्ववत् ।

इदमिन्द्राग्निभ्यां न मम ।

प्रदक्षिणमावृत्य नेतरथावृत्तिः ।

ततो वनस्पति-स्विष्टकृद्यागौ ।

तत उभयवसाशेषं सडं च जते । न दिव्यागः (२)पूर्ववदिति ।

ततः क्षुच्चौ सादयित्वा सञ्चरमभ्युक्ष्य ।

अत्र वा पशुसम्मर्शः ।

प्राशिन्नसमर्पणम् । उदकोपस्पर्शः ।

इडाभाध्याति वनिष्ठु निष्कास्य होत्रे इडासमर्पणं प्रकृतिवत् ।

भागावदानानामभावेऽप्युपाहृतायामग्नीध्रे (३)वनिष्ठुदानम् ।

पश्चिडायां ब्रह्महोत्रव्ययुस्यात् (४) प्रशास्त्रग्नीध्रजमानानां सप्ताना-

मिडाभक्षः ।

पशुपुरोडाशे तु स्या (५)तृवजं पणाम् ।

होत्रपदतिः ।

दिशः स्वस्वस इन्द्रचित्रा अपो गा भग्ने युवसे नियुत्वो३म् ।

तत इन्द्राग्निभ्यां द्वागस्य हविषः प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

— होतायज्ञादिन्द्राग्नी द्वागस्य हविष अक्षामय मभ्यतो मेद् उद्भूतं पुरा द्वेपोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभः ।

वस्तान्नूतं घासे अज्राणां यवसप्रथमानां सुमस्तराणां शतरुद्रि-
याणामग्निश्चात्तानां पोषोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणिवः शितामत वस्ता-

(१) २४७ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

(२) २४१ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

(३) अत्र सीमांसा—

वनिष्ठुपि तद्वत्स्यात्प्राप्तिः प्राप्तनतो यदि ।

इडासंस्कार एवार्धं भक्षो विक्रियते ततः । (जै० न्या० १०।१।१५) ।

(४) मन्त्रावरुणान्मोत्र भक्षो वास्त्यस्ति वा नहि ।

अप्राहृतत्वाद्भवुं होत्रन्तर्भावतोऽस्ति सः ।

दिवाग एकमात्रो वा द्विभागः स्याद् द्विकर्मतः ।

एकः पुनैक्यतो नो चेद्वैषम्यं प्रकृतावपि । (जै० न्या० मा० १०।३।८-९) ।

(५) प्रतिप्रस्थापुःशस्ति भक्षो नो वा वरामयौ ।

पचत्यतोऽस्ति, नो पक्षा वपा सर्वहुता यतः । (जै० न्या० मा० १०।१।१०) ।

आज्यव्यवपद्धतिः ।

मार्जिते पवित्रप्रतिपत्तिः ।

समस्योल्लुफे समिधमादायाह सावसानान् चतुरः प्रैवान् ।

अग्नीदौपयजानह्वारानाहर ।

उपयष्टरुपसीद् ।

ग्रहाम्प्रस्थास्यामि ।

समिधमाधायाग्निमग्नीत्समृद्धि ।

अग्नीत् (१) शामप्राद्वह्वारानाहस्य होतृधिष्यये निवपति ।

एतन्त (२) इत्याद्यग्निसम्मार्गान्ते पौर्णमासवत् ।

(अनुयाजयागः । उपयाजशमः ।)

ततोऽनुयाजचरणम् ।

होत्रपद्धतिः ।

वृतेऽङ्गादङ्गाद्यत्तानां करत एवेन्द्राग्नी जुपेतां हविर्हतिर्यज ।

होता—

भूमवर्चं यजामहे (३) प्रचर्पणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र धृषिष्या रिरिचाये
दियश्च ।

अत्रार्चये विरमेदा यसाहोमात् ।

■ सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महि त्वा ग्रेन्द्राग्नी विष्वा भुयनात्यन्या
ध्वौध्वद् ।

मोजः सहः सह मोजः स्वः ।

(अनुयाजयागः)

तत्पकादशानुयाजान्वजति ।

(१) आग्नीमीयात् सामित्राद्वा ज्वलद्द्वारादृणम् ।

(२) मद्या—एवं ते देव सवितर्यज्ञं प्राद्वृद्धस्पतये प्रक्षणे ।

तेन यजमव तेन यज्वति तेन मामव ।

मनो ज्यतिर्जुपतामाज्यस्य वृद्धस्पतिर्यज्ञमिमं मनोत्वरिष्टं यज्ञं० समिमं वधात् ।

विश्वे देवास इह मादयन्ताम् ।

ॐ प्रतिष्ठ ।

(शु० ध० सं० २।१२-१३)

एवा ■ इति होताऽनुमन्त्रयेते—

ॐ एवा ते अग्ने समित्तया वर्चस्व वा च प्यामस्य ।

वविधीमहि च वयमा च प्यासिधीमहि ।

(शु० ध० सं० २।१४) ।

मजानात यजमानः ।

सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्लामर्तं सृष्ट्व सृष्ट्व सष्ट्वा० सममिति ।

ॐ अग्ने स्वाजिद्वि वाजन्त्वा सष्ट्वा० सं वाजजिह्वं० सम्मार्मि ।

(शु० ध० सं० २।१४) ।

दक्षिणतः पश्चात् सधरतः तृष्णीमुपरि ।

(३) ऋ० १।१०९।६

आज्वयं पदति ।

जुहां पृषदाज्यं (१) समानीय एकादशानुयाजाज्यजति ।

भौ(२)पयजेषु प्रतिप्रस्थातोपयजति ।

गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रं प्रतिवपट्कारम् ।

पक्षे गुदतृतीययोस्तन्नेण होमः ।

अत्वयुः—

कुचौ गृहीत्वा सकृदतिक्रम्याध्याह्न—

देवेभ्यः प्रेष्येति सर्वत्र(३)

(प्रथमः)

"ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

द्वौपदतिः ।

तत्र देवेभ्यः प्रेष्येत्युक्ता मैत्रावरुणः प्रतिप्रैषं देवं बर्हिरित्यादिकाने-

कादशानुप्रवाजप्रधानाह(४) ।

(प्रथमः)

मैत्रावरुणः—

देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात्सुवीरं धीरैर्वस्तोर्बुज्येताकोः प्र म्रियेता-

(१) विहृतावर्यभेदादनुयाजानां पात्रभेदे विचारः—

प्रयाजानुयाजसिद्धयै पात्रैस्त्यमुत निष्प्रता ।

एकोपनृद् द्वयोरयं दृष्टास्तौ विहृता तथा ।

विहृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धान्यपृषदाज्ययोः ।

एकपात्रे प्रहाशकेर्द्वयैक्यं प्रहृती द्वयोः ॥ (ज० स्या० मा० १।२।१३-१४) ।

(२) 'औषपमानङ्गारान्' (का० श्रौ० सू० ६।१।१०) इत्युपदेशाद्यौषामाहृत्यस्य

दृष्टार्यत्वाच्च तेष्वेवाङ्गारेषु जुहुयात् । स च होमो हस्तेनैव "हस्तेनैव गुदकाण्डं जुहोति" इति शास्त्रान्ताद्युतेः ।

"तद्वा एतदेको द्वाभ्यां वपद् करोति आज्वयं च यश्चैव उपपन्नस्य यजन्तमुपयजति तस्मादुपयजो नामाय धनुष्यजति प्रैषे तज्जनयति पश्चादुपयजति पश्चादि घोषायै प्रजाः प्रजायन्ते । स उपयजति समुद्रं गच्छ स्वादेति" (श० मा० ३।८।१।१०-११) अत्र पदतौ स्वाहाकारहोममन्त्रप्रयोगात् त्र्यम्बकवत् द्विहोमा अपूर्वा (जै० सू० ८।१।१०-१८) एते द्रष्टव्याः । ततश्च सकृद्वत् उपविष्टेन होतव्यम् ।

(३) प्रथमस्यानुयाजस्य बन्धेः पूर्वभागे होमः । द्विप्रभृतानां नरादांसर्यन्तानां मेरुस्मिन् स्थाने मध्ये होमः । ततस्त्रयाणामेकत्र पश्चाद्भागो होमः । स उ उपपृषयोत्तरत उपविश्य समानीय देवेभ्यः स्वादेति प्राचीमाहुतिं जुहुयात् ।

(४) देवेभ्यः प्रेष्य इत्यज्वयुंगा सम्प्रेषितोऽनुप्रैषं देवैः बर्हिरित्यादिकान् एकादशा-
नुयाजप्रेषान् अनवानमाह मैत्रावरुणः ।

होता च देवं बर्हिरित्यादिं चातुर्मास्योक्ता याज्या एते । तत्र अष्टमनश्-
मयोर्मध्ये देवो वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वांरितो नाम् इति द्वे याज्ये अन्ये एते न च चातु-
र्मास्योक्ताः, एवमेकादशानुयाजयाज्या अनुप्रैषं होता एते ।

आज्यव्ययपद्धति ।

इदं देवाय यद्विधे न मम ।

इदं समुद्राय न मम ।

(द्वितीयः)

"ॐमन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा" (६।२१)

इदं देवेभ्यो ज्ञाम्भ्यां न मम ।

इदमन्तरिक्षाय न मम ।

(तृतीयः)

"ॐदेवर्षं सवितारं गच्छ स्वाहा" (६।२१)

इदं देवीभ्यामुपासानकाभ्यां न मम ।

इदं देवाय सवित्रे न मम ।

हौत्रपद्धति ।

त्यस्याग्राया यद्विष्मतो मदेम वसुवने वसु धेयस्य वेतु यज ।

होता—

भूर्भुवर्षे ४ यजामहे देवं यद्विष्यसुवने वसुधेयस्य वेतु ४ घौ ४ पट् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(द्वितीयः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवीर्वाहः सहाते विड्बीर्यामं क्षिप्रिण ध्रुवा देवहूतौ वास इ मेना
स्तवण मामिमिमीयात्कुमारो धावनजातौ मैना अर्षा रेणुककाटः पूण्य-
सुवने वसुधेयस्य व्यस्तु यज ।

होता—

भूर्भुवर्षे ४ यजामहे देवीर्वाहा वसुवने वसुधेयस्य व्यस्तु ४ घौ ४
पट् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(तृतीयः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवी उपासा नकाद्यास्मिन्यज्ञे प्रयत्यद्वेतामपि नूनं देवीर्विशः
प्राया सिष्टां सुमीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य घीतां यज ।

होता—

भूर्भुवर्षे ४ यजामहे देवी उपासानका वसुवने वसुधेयस्य घीतां ४
घौ ४ पट् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(चतुर्थः)

चतुर्थसप्तमदशमेषु समानयनम् ।

"ॐ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवीभ्यां जोषीभ्यां न मम ।

इदं मित्रावरुणभ्यां न मम ।

(पञ्चमः)

"ॐ अहोरात्रे गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवीभ्यामुर्जाहुतभ्यां न मम ।

इदमहोरात्रभ्यां न मम ।

(षष्ठः)

"ॐ क्षुद्रांलि गच्छ स्वाहा" (६।२१)

हौत्रपद्धतिः ।

(चतुर्थः)

अध्वर्युणा प्रेत्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवी जोषी वसुधती ययोरम्याद्या द्वेपांसि युयवदान्यावस्रद्वसु
धायीण यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ।

होता—

भूर्भुवर्णे ४ यजामहे देवी जोषी वसुवने वसुधेयस्य वीतां ४ धौ
४ पट् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(पञ्चमः)

अध्वर्युणा प्रेत्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवी ऊर्जाहुती इपमूर्जमन्यावक्षसन्धिं सपीतिमन्यान्वेन पूर्वे द्य-
माना स्याम पुराणेन नवन्तामुर्जमुर्जाहुती ऊर्जममाने अधातां वसुवने
वसुधेयस्य वीतां यज ।

होता—

भूर्भुवर्णे ४ यजामहे देवी ऊर्जाहुती वसुवने वसुधेयस्य वीतां ४ धौ
४ पट् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(षष्ठः)

अध्वर्युणा प्रेत्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवा दैव्या होतारा पोतारा नेष्टारा हताघशंसावमरद्वसुवने वसु-

आज्यधेयपद्धतिः ।

इदं देवाभ्यां दैव्याभ्यां होतृभ्यां न मम ।

इदं ह्यन्दोभ्यो न मम ।

(सप्तमः)

"ॐ द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवीभ्यस्तिस्म्यस्तिस्म्यो देवीभ्यो न मम ।

इदं द्यावापृथिवीभ्यां न मम ।

(अष्टमः)

"ॐ यज्ञं च स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवाय नराशर्तुशाय न मम ।

इदं यज्ञाय न मम ।

हीत्रपद्धतिः ।

धेयस्य धीतां यज ।

होता—

भूर्भुवर्धे ४ यज्ञामहे देवा दैव्या होतारा वसुवने वसुधेयस्य धी

४ धौ ४ पद्

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(सप्तमः)

अध्वर्युणा प्रेथेत्युक्ता—

मित्रावरुणः—

देवीस्तिष्ठस्तिष्ठा देवीरिळा सरस्वती भारती धां भारतादित्य
स्पृष्टासरस्वतीमं रुद्रयज्ञमाधीदहेवेळया वसुमत्या सधमादं मदेम
सुयने वसुधेयस्य ध्यन्तु यज ।

होता—

भूर्भुवर्धे ४ यज्ञामहे देवीस्तिष्ठस्तिष्ठा देवीर्धुवने वसुधयस्य
व्यन्तु ४ धौ ४ पद् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(अष्टमः)

अध्वर्युणा प्रेथेत्युक्ता—

मित्रावरुणः—

देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा पळदाः शतमिदेनं शितिपृष्ठा मादधति स
स्त्री प्रवहन्ति मित्रावरुणे दस्युहोत्रमर्हता शृहस्पतिस्तोत्रमग्निना
यं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ।

होता—

भूर्भुवर्धे ४ यज्ञामहे देवो नराशंसो वसुवने वसुधयस्य वेतु ४ धौ ४ पद्

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

आध्वर्यवपद्धतिः ।

(नवमः)

"ॐ सोमं गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवाय वनस्पतये न मम ।

इदं सोमाय न मम ।

(दशमः)

"ॐ दिव्यं नम्रो गच्छ स्वाहा" (६।२१) ।

इदं देवाय वह्निषे न मम ।

इदं दिव्याय नमसे न मम ।

(एकादशः)

"ॐ अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा" (६।२१)—

इदं देवायानये स्विष्टकृते न मम ।

हौत्रपद्धतिः ।

(नवमः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवो वनस्पतिर्ययमावा घृतनिर्णिक् धामप्रेणास्पृक्षदन्तरिक्षं मध्ये
नामाः पृथिवीमपरेणाहं होद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं ।

होता—

भूर्भुवये ४ यजामहे देवो वनस्पतिर्ययमावा वसुधेयस्य वेतु ४ वा ४ पट् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(दशमः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवं वह्निर्वारितीनां निधेयासि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरु-
षाहं यशस्विदेना वह्निग्या वह्निष्यमिष्याम वसुवने वसुधेयस्यवेतु यज्ञं ।

होता—

भूर्भुवय ४ यजामहे देवं वह्निर्वारितीनां वसुवने वसुधेयस्य वेतु ४
वा ४ पट् ।

भोजः सहः सह भोजः स्वः ।

(एकादशः)

अध्वर्युणा प्रेष्येत्युक्तो—

मैत्रावरुणः—

देवो अग्निः स्विष्टकृतस्तुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मायजो होता

३३ अग्नि०

आप्ययं वपस्वति ।

इदमग्नये घैश्चानराय न मम ।

इत्या मनो म इति मुखोपस्पर्शनं प्रतिप्रस्थातुः (१) ।

"ॐ मनो मे हार्दि यच्छ" (६।२१)

न स्वरुहोमः ।

(धारानुयाजः)

एत्याभ्ययुः समानीय प्राचीं देवेभ्य इति ।

"ॐ देवेभ्यः स्वाहा"

इदं देवेभ्यो न मम ।

ब्रुहं निधायेतरां घेदोपग्रहेण (२) पशुदेवताघनस्वपतिभ्यां षडंगं
व्यूहनम् ।

हौत्रपद्धतिः ।

होतुर्होतुरायजीयानग्ने वां देवानयाज्यां अपि प्रेष्येते होत्रे अमस्तत । तां
ससनुयीं होत्रां देधंगमां दिधि देवेषु यज्ञमेत्येमं स्थिष्टृच्छ्वान्ने होता
भूर्धसुघने वसुधेयस्य नमो वाके घीहि यज्ञ ।

(१) अथ सुक्तं विमृष्टे "मनो मे हार्दि यच्छ" इति (शं. प्रा० ३।८।१।१) सुतत्वात् ।

(२) वनस्पतिस्तु स्थिष्टृच्छ्विकारः । अत एव तस्य व्यूहने सङ्कीर्तनं न प्राप्नोति,
प्रधानदेवतानामेव व्यूहने सङ्कीर्तनदर्शनात् । अतो वचनात्तत्सोच्चारणम् । वनस्पति-
ग्रहण एव क्रियमाणे परितश्छ्वयामाशङ्क्य तस्यैवोच्चारणेन व्यूहनं मा भूदिति पशुदेव-
ताग्रहणम् । पशुदेवताया अपि दशपुण्यमासधर्मस्थेन प्रासस्य व्यूहनस्यानिपिद्धत्वात्,
अत्र तु देवताया एकत्वात् कालगुणभेदा (का० श्रौ० ६।७।१८) भावात् अव्यव-
धानाच्च पशुदेवता—पशुपुरोडाशदेवतयोस्तन्त्रेणोच्चारणम् ।

यत्र तु व्यवधानं सपञ्चातुर्मास्यादौ तत्र भेदेन देवतोच्चारणम् । यत्र तु पशुदेव-
तानां पशुपुरोडाशदेवतानां च भेदो भवति यथा सौग्रामण्यां "तदाहुरन्यदेवत्याः पशवो
भवन्त्यन्यदेवत्याः पुरोडाशाः" (शं. प्रा० १२।७।२।१६) इति । तथा चेष्टकापशौ पञ्च-
पञ्चपश्वे वैश्वानराः पशुपुरोडाशः (का० श्रौ० १६।१।२५) इत्यत्र, तत्र न प्राप्नोति अपशुदेव-
तात्वात् । प्रासङ्गिकत्वाविशेषात् तत्रापि भवति । एवं प्रासङ्गिकानां चातुर्मास्यहविर्देव-
तानां देवसु (का० श्रौ० सू० १५।४।४) देविकाहविरादीनां च व्यूहने सङ्कीर्तनं श्रेयम् ।

केचित्तु—पशुदेवताग्रहणं पशुपुरोडाशदेवताव्युदासाद्येमाहुः । तेषां मते पशुपुरोडाश-
देवतायास्तमनुविहितचातुर्मास्यहविर्देवसुहविरादीनां देवतानां कुत्रापि व्यूहनं न भवति ।
तेषामभिप्रायः—यथा बह्वृचानामेवं विधानां परतन्त्रोत्पन्नानां आवाहन—स्थिष्टृच्छ्व-
सुक्तवाकेषु सङ्कीर्तनाभावः, एवमेव तेषां व्यूहनमाप न भवतीति । तेषां हि वचनम्—
"पशुतन्त्रे हवींषि चोद्यमानानि निगमावलमन्ते" इति । तथा ॥ तेषां चोदकप्राप्त-
स्यावाहनादेरभावः, एवं व्यूहनस्याप्यभाव एव युक्ता समानन्यायात् । अयं पक्षो युक्ततर-
इव दृश्यते इति देवाशयः ।

आध्वर्यवदति ।

(सुगव्यूहनम्)

“६० अग्नीषोमयोर्वनस्पतेरुज्जितिमनूज्जेवं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।

अग्नीषोमौ वनस्पतिस्तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च धयं द्विष्मो वाजस्यैनमप्रसवेनापोहामि” (२।१५) ।

पक्षे—

“६० अग्नीषोमयोऽग्निद्राग्नयोर्वनस्पतेरुज्जितिमनूज्जेवं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि ।

अग्नीषोमाधिन्द्राग्नी वनस्पतिस्तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च धयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ।” (२।१५) ।

अभ्युदय जुह्वा(१) परिध्यञ्जनम् ।

(सूक्तवाकमैपादि)

प्रथमं परिधिं गृहीत्वाध्याह—

इषिता दैव्या होतारो भद्रवाक्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय होत्रदतिः ।

होता—

दैवो अग्निः स्विष्टकृत् सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमग्नाऽऽयजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान् देवानयाद्व्यौ अपि प्रेष्येते होत्रे भ्रमस्तत । तां ससनुषो होत्रा देवगमां दिवि देवेषु यज्ञमेत्येवं स्विष्टकृद्याग्ने होताभूर्यसुवने वसुधेयस्य नमो वाके वीही ४ धौ ४ पट् ।

ओजः सहः सह ओजः स्यः । धदकोपस्पर्शनम् ।

इत्येकादशानुयाजाः(२) ॥

(१) पश्चिमदक्षिणोत्तरपरिधीन् प्रमेग ।

“६० वसुम्यस्त्वा अनग्निम् ।

“६० रुद्रम्यस्त्वा अनग्निम् ।

“६० आदित्येम्यस्त्वा अनग्निम् ।”

इति मन्त्रैरग्न्यात् ।

(२) अत्र मूर्ध्व इति पुरस्ताज्जो ये यज्ञामहे वीपदोऽस्य सह सह ओजः स्व इत्यु-
परिष्ठादिति चतुष्टयं सर्वांस्तु याज्यास्तु (तां० श्रौ० १।१।३९) इति याज्यात्पेन अनुयाजे-
ष्वपि ये यज्ञामहे इति प्राप्ताः “अनुयाजेषु ये यज्ञामहो नास्ति” (तां० श्रौ० १।१।४०)
इति कल्पनिर्णेषात् सर्वेषु अनुयाजेषु ये यज्ञामहशब्दो न भवतीति वेदितव्यम् ।

वाच्यमवपदति ।

सूक्ता प्रेष्य ।

(१) प्रस्तरादानादि घेद्यालम्भनान्ते पत्नीसंयाजाः ।

होत्रपद्धतिः ।

ततोऽप्ययुष्मा सूक्ता प्रेष्येयुक्ते मैत्रावरुणः—

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्ताः पचन्पुरोडाशं
गृह्णन्गन्तव्यं आज्यं गृह्णन्सोमायाज्यं यजन्धन्नीपोमाभ्यां ह्यग्नं सूपस्था
मद्य देवो यनस्पतिरभयदग्नय आज्येन सोमांयाज्येनाग्नीपोमाभ्यां ह्य-

(१) सज्जानाधामिति प्रस्तरादानम् ।

“ॐ सज्जानायां धावावृषिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्टयाज्वताम्” (२।१६) ।

विष्टतीत्याने वृष्टवा अमन्त्येनेन व्यस्तु यय इत्यर्थं शुद्धामुपभृति मन्त्रं मूलमितरस्याम् ।

“ॐ वयन्तु वयोऽकृते” रिहाणाः (२।१६)” ।

महतामिति नोचैर्हत्वा वृणमादायानुप्रहरति ।

“ॐ महतां वृषतीर्गच्छ वज्रा वृषिनभृत्वा दिवंगच्छ ततो नो वृष्टिमावह” (२।१६) ।

अग्नीव—अनुप्रहर ।

अध्वर्युः—प्रास्य त्वं अध्वर्या इत्यारमानमालभते ।

“ॐ अध्वर्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि” (२।१६) ।

अग्नीव—संवदस्व । अध्वर्युः—अगानग्नीव । अग्नीव—अगन् । अध्वर्युः—आ-

१ यय । अग्नीव—धौ१पद् ।

अध्वर्युः—स्वगादेभ्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मांनुपेभ्य शंयोर्महि ।

होता—“तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये देवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्ति-
र्मांनुपेभ्यः । ऊध्वे जिगातु मेवजर्तं० अग्नीव अस्तु द्विपदे शं चतुस्पदे” । (का० हो०
प० १।१९) ।

“अनया” (का० हो० प० १।१९) इति प्रारदेकं वेदिमणौ निदधाति ।

परिधीनस्तु प्रहरति यं परिधिमिति प्रथमम् ।

“ॐ यं परिधि पर्यवस्था अग्ने देव षणिमिर्गुह्यमाणः । तस्त एवमनुजोर्ध भराभ्येव
नेस्वदपचेतपातै” (२।१७) ।

इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमिति ।

“ॐ अग्ने, प्रियं पाथो पीतम्” (२।१७) ।

सुधौ प्रगृह्णाति सधं धवमागा इति सधं धवाञ्जुहोति ।

“ॐ सधं धवमागा स्थेषा वृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिषेयाश्च देवाः । इमां वाचमभि

विष्ये गृणन्त आसधास्मिन् बहिषि मादधवधं स्वाहा वाद्” (२।१८) ।

यजमानः—हृदं विष्वेभ्यो देवेभ्यो न मम ।

धृताची इति धुरि निदधात्यनसि चेद् यज्जलस्थे पात्र्यां चेत् ।

“ॐ धृताची स्थो धुर्यो पातर्तं० सुम्ने स्थ सुम्ने मा घक्षम्” ।

यज्ञ नमश्च ॥ इति वेदिमालभते ।

“ॐ यज्ञ नमश्च स तप च यज्ञस्य ऋषे सन्तिष्ठस्व स्थिरे मे सन्तिष्ठस्व” (२।१९) ।

आध्वर्यवपदक्ति ।

(पत्नीसंयाजाः)

शालाद्वायं अध्वर्युः आग्नीध्रोयमुत्तरेण रुगसी आदाय गत्वा शा-
लाद्वायं दक्षिणेनोपविशति ।

यज्जटं० होता, जाघनीमाज्यस्थालीं चाग्नीदादाय गमनम् ।

ग्रहयजमानयोरपि तदक्षिणत उपवेशनं च ।

(१) जाघन्या पत्नीसंयाजनम् ।

हीत्रपदक्तिः ।

गेनाघस्तं तं मेदस्तः प्रतियचताममोष्टामवोवृधेतां पुरोळाशेन त्यामद्यर्पे
आर्पेय ऋषीणां नपादवृणीतार्थं यजमानो यदुभ्य आसद्(धे)तेभ्यः एष
मे देवेषु वार्याद्वयत इति ता या देवा देवदानाग्यदुस्तान्यस्मा मा च
शास्या च गुरस्वेपितश्च होतरसि मद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सुक-
याकाय सूका ब्रूहि(२) ।

होता—

इदं वावापृथिवी भद्रममूदाधर्मं सुकवाकमुत नमोवाकमृभ्यास्म सु-
क्तेाच्यमग्ने त्वं सुकयागसि उपश्रुती दिवस्पृथिव्योरोमग्वती ते अ-
स्मिन्मग्ने यजमान वावापृथिवी स्तापंशद्गवो जीवदानू अग्रस्नु अग्र-
वेदे उदगव्यूती मभयद्गुती । वृष्टिवावा रीःयापा शम्भुधौ मयोभुधा
ऊर्जस्वती च पयस्वती च सूपचरणा च स्रधिचरणा च तयोराविदि ।

(आज्यभागपठे)—

अग्निर्हविरजुपतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत ।

सोमा हविरजुपतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत ।

(सर्वत्र)—

अग्नीषोमौ हविरजुपेतामवोवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् ।

(१) अत्र मीमांसा—

संयाजनन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पञ्चाशुत ।

दर्शदौ तत्पत्नी युक्तं जाघन्याः समवायतः ।

जाघनी नाम मागोऽसौ दर्शदौ समवेति हि ।

नोत्प्रेष्टव्यं न संस्कार्या साधनत्वाच्चृतीयया । (जै० श्या० मा० ३।३।३७-३८) ।

समुच्चयो जाघनीनां न वाऽऽघ्यो गुदवत् तत् ।

प्रष्टवी निषमाद्र्यर्कमातोऽत्र तपात्वत्तः । (जै० श्या० मा० ११।४।७) ।

(२) अवभृथरहिते कर्मणि सूक्तवाक्यैर्वा समाप्य मैत्रावरुणः अनन्तरमेवावभृथीये
स्वकीयं दग्धमनुग्रहरेण । सावभृथे च कर्मणि अवभृथे स्वकीयं दग्धमनुग्रहरेणमैत्राव-
रुणः । तथा चोक्तमात्रवाक्येन—समाप्य मैत्रावरुणो दग्धमनुग्रहरेदन्वभृथे । अवभृथेऽ-
भ्यत्र (१११ प०) इति ।

आभ्यर्चयन्पद्धतिः ।

उत्तानाया देवानाम्पत्नीभ्योऽवधति इडां च परित्यर्थाग्रये गृहपतयेऽग्नौधे ।
अत्र सर्वत्र नोपस्ताराभिघारौ । तस्या एव चतुरवस्रता, पञ्चावस्रताया ।
पक्षे-जाघनीभ्यां पत्नीसंयाजनम् ।

(१) यजति सोमं त्वष्टारं देवानाम्पत्नीरग्निं गृहपतिमिति ।

होत्रपद्धतिः ।

इन्द्राग्नी हविरजुपेतामयीवृधेतामहो ज्यायोऽक्राताम् ।

वनस्पतिर्हविरजुपतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत ।

देवा आज्यपा आज्यमजुपतावीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत ।

अग्निर्होत्रेण हविरजुपतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत ।

अस्यामृधेऽग्नौशयां देवंगमायामाशास्तेऽयं यजमानोऽस्य यज्ञ-
स्यागुर उह्वचमशीयेत्याशास्ते । यदनेन हविषाशास्ते तद्दयात्तद्-
ध्यात्तदस्मै देवा रासन्तां तदग्निर्द्वौ देवेभ्यो धनुतां वयमग्नेः परि-
मानुषाः । इष्टं च यित्तं सोमे खैनं धावापृथिवी बंहसः पातामिह
गतिर्वामस्येद् च नमो देवेभ्यः ।

ततो होत्रा—

“तच्छ्रयो”रिति शंयोर्धाकं उक्ते (२) यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्योत्सृजते
मैत्रावरुणः ।

ततो होता निष्क्रम्याध्यर्च्योर्हस्ताग्नेदमादाय दक्षिणावृत्पूर्वधा द्वारा
शालां प्रपद्य पत्नीसंयाजान्तं कर्म कृत्वा नक्तं संस्थापयति ।

पत्नीसंयाजे मार्जनं महायेदेर्मध्ये भवति ।

(१) अत्रायं विचारः । किं चतस्रोऽपि पत्नीसंयाजदेवता जाघन्या यष्टव्या उत पूर्वं
द्वे देवते, सोमत्वष्टाराभ्यामेव अत्र पूर्वपक्षोत्तरपक्षसूत्रे—आज्येन पूर्वं (का० श्रौ०
१।१।१०) प्रथमे द्वे । “पत्नीः संयाजयन्ती” (श्रौ० मा० ३।८।१।१६) ति प्रकृत्य “अन्तरतो
देवानां पत्नीभ्योऽवधति” “उपरिष्ठादग्रये गृहपतये” इति च श्रुतेस्त्वृत्तीयचतुर्थे देवते
जाघन्या यष्टव्ये । प्रथमद्वितीयदेवते आज्येन यष्टव्ये इति पूर्वं पक्षः ।

सर्वो वा जाघन्या विशेषात् (का० श्रौ० ६।१।१८) । चतस्रोऽपि देवताः जाघन्या
यष्टव्या आज्येन पूर्वं, अविशेषात् चतुर्थ्यपि पत्नीसंयाजेष्वेवाविशेषेण जाघन्याः अव-
शात् “अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती”ति ।

अथवा—चतुर्णामपि यागानां पत्नीसंयाजत्वाविशेषात् । “चत्वारः पत्नीसंयाजा”
इति श्रुतिनिर्देशात् । अतश्चतस्रोऽपि देवता जाघन्यैव यष्टव्या इति सिद्धान्तः ।

जाघन्या एव यागसाधनत्वेन विधानात् प्रत्याम्नानाच्चातस्या एव चत्वारि चत्वार्य-
वदानानि नोपस्ताराभिघारौ इति याज्ञिका धूर्तस्वामिनश्च ।

(२) यथाप्रपन्नं—येनैव मार्गेण प्रविष्टस्तेनैव होतृविष्ण्वमुत्तरेणाधीश्वर्यं चोत्तरेण
निष्क्रम्य वारयमादिनियममुत्सृजते मन्त्रावरुणः । न हृदयदृष्टोपस्थानावेक्षा “अग्नापो-
मोवस्रवनीयौ परिहृष्य” (श्रौ० श्रौ०) इति कल्पवचनात् ।

साध्ययंपद्वतिः ।

ततो हेतुर्हस्ते इडासमर्पणम् ।

तत्र पर्वाङ्गनान्तरेड्योरभावः ।

मग्नीधेऽवदानम् । भक्षणं सर्वेषाम् । लौकिकपवित्राभ्यां मार्जनम् ।

नाग्नीषोमीयेऽद्व्याहुतिः ।

सव्येनावृत्य दक्षिणाशौ जुहोत्यग्नयः(१) इति, सरस्वत्या(२) इति च ।

उलूखल (३) इति पिष्टलेपाहुतिः ।

(१) "अग्नये सम्वेदपतये स्वाहा" (१।१०) ।

हवमग्नये सम्वेदपतये न मम ।

(२) "सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा (१।१०) ।

इदं सरस्वत्यै यशोभगिन्यै न मम ।

(३) "उलूखले मुसले यच्च सूर्यं आशिइलेष इपदि यस्त्वाके उत्पुपो विप्रुपः सञ्जु-
होमि सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा" इति पिष्टलेपाभ्युहोति । (का० श्रौ०
३।८।१) उलूखले मुसलेत्यनेन मन्त्रेणाभ्युः पिष्टलेपमाहुतिं जुहोति । अधिकाराद्
दक्षिणाभावेव ।

अत्र विप्रतिपत्तिः । केचिदाज्यं जुहति केचिच्च पिष्टसम्बन्धिनो लेपान् इति ।

ये तु आज्यं जुहति तेषामयमभिप्रायः—पिष्टलेपमिति द्वितीयैकवचनमाहुति-
विशेषणम् । पिष्टसम्बन्धेन हूयमानत्वात् पिष्टलेपपदेन सा विशेष्यते ।

ननु यदि पिष्टलेपा एव जुहोते तेषामभावात् न हि पिष्टानां (लेपाः) लेपाः सन्ति
यत्प्रतिपत्त्यर्थमियमाहुतिः स्यात् । पात्रपट्टलिस्थाश्च ते सम्भाव्यन्ते, तेषां तु वचनात्
(का० श्रौ० १।६।२१) प्रक्षालनपूर्विका निबधनरूपा प्रतिपत्तिरुक्ता । नापि तेषां कारण-
वत्स्थापनमुपदिष्टम् । मन्त्रमध्ये च पात्रपट्टलिस्थानां किङ्कमपि नास्ति अतो वचनं
विना पात्रपट्टलिसंस्पर्शा होतुं न शक्यन्ते प्रागुक्तप्रतिपत्तिविधिविरोधात् ।

उलूखलादिषु ॥ पिष्टलेपसम्भावनैव नास्ति तदानीं हविषः पिष्टत्वाभावात् । हवदु-
पलपोश्च संक्षिप्तानां प्रदीतुमशक्यत्वाच्च । अतो विप्रुहोमवत् देवतार्थं गृहीतस्य हविषो
यदुलूखलादिषु क्षिप्तो गृहीतुमशक्यश्च भागः तेन विना वैगुण्यं सा भूदिति सत्प्रापश्चित्ति-
त्वेन तत्प्रतिनिधिभूतं आज्यं होतव्यम् । यथा विप्रुहोमे (का० श्रौ० सू० १।३।२१)
अमिषवकाळे ग्रहणकाले वा इतस्ततः स्फुल्लानां सोमविन्दूनां स्थन्दनप्रत्यवायपरि-
हाराय तत्प्रतिनिधित्वेन आज्यं हूयते वचनात् । एवमत्रापि पिष्टग्रहणं चाङ्गप्रधानह-
विर्मात्रोपलक्षणम् । 'उत्पुपो विप्रुप' (का० श्रौ० ३।८।१) इति मन्त्रलिङ्गात् । तेनाङ्गप्र-
धानहविषामाज्यवदस्यापुरोडाशादीनामवयवस्य अन्यत्र क्षिप्तस्य गृहीतुमशक्यस्य प्रति-
निधिभूतोऽयमाज्यहोमः । अतश्च तस्माच्चान्याज्यवदस्यादि हविष्केषीयमाहुतिर्मवति ।

व्यवहारामाये पिष्टलेपमित्येषा मंज्ञा "सवनसन्ततिं जुहोति" "अयावतानां
जुहोति" (श० मा० १।१।१।२०) "अय प्रत्यवरोहान् जुहोति" (श० मा० १।१।१।३२)
इत्यादिवत् ज्ञेया । यस्मादङ्गप्रधानहविषां स्वावयवहीनतानिमित्तवैगुण्यनिरासार्थोऽयं
प्रापश्चित्तहोमः । तेन पशोरप्ययमिष्यत एव । अस्य होमस्य प्रापश्चित्तार्थत्वं आज्य-
साधनत्वं चोक्तं तैत्तिरीयसूत्रे—अयं शुचिं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पस(हैः)लवि पर्यावृत्या-

आध्ययनपद्धतिः ।

अग्नीषोमीयमस्तमिते संप्रस्थाप्य, ततः प्रतिपत्तिकर्म । वेदविमोक्तः ।

पक्षे योक्त्यविमोक्तः ।

आधेदेस्तरणम् ।

देवा गानुविद(१) इत्येकठं० समिष्टयजुः ।

आहार्यपक्षे प्रायश्चित्तं जुहोत्युद्धते सुसजे यद्य एवं आशिष्येण कृष्णाग्निने यत्क-
पाळे । अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि विन्वेदेवा हविरिदं जुपन्ताम् । यदे वा विप्रुषः सन्ति
यद्गीरनौ साः स्याः स्वियाः सुहृता 'जुहोमि स्वाहेति' (बौ० धौ० सू० १।२०) ।
त्यागवाग्र इदं विन्वेभ्यो देवेभ्य इत्येवं कर्तव्यः मन्त्रलिङ्गात् ।

ये तु पिष्टलेपानो होममिच्छन्ति तेषां पिष्टलेपानिति द्वितीया बहुवचनम् । पिष्ट-
म्बन्धिनो लेपाः पिष्टलेपाः, इति तान् जुहोति, इति होमविधानादेव पाठ्यवहगुलीसंलग्नान्
पिष्टलेपानुपादाय होमार्थे स्थापयित्वा पाठ्यवहगुलिप्रक्षालनं कार्यम् । तस्मिन् प्रति-
पत्त्यर्थकमेव पुरोडाशासाधके एव कर्मणि भवति नाज्यादिसाधनके ।

पिष्टलेपहोमप्रकारस्तु शाखान्तरे । आपस्तम्बः—

फलीकरणहोमं पूर्वमेतद्वा विपरीतम् । अतुर्गुहीत आश्रये फलीकरणानोप्याग्नेहृन्धा-
योऽशीततनो इति जुहोति । एवं पिष्टलेपानुद्धते सुसज इति (१।३।१०।१) तैत्तिरीय-
मन्त्रपाठोऽस्ति ।

मानवे च—तथा पुनर्गुहीत्वा पिष्टलेपं द्विरवत्तमभिधायोद्धते सुसजे यत्कपाळे उप-
धाया इपदि धारयिष्यति । अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि विन्वेदेवा हविरिदं जुपन्तां स्वा-
हेति जुहोतीति ।

केवलज्यहोमपक्षे आमिषपिष्टलेपहोमपक्षेऽपि सर्वसूत्रेषु विद्यदेवमन्त्रस्य लिङ्ग-
होममन्त्रे दर्शनात् तद्गुह्येनैव स्थामोः कार्यं । स्वंसूत्रेऽपि आज्यहोमपक्षे पक्षान्तरे च
होमस्य अङ्गप्रधानभूतप्रकृतसर्वदेवताहविषां क्वचित्संक्षिप्तानां स्वावयवहीनतानिमित्तं
प्रत्यवायपरिहाराय कल्पप्रतिनिधिभूतेनाज्येन क्रियमाणत्वात् देवतास्तरत्मानुपदेशात् च
प्रकृतसर्वदेवताकत्वम् । तत्सम्बन्धिषट्कस्य ताभ्य एव होतुमुचितत्वात् । अत एव
“विश्वेभ्यो देवेभ्यो” उद्देशः । विन्वेदेवाः सर्वे देवा (१।२।१।२) इति यास्ककोटः ।
किं च अनादिष्टं देवतानां मन्त्राणो प्रकृतदेवताकत्वमेव युक्तम् कुतः “सद्येनादिष्टदेवता
मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यदेवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तदेव वा भवतीति” (निरु०
७।१।१२) यास्ककोटः । अत्र यज्ञाङ्गस्य हूयमानस्याज्यादिदिव्यस्य मन्त्रकिङ्गेन प्रकृत-
बहुदेवतासम्बन्धित्वं गम्यते याश्चात्र अङ्गप्रधानदेवताः प्रकृताः अतश्च बहुदेवतत्वात्
विश्वेषां देवतानां देवतात्वं युज्यत एव “यत्तु क्वचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने
युज्यत (१।२।४०)” इति च यास्ककोटः । कर्त्तव्यास्तदेवसूत्रं—एकमेव देवतया देवस्य
सिद्धत्वात् किमयमेनेकदेवतात्वं कल्प्यते, इति प्रायस्यादेकेश्याग्निदेवतेति । अतएव
तस्मिन् प्रकृतिविकृतिरूपसर्वकर्मसु इदमग्र्य इत्येवात्म्यं स्थाप्य ।

(१) देवा गानुविदो गानु वित्वा गानुमित ।

मनसरूपत इमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ।

(जु० य० सं० ८।२१) ।

आध्ययंपद्वतिः ।

एकवृद् बहिः सम्बहिरिति(१) जुहोति ।

न शुलावभृथः ।

प्रणीता निनयति परोत्य कस्वेति(२) ।

[यदि पशुपुरोडाशे प्रपोतास्तर्ह्यत्र तासां निनयनम् ।]

कणापासन-पूर्णपात्रनिनयन-विष्णुकर्म-भागावेक्षण-प्राशन-प्रैष-
तर्पणक-र्मापवर्गान्तं कुर्यात् । समिष्टयजुर्होमः । पूर्णपात्रनिनयनादीनि
कर्मापवर्गान्तान्यत्र पशुपुरोडाशाद्गमूतत्वान्न भवन्तीति देवः ।

इत्यग्नीषोमीयः पशुः ।

(सुत्यायाः पूर्वदिनकृत्यम्)

ततः सुत्यायाः पूर्वदिनकृत्यम् ।

अध्वर्युः अगतपात्ये तिष्ठन् व्युत्क्रामतेत्याह त्रिरुचैः ।

ॐ व्युत्क्रामत३ ।

ततः सर्वे देवयजनाद् बहिर्निष्क्रामन्ति ।

येषां शालाद्वार्यमपरेणास्ते पत्नी ।

उत्तरवेदिमपरेण यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा आस्ते ।

महाधेवेर्दक्षिणतः समन्त्रं ग्रह्यास्ते ।

अध्वर्युः शालाद्वार्यमपरेण प्राजहितं च वसतीवरोः परिहरति ।

दक्षिणेन द्वारेण निर्हृत्य मार्जालीयं दक्षिणेनाहत्य दक्षिणस्यामुत्तर-
वेदिधोणौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति ।

"ॐ इन्द्राग्न्योर्मागधेयीर्य" (६।२.३) ।

[(३)ता आदाय यथेतं प्रत्याहृत्य अग्ने स्थाने निदधाति । कलश-
श्चमुदकं पत्न्यालभते ।

ततोऽध्वर्युः प्राजहितमपरेण विहारं क्षेत्रेण गत्वा कलशमादाय
पूर्वद्वारेण निर्हृत्याग्नीधोममुत्तरेण परिक्रम्योत्तरस्यामुत्तरवेदिधोणौ
निदधाति पूर्ववत् ।

द्वौत्रपद्वतिः ।

वेदविमोक्तः—

; तत उत्तरेणाग्नीध्रीयं विष्णवं गत्वात्सृजत ।

(१) ॐ सम्बहिरिहृष्टाहविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सन्मूर्तिभिः ।

समिन्द्रो विषदेवेभिरर्ह्या दिव्यं नमो गच्छतु यत् स्वाहा" । (शुः य० सं० २।२२)

(२) ॐ कृत्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वाविमुञ्चति तस्मै त्वा
विमुञ्चति पोषाय (निनयामि) । (शुः य० सं० २।२३) ।

[३] [] चिह्नितः 'क' पुस्तके पाठः ।

३४ अमि०

आभ्यर्चयन्वपद्यति ।

"ॐ इन्द्राग्नयोर्भागधेयी स्य" (६।२४) ।]

मित्रावरुणयोरिति वा ।

"ॐ मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्य" (६।२४) ।

पुनराराहृत्य निदधाति विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे ।

"ॐ विश्वेषां देवानां भागधेयी स्य ।

अमूर्या उपसूर्यं याभिर्घां सूर्यः सह ।

तानो हिव्यगध्वरम्" (६।२४) ।

यजमानात् सोमं चादायाम्रीध्रौये पूर्वस्थापितायामासन्धां निदधाति ।

दक्षितश्च तत्र तां रात्रिर्दक्षः सोमर्द्धं रक्षति ।

अकरे स्थित्या सुप्रहण्यां च प्रेष्यति ।

सुप्रहण्ये सुप्रहण्यामाह्वय पैतापुत्रीयाम् ।

सुप्रहण्याह्वानान्ते परिव्याप्यार्च्यं देहनम् ।

(गोदोहनम्)

शालाह्वार्यं दक्षिणतः समग्रं ग्रहास्ते यजमानश्च ।

उपसृष्टां प्रमृतादित्याह देवधारं प्रत्यर्च्युः ।

उपसृष्टां प्रमृतात् ।

उपसृष्टा इति देवधारा प्रत्युक्ते अर्च्युः द्यौरसीति स्थावरादानम् ।

"ॐ द्यौरसि पृथिव्यसि" (१।२)

मातरिद्वयं इत्यधिभ्रूयति ।

"ॐ मातरिद्वयेने धर्मोऽसि विश्वधाभास ।

परमेण धाम्ना दृढं हृदय मां हामां ते यज्ञपतिर्होषीत्" (१।२) ।

यसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युद्गवा ।

"ॐ यसोः पवित्रमसि शतधारं यसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्" (१।३) ।

वाग्यतो देहयत्यशुद्रेण ।

गां धुक्व इति प्रेष्यति देवधारम् ।

देवधारा अपाकरणक्रमेण स्थावराः प्रत्येकं दुग्ध्वा भानीय स्थावरा-
मासेचयति ।

अर्च्युः यजमानेन सह स्थावराध्वारव्योदेवसवेत्यासिचयमाने उपति ।

"ॐ देवस्त्वा संविता पुनानु वसोः पवित्रेण शतधारं धुक्वा" (१।३) ।

"कामधुक्" इति पृच्छति ।

गङ्गामिति तेनोक्ते ।

अर्च्युः—

"सा विश्वायुः" (१।४)

आज्ययवपद्धतिः ।

इति जपति ।

एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम् ।

पुनः गां धुष्व ।

"ॐ देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः" (१।३) ।

यमुनाम् ।

"सा विभ्रकर्मा" (१।४) ।

ततस्तृतीयां गां धुष्व ।

"ॐ देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सु वा कामधुक्षः" (१।३) ।

सरस्वतीम् ।

"सा विभ्रघ्रायाः" (१।४) ।

ततो गाः धुष्वेति प्रेष्यति ।

विन्दुष्टवागुत्तरा अनन्वारभ्ये तत्र प्रतिदोहमासेकजपः ।

ततः परिक्षालनमानयति स्यात्स्याम् ।

"ॐ सम्पृच्यन्वृतावरोरुर्मिणो मधुमक्षमाः ।

पृष्वतीर्मधुना पयो मन्द्रा धनस्य सातये" (का० धौ ४।२।३२) ।

ततस्तूर्णां भक्षणम् ।

एवमेवोपसृष्टप्रैवादि परिक्षालन-निनयनान्तौ द्वौ दोहावप्रवर्ग्ये ।

सप्रवर्ग्ये ॥ मपाकरणक्रमेण पूर्ववत् चत्वारो दोहाः ।

(आतञ्चनम्)

शृतेषु क्रमेणोद्वास्य लौकिकेन दत्त्वा आतनकि क्रमेण ।

"ॐ इन्द्रस्य सरस्वतिवतस्त्वा भागर्त० सोमेनातनक्षिम्" (१।४) ।

इति प्रथमम् ।

"ॐ इन्द्रस्य ररा भागर्त० सोमेनातनक्षिम्" (१।४) ।

इति सप्रवर्ग्ये दधि घर्मायं द्वितीयम् ।

प्रथमवदन्त्यौ ।

सोदकेनामृणमयेनापिदधाति विष्णो हव्यमिति ।

"ॐ विष्णो हव्यर्त० रक्ष" (१।४) ।

एवमेवेतरे ।

प्रथमत्यात्रिचिन्हिना दोहाः सुगुप्ते स्थापनीयाः ।

इति सायं दोहः ।

पुनर्वत्सापाकरणम् ।

आध्यर्चयदिति ।

प्रातः सधनिकपयस्यार्थं तेनैव शाखापवित्रेण ।

"ॐ वायवस्य" (१।१) ।

"ॐ देवो यः सविता प्रार्थयन्तु धेष्टतमाय कर्मण आप्यायश्मन्मया" (१।१) ।

इत्युपस्पर्शनम् ।

"इन्द्राय मित्रावरुणधत्ते भागम्" (१।१।)

अन्यतरागारे शारोपगृह्णन् ।

"ॐ यजमानस्य पशून् पाहि" (१।१) ।

आवसयोगमर्दनालङ्कारद्वयप्रक्षालनान्यध्यर्चोर्दोक्षितस्याध्यर्चोर्दोक्षितस्य ।

इति चतुर्थमहः ।

(अथ पञ्चममहः ।)

(१) अथ सौत्यं पञ्चममहः ।

[सौत्यकर्मोपक्रमः]

तत्रापररात्रे (२) ऋत्विजः प्रयोधयन्ति सयजमाना यजमानपुरुषाः ।

भौहान्नपदतिः

(अथ पञ्चममहः)

अथापररात्रे सुत्यारम्भः । सुसोत्थितास्सर्वे दग्धधावन-स्नानादि-

हौत्रपदतिः ।

इत्यग्नीषोमीयः (३) पशुः ।

इति तृतीयोपसद्दिनस्यारम्भाच्चतुर्थदिनस्य कृत्यं समाप्तम् ।

अथ पञ्चममहः ।

अथ पञ्चममहः । तत्र 'ऋत्विजः प्रबुध्यन्स्वम्' इति यजमानपुरु-

(१) इतः पूर्वं श्रीमन्निः पूज्यपाद-गुरुवर-वैदिश्यूपण-पण्डितप्रवर-श्रीमगवत्प्र-सादमिथ वेदाचार्यचरणैः संशोधिताः पद्धतयः सटिप्पणीप्रदानम् । सम्प्रति च पाठना-दिकार्यव्यापृतेर्गुह्यतादेरयं किल जनः समाज्ञापितः संशोधनाय, इति तेषामादेशं शिरसा स्वीकुर्वन्निमाः पद्धतयस्तेषामेवोपदिष्टया सम्पादयामि । [श्री गोपालचन्द्र मिश्रः]

(२) रात्रेरपरो भागोऽपररात्रः । "पूर्वापराधरोचरमेकदेशिनैकाधिकरणे" (पा० १।२।१) इति समासः । "रात्राद्वाहाः पुंसो" (पा० २।४।२९) ति पुल्लिङ्गत्वम् ।

(३) अथमग्नीषोमीयः पशुश्च, सर्वेषां पशूनां प्रकृतिर्भवति ।

अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुत्वमी । उपाकरणमुक्त्यास्तु धर्माः साधारणा न वा ॥

आध्वयंपदतिः ।

“ऋत्विजः प्रशुध्यध्वमि”ति प्रैषः ।

ततो ब्रह्मादयः स्नाता आचान्तोदकाः शालाद्वार्ये अप उपस्पृशेयुः ।
उत्करे द्विर्महावेदेर्दक्षिणतो द्विरिति चतुरासनम् । उत्करे वाच-
स्पतिप्रैषः ।

(ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनम्)

ब्रह्मा पूर्वणोत्तरवेदिमाग्नीध्रीयमुत्तरेण शालाद्वार्ये पूर्वणामत्य तद्-
क्षिणतः समभ्रमास्ते यजमानश्च ।

अथवेत्तरवेदेर्दक्षिणत पयोपविशतः ।

(परिस्तरणम्)

यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः । वाग्यमनम् । आहवनीयशालाद्वार्य-
दक्षिणाग्नीनां परिस्तरणम्(१) ।

(पात्रासादनम्)

शालाद्वार्यस्य पश्चादुत्तरतो वा पात्रासादनम् । अग्निहोत्रहवणी,
घञः, शम्पा, द्रुपदुपलं, पवित्रच्छेदनानि, पवित्रे, आज्यस्थाली, कुशमु-
ष्टिः । पक्षे-योक्त्रम् । स्रुषो, जुहुः, उपभृद्, ध्रुवा, सन्नहनावच्छादनानि,
काश्मर्यमयाः परिधयः, वेत्तभ्यो विधृत्यावाज्यं, होतृपदनं, वपा-
अपययौ, शूलं, वत्सासी, वसाहोमहवनी, प्राशिन्नहरणे, इडापाज्यन्त-
धानकद्वयम् ।

(उपकल्पनीयानि वस्तूनि)

उपकल्पनीयानि—इष्मा, आश्वयालप्रस्तरौपसन्नदूधं बहिरेकवृ-
त्स्तरणपर्याप्तं, दधि, प्लक्षशाखा, पृषदाज्यपात्रद्वयं, त्रिगुणरशना, उपा-
औत्राप्रपदतिः ।

कृत्वा शालामुखीये अप उपस्पृश्य स्वं स्वं कर्म कुर्युः ।
हौत्रपदतिः ।

पौकत्या उत्थाय दग्धधावनस्नानाचमनवस्त्रपरिधानाचमनतिलकास्ता-
नि कृत्वा पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्य २ शालाद्वार्ये अप उपस्पृश्य
स्य कर्माणि प्रवर्तन्ते ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात्साधारण्यं अमी । पशुधर्माग्रहावसोमयागे ते स्युर्निर्यकाः ।
अग्नीषोमीयधर्मैर्वा तेषां स्थानात्प्रसिद्ध्यति । द्वयोस्तिरयोः पयोः प्राप्यन्ते सोदकेन ते ॥
(वै० न्या० मा० ३।६।१३-१५) ।

(१) परिस्तरणमौत्तरवेदिकाहवनीय-शालाद्वार्ये—दक्षिणाग्नीनां, न प्राजहितस्य
होमामावाप । आप्याग्नीध्रीयस्य उपदेयातिदेशयोरभावात् ।

आध्ययं पद्धतिः ।

करणवृत्तं, शकलं, कुशतरुणे, अरणिद्वयं चेति मन्यनचतुष्टयं, द्विगुणर-
क्षणा, पशु, शमिता, परिपशद्याज्यं, पान्नेजनीपात्रद्वयं, हिरण्यश-
कलानि यत् ।

अध्ययोर्वाग्यमनम् ।

(मातृवरुणाणि)

पवित्रकरणम् ।

लौकिकेऽङ्केन प्रोक्षणीसस्कारः ।

यज्ञादिपात्रप्रोक्षणम् ।

शालाद्वार्यमुत्तरेण प्रोक्षणीनिधानम्(२), अन्तःपारये वा ।

यान्घिसर्गं उभयोः ।

कुक्कुटाहननम् ।

आज्यनिर्वापोऽध्ययोः । वेदपन्थः । (३)मातृवाधिभ्रयणमध्ययोः ।

(४)पर्यग्निकरणम् । उद्कोपस्पर्शः ।

अन्तःपारये प्रोक्षणीमैव । तत्रैव सादनम् ।

मैवे-पक्षे पत्नीशब्दः ।

द्विपत इति स्वयोदकप्रहारः । न पारयोरवनेजनम् ।

लोद्गात्रपद्धतिः ।

प्रस्तोता प्रातरनुवाकोपक्रमणात् पूर्वमाज्यप्रणयनकाले आग्नीध्र-
मण्डपे अग्ने पश्चाद्ग्रामुख उपविश्येत् स्तोममिति यज्ञसारयिसाम
त्रिगणित् ।

(यज्ञसारयिसाम)

कुसः ऋषिः जगती छन्दः अग्निदेवता प्रातः सवनारम्भे विनियोगः ।

इमा० स्तो २३४ माम् । अहति २३४ आ । ता वेदसे ३ । होइ ।

रयामी २३४ वा । सम्माहे २३४ मा । मानीयया ३ । होयि । भद्राही

२३४ नाः प्रमाता २३४ रा । स्यास ठं० सदे ३ होयि । अग्नायिसा २३४

ययायि । मारायिवा २३४ मा । वायन्त वा ३ । हो २३४५ इ । (१)डा ।

(१) अग्नेय गार्हपत्य निष्ठायेति शास्त्रान्तरे ।

(२) आग्नीध्र शालाद्वार्यं पृथग्व्याधिभ्रयणमिति देव ।

(३) पर्यग्निकरणमध्ययोः ।

(४) छं० आ० १, २, ३, ४=मे, या० २, १, ३८, (ऋ० वे० १।१४।१)

साध्वर्गवदिति ।

अन्तः पात्ये स्फयेष्मावर्हिषामासादनम् ।

वेदाप्रतिष्पत्तिः ।

स्रुवसम्मार्गः, ततस्तद्वदसेः, ततो जुह्वाः, ततस्तुष्णीं वसाहोमह-
ग्न्याः, तत उपभृद्भुवयोः, ततस्तुष्णीं शशिनहरणयोः, इडापान्याश्च ।

सम्मार्जनानां रक्षणम् ।

पक्षे पानीसन्नहनम् । आज्योद्गासनम् ।

पत्न्या आज्यावेक्षणम् ।

आज्यस्याहो-वेद-स्रुव-दधि-पृषदाज्यपात्रद्वय-प्रोक्षणी-स्फयेष्मा-
वर्हीष्ण्यादाय आनीधीर्यं गत्वा तत्राज्यं प्रोक्षणीद्वेष्टपूय आज्यमवे-
क्षते तेजोसीति यजमानो वा ।

"ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि" (१।३१) ।

ततो धामनामेति (१।३१) चतुर्गृहीतं जुह्वपभृतोर्गृहीत्वा पृषदाज्य-
माज्यं दधिमिधं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति सकृन्मन्त्रेण चतुस्तुष्णीं
पृषदाज्यपात्रे गृहीत्वा ध्रुवायां च चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आज्यान्यादाय
सोमं । चार्धवच्च प्राथ-द्वेष्टाकलश-ग्रह-चमसर्तुपात्र-सम्भरणी-परि-
प्लवादीनि गृहीत्वाऽऽहवनीर्यं गत्वा तदुत्तरतः स्फये इष्मावर्हिषी निधाय
प्रोक्षणादि करोति ।

ब्रह्मनिष्मं प्रोक्षिष्यामि ।

तदनुज्ञात इष्मं प्रोक्षति विष्मं यस्य कृष्णोऽसीति ।

"ॐ कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (१।१) ।

वेदिं च वेदिरसीति ।

"ॐ वेदिरसि वर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (२।१) ।

पश्चादुत्तरवेदेः प्रोक्षणम् । वेदेः खरोत्तराखं वा ।

वर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्गम्य ।

ब्रह्मन् वर्हिः प्रोक्षिष्यामि ।

तदनुज्ञातो वर्हिरसीति वर्हिः ।

"ॐ वर्हिरसि स्रुग्न्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि" (२।१) ।

सरोपो मूलावसेकः ।

"ॐ मदित्यो म्युन्दनमसि" (२।२) ।

वर्हिविष्मं यस्य पुरस्तात्प्रस्तव्यहणं विष्पोरिति ।

"ॐ विष्पोस्तुपोऽसि" (२।२) ।

तुष्णीं प्रस्तरं ब्रह्मणे प्रदाय सन्नहनं विष्मं यस्य आस्तरणदेशादिति ।

आचम्येवपद्धतिः ।

एषदिचमायां निधायाद्यैरवच्छाद्य अक्षिने देशे यर्हिः स्तृणामि स्वासस्थान्देवेभ्यः" (२१२) ।

"ॐ ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थान्देवेभ्यः" (२१२) ।

यर्हिपि प्लक्षशापास्तरणम् ।

इध्मात्समिधमादाय ब्रह्मणः प्रस्तरं खादायाहवनीयं कल्पयत्पुष्यं ।
परि प्रस्तरं धारयन्नुल्मुके उद्वहति ।

परिधीन्परिदधाति क्रमेण मध्यमदक्षिणोत्तरान्गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रः ।

"ॐ गन्धर्वंस्था विश्वायसुः परिदधानु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईदितः ।

ॐ इन्द्रस्य यादुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईदितः ।

ॐ मिथावरुणो त्योत्तरतः परिधक्षां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईदितः" (२१३) ।

प्रथमं परिधिष्ठं समिधोर्पस्पृश्य धीतिहोत्रमिरयादधाति ।

"ॐ धीतिहोत्रं त्वा कवेः शुमन्तर्धं समिधीमहि । आग्ने वृहत्तमश्चरे" (२१४) ।

अनुपस्पृश्य द्वितीयां समिदसोति ।

"ॐ समिदसि" (२१५) ।

सूर्यस्येति अपत्याहवनीयमीक्षमाणः ।

"ॐ सूर्यस्य पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदमिशंस्यै" (२१५) ।

आवृत्य वेदिं यर्हिपस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरिति ।

"ॐ सवितुर्वाह स्यः" (२१५) ।

अग्नये वा युत्तरवाचयोः । प्रस्तरं स्तृणामि स्वासस्थान्देवेभ्यः ।

"ॐ ऊर्णम्रदसन्त्या स्तृणामि स्वासस्थान्देवेभ्यः" (२१५) ।

अग्निनिदधाति आ त्वा वसव इति ।

"ॐ आ त्वा वसवो रुद्रा मदित्याः सदन्तु" (२१५) ।

प्रस्तरादक्षिणतस्तूर्णो सुवासिनिधानम् ।

सध्याशुन्ये प्रस्तरे जुह्वं प्रतिगृह्य घृताचीति ।

"ॐ घृताच्योस जुह्वनोम्ना सेदोम्नयेण धाम्ना प्रियदं सद आसीद" (२१६) ।

ततस्तूर्णो वसाहोमहवनीम् ।

उपभृते घृताचीति ।

आच्येवपदतिः ।

"ॐ घृताच्यस्युपभृताम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियर्ठं० सद आ-
सीद" (२।६) ।

प्रियेणेति पृथग्नाज्यम् ।

"ॐ प्रियेण धाम्ना प्रियर्ठं० सद आ सीद" (२।६) ।

ध्रुवां घृताचीति

"ॐ घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना सेदम्प्रियेण धाम्ना प्रियर्ठं० सद आ-
सीद" (२।६) ।

तूष्णीं धानस्पत्यम् ।

प्रियेणेति राज्यस्थालीम् ।

"ॐ प्रियेण धाम्ना प्रियर्ठं० सद आसीद" (२।६) ।

ध्रुवा असदिति प्रत्येकं स्थालीपूर्वकमालम्भः सर्वेषाम् ।

"ॐ ध्रुवा ऽग्रसदन्वृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यमं पाहि
यज्ञपतिम्" (२।६) ।

धानस्पत्यस्य तूष्णीं निधानालम्भने । सम्प्रेणैव धानस्पत्य-
स्येति रामः ।

पाहि मामित्यात्मालम्भान्ते—

"ॐ पाहि मां यज्ञन्यम्" (२।६) ।

उदकोपस्पर्शः ।

नात्र समिधायाधायाहुतिः । पाणिप्रक्षालनम् ।

(सोमस्य हविर्दाने प्रवेशः)

यजमानान्यारब्धर्धं० सोमर्धं० हविर्दाने प्रवेशयति ।

ईषान्तरेणार्द्धाधिकं सोममग्निषु सम्प्रक्षेपु सोमोपनहनेनैव निद-
धाति हृदे त्वेति । जयशिष्टस्यार्धान्यूनस्य सोमस्य मास्यग्निदत्तस्यना-
र्द्धमीदयोऽपयैवावशेषणं तस्य च यज्ञान्तरेणोपनहनं कर्तव्यम् ।

"ॐ हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।

सूर्वाभिममप्स्वरन्दिधि देवेषु होत्रा यच्छु ।

सोम राजन् विश्वास्त्वग्मजा उपावरोहन्तु" (६।२१-२६) ।

(याजमानं सोमोपस्थानम् ।)

अग्नीणां मुखानि स्थवीयाभ्यन्तराणि ।

विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठते यजमानः ।

"ॐ विश्वास्त्वामग्ना उपावरोहन्तु" (६।२६) ।

भाष्यदेवदति ।

(सोमार्थानामीपान्तरेणाहरणम् ।)

एनेनेपान्तरेणाहरणं० सोमार्थस्याभिपद्ये ।

हिरण्यं प्राधाणो निग्राह्याः सम्मरणी दशापवित्रं पटिलजं पात्रं
चेति । अभिपद्येति सरकालं मोक्षरणां ततो बहिर्दामिधात् । अभिपुतस्य
आनयहरणं कृतत्वात् ।

(आश्रयमंस्कारः)

अश्राव्यदुः सर्वार्थं प्रभूतमाज्यं शालाद्वार्यं सञ्स्करोति । अथवा
तत्काले लोककठं० सञ्स्कृतव्यम् ।

(लोकद्वारीगानम्)

ततो यजमानः शालाद्वार्यस्य पश्चाद्बुद्धमुप उपविश्य लोकद्वारी-
(१)साम गायेत् ।

पुष्कलं अग्निः द्विपदा गायत्री छन्दः वसवो देवताः प्रातःसवने
विनियोगः ।

ॐ लोकद्वारमपावर्णं २ पश्येम त्वा घञ् १२१२ हुम् आ २
जायो आ ३४५ ।

एवं त्रि ।

शालाद्वार्यं पुस्ततासमिधमाधाय प्राटमुग्रः सञ्स्कृत्याकुर्वेण
क्षुधेति ।

भौत्रात्रपदति ।

(लोकद्वारीगानम्)

यजमानः प्रातरनुगाकस्योपाकरणात् पूर्वं गार्हपत्यस्य पश्चाद्बुद्ध-
मुप उपविश्य लोकद्वारमिति वासवं साम त्रिगयित ।

पुष्कलं अग्निः द्विपदा गायत्री छन्दः वसवो देवताः प्रातःसवने
मारुमेविनियोगः ।

ॐ लोकद्वारमपावर्णं २ पश्येम त्वा घञ् १२१२ हुम् आ २ जायो आ
३४५ (एवञ्चिः) ।

(१) अत्र मीमांसा—

नक्षत्रमयदुर्गा एवम स दुर्गादिति श्रद्धिते ।

पादश्च गीतिः प्रसिद्धपठ हरयस्त्वसद्गुर । (ज्ञा ११० मा २ । १ । १०) ।

वाच्यम्वदति ।

"ॐ नमोऽस्तनये पृथिवीक्षिणे लोकक्षिणे लोकं मे यजमानाय विन्दे-
प वै यजमानस्य लोक एतस्म्यत्र यजमानः पुरस्तादायुषः स्वाहा ।

इदमग्नये न मम ।

तूष्णीं द्वितीयाम् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा ।

इदं प्रजापतये० ।

उपरिष्ठात्समित् ।

ॐ अपजहि परिधम् ।

इत्युक्त्वोत्तिष्ठति ।

(इति लोऋदारीगानम्)

जौह्राप्रवदति ।

अथ तस्मिन्नेवाग्नौ प्राङ्मुखः क्षुवेण जुहोति । होमस्य पुरस्तादु-
परिष्ठात्च समिद्धोमेस्तूष्णीम् ।

"नमोऽस्तनये पृथिवीक्षिणे लोकक्षिणे लोकं मे यजमानाय विन्दे-
प वै यजमानस्य लोक एतस्म्यत्र यजमानः पुरस्तादायुषः स्वाहा" ।

इदमग्नये न मम ।

स्वाहा ।

इदं प्रजापतये न मम ।

अपजहि परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ।

अथ यजमानः प्रातरनुवाकोपाकरणात् पूर्वं विश्वरूपाणां गानं मे
गायेत्युद्गातार इत्याह ।

पर्व (गुणातिशयतिः) यजमानेनैक उद्गाता गानं प्रत्याच-
क्षीत । तस्य नयतिशतं स्तोत्रीया इत्युक्तचतुष्टोमस्तोमसम्पदतिरेकात्-
चतुष्टोमस्याग्निष्टोमस्य स्तोमानीं त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशविधानां या
संपत्तिः स्यादतिरेकप्रवह्नात् ।

ग्रहशस्त्राभावाच्च नाहं गायामीति ।

अथ यजमानः परिहरति । परिसामान्तरवत्परिमामन्वादासां ।
एतस्म्यत्रोपाः । यस्यतीर्थो ग्रहः । प्रातरनुवाकः शस्त्रम् । नस्माद्गा-
येति यजमानेन प्रत्युक्ते न मामनामन्वय प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात् इत्य-
ध्वर्युर्ग्यात् ।

उद्गाता यजमानश्च पृथ्व्या द्वारा हविर्जानं प्रविश्य प्रातरनुवाका-
योपरिष्ठं होताः पूर्वतोत्तरतो गत्वा शकटयोर्मर्ष्य चक्रयोः पुरस्तादु-
दङ्मुखस्तूष्णामुपरिष्ठत् ।

माभ्यपेक्षयति ।

(विश्वरूपागानम्)

ततो विश्वरूपाणां गान मे गायेत्युद्गानारं प्रत्याह । नाह गायामो-
ति तेनोक्ते गायति वदेत । तत्प्रकारः सामप्रयोगे ।

विश्वरूपागानान् —

मध्यं हातम्ह नि होतारमामन्व हविर्दानपूर्वद्वारि पृष्ठपाशतो
होतुवन्नस्थापनम् ।

भौत्राप्रवृत्तिः ।

उद्गाताः पूर्वप्रदेशं यजमानः प्रत्यङ्मुखस्त्रुणस्तृपयिषेत् ।

उद्गाता विश्वरूपास्त्रिर्गायति ।

विश्वरूपाया पुष्कलं ऋषिः पञ्चिद्वन्द्वः विश्वरूपाणि देवताः ।

द्वौपदतिः ।

एहि होतरित्युक्ते होता चारयात्पश्चाजन्तरेणाधीश्वरं पूर्वेण प्रवि-
श्यामीश्वरविष्णवस्य पश्चात्तिष्ठेत् ।

(प्रपदजपः)

महारात्रे प्रातरनुवाकायामग्निप्रतोऽग्नेषाग्नीध्रीयं विष्णवं तिष्ठम्-
(१)पदो जपति ।

ॐ भू-प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये भूर्भुवः स्वः प्रपद्ये ॐ प्रपद्ये
याचमूच प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राण प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये
नमो देवेभ्यः नमो देवताभ्यो नमो महते देवाय नमो गन्धर्वाक्षरोभ्यो
नमः सप्तदेवजनभ्या नमो भूताय नमो भविष्यते नमः पितृभ्यः प्रतिन-
मस्कारेभ्यो वैऽपि नमः ।

नमः पितृभ्य इति मात्र प्राचीनायतिना अपस्पर्शश्च ।

(दिगुपस्थानम्)

ततः दिशो यथा रूपमुपतिष्ठते । दिगुपस्थाने समपश्चादस्थितस्तत्र
दिग्मुखो भूत्वोपतिष्ठते ।

ॐ मस्या मे प्राच्या दिशि सूर्यश्च चन्द्रश्चाधिपत सूर्यश्च चन्द्रश्च
मैतस्यै दिशः पाता सूर्यं च चन्द्रं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽता-
मिवासति ।

इति प्राश्नम् ।

ॐ मस्या मे दक्षिणस्यां दिशि यमश्च मृत्युश्चाधिपतं यमश्च मृत्युश्च

(१) श्री० श्री० ६।१।१।

औद्गात्रपद्धतिः ।

ॐ हुम् गंजे वान्प्रतपदीम् । गाये सहस्रवर्त्ति । गावश्च द्वैष्टुम् ।

अगद्विध्यारूपाणि सम्भुता २। देवा भो कायसि चा १ ३ २ २ हुं
१ २ १ १ १

मा. २. प्रायश्चित्त. मा. ३४५ (१) ॥ ३८ ॥
होत्रपद्धतिः ।

मैतृश्वर्ये दिशः पातां धर्मं च मृत्युं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽतोऽ-
भिदासति ।

इति दक्षिणाम् ।

ॐ मस्यां मे प्रतीक्यां दिशि मित्रश्च वरुणश्चाधिपनी मित्रश्च वरु-
णश्च मैतस्यै दिशः पातां मित्रं च वरुणं च स देवतानामृच्छतु यो नोऽ
तोऽभिदासति ।

इति प्रतीचोम् ।

सः पावृदुदोचीम् ।

॥ अस्यां म उदाण्यां दिशि सामग्य रुद्राधिपती सोमग्य रुद्रग्य
मैतस्यै दिशः पार्ता सोमं च रुद्रं च स देवतानामृच्छतु या मोऽतोऽभि-
दासति ।

इत्युक्त्वोच्यते ।

प्राकृत्यायाम् ।

ॐ ऐस्यां म ऊर्वायां दिशि गृहस्पतिश्चेन्द्राधिपतो गृहस्पति
 श्वेन्द्रश्च मैतस्यै दिग्गः पातां गृहस्पतिं चेम्नं च स देवतानामुच्छ्रितु
 यो नोऽतोऽभिदासति ।

इत्युर्ध्वासाम् ।

अथान्तरिक्षम् ।

ॐ अस्मिन्मेऽन्तरिक्षे वायुश्च वृष्टिश्चाधिपतौ वायुश्च वृष्टिश्च मैत
र्यो विशः पातां वायुं च वृष्टिं च स देवतानामृण्यतु यो मोऽतोऽभि-
वासति ।

इति शतसिद्धिः प्राहुः मुनिवरा ।

नय पृथिवीम् ।

ॐ अस्यां मे पुण्ड्र्यामग्निश्चान्नं चाधिपतो अग्निश्चान्नं च सौमस्त्ये
दिशः पातामग्निं चान्नं च स देवतानामृष्टतु यो नोऽनोऽभिदासनि'
इति प्रथितीम् ।

वसिष्ठाभ्युपनिषद्—

भाष्यपञ्चमस्तु ।

(प्रातरनुवाकौपाकरणम्)

प्रातर्वाचं प्रवक्षिताः प्रातरनुवाकौपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्याचिभ्योऽनु
ह्री इति समिधमाश्चक्षदाहयनाये । देवेभ्य इत्येके ।

शौक्लात्रपद्यति ।

एकस्यां पक्षौ त्रिर्गायत्रं गायेदिति धानंजयः स्वाध्यायस्वरेण
अस्मिन् काले एव मनसैव यजमानो गायेत् ।

शौक्लात्रपद्यति ।

बृहद्वचनं तरे म ऊरु चामदेव्यमात्मा यज्ञायक्षीयं प्रतिष्ठा भूरर्हं भुव
र्हं स्वर्गमश्माहमवमाण ।

सुत्रामाणमिति सस्वरं जपित्वा ।

ॐ सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहर्हं सुशर्माणमादिति सुप्रणीतिम् ।

देवीं नार्धं स्वर्गिप्रामनागसमकवन्तीमा रुहमा स्वस्तपः(?) ।

(आग्नीध्रीये होमः) ।

वसिष्ठाबृहद्वाग्नीध्रीये जुहाताति शप । उपविश्य वसिष्ठं जाम्बाज्य
कुपेण जुहुयात् ।

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

इदं प्रजापतये न मम ।

त्यागस्तु यजमानस्यैव ।

अग्नये स्वाहा ।

इदमग्नये न मम ।

उपस स्वाहा ।

इदमुपसे० ।

अदियभ्या स्वाहा ।

इदमदियभ्या० ।

सरस्वत्यै स्वाहा ।

इद सरस्वत्यै० ।

जुषाणाग्निं महांसि सत्रनाभ्याञ्चिदस्य व्यन्तु स्वाहा ।

इद सवनेभ्या न मम ।

इति सूत्रेण हुत्वा सभ्यामृद्धविर्जानयोः पूरुषां ह्यार्थेपविशति ।

अध्वर्युणा देवेभ्यः प्रातर्याचिभ्योऽनुम्रह्मीयुक्तं ।

होत्रपद्धतिः ।

(प्रातरनुवाकः)

अतः परं प्रकृतस्याग्निष्टोमस्य पष्ठिसहिनत्रिशतप्रातरनुवाकस्य प्रयोगोऽनुसन्धीयते ।

हि(१) आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः कर्तुं च मद्रं विभृषामृतं च ।

रायश्च स्य स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोधो ३ ।

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः कर्तुं च मद्रं विभृषामृतं च ।

रायश्च स्य स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोधो ३ ।

आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः कर्तुं च मद्रं विभृषामृतं च ।

रायश्च स्य स्वपत्याय पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोधो ३ । [१]

(२) उपप्रयत्नो मध्वरं मन्त्रं वाचेमाग्नये, मारे मस्मे च शृण्वतो ३ ।

यः स्नीहितीषु पूर्व्यः सक्षमातासु वृष्टिषु मरुताद्वागुपे गयो ३ ।

उत प्रगन्तु जन्तव उद्गितर्चुवहाजनि घनक्षयो रणे रणो ३ ।

यस्य दुतो मसि क्षये वेपि हव्यानि धीतये दस्मत् कृणोष्यध्वरी ३ ।

तमित्सुहृष्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यज्ञो जना आहुः सुवर्हिषो ३ ।

आ च वहसि तौ इह देवा उग प्रशस्तये हव्या । अन्द्र धीतयो ३ ।

न यो उपद्विरदभ्यः शृण्वे रघस्य कच्चन यदग्ने यामि दूत्यो ३ ।

त्यो तो वाज्यद्वयोऽमि पूर्वस्मादपरः प्रदाश्वौ अग्ने मरुयो ३ ।

उत धुमस्तुषीर्यं वृहदग्ने विवाससि देवेभ्यो देव दास्यो ३ । [१०]

(३) मग्निर्मालि पुरोहितं यशस्य देवमृचिजं, होतारं रत्नधानमो ३ ।

मग्निः पूर्वमिर्गृविमिरोदयो नूनमैकत स देवा एह वक्षतो ३ ।

मग्ना रयिमश्नवत्पोयमंघ दिवे दिवे यशसं धीरवत्तमो ३ ।

अग्ने यं यशमध्वरं विश्यतः परिभूरसि स इद्देवेषु गच्छने ३ ।

अग्निः होता क्विक्त्रतुः सत्यभिध्रवस्तमः देवो देवेमिरागमो ३ ।

यदङ्ग दागुपे त्यमग्ने मद्रं करिष्यसि तवेत्तन्त्यमङ्गिरो ३ ।

उप त्वाने दिवे दिवे दोषारस्त्रिपा ययं नमो भगन्त्व एमसो ३ ।

राजश्वमञ्जराणां गोपामृतस्य दोर्दिर्वि वर्द्धमानं स्ये दमो ३ ।

(१) ऋ० १० । ३० । १२ ।

अत्र याः पद्वयस्तासां चीन् पाशान् एकीकृत्यबन्धेयः । ततो द्वाभ्यां पाशम्बां प्रणवं कुर्यात् । अन्त्यासां कृत्वा मर्दन्तेनावपापोत्तरार्द्धेन प्रणवं कुर्यात् । हि इति अथ-मया वाचा सृष्टम् ।

होत्रा प्रातरनुवाके पठ्यमाने कञ्चुर्कुरुकः सवनीपनिर्वापः उन्नेत्कुरुकं पात्रपोत्रं च मरुव मवतीति रत्नमाला ।

(२) ऋ० १ । ४४ । १-९ । (३) ऋ० १ । ११ । १-९ ।

भगिणीमपस्तो—

हीषपदतिः ।

स नः पितेषु सूनयेऽग्ने सुपायनो भय सचस्था नः स्वस्तयो ३ । [१६]

(१) तमुग्रा पाण्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमं धनं जयं रणे रणो ३ ।

पृथु पु ग्र्याणि तेऽग्न इत्येतरा गिरः पभिर्यदास इन्दुभो ३ ।

यथ क च ते मनो दक्षं दधस उत्तरं तत्रा सदा कृणवसो ३ ।

नहि ते पूर्वमक्षिणद्भुवन्नेमानां यमो यथा दुषो घनयमो ३ ।

अग्निरगमि भारतो वृषदा पुरुचेतनः दिवो दासस्य सत्पतो ३ ।

स हि विश्याति पार्थिवा रयि दाशन्महितना घन्वन्नपातो अस्तुतो ३ ।

सप्रतनयन्नवीयसाग्ने घुम्नेन संयता पृथक्तनय भातुनो ३ ।

प्रथः सारायो अग्नये स्तोमं यक्षं च धृभुग्रा अर्घं गाय च वेधमो ३ ।

स हि यो मानुषा युगा श्रीद्वोता वधिकृतुः द्रुतश्च हव्यपाहनो ३ ।

ता राजाना शुचिप्रताक्षित्यान्मादतं गर्ह यमो यत्नीह रोदसो ३ ।

यस्या ते अग्ने रुद्रदृष्टिरिषयते मर्त्याय ऊर्जो नपादमृतस्यो ३ ।

प्रायादा ऊस्तु धेष्टोऽपस्वायन्मसुरेदनाः मर्त्तमा नाश सुवृक्तो ३ ।

ते ते अग्ने स्तोता इययन्तो विश्वमायुः तरन्तो अर्यो अरातार्यभ्यन्तो

अर्यो अरातो ३ । [३२]

(२) होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये प्रयत्नजेन्यं यस्तु

शकेम वाजिनो यमो ३ ।

आयन्मिन्मत्तं रंमयस्तना यज्ञस्य नेतरि मनुष्यद्वैव्यमष्टमम् ।

पोता विश्वं तदित्यनो ३ ।

दधन्वे वा यदीमनु घोचद् अज्ञाणि येदतत् परि विश्वानि वाप्या

नेमिष्यकमिषाम्यो ३ ।

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशान्ता कतुनाजनि विद्धां अस्य प्रता-

धुषा यया इवानु गेहतो ३ ।

ता अस्य वर्णमायुषो नेष्टुः सचन्त धेनवाः कुवित्तिष्ठन्म आवरं

स्वसारो या इदं ययो ३ ।

यदी मानुरूप स्वसा घृतं मरत्यस्थित तासामभ्वर्चुरागतो ययो वृष्टो-

ध मोदतो ३ ।

स्वाः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजं स्तोमं यक्षं चादरं घनेमा

ररिमा ययो ३ ।

यथा विद्धां मरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः अयमग्ने त्वे अपि यं यक्षं

चक्रमा ययो ३ । [४०]